

Леанід Дайнека

След ваўкалака

Мінск
"Юнацтва"
2001

ISBN: 985-05-0486-2

Вядомы беларускі пісьменнік Леанід Марцінавіч Дайнека з'яўляецца лаўрэатам Літаратурнай прэміі імя І. Мележа за раман "Меч князя Вячкі", Дзяржаўнай прэміі за творы літаратуры і мастацтва для дзяцей - за гістарычныя раманы "Меч князя Вячкі" і "След ваўкалака".

Раман "След ваўкалака" расказвае пра малавядомыя старонкі жыцця князя Усяслава Полацкага.

Раздзел першы

Частка I

Даўно патух зары агонь.
Хто там імчыцца: зубр ці конь?
На ўсіх жывых наводзіць жах
След ваўкалака ў чаратах.

У порубе сядзелі трое. Старэйшы, бацька, быў прыкаваны ланцугом да цёмнай дубовай сцяны. Ланцуг быў кароткі, усяго трычатыры локці, і, калі бацька ўздымаў рукі, каб памаліцца або ўзяць карчажку з вадою, цяжка, пагрозна грымеў. На шыю бацьку быў уздзеты цесны жалезны абруч, да якога мацаваўся ланцуг, і сынам, асабліва малодшаму, Расціславу, здавалася ў змроку поруба, што не ланцуг, а жахлівая чорная гадзюка абвіла бацьку і душыць яго, смоча цёплую кроў з шыі. Сыноў не закавалі ў жалезы, і Расціслаў разам са старэйшым сваім братам Барысам час ад часу па склычанай халоднай саломе падпаўзаў да бацькі, гладзіў ягоны ланцуг. Расціслаў, як маладзейшы і мякчэйшы сэрцам, хукаў на тыя месцы, дзе ланцуг асабліва пякуча ўядаўся ў жывое цела, і пытаўся:

— Дужа баліць табе, бацька?

— Я мужчына, і ў мяне цвёрдая выя. Яна не баіцца жалеза, — адказваў князь Усяслаў.

Усе трое змаўкалі і прагна прыслухоўваліся да няясных слабых гукаў жыцця, што, адцзеленае тоўстымі дубовымі бяргвеннямі поруба, кіпела на шумлівых вуліцах і плошчах стольнага Кіева.

— Сёння ў Кіеве сонца, — задуменна казаў Расціслаў. Усе трое нібы бачылі заліты сонцам вялізны горад, загарэлых рыбакоў на Дняпры, загарэлых рукадзельных людзей на Падоле, загарэлых сінявокіх і чарнавокіх дзяўчат, што ўваходзяць у мяккую бруістую ваду па самыя калені.

Поруб назаўжды адабраў у іх сонца, неба. Сонца магло хіба толькі прысніцца, але міналі дні, цяклі, як марудны халодны жвір з пад рыдлёўкі, і сонца снілася ўсё радзей.

— На тваім шчыце, бацька, была выява сонца. Помніш? — сказаў аднойчы Барыс. — Яно было чырвонае, круглае, гарачае. Я, як малы быў, баяўся да твайго шчыта і пальцам дакрануцца. Думаў, апякуся. Помніш?

— Свой шчыт я ўтапіў у Дняпры, каля Ршы, — ціха прамовіў Усяслаў і нешта слаба ўскрыкнула, войкнула ў ім, але гэты ўскрык,

гэту імгненную слабасць душы пачуў і адчуў толькі ён. Маладыя княжычы паныла ляжалі на саломе, быццам былі самымі звычайнымі смердамі і нарадзіліся дзе-небудзь пад снапом на жытнёвым полі. Гэта палохала Усяслава. Калі чалавек дужа доўга жыве паміж саломы, калі з дня на дзень ён бачыць толькі мяккую слабую салому, у чалавеку непрыкметна згасае вой, рыцар і чалавек з ахвотаю бярэ ў руку серп, а не меч.

Поруб, які ўжо месяц трымаў іх у сваіх чэпкіх бязлітасных пальцах. Поруб павінен быў стаць іхняй пажыццёвай магілай.

Гэта была дубовая клетка, дванаццаць локцяў ад сцяны да сцяны, апущаная на дзве свае трэці ў зямлю. Вокнаў у порубе не было, толькі там, дзе поруб вытыркаўся з зямлі, быў выпілаваны кавалачак дубовага бервяна. Праз гэтую Шчыліну раніцой і ўвечары вой-ахоўнік падаваў ім у поруб на канцы кап'я бронзавы саганок з хлебам і рэпай, вадку ў глінянай карчажцы.

Яны моўчкі елі, моўчкі пілі. Усяслаў, стараючыся, каб сыны не заўважылі, браў сабе меншы кавалак.

Сынам трэба расці, мужнець, налівацца сілаю. Яны маладыя, у іх аж звяняць мускулы, а ён... У порубе, дзе не было на што абaperціся воку, Усяслаў даўно звикся з думкаю, што ўжо ніколі не ўбачыць Полацка. Яраславічы, Ізяслаў Расціслаў і Усевалад, не выпускаць палоннага полацкага князя з клеткі. Расціслаў, любімы сын, спытаўся:

— На Дняпры Яраславічы цалавалі крыж, кляліся, што адпусцяць нас і цябе з мірам?

— Кляліся, сын.

— Чаму ж Бог не абвугліў ім вусны?! — усклікнуў Расціслаў.

— Маўчы, сын, — Усяслаў паклаў вялікую далонь на бледны сынаў лоб. — Маўчы... Успамінай нашу палату. Успамінай маці.

— Добра, што гэтыя псы не схпілі маці, — дрыготкім слабым голасам сказаў Расціслаў. Блуклівая ўсмішка, як ветрык, прабегла па твары.

Але часцей яны маўчалі. Цішыня ў порубе была густая, неадольная. Пра такую цішыню ў Полацку кажуць: «Камар кашляне, і то чуваць».

Цяжкі дні. Слабелі сыны. І не плоццю слабелі, а душой. Усё радзей загаворваў з бацькам Расціслаў, а Барыс наогул як знямеў — глядзеў у паўзмрок поруба, і толькі вадка блішчалі вочы. Нядобры бляск быў у вачах. Усяслаў спрабаваў раскатурхаць старэйшага сына, неяк ажывіць яго, развесяліць. Але цяжка было дабрацца да сынавай душы, падобна, як глухой зімою цяжка, амаль немагчыма дакапацца да жывой зямлі.

Барысу было ўжо семнаццаць сонцаваротаў. Высокі, сухарлявы, з чорнымі, не полацкімі вачыма, ён не любіў свайго бацьку, і Усяслаў адчуваў гэта. Барысу не падабаліся бацькава заўсёдная энергічнасць, ваяўнічасць, бацькава нясцерпнае жаданне аб'яднаць пад рукой стольнага Полацка землі пскоўскіх і смаленскіх крывічоў. «Я буду мніхам¹, — сказаў ён аднойчы, — буду ў сваёй келлі маліцца за Полацк і за цябе, бацька».

У порубе Барыс з кожным днём усё болей халаднеў, нібы камень-дзічак. Але ўначы, калі цішыня рабілася пякуча звонкаю, Усяслаў, лежачы на падсцілцы з гарохавай саломы, чуў, як Барыс жалосна ўздыхае ўва сне, нават стогае і нямоцна скрыгоча зубамі. Усяслаў здагадваўся, што асабліва гняло ў порубе старэйшага сына. Будучы мніх, як амаль усе мужчыны з полацкага княжацкага дома Рагвалодавічаў вызначаўся вялікай ахвотаю да прыгожых сінявочак і чарнавочак, якіх у Полацку, у бацькавым цераме, быў цэлы кветнік. Тут жа, у няласкавым Кіеве, Яраславічы пасадзілі сваіх палоннікаў на чорны хлеб і пустую ваду, і на цэлае попрышча ад глыбокага поруба не было ні жаночага голасу, ні жаночай спадніцы.

Аднойчы праз акенца, якое, падаўшы на кап'і хлеб і ваду, зачыняў вой-ахоўнік, уляцеў у поруб майскі жук — хрушч. Уварваўся шумна, радасна. Вой нават рукой пляснуў па бяргвеннях, злавіць хацеў нечаканага гасця. Ды дзе там!

Усе трое, затаіўшы дыханне, сачылі за малюсенькім бліскучакрылым камячком, які лётаў ад сцяны да сцяны, пэўна, раздумваючы, куды ж гэта ён патрапіў. Аказваецца, наўерсе, у Кіеве, ужо даўно першалецце з высокімі белымі воблакамі, з цёплай мітуслівай лістотай дрэў. Там цячэ сіняя вада. Там нехта цалуе жанчыну. Нехта на кані ўязджае ў дняпроўскія прахалодныя хвалі, і ўздрыгвае палахлівы конь, фыркае, перабірае па чыстым рачным пяску тонкімі нагамі, а верхавы смяецца, лёгка б'е па конскіх баках босымі пяткамі.

Хрушч стаіўся, сеў на цёмную дубовую сцяну. І зноў нясцерпная цішыня падпаўзла-падкацілася да бацькі і сыноў. Але жывы гук, які толькі што чулі яны, кожнаму перавярнуў душу.

— Раз на год і ў пекле бывае свята, — сказаў Расціслаў і ціхенька засмяўся. Барыс таксама пасвятлеў у твары, ды адразу ж горкая скруха перахліснула дыханне. Там, наўерсе, ідзе жыццё, там п'юць віно, мілуюцца з жанчынамі, а тут радуешся нікчэмнаму хрушчу. Няўжо маладосць і сіла пойдучь прахам у гэтай яме?

¹ Мніх — манах

— Бацька, вызвалі нас адсюль! — выгукнуў ён. Усяслаў уздрыгнуў, сказаў сыну: — Падыйдзі да мяне.

І кабі Барыс падышоў, рукамі ў ланцугах абняў яго за плечы, прыгарнуў да сябе, пацёрся шчакою аб сынаву шчаку. Потым лёгенька адхінуў ад сябе Барыса, прамовіў, гледзячы яму ў вочы:

— Што ж я магу зрабіць? Бачыш, на мне вярыгі. Ліса, каб вызваліцца з клеткі, адгрызае сабе хвост. Ды мы не лісы. Мы — людзі, сыноч.

— Але ж ты — ваўкалак, — ціха сказаў Барыс і адвёў позірк убок. — Людзі вераць, што ты ўсё можаш зрабіць.

Упершыню з сынавых вуснаў зляцела гэтае слова, упершыню. У цераме Усяслава, у ягонай сям'і гэта было забароненае слова, і вось яго сказаў старэйшы сын.

Расціслаў што зняў са сцяны хрушча і глядзеў, як той поўзае па далоні, пабляднеў, са спалохам павярнуў свой прыгожы твар да бацькі. Барыс жа стаяў, апусціўшы галаву. Але і ў яго сэрца білася гарачымі рыўкамі. Толькі Усяслаў быў, здаецца, спакойны. Узняўся на ўвесь рост, высокі, крутаплечы, залаціста-русяя барада ў змроку поруба выдавала цёмнай, шэрыя цвёрдыя вочы глядзелі з вострым прыхмурам.

— Які ж я ваўкалак, сын? — запыггаўся Усяслаў. — Хіба ты бачыш на мне звярыную поўсць? Хіба ў мяне ёсць хвост? А можа, у мяне ў роце растуць клыкі?

Барыс яшчэ ніжэй схіліў галаву, нібы чакаючы ўдару. Хрушч зляцеў з далоні ў Расціслава, кружыўся па порубе, але ніхто не звяртаў на яго ўвагі.

— Людзі вераць, — казаў далей Усяслаў, — людзі вераць Хрысту, а ўчора яны верылі Перуну і Дажджбогу. Людзі закінулі старых багоў, як разбітыя гаршкі на гарышча, і вераць Хрысту, таму Богу, які спаліў іхніх прадзедаўскіх багоў. А ўва што верыш ты, сын?

Барыс маўчаў. Усяслаў, пазвоньваючы ланцугамі, павольна, колькі дазваляў нашыйны ланцуг, падышоў да яго, моцна ўзяў за плечы, загадаў:

— Глядзі мне ў твар, у вочы. Барыс пакутліва ўзняў галаву. На чорных вачах ззялі слёзы.

— Ты мой роднакроўны сын, — сказаў Усяслаў. — Табе пасля маёй смерці трымаць полацкі сталец, быць князем полацкім. Яраславічы, — ён накіраваў позірк на маленькае акенца ў верхнім бярвяне поруба, нібы хацеў, каб яго пачуў вой-ахоўнік, — гэтыя агідныя клятваадступнікі, пабаяцца забіць вас, дзеці мае.

Рухам левай рукі ён падклікаў да сябе Расціслава. Сыны стаялі

поруч, глядзелі на бацьку. Ён узвышаўся над імі, як моцнае баравое дрэва над падлескамі.

— Кроў Рагнеды цячэ ў вашых жылах, — казаў скаваны князь. — Даруйце, што з-за мяне трапілі вы ў гэтую яму, на гнілую салому. Але хоць мы спім на саломе, у нас ніколі не будуць саламянымі калені. У палачан калені з жалеза.

Ён раптам сцішыў голас, вымавіў з нечаканай журбою:

— Чалавек я, сыны мае, а не ваўкалак. Для ворагаў я ваўкалак, а для вас бацька. Але — глядзіце.

Ён высока над галавою ўзняў свае загарэлыя жылістыя рукі. Змяёю віўся між імі ланцуц а на запясцях былі намёртва закаваны цёмныя жалезныя кольцы.

— Глядзіце! — зноў усклікнуў Усяслаў. Сыны як зачараваныя глядзелі на бацькавы рукі, на бацькаў твар.

Вочы ў князя пацямнелі, а потым заіскрыліся. Твар напружыўся, завастрыўся. Жылы цвёрда набухлі на шыі. Шыя зрабілася падобнаю на вузлаваты карань абпаленага вогнішчам дрэва.

— Глядзіце! — закрычаў, сапшчаміў зубы Усяслаў. Пот, быццам боб, зазяў на скронях і на лобе. Страшнае нечалавечае напружанне, здаецца, распірала, раздзімала ўсяго князя. Потым сутарга пабегла па твары, па плячах, па кісцях рук, па ўсім целе. Гэта быў ураганны ўсплеск той незвычайнай невераемнай сілы, якая ад самага нараджэння гарэла ў ягоных жылах і касцях і якой ён даваў волю вельмі рэдка, толькі тады, калі дыхала ў скронь смяротаая небяспека.

— Глядзіце! — амаль прастагнаў Усяслаў. Сіла, што клекатала, бурліла ў ім, дасягнула сваёй найвышэйшай кропкі і раптам знікла, выцела з цела, бы яе й зусім не было. Князь раптоўна абвяў, абмяк, змізарнеў. На нейкі міг падалося сынам, зрабіўся ён тонкай лазінаю, што гаецца пад ветрам у восеньскім полі. З грукатам упалі на глінабітную падлогу поруба ланцугі, рукі былі вольныя. Толькі цяжкое жалезнае кальцо на шыі засталася. Усяслаў пакратаў яго рукою, знясілена сказаў:

— Ашпыйнік зняць не магу.

Расціслаў і Барыс анямела глядзелі на бацьку. Потым Расціслаў кінуўся да яго, пачаў цалаваць нацёртыя ланцугамі рукі. Усяслаў глядзеў на светаваласую сынаву галаву, усміхаўся.

«Хто ж ты, бацька? — думаў Барыс. — Нездарма халопы ў Полацку шапталіся, што карміцелькі паілі цябе малога звярыным малаком. Хто б ты ні быў, а я пакутую з-за цябе, з-за твайго ненасытнага гонару. Усё жыццё ты б'ешся з кіеўскімі князямі, хочаш сам зрабіцца вялікім князем. І чаго ты дамогся? ІзяслаўЯраславіч

сядзіць у залатых палатах, трымае Русь у жалезнай руцэ, а ты гніеш у порубе. Ты скінуў з рук ланцугі, але прыйдуць кавалі і накуюць новыя, якіх нават ты не скінеш. Ты не шануеш Хрыста, адзінага нашага Бога. На Полацкай зямлі ядавітым пустазеллем буе з тваёй тайнай згоды агіднае дзікае паганства. На Валоўім возеры, што ля Полацка, ты не зруйнаваў паганскае капішча і з дружынаю ездзіў туды ўначы маліцца дубовым чурбанам. Ты даваў срэбра на полацкую Сафію, святы храм, але даваў з вялікай неахвотаю, баяры і веча цябе прымусілі. Я не люблю цябе, бацька».

— Аб чым ты думаеш, Барыс? — раптам запытаўся Усяслаў. Барыс уздрыгнуў, пабляднеў, сказаў з разгубленасцю:

— Ты такі дужы, бацька. Я думаю, што ты мог бы разламаць нават сцены гэтага поруба.

Усяслаў уважліва паглядзеў на старэйшага сына.

— Сцены мне не па сіле. І ланцугі, як ты бачыў, я не разрываю, а проста скідваю з сябе. Так, як ты б скінуў гадзюку, што ўначы, калі ты спіш, успаўзла на тваё голае цела. Але не аб тым ты думаў.

Ён змоўк, строга звёў на пераносі цёмныя бровы.

— Дзіўны ты, сын. Мой і не мой. Хацеў бы я зазірнуць у тваю душу, на самае яе гарачае дно, але не дадзена мне гэта. Ведай жа: і табе, і Расціславу, і маці вашай княгіне Крутаславе, і малалетнім маім сынам, што недзе па цёмных пушчах хаваюцца, шчасця і дабра я зычу.

— І мы табе, бацька, зычым дабра! — усклікнуў Расціслаў. — І поруч з табою пойдзем!

Барыс маўчаў, змушана ўсміхнуўся. Потым схіліў перад Усяславам калена, ціха вымавіў:

— Многая лета табе, бацька.

— Дзеці мае, — сказаў Усяслаў, — пераменлівае шчасце людское. Заўсёды помніце пра гэта, каб сіла ваша ніколі не згасала. Зусім нядаўна, у марцы, вёўя полацкую раць супроць Яраславічаў пад Менск. Вы там былі, вы ведаеце. Вы, як і я, не забудзеце Нямігу, снег крываваы. Там кап'ё ўдачы выбілі з маіх рук. Там лепшыя мае воі заіінулі. І не за велікакняжацкі сталец я ваюю, Барыс, — апаліў ён пранізлівым позіркам старэйшага сына. — Не трэба мне Кіеў, мне Полацка хопіць. Вотчыну Рагаеды хачу захаваць. Сваім мячом Дняпро і Рубон, Дзвіну нашу залатую, хачу ў адну раку звязаць. Сядзем на волаках, з урманамі і рамеямі будзем гандляваць, славу Полацку здабываць. Хіба дрэнна гэта, дзеці? Хіба дрэнна, што я хачу жыць па

старадаўнім полацкім паконе²? Ды людзі хутка забываюць тых, каму не пашанцавала.

Ён змоўк, у глыбокім одуме сеў на злямчаную гароховую падсцілку. Нічога ў гэтыя імгненні не было ў ім ад яраснага ваяра-князя, перад імклівым поступам якога дрыжалі суседнія княствы і народы. Сядзеў стомлены чалавек. Слава засталася ззаду, яе не пусцілі ў гэты смярдзючы поруб, як сокал з перабітым крылом, знясілена лётала яна дзесьці над Палатою і Нямігай.

Змрок затапляў поруб.

Усе трое сціхлі, нават, здавалася, не дыхалі. Кожны ўспамінаў сваё.

Расціславу ўспаміналася маці, княгіня Крутаслава. У ноч на Івана Купалу загадвала яна звязаць з тоўстых сасновых бяровенняў плыт. Дзеўкі-чалядніцы ўпрыгожвалі плыт гірляндамі з кветак, маладзенькімі бярозкамі, распальвалі на ім цяпельца, і павольна несла Дзвіна ў сіні начны змрок усіх: маці, Расціслава з Барысам і братамі, чалядніц, якія спявалі песні. Стырnavы стаяў на самым носе плыта і час ад часу трубіў у доўгі турыны рог — сурму. Рэха адбівалася ад стромкага рачнога берага, ад цёмных пушчаў, якія сонна камянелі над Дзвіной. Так хацелася тады зрабіцца птушкай або рыбінай, нырнуць у асветленую яркімі начнымі зоркамі ваду, плыць услед за плытом і да салодкіх дрыжыкаў у целе адчуваць, што ты можаш згубіцца ў гэтай трывожнай рачной імглі, але каля цяпельца на плыце ёсць маці, яна не дасць табе згубіцца, згинуць, вось зноў гучыць яе цёплы ласкавы голас: «Расціслаў, сыноч, не засні, не ўпадзі ў раку».

— Бацька, дзе ты? — раптам ціха выгукнуў Барыс. У порубе была апраметная цемра. Апошняя свечка згарэла некалькі сядміц назад, але вой-ахоўнік не кінуў у акенца новую.

— Дзе ты, бацька? — зноў спалохана паўтарыў Барыс і пачаў лэпаць каля сябе, шукаць бацьку.

— Тут я. Не бойся, — сказаў Усяслаў. І каб сын супакоіўся, дакрануўся да яго шырокай далонню. Ды Барыс мог паклясціся на святым крыжы, што некалькі імгненняў да гэтага бацькі не было ў порубе. Яму нават здалася, што ўверсе поруба, у тым месцы, дзе было акенца, слаба мільгануў нейкі празрыста-сіні клубок, і лёгкім ветрам шаснула па твары.

Сэрца ў княжыча моцна тахкала. Ён прыціснуў яго рукою. Так ён некалі нёс, моцна сціскаючы, жывую, спалоханую да смерці вавёрыцу, якую злавілі для яго смерды. Вавёрыца адчайна

² Пакон — закон

калацілася, як калоціцца зараз сэрца.

— Засні, — сказаў Усяслаў з цемры. — Засні і ты, Расціслаў. Дайце, сыны, вашы галовы, я пакладу іх сабе на калені. Вось так. Спіце.

Абодва княжычы падгарнуліся да бацькі, умасцілі галовы ў яго на каленях. Праз нейкі час трывожны сон змарыў іх, і Расціслаў плыў на засыпаным васількамі і рамонкамі пляшце, а Барыс, паміраючы ад жаху, сядзеў на касматай спіне ваўкалака, упіўшыся пальцамі ў жорсткую поўсць, і поўсць пахла гнілым балотам, начной навальніцай. Ваўкалак шалёна імчаўся праз ноч, вось падбег да лясной весі, да крайняй маленькай хаткі, глянуў у зацягнутае бычыным пузыром акенца. Маладая маці якраз карміла дзіця. І раптам у акенцы — жахлівы твар, дзікія вочы, а ў вачах жалоба, пакута, незразумелы дакор. Яна выпусціла з рук дзіця, закрычала. Ваўкалак адскочыў ад акенца, ад хаткі і таксама закрычаў, і на самым высокім усплёску голасу ваўчынае вышчэ пераходзіла ў чалавечы крык.

Раніцою вой-ахоўнік падаў ім ежу, і ўпершыню яны пачулі ягоныя словы. Вой сказаў:

— Рыхтуйся, князь. Сёння цябе забяруць адсюль. На допыт пойдзеш да вялікага князя кіеўскага Ізяслава Яраславіча.

— А я думаў, што ты нямы, — не ўстаючы на ногі, глянуў на яго знізу ўверх Усяслаў. — А ты, аказваецца, умееш гаварыць чалавечым голасам.

— Навошта лішнія словы? — спакойна сказаў вой.

— Твая праўда, — згадзіўся Усяслаў. — Лішнія словы могуць каштаваць лішніх бізуноў.

Вой адхіснуўся ад шчыліны. Ягоныя словы ўсхвалявалі княжычаў. Усяслаў жа быў спакойны.

— Можа, Яраславічы хочуць выпусціць нас з поруба? — з надзеяй глянуў на бацьку Барыс. Расціслаў жа думаў зусім пра іншае. Засмучаны, паклаў ён руку на бацькава плячо, сказаў:

— Толькі б не катавалі яны цябе, толькі б не білі. Няўжо яны пасмеюць напусціць катаў на князя?

«Якія розныя ў мяне сыны, — думаў Усяслаў. — Адна маці нарадзіла, ды неаднолькавыя сэрцы дала».

Неўзабаве шмат ног цяжка затупацела на версе, прыйшлі надворныя халопы вялікага князя Ізяслава, пачалі разбіраць два дубовыя вянцы поруба, бо толькі такім чынам можна было выбавіць Усяслава на белы свет. Пасыпаўся мох з пяском. Рыжабароды каваль, трымаючы свой струмант, спусціўся на вярэвочнай лесвіцы ў поруб.

— Як жа ты, князь, рукі ад маіх вярэг вызваліў? — здзіўлена

спытаўся ён.

— Махнуў рукамі, і зляцелі вярыгі, — усміхнуўся Усяслаў.

— Пракляты той, хто першы на свайго бліжняга, на чалавека, надзеў, як на вала, ашыйнік, — перахрысціўшыся, сказаў каваль і пачаў раскоўваць Усяслава.

— Ты не першы. Бі смялей па жалезе.

Калі Усяслава пачалі па лесвіцы выпцягваць з поруба, Расціслаў не вытрымаў, заплакаў, пацалаваў бацькава калена.

— Не плач, сын, — падбадзёрыў яго Усяслаў. — Халопы не павінны бачыць княжых слёз. Я вярнуся...

Частка II

Ужо некалькі начэй запар вялікі князь кіеўскі Ізяслаў Яраславіч у суправаджэнні свайго рынды-целяхоўніка Цімафея і баярына Чудзіна патаемна знікаў з апачывальні. Усе трое апрааналі грубыя чорныя плашчы з капюшонамі і бясшумна, нібы кажаны, раставалі ў начным змроку. Велізарны палац спаў. Воі, што ахоўвалі пераходы і галерэі, віталіся з вялікім князем, ціха стукаючы дрэўкамі коп'яў аб каменную падлогу. Ізяслаў строга пазіраў на іх, ківаў галавою.

У Кіеве стаялі цёмныя сухія дымныя ночы. Нават такая магутная рака, як Дняпро, не давала свежасці, прахалоды. Палавецкая арда хана Шарукана запаліла на поўдзень ад горада стэпы. Птушкі, звяры і гадзюкі ратаваліся хто як мог. Але агонь і дым даганялі іх, знаходзілі ў ярах, у азёрах і норах, і ўсюды востра пахла паленай поўсцю, гарэлым птушыным пяром. За вялікім дымам, як заўсёды, павінна была прыйсці на Русь вялікая бяда — крывавы набег полаўцаў. У тысячах кібітак ужо лятаваў голад, і смуглатварыя востравокія коннікі набівалі стрэламі калчаны, вастрылі каля кастроў крывыя шаблі. Хутка загудзе стэп ад конскіх капытоў.

Ізяслаў ведаў пра ўсё гэта, і таму, амаль ужо месяц, пёк яму цемя галаўны боль. Нішто не ратавала ад болю — ні шаптуны кіеўскія, ні зялейнікі царгародскія, ні попел чорных гадзюк, які сыпаў вялікі князь у свой мядовы залаты кубак. «Хоць ты вазьмі ды адсячы гэту галаву», — думаў Ізяслаў, сціскаючы зубы.

Але што ж гнала вялікага князя кожную ноч з палаца? Не галаўны боль і не палавецкі дым. Пачуў ён неяк ад вояў-дазорцаў, якія пільнавалі поруб з Усяславам, што полацкі князь у самы глухі змрок вылётвае з поруба.

— Як вылётвае? Што ён, птушка? — здзівіўся і адначасна спалохаўся Ізяслаў.

— Чуецца свіст, быццам вецер у чаратах грае, — растлумачыў дзорца, — а потым адчыняецца акенца поруба і адтуль, знізу, вылётвае нешта светлае, нешта сіняе, як воблака. Трошкі пакружыцца над порубам, нібы вынюхвае ці выглядвае што, і ляціць у бок Дняпра, на Падол.

— Ты сам бачыў?

— Бачыў. Як цябе, вялікі князь, бачу.

— Дык ты ж кажаш, што там з'яўляецца воблака. Не Усяслаў жа, а воблака.

— А каму быць, як не яму? — упэўнена сказаў вой. — Увесь Кіеў гаворыць, што гэты полацкі князь чарадзеі і ваўкалак.

«Звар'яцелі, пэўна, усе, — разгублена падумаў Ізяслаў. — Шарукан ужо каня сядлае, цеціву напінае, а ім ваўкалакі-пярэварацені сняцца». Але распалілася ў ім цікавасць вялікая, і той жа ноччу пайшоў ён з Цімафеем і Чудзінам да поруба. Якраз крапаў дожджык, задымленую зямлю паліваў. Хмары ляцелі ў небе цяжкія, трывожныя. Ізяслаў затаіўся ля каменнай сцяны непадалёку ад поруба, глядзеў ва ўсе вочы, ды нічога не бачыў. Глуха шумелі над ім дрэвы, нібы змоўшчыкамі былі, нібы супроць князя нешта ўчыніць хацелі, і ядавіты страх паласнуў Ізяслава. Не ўпершыню цёк па жылах гэты ганебны страх, але тут, ля поруба, ён схпіў за сэрца так моцна, што князь на колькі імгаенняў перастаў дыхаць.

Нікога і нічога ў тую ноч не ўбачылі. Назаўтра гнеўны Ізяслаў воя-дазорцу драў за бараду, крычаў:

— Дзе ваўкалак? Дзе сіняе воблака? Прыдумаў, пёс, небывалышчыну?! Хочаш, каб з тваёй сабачай скуры лыка надралі?!

Дзорца бухнуўся на калені і амярцвелым голасам залепятаў:

— Дожджык ішоў, вялікі князь, дожджык... Нячыстая сіла баіцца вады. Але, вось табе святы крыж, вылётвае з поруба воблака. Можна, зараз прытаілася. Цябе чуе, вялікі князь.

Ліслівіў дзорца, выціраючы барадою пыл каля князевых ног, але ягонія словы прынеслі нейкае, хоць і часовае, супакаенне. «Прытаілася нячыстая сіла, мяне баіцца», — думаў задаволены Ізяслаў. Ён быў лёгкі на злосць, але гэтак жа лёгка адыходзіў, разумеючы, што нельга ўсё жыццё быць злым, што злы гарачлівы чалавек сам сабе, у рэшце рэшт, яму капае. У трэцюю ці чацвёртую ноч баярын Чудзін усхвалявана выгукнуў:

— Бачу! Плыве...

Ноч, як і ўсе астатнія, была цёмная, непраглядная. Ізяслаў напружыў зрок, але ні сіняга, ні зялёнага воблака не ўбачыў, нічога не ўбачыў. Начное чарноцце было наўкол. «Ці я сляпы, ці яны дужа

хітрыя, — паныла падумаў князь. — І што гэта я кожную ноч поўзаю тут? Хіба я кіеўскі князь? Я смаркаты хлапчук, які хоча залезці ў чужую рэпу». Ён рашуча, шумна выпрастаўся, зычна сказаў Чудзіну і Цімафею:

— Пойдзем у палаты. Нягожа князю і баярыну за кустамі хавацца.

Але не адпусціў ад сябе Чудзіна і ўжо ў апачывальні, застаўшыся ў нацельнай ільняной кашулі, выпытваў баярына, што той убачыў.

Чудзін быў высокі, белавалосы, з халоднымі льдзістымі вачыма. У твар вялікаму князю глядзеў не прама, а неяк бокам, быццам выглядваў з-за вугла. У народзе звалі яго Чудзін Крывашэй. Падчас паходу на торкаў варожая шабля секанула баярына па шыі. Галаву Чудзін не згубіў у стэпе, а шыя да скону дзён пакалечаная. Гэтаму Чудзіну наогул шмат гарачых вуголляў і чорнага попелу даставалася ў жыцці. Мінулай вясною ён страціў малодшага двухгадовага сына. Спаў хлопчык у калысцы, сплеценай з вяронак. Прачнуўся, захацеў вылезці, але зачэпіўся нагою, кульнуўся і ўшчаміў шыю ў вяроўкі. Прыбегла карміцелька, а ён вісіць ножкамі ўверх, пасінеў. Вельмі бедаваў Чудзін. І асабліва перажываў, што менавіта такую, а не іншую смерць паслаў Бог сыну. Павешанне — самая страшная смерць, бо чалавечая душа не можа вылецець праз вусны і застаецца наўсёгды замураванай у смяротным целе. Чудзінаў род вёўся з Юрэва, які бацька Ізяслаў Яраслаў заклаў на лясной рацэ Амоўжы.

— Што ж ты бачыў, баярын? — спытаўся Ізяслаў.

— Бачыў іскры. Бачыў свячэнне.

— Хто што хоча бачыць, той тое ўбача. Ці не так, Чудзін? — калюча зірнуў Ізяслаў.

Ён забігаў па апачывальні, і язычкі свечак, што густа гарэлі на сценах, замітусіліся.

— Вы ўсё шмат гаворыце пра гэтага полацкага ізгоя, — не астываў, не супакойваўся вялікі князь. — Толькі і чутна: Ёсяслаў, Усяслаў... Пра мяне, кіеўскага князя, у Кіеве менш гавораць і думаюць, чым пра Усяслава.

Чудзін спакойна слухаў князя, потым усё ж знайшоў шчылінку між князевых слоў, устаіў сваё:

— Трэба табе, вялікі князь, паклікаць сваіх братоў — Святаслава з Чарнігава, Усевалада з Пераяслаўля.

— Навошта мне клікаць братоў? — спалохаўся Ізяслаў. Нейкая хітрасць бачылася яму ў прапанове Чудзіна. А што, калі баярын хоча разам са Святаславам і Усеваладам скінуць яго, Ізяслава, з кіеўскага залатога стальца? Апошнім часам ён такі ціхі, пакорлівы, ласкавы,

гэты Крывашэй. Нездарма кажуць: ласкавае цялятка ў дзвюх матак малако сасе. Князь люта паглядзеў у твар Чудзіна, ведаў, не кожны можа вытрымаць такі ягоны позірк. І сапраўды, Чудзін уздрыгнуў, перасмыкнуў чырвонымі вуснамі, ды ўсё ж яму хапіла духу сказаць:

— Твой бацька Яраслаў, якога народ Мудрым назваў, цвёрда трымаў Русь пад сваёй рукою. На зялёных лугах, на шаўковых дыванах піў мёд з залатога кубка. Усе яго шанавалі, усе любілі. А чаму? Таму што баяліся. Твайго дзядзьку, свайго роднага брата Судзіслава Пскоўскага ён пасадзіў у поруб і дваццаць сонцаваротаў трымаў там на ланцугу, як пса. Родную кроў не пашкадаваў. А ты, вялікі князь? Няўжо не можаш з Усяславам расквітацца, ад якога перашэпты і смута ў Кіеве? Кліч братоў, вяршы княжы суд, здымі Усяславу галаву.

Аблічча ў Чудзіна зрабілася калянае, жорсткае. Ільдзістыя бледныя вочы, здавалася, сталі гарачымі.

— Я падумаю над тваімі словамі, баярын, — сказаў Ізяслаў. — Ідзі.

У цішыні начной апачывальні Ізяслаў доўга не мог заснуць. Двойчы, звонячы ў срэбны званочак, выклікаў любімую рабыню-рамейку. Пышнавалася тоненькая рамейка грала на лютні, але салодкая музыка не цешыла вялікага князя. Ён адпускаў рабыню і думаў, думаў...

«Ці холадна там, на версе?» — спытаўся ў яго аднойчы ігумен манастыра святога Дзмітрыя Варлаам, якога ён, Ізяслаў, знайшоў у Пятэрскай лаўры і ўзвысіў над іншымі. «Холадна, ойча», — адказаў тады Ізяслаў.

Таму, хто не цягнуў на сваіх плячах цяжкі крыж улады, здаецца, пазіраючы знізу, што князь жыве, як у раі, што князь шчаслівейшы чалавек. Але гэта — крывавае шчасце, бяссоннае шчасце, холаднае шчасце. У вачах, якія апушчаныя долу пры князем з'яўленні, гараць зайздрасць і нянавісць. Пад пазногцем вялікага пальца рукі, якая падносіць князю залаты кубак з віном, можа быць схавана малюсенькая кропелька атруты, смяротная расінка, што непрыкметна ўпадзе ў віно. Чудзін казаў, што Судзіслаў Пскоўскі сядзеў у порубе дваццаць сонцаваротаў. Няпраўда. Дваццаць чатыры сонцавароты гніў ён у порубе. Пасля смерці бацькі яны, Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад, яшчэ чатыры гады трымалі роднага дзядзьку пад зямлёй, а потым насільна пастрыглі ў манахі, і да скону Судзіслаў насіў чорны клабук. Аднойчы Ізяслаў спускаўся да дзядзькі ў поруб. Не чалавека ўбачыў ён у падземным змроку, а валасатага знясіленага бледнага звера, які ўпаў перад пляменнікам на калені, пачаў цалаваць яму ногі,

плачучы, гарача маліў: «Выпусці мяне адсюль. Гарачае сонейка хачу ўбачыць, травінку нагою крануць...» Ізяслава палесвіцы падымалі ўверх, а знізу неслася адчайна-жудаснае: «Выпусці мяне адсюль. Як чарвяк, гіну. Усё жыццё Бога за цябе буду маліць».

Як заўсёды, раптоўна забалела галава. Ізяслаў абхапіў яе рукамі, падышоў да велізарнай цёмна-рыжай туравай шкуры, якая вісела на сцяне, упёрся ў шкуру лбом. Пахла дзікім воласам, лесам. Боль паступова змякчаўся, танчэў.

Назаўтра памчаліся ганцы ў Чарнігаў і Пераяслаўль клікаць князеў Святаслава і Усевалада ў стольны горад Кіеў да старэйшага брата, вялікага князя. Браты паказвалі гонар, не спяшаліся ехаць і ўсё-такі вымушаны былі з'явіцца ў Кіеў, кожны са сваёй дружнаю. Ізяслаў сустракаў іх вельмі ўрачыста каля Залатой брамы. Вялікі князь сядзеў на белым кані. На ім зіхцела кальчуга, сплеченая з тоўстых кляпаных кольцаў. На кальчугу быў накінуты ярка-чырвоны плашч, які на правым плечуку зашпільваўся вялізнай залатой спражкай з выявай святога Георгія. На галаву Ізяслаў надзеў высокі жалезны шалом з наноснікам, з кальчужнай сеткай-барміцай. Кіеўскае баярства, вясёлае, раскошна прыбранае, сцяной стаяла вакол вялікага князя.

Святаслаў і Усевалад злезлі з коней, схілілі перад братам калена. Ізяслаў зычна, каб усе чулі, сказаў:

— Прашу вас, дарагія браты, у горад бацькі нашага!

І адразу ж на кіеўскай метраполі Сафії ўрачыста загулі званы. Князева чэлядзь надворная, халопы, якіх дзеся гэтаў урачыстасці прыгналі да Залатой брамы, пачалі весела крычаць, кідаць шапкі ўгору. Людны і шумны было.

Браты (Ізяслаў пасярэдзіне) ехалі на баявых конях да велікакняжацкіх палат. Іхнія дружыны шчацініліся коп'ямі, зіхцелі мячамі ззаду. Яраславічы былі вельмі падобныя між сабой: сухарявыя, даўгальгія, насы з лёгкай гарбінкаю. Толькі Ізяслаў быў больш цяжнейшы з воласу, болын мажны ў паставе. Сорок чатыры сонцавароты адлічыла яму ўжо зямное жыццё.

— Добры горад збудаваў наш бацька. Добра жыць і княжыць у такім горадзе, — сказаў Святаслаў, сказаў ад пчырага душэўнага ўзрушэння, пасля доўгай адсутнасці зноў убачыўшы чужую Сафію, белакаменныя палацы.

— Чым горшы Чарнігаў? — адразу ўспыхнуў Ізяслаў. — Зайздроснае ж вока ў цябе, брат.

Вось-вось магла ўкалоць сваімі вострымі рагамі спрэчка. Ды самыя малодшыя з Яраславічаў Усевалад, млеючы ад цёплага кіеўскага

сонца, ад узбуджаных шумных славіц шматтысячнага натоўпу, павярнуўся да іх і сказаў:

— Усміхніцеся, братанічы. Кіяне на нас глядзяць, нас вітаюць і славяць.

На княжым двары перад палацам яны не злезлі з коней, а пачакалі, пакуль сівагаловы віначэргпй налье ў Ізяславаў шалом віно. Потым пусцілі шалом па крузе, выпілі віно згоды і мудрасці.

— Богу нашаму слава нывне, і прысна, і ва веці вякоў. Амінь, — сказаў Ізяслаў.

Здарожаныя Святаслаў і Усевалад памыліся ў дубовай лазні гарачай вадою на сямі травах. Лёгкія целам, чырванашчокія, узышлі яны разам з вялікім князем і баярамі на сені. Гэта была велізарных памераў летняя галерэя на другім ярусе княжацкага палаца. Сені трымаліся на белых каменных слупах, вяла туды шырокая, з дубу і ясеню лесвіца — узыход.

Ізяслаў сеў на велікакняжацкі сталец — вялікае, упрыгожанае золатам і слановай кoscю крэсла, што стаяла на высокім памосце. На сцяне над крэслам віселі два залатыя перакрываваныя кап'і — знак княжай улады. Святаслаў і Усевалад селі поруч з братам на ніжэйшых крэслах.

Ад памоста на ўсю даўжыню сяней стаялі шырокія сталы і цёмныя дубовыя лавы. У вузкія, але высокія вокны з алавянымі рамамі і круглымі шыбамі ўрывалася сонца. Промні ззялі на срэбных падсвечніках, на свяцільніках пад столлю, на старадаўніх шлемах, кальчугах і шчытах, якімі былі густа завешаны сцены.

Княжыя дружыны гасцяваліся ў грыдніцы на першым ярусе палаца. Адтуль чуўся нямоўчны гуд галасоў. Потым там заспявалі, закрычалі, затупацелі нагамі.

Мёд і віно вельмі хутка змылі з душы скарынку асцярожнасці, стрыманасці і разважлівасці, якую кожны чалавек носіць у сабе. Разгарэліся твары, заблішчалі вочы. Але ўзняўся са свайго месца стары баярын Дабрагост і прашамкаў бяззубым ротам:

— Вялікі князь, загадай чаляднікам адчыніць вокны.

— Навошта, баярын? — спытаўся павесялелы ад моцнага віна і гарачага мяса Ізяслаў.

— Панюхаем, як пахне палавецкім дымам у стольным Кіеве.

Трапезнікі адразу змоўклі, як удавіліся. Ізяслаў разгублена глядзеў на пусты рот старога, ніяк не мог даўмецца, чаго хоча Дабрагост. Нарэшце зразумеў, парывіста задыхаў, стукнуў кулаком па залатым падлакотніку крэсла:

— Пі княжы мёд і маўчы, стары ліс!

— Я не твой раб падкаленны! — тонкім голасам заверашчаў Дабрагост. — Бяда ідзе, стэп гарыць! На вуголлях будзеш віно піць, на попеле!

— Выкіньце яго! — з лютасцю крыкнуў Ізяслаў, схапіў са стала абгрызеную костку і шпурнуў у старога. Костка пацэліла Дабрагосту ў лысіну, і баярын абсунуўся на лаве, абмяк. Некаторым нават здалася, што Ізяслаў забіў Дабрагоста. Усе ўскочылі на ногі. Са сталоў пасыпаліся карчагі і каўшы. Частка гасцей памкнулася да дзвярэй, але Ізяслаў, наліўшыся цяжкой крывёю, крыкнуў:

— Чаляднікі, зачыніце дзверы! Налівайце мёд! Вядзіце гусяроў і гудошнікаў!

Вельмі хутка перапынёная трапеза ўвайшла ў свае звычайныя, шумныя, п'яныя і вясёлыя берагі. Старога ж Дабрагоста ваявода Каснячка схапіў за бабровы каўнер і вывалак з сяней.

Ды Ізяслаў адчуваў, што шмат хто з ягоных гасцей падзяляе думкі і словы непакорлівага баярына, толькі да часу хавае іх пад ліслівымі ўсмішкамі, пад крыкам і тлумам. На душы зрабілася скрушна, трывожна, стрэліў боль у галаве. У самы разгар трапезы бледны вялікі князь узняўся са свайго месца і пайшоў у апачывальню. Нават братам не дазволіў пайсці з сабою. «Што мне рабіць? — думаў Ізяслаў, утапіўшы твар у туравай шкіры. — Усе супроць мяне. Баяры, смерды, рукадзельныя людзі, полаўцы, мае родныя браты... Я не сляпы, я бачу. Дзе ты, бацька? Нездарма цябе называлі Мудрым. Ты б знайшоў дарогу з гэтага лабірынта, ты прыдумаў бы, што рабіць».

Раптам нечы дужа знаёмы твар як бы ўспыхнуў перад ягонымі вачыма. Вочы былі заплюшчаныя, але твар гэты, гэты ненавідны воблік нібы прапякаў наскрозь мозг і сэрца. «Усяслаў! — стукнуў кулаком па туравай шкіры вялікі князь. — Мой адвечны адважны вораг! Ты сядзіш у маім порубе і, пэўна ж, насміхаешся зараз нада мною. Але я зламлю цябе, зламлю! Мне балюча, а табе будзе яшчэ балючэй. Боль трэба лячыць толькі болем. Нездарма іўдзейскі цар Ірад, той, што забіваў немаўлят і быў пакараны за гэта наймавернымі пакутамі, загадаў чвартаваць свайго старэйшага сына, чвартаваць на сваіх вачах, спадзеючыся гэтым новым вострым болем хоць на кроплю зменшыць боль, які грыз яго».

— Цімафей! — у шаленстве паклікаў Ізяслаў свайго рынду. — Кліч ваяводу Каснячку, князеў Святаслава і Усевалада. І хай з поруба воі прыведуць сюды полацкага князя Усяслава.

Так Усяслаў упершыню за доўгі час зноў убачыў над сабой сонца. Ён адразу моцна заплюшчыў вочы, бо зразумеў, што аслепне, калі яшчэ хоць хвілінку затрымае на ім позірк. Князя вадзіла ў бакі,

але ён стараўся цвёрда ставіць на зямлю нагу. Дзесятага ліпеня мінулым летам падманам схапілі яго Яраславічы на Дняпры каля Ршы, а ўжо гарэла сонца верасня.

Ізяслаў, астыўшы, паклікаў да сябе, апроч братоў і Каснячкі, ігумена Пятчэрскага манастыра Феадосія, свайго даўняга добразычліўца. Феадосій прывёў разам з сабою манастырскага юродзівага Ісакія, які славіўся тым, што зімою лавіў голымі рукамі і еў варон і танцаваў басанож на расталенай да чырвані печы. Ісакію адразу ж далі карчажку віна і схавалі за ядвабнай шырмаю ў дальнім куце апачывальні, загадалі, каб сядзеў там, як мыш, чакаў свайго часу.

Усе, апроч Ісакія, умасціліся за вялізным, з грэцкага дрэва сталом, Усяслава пасадзілі каля сцяны на нізкім услоне. Спачатку было маўчанне.

— За што мяне драпежыце? — першы спытаўся Усяслаў. Ні разгубленасці, ні страху не было ў вачах. І тут Яраславічы не вытрымалі, усхапіліся са сваіх месцаў, затупалі нагамі, замахалі кулакамі. Асабліва шаленствавалі Ізяслаў і Святаслаў Чарнігаўскі.

— Дзяржаву бацькі нашага рушыш! Кроў льеш! — крычаў Ізяслаў.

— Ваўкалак ненаедны! Таць начны! Мала табе ноўтарадскіх званоў, хочаш кіеўскія зняць?! — крычаў следам за ім Святаслаў.

— Разам з вамі, князі, я хадзіў на торкаў, — спакойна сказаў Усяслаў. — За Русь мы разам біліся і цяпелі. Я зняў у Ноўтарадзе званы, а вы спалілі Менск на Менцы, спалілі Нямізу на Свіслачы. Усіх на шчыт узялі. Ні быка не пакінулі, ні чалядзіна. Чорны попел стыне на Полацкай зямлі. Я з мірам прыехаў да вас у шацёр на лоддзі з-за Дняпра, а вы, чэсны крыж пацалаваўшы, клятву пераступілі, заняволілі мяне і маіх сыноў. Хто ж болын віновен?

— Ты віновен! — схапіў за грудкі Усяслава Святаслаў. — Таму, што ваюеш супроць Кіева, супроць вялікага князя!

Ён пачаў душыць Усяслава.

— Адпусці яго, брат! — закрычаў Усевалад Пераяслаўскі. — Ён адзін, а нас шмат, і ён у нашым палоне. Грэх караць бяссьльнага.

Святаслаў, узбуджана дыхаючы, адышоўся, сеў за стол. На нейкі час усе змоўклі, быццам не ведалі, што рабіць далей.

— Зло табе ад нас будзе, — нарэшце сказаў вялікі князь. І ў ягоных словах пачуў Усяслаў свой прысуд.

— Выпусціце княжычаў, маіх дзяцей, — папрасіў ён.

— Княжычаў Барыса і Расціслава мы пашлём на багамолле ў Візантыю. Хай грахі свайго бацькі замольваюць.

Пры гэтых словах вялікага князя Усяслаў пабляднеў. Візантыю, яе непрыступныя манастыры на марскіх скалістых астравах здавён былі турмой для рускіх князёў. Пераможцы ссылалі туды пераможаных, і чалавек знікаў, як пясчынка ў агромністай пустыні.

— Дзеці невінаваты, — гарача загаварыў Усяслаў. Ён узняўся з услона, стаяў з вялікай пакутаю на твары.

— Вінаваты бацькі. Ты вінаваты! — усклікнуў Святаслаў Чарнігаўскі. Усяслаў глянуў на яго, і нешта такое мільганула ў позірку, што ўсе на імгненне адчулі халадок пад сэрцам.

Тады пачаў гаварыць ігумен Феадосій, учэпісты, тоненькі, вёрткі, нібы карэньчык нейкага дрэва. Ён асяніў крыжам полацкага князя, раздумліва сказаў:

— Агаране³ стаяць ля Юева, хочуць на конях і вярблюдах уехаць у святую Сафію. У цяжкі час мы жывём. Хрыстос выпрабювае рабоў сваіх. Крыравымі слязьмі плачуць нябёсы. Аты, полацкі князь, — ён ва ўпор, нібы шылам кальнуў, глянуў на Усяслава, — сварку сееш, зваду. Ты — трэшчына ў хрысціянскай сцяне. Адна гнілая ягадзіна псуе цудоўную вінаградную гронку. Што трэба рабіць садоўніку з такой ягадзінай? Сарваць, кінуць на зямлю і растаптаць.

Ігумен тупнуў сухой ножкай. Усяслаў усміхнуўся. Зноў вярнуліся да яго рашучасць і сіла.

— Ты не тое гаворыш, святы айцец, — сказаў ён Феадосію. — Я не трэшчына. Я — сцяна. Спрадвеку полацкія князі жывуць, павярнуўшыся тварам да Варажскага мора, ахоўваюць вашы і нашы землі ад варагаў, ад яцвягаў і аўкштайтаў. Разам з усімі мы хадзілі на Канстанцінопаль, на торкаў. Ніколі я не біў нажом у спіну стольнаму Кіеву. Я ваяваў Ноўгарад, Пскоў і Смаленск, але ж гэта адвечныя землі крывічоў.

— Гэта землі Кіева, — гнеўна сказаў Ізяслаў. — Святы Уладзімір сабраў гэтыя землі ў адзін кулак, і я не адцам іх табе. Ніколі не аддам. Чуеш?

Вялікага князя адразу ж падтрымаў Святаслаў Чарнігаўскі.

— Прокляты ізгой, — накінуўся ён на Усяслава. — Сядзі ў сваім балоце і не дыхай. Ды і ў балота ты болей не вернешся.

Усяслаў нічога не сказаў яму. Абвёў позіркам раскошную велікакняжую апачывальню, дзе ўсё, да самай дробязі, было створана для ўцех пешчанага сытага цела, успомніў цёмны брудны поруб і зразумеў, што яго наўмысна прывялі не куды-небудзь, а сюды, каб ашаламіць і адначасова прынізіць гэтым бляскам, гэтым святлом і

³ Агаране — нехрысціяне. Тут, у гэтым значэнні, полаўцы

цяплом.

— Ісакій! — паклікаў ігумен Феадосій. З-за шырмы адразу ж вытыркнуў галаву юродзівы.— Ідзі сюды, — пальцам, нібы сабачку, паманіў яго ігумен.

Ісакій на пальчыках бяшумна выбег з-за шырмы. Віно, у якое быў падмешаны мак і цёртыя карэньчыкі сушаных рамейскіх траў, разружовіла і адурманіла яго. Востры бляск быў у чорных вочках. Юродзівы пачаў кружыцца вакол полацкага князя, кідаючы на Усяслава кароткія пранізлівыя позіркі з-пад рукі, нібы разглядваючы нешта далёкае, недасяжнае. Раптам Ісакій рэзкім рухам сарваў, скінуў з сябе чырвоную кашулю, бліснуў худым белым целам. Да гэтай старэчай скуры ніколі не дакранаўся сонечны прамень, і яна ззяла, як снег. Ісакій дзіка ўскрыкнуў, крутнуўся на правай пятцы, упаў, адразу ж усхапіўся, і ўсе ўбачылі, як у яго на грудзях на сінявата-белай скуры ўспыхнуў чырвоны крываваы крыж. Феадосій і Яраславічы, хоць яны і чакалі гэтага, ведалі пра гэта, міжволі ўздрыгнулі. Позіркі ўсіх былі скіраваны на крыж. Якая сіла запальвала яго? Чаму Бог паміж мноства людзей абраў нікчэмнага Ісакія?

Юродзівы тым часам усё болей узбуджаўся, пырскаў слінай, куляўся цераз галаву, выў. На кісцях рук у яго выступілі яркія крываваыя плямы, якраз на тым самым месцы, дзе Хрысту, прыбіваючы да крыжа, пранізалі цвікамі плоць.

— Бачу! Бачу! — раптам закрыгчаў Ісакій. Ён дзіка зарагатаў, паказаў пальцам на Усяслава.

— Поўсць на сэрцы ў яго бачу! Поўсць! Дзе агонь? Спаліце гэту звярыную поўсць!

— Няшчасны стары, — ціха сказаў Усяслаў. — Чым яны апойваюць цябе? У тваёй галаве звлі гняздо гадзюкі.

Юродзівы захістаўся, выкаціў вочы, выгукнуў нешта незразумелае і ўпаў. Рында Цімафей адразу ж мякка падхапіў яго падпашкі, пацягнуў з апачывальні. Юродзівы быў як нежывы.

— Божы і княжы суд будзе табе, — сказаў полацкаму князю Ізяслаў. — За зло сваё кару прымеш.

— А перад гэтым манахі Арцёмій, Улеб і паслушнік⁴ Андрэй дапытаюць цябе, — асяніў Усяслава святым крыжам ігумен Феадосій. Рука ў ігумена была празрыста-жоўтая, быццам вылепленая з воску...

⁴ Паслушнік — прыслужнік у манастыры, які рыхтуецца прыняць манаскі сан

Частка III

Аб чым расказаў Усяслаў манахам і паслушніку Андрэю

Мы, чарняцы святога Пячэрскага манастыра Арцёмій і Улеб і паслушнік святога Пячэрскага манастыра Андрэй, сведчым, што з вялікім страхам і вялікай душэўнай трывогаю прыйшлі да полацкага князя. Ён пачаў жаліцца, што не хоча жыць у велікакняжым палацы, а хоча як найхутчэй вярнуцца ў поруб, да сваіх сыноў. Ён сказаў нам, што апошнія ночы не бярэ яго сон і толькі ў порубе, разам з сынамі, мог бы ён спакойна звесці вочы. Але не ў нашай гэта ўладзе рашаць, дзе жыць полацкаму князю. Калі мы сказалі князю аб гэтым, ён пагадзеў на нас грозна і пранізіва, і доўга страх у сэрцы і ў жываце ў нас варочаўся цяжкім халодным каменем.

Нам трэба было выведаць, ці не хварэе полацкі князь якой-небудзь хваробай, чалавек ён ці д'ябал, што прыняў воблік чалавека. Шчыра памаліўшыся Богу, мы ўмацаваліся святой вераю, бо толькі вера дапамагае рабам Божым разгадаць любыя таямніцы. Яна як той магутны вецер, што пранікае да самага марскога дна.

Цела ў князя чыстае, белае, здаровае. Няма той смуглявасці, якой вызначаюцца полаўцы або рамеі. На грудзях, зрэзі на спіне расце ў яго цёмны густы волас. На целе ў князя мы налічылі чатыры шрамы ад удараў мяча і дзве даўно загоеныя сінія раны — гэта ягоную скуру калісьці папарола капё. Але самае дзіўнае тое, што Усяслаў носіць на сабе, ніколі не зьмаючы, пояс. Мы на свае вочы бачылі гэты пояс, краталі рукамі. Шырынёй ён будзе з паўпядзі, шыты з белага льянога палатна. У поясе тым носіць полацкі князь яйна, або, як яшчэ кажуць, кашулю, у якой час ад часу з'яўляюцца на свет дзеці з мацярынскага чэрава. Калі мы спыталіся, навошта ён носіць на сабе гэтае яйна, Усяслаў адказаў, што так параілі ягонай маці полацкія вешчуны і што мацярынскае яйна дае сілу. Хрысціяніну, на наш розум, выпадае насіць толькі святы крыж — адзін ён ахоўвае душу чалавечую на жыццёвых дарогах. Усе ж амулеты і абярогі — дзікае паганства. Але полацкі князь цвёрда сказаў, што кожны чалавек павінен мець свой шчыт і што ягоны шчыт — мацярынскае яйна.

Усяслаў васьмі вяршкоў росту⁵, пастава прыгожая, ходзіць хутка, лёгка. Сілу ў целе мае незвычайную, можа скідваць з сябе ланцугі, можа, паклаўшы на калена, пераламаць тоўсты драўляны

⁵ Рост чалавека ў той час вызначаўся ў вяршках звыш двух аршынаў (вяршок — 4,45 см, аршын — 71,12 см)

слуп. Вочы мае шэрыя, вялікія. Пагляд гэтых вачэй такі пранізлівы, што амаль ніхто не можа яго вытрымаць. Чалавечая душа быццам згінаецца пад такім паглядам. Позіркам сваім князь можа здымаць боль і спыняць кроў.

На галаве ў князя, лявей цемені, ёсць невялікая ямінка, след ад даўняга цяжкага ўдару. Князь кажа, што яшчэ ў маленстве яго стукнуў капытом неаб'езджаны конь. Але гэта ямінка можа быць адмецінай, знакам д'ябла, які прысутнічае пры нараджэнні кожнага дзіцяці і таго, каго ўпадабае, меціць сваім кіпцюром.

Норавам князь вясёлы, жвавы, але часам находзіць на яго сум, ды такі горкі, што князь аж плача. Як вядома, д'яблы таксама плачуць, але іхнія слёзы буйнейшыя, чым у людзей, і не такія салёныя. Здаецца нам, што полацкі князь плача сапраўднымі чалавечымі слязьмі.

Як нам і было загадана, мы з усёй асцярогаю і пачцівасцю выпытвалі ў князя пра ягонае жыццё ад самых першых дзіцячых дзён. Ён ахвотна расказваў. І хоць кажуць, што вяроўка добра доўгая, а размова кароткая, мы слухалі князя некалькі начэй запар. Ён чамусьці любіць расказваць ноччу. З прыходам цемры ажывае, весялее, а ўдзень, калі свеціць і грэе сонца, робіцца млявым і як бы сонным. Гэта, як мы думаем, таксама хітрыкі д'ябла, бо ў д'яблаў хоць і маецца кроў, але не цёплая і не чырвоная, а сінявата-белая. Гэта начная халодная кроў, і толькі месячныя промні могуць злёгка нагрэць яе.

Вельмі любіць Усяслаў свой Полацк, Полацкую зямлю. Нам жа дзіўна рабілася, што стольні Кіеў, дзе ступала нага самога апостала Андрэя, не вельмі радуе яго. Ён сказаў: «Добры горад, але Полацк лепшы». Адзін з нас, чарнец Улеб, быў на зямлі палачан. Гэта халодны і глухі край. Небасхіл там закрыты лясамі і ўзгоркамі, балоты кажухом пакрываюць зямлю. Хіба можна Полацку раўняцца з Кіевам?

Полацкі князь вельмі адважны і дужа горды. Кажуць, і мы цвердзім гэта, што ён ні перад кім не схіляе галаву. Гэта дзівіла нас. Вью чалавечую Бог і зрабіў мяккай, каб яна магла гнуцца, каб яе мог узяць меч адплаты і помсты. Але Усяслаў сказаў нам аднойчы, што ў чалавека, з усіх ягоных частак цела, галава бліжэй за ўсё да неба, да сонца, да Бога і, схіляючы галаву, мы аддаляемся ад Хрыста. Кашчунныя неразумныя словы! Чалавек жа і створаны Богам дзеля таго, каб жыць у вечнай пакоры. Мы згодны з князем толькі ў тым, што галава чалавечая, дом душы, нездарма ўзнята Тварцом вышэй усяго. Ніжнія ж часткі цела, як вядома, створаны д'яблам, і іх патрэбна караць жорсткім пастом і няспыннай малітваю. У полацкага

ж князя гэтыя самыя часткі дужа адметныя, і ён, як мы зразумелі, ніколі не караў іх пастом. Грэх, вялікі грэх!

Хоць Усяслаў і хрысціянін і хоць ён збудаваў у Полацку дом божай мудрасці — Сафію, мы пераканаліся, што набажэнства ягонае знешняе, падманнае. Гэта як залатыя порты на брудным целе. Паганец ён, упарты паганец. Нездарма на Полацкай зямлі шмат ведуноў і шаптуноў, і сёння яшчэ там у лясх і на курганах нязгасна палаюць паганскія кастры. Не ўвайшоў святы Божы прамень у князеву дуіпу, толькі скуру апёк.

Расказваў нам Усяслаў, што да яго ў Полацку прыязджалі з Рыма папскія легаты, і хацелі гэтыя легаты ўсіх палачан ад Канстанцінопаля і Кіева, дзе гарыць святло ісцінай праваслаўнай веры, адхіліць. Ды выгааў князь легатаў. Вялікая хвала яму, бо пасля расколу Божай царквы на Заходнюю і Усходнюю толькі Усходняя царква найбольш даспадобы Хрысту. І ўсё-ткі вельмі мала хрысціянскага ў князевай душы. Паганства ў ёй буе. Скрухашкадоба грызла нас, калі мы ўбачылі гэта, бо Хрысту патрэбны добрыя мячы, а полацкі меч адзін з найлепшых.

Верыць князь у Сварога і Дажджбога. Верыць, што Пярун трымае маланкі, як сакалоў, на сваім рукаве. Верыць ён у Рода, Любчыка, Жыцця і ў Макошу, якая дапамагае жанчынам стрыгчы авечак і прасці кудзелю. Чулі мы ад яго і пра Семаргла, уладара падземнага свету, дзе знаходзяцца косці продкаў і карэнні дрэў і травы. Скрушна нам, бо душа князева блукае ў цемры.

Не любіць ён Уладзіміра Святога, які, пачуўшы голас Божы, загадаў біць бізунамі і скінуць з дняпроўскіх кручаў у вад у ўсіх драўляных паганскіх ідалаў-балваноў. Усяслаў перакананы, што не хрысціянства было першапачаткам веры на нашых землях, што нашы прадзеды мелі сваю, не горшую, чым хрысціянства, веру і, скінуўшы ў Дняпро ідалаў, мы здрадзілі прадзедам. Калі мы спыталіся ў яго, няўжо ён кавалак дрэва лічыць богам, полацкі князь кашчунна адказаў, што тая выява, той чалавечы твар, які мы маюем на дошках і палатне, таксама не бог. Тады мы пачалі гарача пераконваць яго, а брат Улеб нават плакаў, прыгаворваючы: «Няўжоты, князь, не бачыш і не чуеш Бога?» — «Поле бачыць, а лес чуе», — з незразумелай усмешкай вымавіў полацкі князь. Мы ўсе ўтрох абліліся слязмі і гатовы былі плакаць ад ютрані да вячэрні, пакуль Божы дзень плыве, але Усяслаў здзівіўся: «Чаго вы плачаце? Каго вы шкадуеце? Мяне? Дык я полацкую Сафію пад неба ўзвёў. А што зрабілі вы?» — «Мы Богу молімся», — выгукнулі мы. «Ну й маліцеся, а я хачу спаць», — сказаў Усяслаў і адварнуўся ад нас.

Але часам Бог уваходзіць у ягоную душу, і ён страсна моліцца, і вочы гараць незямным святлом. Радасна было нам глядзець на яго такога.

Як бы з дзвюх палавінак злеплены гэты князь, і цяжка ўгадаць, якой палавінаю свайго сэрца ён да Бога павернуты. «Бывае зло не ад злага, а зло ад добрага, — сказаў ён нам. — Лепей вораг, чым сябар. Вораг бярэ волю, сябра — душу». Незразумелыя цёмныя словы. Душу нашу бярэ Бог, адзіны ён і ніхто болей.

Па ўсім відно, што чытаў полацкі князь шмат пергаменаў і святых кніг, якія ад рамяў да нас ідуць і ў нас пішуцца. Ведае ён пра Зеўса, Юпітэра, Брахму, Вотана, Магамета, Майсея. Шмат чаго ён ведае, але здалася нам, што, каб меней ён ведаў, было б для яго і для нас лепш. Адзін Бог павінен ведаць усё.

Любіць полацкі князь блакітны колер, і гэта нас усцешыла, бо залаты Божы прастол нябесным сонечным блакітам абмываецца. І Божая рака Іардань таксама блакітная, хоць і цячэ ў вогненнай пустыні. Яшчэ любіць ён восеньскія лясы, чырвонае лісце на дрэвах, срэбны лядок на лужынах, змрок чорных ельнікаў, холад, шэрую траву, з якой, як гарох, сыплюцца павукі, калі кранеш яе нагою. Што ж, усё гэта таксама божае, але самотная душа ў чалавека, які любіць такое.

Пра маленства сваё з неахвотаю ён расказваў. Здаецца нам, што невясёлае было яно, хоць бацьку свайго, полацкага князя Брачыслава, і сёння ўспамінае Усяслаў з вялікай любоўю. На парубежжы давялося жыць яму, там, дзе крывічы з Ліб'ю, Зімегамай і Чуддзю суседзяць. Але пра сечы, якіх шмат яшчэ малым пабачыў, не ўспамінае князь. Кроў рэкамі цякла... Людзі ў крыві купаліся... Здалося нам, што, каб яго воля, Усяслаў рэдка б выцягваў з похваў меч.

Асабліва перажывае князь, што з-за яго калісці пасеклі на кавалкі і спалілі драўлянага ідала-балвана. У маленстве гэта было. Сядзельнічы Ярун, што служыў полацкаму князю Брачыславу, патаемным паганцам быў, хоць і насіў святы крыж на шыі. У цёмным лесе, на глухім баоце разам з такімі ж самымі паганцамі агіднаму ідалу маліўся. Княжыча Усяслава гэты сядзельнічы моцна любіў і адкрыў яму сваю тайну. Усяслаў жа пра ўсё бацьку раскажаў. Дзеці даверлівыя, мозг у дзяцей, як зялёны яблык. Наляцелі княжыя грыдні на гэта лясное балота, пасеклі сякерамі і мячамі ідала, сядзельнічага Яруна хацелі засекчы, ды той уцёк. З таго часу па сённяшні дзень князь Усяслаў сябе ўпікае. Дзіўна было нам чуць ад яго такое. Кожнага, вядома, свой чарвяк точыць, але навошта ж з-за гнілога дрэва, з-за ідала сябе караць? Адзіная дарога ўсім ідалам — у агонь. І

правільна зрабіў Усяслаў, што адкрыў бацьку паганскую таямніцу.

Хто ж ён, Усяслаў? Чалавек ці д'ябал? Знешне ён чалавек і боль адчувае сваім целам, як усе людзі. Калі полымя свечкі дакранулася да ягонай рукі, ён зморшчыўся. Яму вядомы голад і смага, сум і страх. Ён любіць сваіх дзяцей, не раз мы чулі, як полацкі князь шэпча ў час малітвы: «Сыны мае...» Ні дымам і ні сераю ён не пахне. Як мы ўжо казалі, цела ў яго чыстае, белае, а калі б ён быў слугою Люцыпара, мы б знайшлі на ягонай скуры сляды ад падземнай копаці і сажы.

А іншым разам на Усяслава дзікае шаленства находзіць. Крычыць ён, што расквітаецца з Ізяславам за свае пакуты, за сваю крыўду, гаворыць, што ягоная дружина не панішчана, чакае князевага слова і знаку ў дрымучых полацкіх лясх. Ад яго ж мы пачулі, што ў самім Кіеве, на Брачыслававым падвор'і, ёсць людзі (і нямала такіх людзей), якія Полацку верныя. Трэба, думаецца нам, усіх людзей гэтых схопіць, закаваць у жалезы і ў поруб кінучь.

З вялікай асцярогаю выпытвалі мы ў князя, ці не звязаны ён патаемна з ляхамі, уграмі або полаўцамі. Пра ляхаў і уграў Усяслаў змоўчаў, быццам не пачуў нашых слоў, а пра полаўцаў сказаў адно: «Мы не полаўцы, мы палачане». Як разумець такое? Палачане нашы браты па славянству. Полаўцы ж пакуль незнаёмы, чужы народ, які ўварваўся ў руськія⁶ стэпы. Можна, гэта хацеў сказаць полацкі князь?

Шкада яго робіцца. Хоць і вораг ён Кіеву, але ж адной з намі крыві. Ягоны б меч нашым верным саюзнікам зрабіць. Ды Усяслаў не з тых, хто лёгка прыручаецца. Не рахманая авечка полацкі князь, а сапраўдны лясны тур. Трэба спілоўваць яму рогі, а як, мы не ведаем.

Ужо восень пачынаецца. Птушкі крычаць восеньскім голасам. У лясх над Дняпром вецер-лістадзёр шуміць. Над Кіевам халоднае неба. Усяслаў сумны і маўклівы сядзіць у нашай цеснай келлі, якая асвятляецца і саграваецца адной свечачкай.

Незразумелы страшны чалавек. Святы божа, выратуй стольны Кіеў ад такіх людзей!..

⁶ Руськія — тагачаснае вымаўленне і напісанне

Раздзел другі

Частка I

На дубах маладых
Вецер плашч свой павесіў.
Шэпт... Маўчанне... Уздых...
Нехта ходзіць па лесе.

Белавалод ішоў да Ульяніцы. Было яму васемнаццаць сонцаваротаў, і быў ён лёгкі, спрытны, дужы, адважны. Шолах лісцяў палохае зайца, палахлівы чалавек дрыжыць ад бясплотнага ценю, а Белавалод нічога не баяўся, таму што ішоў ён да сваёй каханкі.

Трэцяе лета рабіў Белавалод унотам⁷ у ювелірнай коўніцы менскага залатара Дзяніса. Вучыў яго Дзяніс пісаць вадкім золатам па медзі, вучыў з меднага, залатога і срэбнага дроту рабіць пярсцёнкі і колты. У коўніцы пахла воскам, з якога рабілі формачкі для адліўкі матрыц, пахла дымам і драўняным вугалем і заўсёды дробненька грукацелі малаточкі і зубільцы. На літую сталёвую матрыцу, якая ўжо мела неабходны малюнак-узор, Белавалод накладваў ліст медзі або срэбра, прыціскаў ліст круглай свінцовай падушкаю і асцярожна лёгка біў па ёй драўляным малатком.

— Не спяшайся, не май цяжкую руку, — пільна сочачы, гаварыў Дзяніс. Густыя чорныя валасы тапырыліся над смутлым ілбом залатара, настырна лезлі ў вочы, і ён перахопліваў, прыціскаў іх тонкім скураным раменьчыкам,

Рука ў Белавалода была моцнаю, але лёгкаю, метал слухаўся яе. Неўзабаве на сляпой роўнядзі металу, як жывыя, з'яўляліся туры і мядзведзі, вясёлыя зайцы, рахманья бабры і нават гнуткія хутканогія гепарды, якія жывуць у паўднёвых краях і якіх князі і баяры любяць браць на свае ловы разам з сабакамі і сокалам. Было найвялікшай радасцю ўбачыць, як глядзіць на цябе зроблены тваімі рукамі тур, і столькі ў ім сілы, дзікай злосці, руху, што здаецца, вось-вось пачуеш нізкі сярдзіты рык, хрусне ельнік пад цяжкімі нагамі.

Але нядаўна з'явілася ў Белавалодавым жыцці чарнавокая Уп'яніца, і ён мо ўпершыню адчуў і зразумеў, што, апроч золатакавальства, ёсць на зямлі яшчэ адно шчасце, салодкае, пякучае. Кожны вечар ён выходзіў за гарадскі вал і спяшаўся да сваёй Ульяніцы. Вось і сёння, як толькі вечаровае сонца зачাপілася за пушчу

⁷ Унот — вучань

і белы туман разліўся ў лугах, малады унот кінуў-рынуў усе свае справы і пашыбаваў на тое месца, дзе Менка ўпадае ў Пціч. Там яго, як звычайна, чакала Ульяніца. На лёгкім чоўне яна прыплывала з пушчы.

Менск, нядаўна шумны, людны, быў мёртвым горадам. Некалькі дзесяткаў чалавек жыло тут. Людзі, як знясіленыя, абкураныя горкім дымам пчолы, млява корпаліся, кешкаліся на сваіх папялішчах, выкопвалі з чорных вуголляў посуд, рознае гаспадарскае начынне, якое ацалела ад агню. Усё гэта яны звязвалі ў вузлы і, перахрысціўшыся, глянуўшы ў апошні раз на сваю зямлю, пакідалі яе, пакідалі зруйнаваны горад. Болянасць мянян кіраваіся на ўсход, туды, дзе на сутоку Нямігі і Свіслачы набіраў сілу новы горад.

З вялікім сумам глядзеў на ўсё гэта Белавагод.

Яраславічы, усаўшы вайну з полацкім князем Усяславам, знішчылі Менск да апошняга карэньчыка, разбілі Усяслававу дружыну на Нямізе, дзяцей і жанчын пагаалі ў Кіеў. Залатар Дзяніс таксама папёўся з палонам, так і не ўбачыўшы напаследак свайго унота, які ацалеў выпадкова — падчас штурму горада ездзіў у нізоўе Пцічы па крычнае жалеза.

Гарадскога вала не было — яго скапалі па загаду Яраславічаў. Замест уязной брамы з дубовай вежаю тырчалі з чорнай зямлі абсмаленыя, з'едзеныя агнём бяровенні. За Менскам адразу пачыналася поле. Дый сам ён быў полем, безгалосы, страшны, засыпаны галавешкамі.

У невясёлым одуме ішрў Белавагод па беразе Менкі. Блакітная плашчаніца ракі нягучна струменілася на зыходзе летняга дня. Мякка ўспыхвалі на ёй вечаровыя промні.

Ульяніцы на ўмоўным месцы не было. Белавагод сеў на траву, абшчапіў галаву рукамі, знерухомеў. Менка і Пціч, зліўшыся ў адну раку, борзда беглі на поўдзень, у пракаветныя пушчы і балоты. Хмары на заходняй палове неба здаваліся доўгімі, тонка нарэзанымі лустамі чырвонага мяса.

Чаму так баліць душа? Чаму не прыходзіць уначы сон і ўся ноч, як бяскончая дрогкая дарога, па якой пакутліва плывеш-едзеш, ні на імгненне не заплюшчваючы вачэй?

З самага маленства ён жыві сіратою, бацьку і маці помніў цьмяна. Цяжка сказаць, што было б з Белавагодам, магчыма, пайшоў бы ён за закупам да якога-небудзь багатага баярына, але сустрэўся залатар Дзяніс, абарэў, прылашчў, узяў у сваю майстэрню. Дзяніс не меў дзяцей, не ўдалося ў свой час звіць сямейнае гняздо, ужо думаў век дажываць у самоце, ды ўбачыў аднойчы русагаловага

бледнага хлопчыка, што спаў у траве за гарадскім валам. Уздрыгнула сэрца, прыпыніўся Дзяніс, глянуў на спакутаваны прыгожы твар, па якім бегалі трывожныя цені. Хлопчык, адчуўшы позірк чужога чалавека, адразу прачнуўся, усхапіўся на ногі.

— Хто ты? — спытаўся залатар.

— Белавагод. У хрышчэнні — Барыс, — адказаў спалоханы хлопчык.

— Адкуль ты?

— З пушчы. Адтуль, — хлопчык вяла махнуў рукою. Рука была празрыстая ад шматдзённага голаду.

— Чый жа ты?

— Нічый. Адзін жыву. Бацьку і маці Бог забраў.

З таго дня пачалі яны жыць разам, і замест бацькі стаў Дзяніс Белавадоду. Карміў, вучыў, вялікую здольнасць убачыўшы ў сваім шчасліва напатканым сыне. І вось няма Дзяніса. І Менска няма, ляжыць у халодным попеле. І толькі неба над галавой і цёмныя дрымоткія пушчы наўкола — птушка ягадзіну не можа пранесці праз гушчар.

— Белавагод! — пачуўся раптам звонкі дзявочы голас. Унот усхапіўся на ногі, твар засвяціўся радасцю, вочы заблішчалі.

— Ульяніца! — крыкнуў ён. — Дзе ты бавілася? Хутчэй плыві сюды!

Прыгожая цёмнавалася дзяўчына, стоячы на поўны рост у лёгкім лубяным чоўніку, рашуча і ўпэўнена падграбала доўгім кляновым вяслом. На галаве ў яе зіццеў металічны абручык, на смуглых руках успыхвалі сінія і зялёныя шклянныя бранзаметы.

Белавагод не дачакаўся, скокнуў у ваду, вынес Ульяніцу на бераг. Яны ўпалі ў густую траву, пачалі цалавацца. Нейкая пушыстая казытлівая травінка як знарок успырхнула між іхнімі вуснамі. Яны цалаваліся праз травінку.

— Чакаў мяне? — паклала галаву Белавадоду на грудзі, зірнула знізу ўверх чорнымі прамяністымі вачыма Ульяніца.

— А няўжо ж... — усхвалявана адказаў Белавагод і зноў памкнуўся пацалаваць дзяўчыну.

— Човен рака панесла! — раптам крыкнула Ульяніца. Лубяны чоўнік, танчучы на хвалях, шпарка аддаляўся ад берага. Белавагод хацеў быў кінуцца ў Пціч і дагнаць уцекача, бо быў някепскім плыўцом, але Ульяніца мякка паклала яму руку на плячо:

— Няхай плыве... Значыць, так трэба, Вадзянік яго забраў.

— Я табе новы зраблю, — сціснуў каханку ў моцных абдымках Белавагод. Толькі цяпер ён заўважыў, што Ульяніца надта сумная,

нязвычайная, ціхая. Ён асцярожна, паклаўшы далоні ёй на шчокі, наблізіў яе твар да свайго, запытаўся дрогкім голасам:

— Што з табой?

І чакаў, халадзеючы душою, што скажа Ульяніца нешта дужа непажаданае, страшнае, ад чаго, як тонкае дрэўца, адразу ж зломіцца ягонае жыццё. «Ды ці кахае яна мяне?» — з жахам падумаў Белавалод. Гэтая думка аглушыла яго. Сам ён не мог уявіць свайго жыцця без Ульяніцы. Яна была ўсім — зямлёй і небам.

— Аднаго цябе кахаю, Белавалодка, — гарача, пераходзячы на шэпт, быццам нехта мог падслухаць, загаварыла Ульяніца. — Без цябе мне няма жыцця. Ды бацька...

— Што сказаў твой бацька? — амаль крыкнуў Белавалод. Ён толькі два разы на менскім торжышчы, і то здалёку, бачыў яе бацьку, ратайнага старасту з вотчыны баярына Цвёрдаслава. Бацька Ульяніцы Кандрат быў гарбаваты, доўтабароды.

— Хоча аддаць мяне за радовіча Анісіма, — усхліпнула Ульяніца. Яна заўсёды была вясёлая, гарэзлівая, і гэты яе ўсхліп як нажом разануў Белавалода.

— А ты? — пабляднеў ён. — Ты хочаш выйсці за радовіча?

Яна глянула на яго і быццам да крыжа прыбіла сваім позіркам.

— Лепш смерць, — сказала яна.

— Тады пойдзем, — схпіў яе за руку, пацягнуў за сабою Белавалод.

— Куды пойдзем?

— У Менск. Да мяне пойдзем.

Яны хуценька пайшлі ўздоўж берага. Вечаровы густы змрок браў наваколле ў сваю абладу. Ульяніца трымалася за Белаваладаву руку, трымалася мякка і пяшчотна, і гэты яе ласкотны дотык хваляваў унота.

У мёртвым горадзе не было ні агенчыка. Яны прайшлі праз разбураную спаленую браму і спыніліся ў здзіўленні. Мноства буслоў, белых прыгожых птушак, паважна хадзіла па апусцелай цёмнай вуліцы. Быццам баяры ў багатых белых кажухах сабраліся на сваё веча.

— На шчасце, — прашаптаў Белавалод. — Шчасце ў нас з табой будзе, Ульяніца.

Ульяніца прытулілася да яго, і яны застылі, замерлі, гледзячы на нетаропкіх велічных птушак. Здавалася, буслы свецяцца ў цемры. Вось адзін з іх, напэўна, важак, узняўся, шырока махаючы крыламі. За ім узняліся ў вечаровае неба іншыя. Вострыя белыя абрысы птушак раставалі ў змроку. І Белавалод раптам зразумеў: душа

мёртвага горада назаўсёды аддытае з гэтых мясцін. Будуць новыя гарады, будуць шумныя торжышчы, будуць цэрквы і палацы, а гэтага горада ніколі ўжо не будзе. Бывай, горад на Менцы.

Белавалод з усхваляванасцю і страхам глянуў на Ульяніцу. Дзяўчына неадрыўна пазірала на птушак, і твар яе быў зацеменены і трывожны. Аб чым яна думае? Яна таксама некалі адляціць назаўсёды, і след яе пяшчотнай нагі засыплецца пяском на берагах Менкі. Не аддытай, мая харошая! Будзь са мною. Ідзі поруч па гэтай ласкавай і грэшнай зямлі.

— Ульяніца, — ціха сказаў Белавалод, — прашу цябе, як бы нам ні было цяжка і тужліва, запомні гэтых птушак.

Яна здзіўлена глянула на яго, потым зразумела, уся ўспыхнула, засвяцілася, згодна кінула галавой.

Майстэрня Дзяніса, у якой жыў Белавалод, была даволі прасторнай паўзямлінкаю, зрубленай з тоўстых сасновых бярэвенняў. Унутры яе раздзялялі на дзве паловы вертыкальна пастаўленыя брусы. Перагародка з брусаў не даходзіла да столі. У той палове майстэрні, у якую яны трапілі адразу з вуліцы, стаяла вялікая, злепленая з чырвонай гліны і палявых камянёў печ. У сцяне насупраць печы было прасечана валакавое акно для дыму. Побач з печчу Ульяніца ўбачыла выкапаную ў глінабітнай падлозе яму, да краёў напоўненую белым рачным пяском. Такім пяском пасыпаюць падлогу ў час макрэчы і дажджоў. У другой, чыстай палове майстэрні падлога была вымашчана з шырокіх асінавых дошак. Уздоўж сцяны Дзяніс у свой час наштукаваў прасторныя палаткі, зацягнутыя бабрынымі і ваўчынымі шкурамі. На сценах віселі адпаліраваныя іклы дзікоў, ласіныя рогі, рознакаляровыя пацеркі з бурштыну і шкла, маткі меднага і срэбнага дроту, прыгожа аздобленыя рамяні і бляхі для конскай збруі, стрэлы з металічнымі і касцянымі накайечнікамі.

Ульяніца здзіўлена азіралася наўкола, сказала:

— Багата жывеш, Белавалод.

— Дзянісава гэта багацце, — нявесела прамовіў Белавалод. — Як разор у Менску быў ад Яраславічаў, паспелі мы ўсё закапаць у яму ў істопцы.

— Дужа шкадуеш Дзяніса? — спыталася Ульяніца.

— Радней за бацьку мне быў. Вучыў добраму, як жа такога чалавека не шкадаваць? Усё б аддаў, каб з палону яго вызваціць.

Белавалод падышоў да Ульяніцы, мякка прыгарнуў яе да сябе, схваў твар у шаўкавістых дзявочых валасах. Абое змоўклі. Маўчаў панылы зруйнаваны горад. Толькі недзе за Менкаю выў здзічэлы сабака. А можа, гэта быў воўк-людзед, якіх, па чутках, шмат

развялося ў навакольных пушчах.

— Не страшна табе тут аднаму, Белавагод? — дробкім голасам спыталася Ульяніца.

— Страшна, — шчыра прызнаўся Белавагод. — Галаўнікі ў горад прыходзяць, нават ночы не чакаючы. Усё ў людзей да апошняй ніткі бяруць. Ёсць, кажуць, у гэтых галаўнікоў і свой ваявода — Іван Вогненная Рука.

— Вогненная Рука? — уздрыгнула Ульяніца. — Якое жажлівае імя!

Яна прыціснулася ўсім сваім целам да унота. Ён пачаў цалаваць яе, і Ульяніца адказвала на пацалункі, адказвала з маладой страсцю і ўсхваляванасцю.

— Ці кахаеш ты мяне? — перарывістым шэптам запытаўся Белавагод.

— Кахаю. Пайду за табою, як нітка за іголкай. Але цяжка мне, любы, ой як цяжка! Радовіч сватоў шле. Ратуй мяне, Белавагод.

Ульяніца заплакала, і яе нечаканыя, такія горкія слёзы страшэнна ўразілі унота. Ён стаяў як спапялёны маланкаю. Ён не ведаў, што трэба рабіць у такіх выпадках, і толькі асцярожнай рукою выціраў слёзы са шчок і вачэй каханай. Раптам ён, як бы нешта ўспомніўшы, схапіў сталёвую сякеру, што, захліснутая скураной пяцілёю, вісела на драўляным круку, хуценька стаў на калені, пачаў адціраць з падлогі дошку, крайнюю ад сцяны.

— Што ты робіш, Белавагод? — разгублена запыталася Ульяніца.

Але ён, не адказваючы, з пранізлівым рыпеннем ададраў дошку. Пад падлогаю была невялікая ямка-паграбок. Белавагод, трасянуўшы доўгімі русымі валасамі, нахіліўся амаль па самыя плечы ў гэты сцоўны паграбок і дастаў з яго лубяны кораб з прыгожай, сплеченай з жоўтага дроту накрыўкай. Ён узняўся на ногі і з радасным бляскам у блакітных вачах падаў кораб Ульяніцы.

— Бяры.

— Што гэта? — здзівілася дзяўчына.

— Адчыні накрыўку, убачыш.

Ульяніца асцярожна, палахліва, быццам з караба магла выпырхнуць птушка або ўдарыць вострай драпежнай галоўкаю гадзюка, адчыніла накрыўку і войкнула ад здзіўлення і захаплення. На чырвонай аксамітнай падушачцы ляжала яркае і вельмі багатае нагруднае жаночае ўпрыгожанне. Тры бляхі ў выглядзе вясоўных рыбак былі скручаны з танюсенькага срэбнага дроту і напаяны на залатую аснову. Вочы рыбак, луску, плаўнікі ювелір зрабіў з найдрабнейшых залатых зярнятак. Рыбкі злучаліся паміж сабой

абручыкам з чырвонай медзі. На абодвух канцах упрыгожання меліся круглыя залатыя фібулы, каб нашпільваць яго на тканіну.

Белавалод, задаволены тым захапленнем, якое ззяла ў чорных вачах Ульяніцы, сказаў:

— Гэтых рыбак я злавіў у Менцы.

— Як жывыя, — любуючыся рыбкамі, ціха прамовіла Ульяніца, потым зірнула на Белавалода з недаверам: — Няўжо ты сам іх зрабіў?

— Сам, — з ганарлівасцю кіўнуў галавою Белавалод. — Амаль тры гады рабіў. Уначы яны мне сніліся. Кожны унут у час вучобы ў золатакаваля павінен сваё ўменне паказаць, змайстраваць нешта такое, каб нават стары настаўнік вохнуў. Шэдэўрам гэта між рукадзельнымі людзьмі завецца.

— Як жывыя, — зноў паўтарыла Ульяніца.

— Шкада, што Дзяніс іх не пабачыў, маіх рыбак, — пазмрачнеў Белавалод. — Стараўся я дужа. Для свайго настаўніка стараўся, парадаваць яго хацеў. Няма Дзяніса, і я табе рыбак аддаю. Вазьмі, Ульяніца.

Ён асцярожна выняў з караба свой уноцкі шэдэўр, нашпільваў яго на белую льняную сукенку Ульяніцы.

— Ты што, Белавалод? — заружавелася, успыхнула дзяўчына, і было відно, як прыемна ёй атрымаць такі нечаканы, такі прыгожы падарунак, бо спакон веку ўсе дачкі Евы, князеўны яны або чаладніцы, любяць прыгожае і нечаканае. Але, парадаваўшыся, Ульяніца ўздыхнула і пачала павольна сашпільваць рыбак з грудзей.

— Не трэба, — адвёў яе рукі Белавалод. — Як я рабіў, пра цябе ўвесь час думаў. Твой твар між рыбак мне бачыўся. Будзь жа гаспадыня майго шэдэўра.

Ён казаў з такой страсцю, з такім замілаваннем, што рукі Ульяніцы міжволі пацягнуліся да ягонай шыі, абвілі гэту смуглую маладую шыю, потым пачалі лапчыць ягоныя скроні і бровы. Чорныя вочы набліжаліся, падплывалі да сініх Белавалодавых вачэй, і быў у тых вачах няскерны бляск, туманны агонь, шаўкавістая мяккасць травы, пералівістасць і таемнасць глыбокай азёрнай вады.

Белавалод асцярожна і ў той жа час моцна ўзяў каханку на рукі, паклаў яе на туравую шкуру, сам лёг побач. У іхніх грудзях ужо білася адно сэрца. Усёй сваёй істотай ён адчуваў пяшчотную, пакорлівую мяккасць валасоў, адчуваў маленькія, але цвёрдыя пальцы яе ног, што наструнена дакрануліся да ягоных, затрапяталі.

Уначы над Менскам зашаптаў дождж, тысячы светлых кропель паляцелі, пасыпаліся на зямлю, на попел, на чорныя галавешкі. Кожная нябесная крошча прабівала малюсенькую дзірачку ў попеле, і

ў гэтыя дзірачкі праторкваліся, прагна глядзелі ў цёмнае неба вострыя зялёныя лёзы травінак.

У горадзе, які не меў ні ахоўнага вала, ні дружыны, які ўжо амаль памёр, заставацца было небяспечна. Белавагод з Ульяніцаю вырашылі дабірацца да сутоку Нямігі і Свіслачы, дзе ў парубежным умацаванні Полацкай зямлі асеў шмат хто з мянян. Ісці трэба было попрыйскаў пятнаццаць, праз пушчу. Амаль да паўдня яны звязвалі ў хатулі, запіхвалі ў торбы і мяшэчкі залатарскі струмант і ўсё тое, без чаго нельга было абысціся ў іхняй будучай гаспадарцы. Ульяніца рабіла ўсё спорна, хутка, і толькі час ад часу мільгаі ў чорных вачах трывога і сум. Белавагод як мог сцешваў і абнадзейваў яе, казаў:

— Пажэнімся ў Менску і адразу твайму бацьку знак дадзім. Благаславіць ён нас на маладое шчаслівае жыццё наша.

Ульяніца маўчала. Тое, што надумвалася яна зрабіць, было такое нязвычайнае, такое нечуванае. Без дазволу бацькі пайсці з хлопцам! Ды бацька заб'е яе, пракляне. Сэрца ў дзяўчыны абмірала, холад бег па скуры.

— Маці-багародзіца, святая траяручыца, навучы мяне і абарані мяне, — апалым голасам казала Ульяніца, укленьчыўшы перад бажніцаю.

Белавагод стаяў на каленях поруч з ёю, маўчаў, стараўся быць спакойным, але трывожныя думкі няспынна віравалі ў ягонай галаве. Што чакае іх наперадзе? Добрыя ці нядобрыя людзі стрэнуцца ім? Дзе яны будуць жыць у новым Менску? Ці поўны будзе іхні сусек? Ці хопіць жыта на семя і на емя?

— Я яшчэ старому богу хачу памаліцца, — папрасілася Ульяніца, і Белавагод разам з ёю схадзіў за раку Менку. Там, у дзікім лясным гушчары, дзе нават у самы яркі дзень камянеў шэры змрок, яны памаліліся Перуну, грознаму богу нябесных маланак. Дубовы цёмны ідал стаяў у густой калючай траве, пранізліва глядзеў на іх.

Ульяніца адразу павесялела. Пачала апрацаваць падарожнаму. На ногі — скураныя поршні, вышытыя каляровымі ніткамі, на плечы — белую ваўняную накідку з бронзавымі стражкамі. Яна зняла з галавы металічны абруч, перахапіўшы валасы, як і Белавагод, тонкім скураным раменьчыкам.

— Як жа мы зацягваем усё гэта на Нямігу? — спыталася Ульяніца, паказаўшы загарэлай рукою на цяжка нападкаваныя хатулі і торбы.

— Буслы і вароны перанясуць, — пажартаваў Белавагод. — Бач, колькі іх лётае.

Ды адразу ж пасур'ёзнеў, бо сонца стаяла ўжо высокая, а

правесці яыічэ адну ноч у разбураным горадзе яму не хацелася.

— Ідзём са мной. Толькі ціхенька, — сказаў Белавагод Ульяніцы, прыклаўшы палец да вуснаў. Са сцяны ён зняў доўгую вяроўчыну, наматаў яе на руку. Ульяніца, нічога не разумеючы, крочыла следам.

Праз нешырокую Менку яны прайшлі па вярбе, якую паваліла бураю. Зялёныя галіны былі апушчаны ў люстраную ваду, і на паверхні вады Ульяніца раптам убачыла жорсткае пярэ нейкай вялікай рыбіны. Руда-шэрыя павукі коўзаліся па вадзе. Яркімі прыгожымі плямамі плыў залацісты пылок з надбярэжных кветак.

Белавагод борздка ішоў па высокай траве. Птушкі зрываліся з гнёздаў. Старыя вужы, скруціўшыся ў клубок, ляжалі, блішчалі на цёплых пнях, як срэбныя талеркі.

Вось яны выйшлі на ўтульную лясную паляну. Цёмныя дрэвы стаялі непарушнай сцяною. Паляна, травяністы астравок між гэтых дрэў, была густа заліта сонцам, дзумканнем пчол і мух, дурманнымі пахамі разагрэтага мёду і маку. Ульяніца адчула, як пайшла кругам галава, як раптоўна аслабелі ногі. Яна села ў цёплую траву, заплюшчыла вочы.

Белавагод прысеў на кукішкі побач, тройчы нямоцна свіснуў, паклікаў:

— Косю! Косю!

«Багаты ў мяне жаніх, — весела падумала Ульяніца. — Нават конь у яго ёсць!» Але конь, якога яна ўбачыла, распушчыўшы вочы, быў нейкі здзіўнаваты, не падобны на вялізных спакойных бацькавых коней. Гэты быў маларослы («Карузік», — падумала Ульяніца), мышынай масці, з чорнай палоскаю ўздоўж спіны. Чорныя хвост і грыва ледзьве не даставалі да зямлі.

— Тарпан. Лясны конь, — сказаў Белавагод Ульяніцы і зноў паклікаў: — Косю!

Тарпан смела падбег да іх, прыпыніўся. Чорныя бліскучыя вочы глядзелі на людзей міралаўбна, з цікаўнасцю.

— Дапаможаш мне, косю, га? — асцярожна паглядзіў яго па лясністай шыі Белавагод і, нібы тарпан разумеў чалавечыя думкі, пачаў тлумачыць: — На Нямігу мне трэба ехаць. У новы горад. У гэтым галаўнікі нікому дыхнуць не даюць. А гэта — мая нявеста. Праўда, прыгожая?

Пры такіх словах Ульяніца весела засмяялася, а лясны конік злёгка ўздрыгнуў.

— Не бойся, яна добрая, — зноў паглядзіў тарпана Белавагод. — Яна дужа добрая. Як дабярэмся да Нямігі, я цябе накармлю і адразу ж адпушчу назад у пушчу.

У горад яны вярталіся ўтраіх. Белавагод вёў на вяроўцы тарпана і расказваў Ульяніцы:

— Гэтага коніка мы з Дзянісам знайшлі. Пайшлі ў пушчу па жалуды (з жалудоў мы фарбу рабілі), і вось тут непадалёку ў балотцы падалося нам, нібы дзіця малое плача. Спыніліся мы з Дзянісам, прыслухаліся. Так і ёсць — плача дзіця – голас тонкі, змучаны. Глянулі туды-сюды, аж гэта ён. У багну праваліўся па самую шыю. Можна, ваўкі гааліся, можна, хто страху наддаў. Канаў ужо. Авадні ноздры заляпілі. Як убачыў нас, не спалохаўся, а заіржаў, як бы прасіў найхутчэй дапамагчы. Выцягнулі, балотную твань з яго саскрэблі, і сябрам нашым па край жыцця зрабіўся конік.

Пагрузіўшы на тарпана большую частку хатулёў і торбаў, рушылі з Менска. Белавагод на сінюю пакаленную кашулю надзеў лёгкую драцяную кальцугу, прычাপіў да шырокага скуранага пояса меч у старэнкіх драўляных похвах.

Выйшлі на бераг Менкі, пакланіліся гораду, які пакідалі назаўсёды. Горад глянуў на іх апусцелым вокам, глянуў сумна, з дакорам. Зашчымела на сэрцы ў Белавагода, тут пад горла падкацілася, але ён толькі перасмыкнуў сухімі губамі, некалькі разоў кашлянуў, каб Ульяніца не ўбачыла ягонага хвалявання.

Пушча праглынула іх, і праз колькі часу ўжо не верылася, што недзе свеціць яркае сонца. Ішлі пад густымі кронамі анямелых дрэў, па жылістай лясной зямлі, па лясным глухатраўі. Тут была камарыная дзяржава, і безліч маленькіх крывасмокаў з усіх бакоў рынулася на няпрошаных гасцей. Ульяніца цяпела-цяпела, а потым, адбіваючыся ад камароў, аж носам хліпаць пачала. Тады Белавагод зламаў з дрэва велізарнейшы грыб-трутавік, крэсівам выбіў іскру, запаліў яго і, накалоўшы на меч, панёс перад Ульяніцай. Дзяўчына моршчылася ад едкага дыму, кашляла, і ўсё-такі дым быў лепей, чым ненажэрныя камары. Адзін тарпан пачуваў сябе спакойна, ляпіў і ляпіў між дрэў бясконцы ланцужок слядоў.

Праз нейкі час нізінная лясная зямля пачала падвышацца, уздувацца сухімі пагоркамі. Зніклі камары. Лес пайшоў святлейшы, бялейшы, усё болей бярозы і асіны. Сонца прарывалася праз дробную мітуслівую лістоту, сыпала наўкол залатыя грыўні. Ульяніца ажыла, пажавела, пацягнулася да Белавагода, і на беразе цёмна-блакітнай лясной азярынкі, між пясчотных несарамлівых кветак яны зноў аддаліся свайму каханню.

Надвечоркам нейкая кволая сцежачка, як ручаёк, раптам кінулася ім пад ногі. Яна магла быць звярынай, магла быць чалавечай. А хутчэй за ўсё ў звярыны след тут уліваўся, убываўся след

людской нагі.

Сцежачка шырэла, смялела. Ужо не было сумнення, што яе працерабіў чалавек. Неўзабаве яны ўбачылі грудок жоўта-зялёных конскіх касцей, вялізны конскі чэрап. Белавагод наструніўся, узяўся за рукаец мяча. Ульяніца ішла побач з ім, ён абдымаў яе левай рукою і адчуваў, як тахае яе сэрца. Ён напружана глядзеў на сцежку перад сабою.

Раптам проста над іхнімі галовамі, у небе, пачуўся голас:

— Людзі добрыя, памажыце мне! Здыміце мяне!

Ад нечаканасці і страху яны ўпалі на калені. Ульяніца заплашчыла вочы. Гэты голас быў як удар грому. Вядома ж, гэта быў Божы голас, бо хто, апроч Бога, можа гаварыць з неба.

— Чаго ж вы стаіце? Здыміце мяне! — ляцела зверху. У голасе чуліся разгубленасць і верашчанне. Тут ужо Белавагод крышку асмялеў. Хіба можа быць у Бога разгублены голас? Хіба можа смешна верашчаць той, хто кіруе зоркамі і людзьмі?

Белавагод асцярожна, адным вокам, зірнуў угору, і дух пераняло ад здзіўлення. Проста над сцежкаю, высока над зямлёй быў распасцёрты чалавек. Чалавек быў голы, з адвіслым сівавалосым жыватом, у адных кужэльных портках. Рукамі і нагамі чалавек быў прывязаны, прыкручаны да дзвюх танклявых гонкіх бярозак, што раслі адна супраць другой абапал сцежкі. Маладым бярозкам не хапала сілы разарваць чалавека напалам, але і чалавеку неставала вагі нахіліць іхнія вяршыні долу. Так і лунаў дзіўны чалавек над лясной сцежкаю.

— Другі дзень вішу! — верашчаў чалавек. — Між небам і зямлёй Богу душу адцаю! Ратуйце, добрыя людзі!

Тут і Ульяніца глянула ўверх і войкнула:

— Анёл!

— Ядрэйка я, маладзічка, а не анёл! — выгукнуў са сваёй вышыні чалавек. — Каб я быў анёлам, даўно б вунь на тую хмарку ўзяцеў і адпачыў ад пакут маіх. Ядрэйка я. Рыбалоў з горада на Нямізе. Злавiлі мяне злыя людзі ў свае сеці.

— Як жа цябе зняць адтуль? — пачухаў патыліцу Белавагод.

— Давай падумаем разам, — павесялелым голасам лагодна сказаў Ядрэйка і раптам рэзка трасянуў галавою, пачаў ярасна церціся шчакою аб плячук. — Праклятая муха! Д'ябальская дзумкалка! Яна, пэўна, ужо завяла сабе хатку ў маім вуху, наклала там ячак. Ну, пачакай, злезу з бяроз гэтых, злаўлю цябе і раздзяру на шматкі!

Белавагод з Ульяніцай не стрымалі смеху.

— Смейцеся, смейцеся, добрыя людзі, — не сунімаўся Ядрэйка. — Я й сам люблю пасмяяцца, асабліва калі живот поўны і мухі не кусаюць. І пагаварыць люблю, ой люблю. А з кім было гаварыць у гэтым лесе? Мядзведзь уначы ішоў сцежкаю проста пада мною, дык я з ім хацеў быў слоўцам перакінуцца, але дзе там — так раўнуў мішка, што ў мяне душа з пятак у мяккае месца заскочыла, не пры кабеце будзе сказана. Пытаешся, як выбавіць мяне адсюль? Бачу, меч у цябе важнецкі ля пояса вісіць. Бяры меч і сячы бярэзіну... Пачакай, але ж я касцей не збіру, калі грымнуся адгэтуль. Ото ж злыдні, што мяне сюды завалакалі на гэтыя клятыя бярозы. Каб праз вашы рэбры козы сена цягалі! Каб вашымі косткамі дзеці грушы збівалі.

Ядрэйка натхнёна пачаў праклінаць усіх ворагаў, учарашніх, сённяшніх і будучых. Ён так захапіўся праклёнамі, што забыўся і пра Белаваłodу і пра Ульяніцу.

— Дзядзька, — спыніў яго Белаваłod, — сячы бярозу я не буду, а паспрабую залезці да цябе наверх і там вяроўкі абрэжу.

— Лезь, сакалок, лезь, — заверашчаў Ядрэйка. — Каб ты еў бліны са смятанай, з маслам і яшчэ з мёдам. Каб прыгожыя маладзіцы за табой чарадой хадзілі.

Белаваłod зняў з шыі ў тарпана вяроўчыну, разуўся, зрабіў з вяроўчыны пятлю-васьмёрку і спрытна палез на дрэва.

— Каб табе ў рот смажаныя курапаткі ўляталі, — падахвочваў яго са сваёй вышыні Ядрэйка.

— Маўчы, дзядзька, а то я звалюся ад такіх слоў, — папрасіў Белаваłod.

Ядрэйка адразу ж сціх. Толькі ягоны круглы пульхны жывоток не супакойваўся, калыхаўся, як цеста ў дзяжы.

Нарэшце Белаваłod, цяжка дыхаючы, дабраўся да Ядрэйкі, выцягнуў з похваў меч, пачаў пераразаць вяроўку.

— Цішэй, сакалок, не адрэж мне руку, — залямантаваў рыбалоў. — Лыжку да рота нельга будзе данесці.

Белаваłod вызваліў ад пугаў правую руку і нагу Ядрэйкі. Бярэзіна шумна выпрасталася, галінамі, здаецца, сцэбанула па небе. Ядрэйка з жахам паглядзеў на яе, сказаў:

— А каб яна мяне так падкінула? Да апостала Пятра даляцеў бы ў залатыя палаты.

Белаваłod быў вымушаны спусціцца з адной бярозы і лезці на другую. Тут ён ужо толькі нагу аслабіў Ядрэйку, падаў яму меч, і знясілены, але гаваркі рыбалоў асцярожна, каб не зваліцца, сам перапілаваў вяроўку на левай руцэ. Нарэшце ён вызваліўся, адразу ж выпусціў меч, заплюшчыў вочы і, абдзіраючы голы жывот, слізгануў

па ствале ўніз, да зямлі. Потым застагнаў, лёг на траву, доўга-доўга ляжаў...

І вось ён стаяў перад Белаваходам і Ульяніцай, нізенькі, тоўсценькі, рухавы, быццам вожык. Твар у яго быў круглы, чырванаваты. Жменька сівых кароткіх валасоў тапырылася на патыліцы і за вушамі, уся ж лабаціна пуставала, галела, як ніва пасля жніва. Чорныя вочкі жвава свяціліся, гарэлі з-пад нізка насунутых на іх цёмных броваў. Асабліва ўраджаў ягоны нос — буйны, як бы расплюшчаны на самым кончыку, увесь у вясёлых сіняватых пражылаках. Было Ядрэйку сонцаваротаў сорок пяць, калі не пяцьдзесят.

— За шчаслівае збавенне мой зямны паклон вам, баярын малады з баярыняю, — нізка пакланіўся Ядрэйка, і лысіна бліснула на сонцы.

— Я не баярын, добры чалавек, — разгубіўся Белаваход. — І яна не баярыня.

— Абавязкова будзеш баярынам, — упэўнена сказаў Ядрэйка. — Як жа завуць цябе, будучы баярын?

— Я — Белаваход. Яна — Ульяніца. Ідзем на раку Нямігу. А цябе, дзядзька, хто і за што на дрэвы ўзнёс?

— Усё раскажу вам, баяры дарагія, пра кожную сваю больку пажалуюся, — пацёр маленькай пульхнай далонькай голы жывот Ядрэйка. — Але спачатку скажыце, ці ёць у вас тое, што сагравае душу і цела? Ці ёсць у вас полацкі мёд або рамейскае віно?

Ульяніца з хатуля дастала карчажку з мёдам. Ядрэйка прагаа схапіў пасудзіну, пачаў піць нагбом. Здаволіўшыся, весела сказаў:

— У добры час Бог паслаў вас на гэтую сцежку. Сядзеў бы я на дрэве, як зязюля. А ноч у лесе халодная.

Ён трясянуў голымі плячамі.

— Мой бацька таксама быў рыбаловам. І да мёду хмельнага быў ахвочы. Бывала, перап'е ўзімку на возеры, загорнецца ў сець і сядзіць, калоцячыся. А потым кажа, паказваючы пальцам праз вочка сеці: «Тут холадна, а знадворку, напэўна, зусім лютая халадэча».

Усе трое засмяяліся.

— Хто ж цябе, дзядзька, так пакараў? — спытаўся Белаваход.

— Галаўнікі. Чулі, нябось, пра Вогненную Руку? Дык ён са сваімі ліхадзеямі. Няма на іх спыну, няма страху. Князя Усяслава баяліся, як ён землямі нашымі валодаў. А цяпер князь у Кіеве, няма гаспадара ў людзей, і ўсюды пайшоў разор, вароп. Цячэ кроў хрысціянская, як дажджавая вада. Асабліва смердам дастаецца, што на зямлі сядзяць. Баярыну лягчэй. Схаваецца ў сваёй вотчыне за дубовай брамай, за

шчытом жалезным. А смерд толькі саломай прыкрыты. Я на рацэ ёз на рыбу ставіў са сваім суседам Макарам. Наляцелі галаўнікі, ёз пасекі, Макару камень на шыю навязалі і ў вір кінулі. А мяне з сабой у гэту пушчу павезлі. Вогненная Рука мяне чамусьці не ўтапіў.

— І ты бачыў яго? — перапыніў Ядрэйку Белавалод.

— Вогненную Руку? Як цябе бачу. Малы ростам, але здаравяк здаравяком. Кулакі, як каменні. Дык павезлі яны мяне ў пушчу, і думаў я, што следам за Макарам на той свет пайду. А я чалавек адчайны, я і кажу гэтаму Івану, гэтай Вогненнай Руцэ: «Глянй на неба». Ён глянуў. «Што там бачыш?» — пытаю. — «Хмару». — «І болей нічога не бачыш?» — «Гусей бачу». — «Там жа меч Божы, крывавы над тваёй галавой занесены». Раззлаваўся Вогненная Рука, хацеў мяне шаптапёрам па галаве стукнуць, ды раптам надумаўся на дрэва мяне ўзаперці, бліжэй да Бога.

Ядрэйка змоўк на нейкі міг і адразу ж зноў загаварыў, папрасіў:

— Ці не знойдзеца ў вас, баяры дарагія, якое-небудзь лайно, каб мне на плечы накінуць?

Белавалод пашукаў у хатулях і даў яму сваю старую кашулю. Ядрэйка бадзёра надзеў яе, сказаў:

— Зрабі, Бог, каб добрыя людзі жылі вечна. Прапаў бы я без вас, бо баюся холаду і голаду. А так Ядрэйка яшчэ пажыве, рыбу паловіць. А рыбалоў я адмысловы! Сам апостал Пётр быў рыбаловам, аж пакуль Хрыстос не сказаў яму: «Пакінь свае сеці, я зраблю цябе лаўцом чалавецаў». Каб вы ведалі, якой я вас рыбай пачастую!

Ён гаварыў і гаварыў. Ульяніца са здзіўленнем глядзела на яго, бо ўпершыню ў жыцці бачыла такога гаваркога чалавека. У іхняй весі людзі былі маўклівыя — лес, што акружаў жытло, вучыў ціхмянасці.

— На Нямігу, дарагія баяры, ідзяце? — гаварыў, крочачы поруч з Белавалодам, Ядрэйка. — Шмат народу там асядае. А я ж там нарадзіўся. Кожную сцежку ведаю. Там сям'я мая — жонка і трое дзяцей. Князь Усяслаў і памагатыя ягоныя добры горад збудавалі. Паглядзіце, які ў нас вал. Ого! Дванаццаць сажняў вышынёю. Шапка з галавы валіцца. Жыць бы і не тужыць, ды вайна за вайною, вайна за вайною ідзе на нас. Князь і баяры зямлю дзеляць. А што чаладзіну рабіць? Куды хавацца? Я рыбалоў а ведаеце, што нядаўна ў Свіслачы злавіў? Труп чалавечы, дзяўчыну нежывую, дужа прыгожую.

Ульяніца пры гэтых словах пабляднела, і Ядрэйка, заўважыўшы яе спалох, перамяніў гаворку.

— Дзе жыць будзеце, баяры дарагія? — весела пацікавіўся ён. — У полі пад кустом? Дык жа чалавек не заяц. Гэта я, Ядрэйка, магу на дрэвах у лесе начаваць, а вам, маладзёнам, трэба плячо ў ішчго

церціся. Вось штр я надумаў — у мяне вы пакуць што спыніцеся. Ёсць у мяне цёплая істопка. Па першым часе можна там галаву прыхіліць. А далей — Бог бацька. Ці засталася там яшчэ што-небудзь, Ульяніца, у карчажцы?

Ён пачаў піць мёд, пакрэктаваючы, прыжмурваючыся, а Белавагод з Ульяніцай радасна пераглянуліся — добрага чалавека паслала ім неба...

Частка II

За сотні попрыіпчаў на паўночны ўсход ад Менска на Нямізе ў стольным горадзе Рагваладавічаў Полацку ў гэты самы час дапякала людзям, наводзіла на людзей жак нячыстая сіла. Ледзь толькі пачынала змяркацца, у розных канцах вялікага горада чуўся пранізлівы журботнадзікі крык. Рукадзельныя людзі адразу ж хаваліся ў сваіх майстэрнях, баяры загадвалі чэлядзі надворнай зачыняць на дубовыя і жалезныя завалы брамы, купцы на шкутах і лайбах, што стаялі на Дзвіне, зашываліся ў кіпы звярыных шкур, у дзежкі з ячменем і жытам. Кожнаму хацелася стаіцца, хутчэй заснуць, каб толькі не лез у вушы, не свідраваў сэрца гэты сумны, халодны, трывожны, незразумелы і таму яшчэ больш страшны крык. Ды спаць звыш меры належыць мёртвым, а не жывым. Праз колькі часу, як толькі праходзілі дрыжкікі першага страху, мноства бледных людскіх твараў прыпадала, ляпілася да акенцаў хат. У вулічным змроку людзі хацелі ўбачыць нешта нязвыкла жахлівае, непадуладнае розуму. Смялейшыя выходзілі надвор, трымаючыся за клямку дзвярэй, узіраліся, уздрыгваючы пры кожным шлаху, у наваколле. Даўно заўважана, што чалавечая душа, нават самая светлая хрысціянская душа, ляціць, як начны матылёк на смяротны агонь, на ўсё таёмнае і загадкавае.

«Ваўкалак крычыць», — з упэўненасцю казала большасць палачан, і кожны другі мог прысягнуць на святым крыжы, што на свае вочы бачыў хоць аднойчы гэта жахлівае лясное стварэнне, гэтага пярэварацця, парослага дзікім воласам. Знаходзіліся і такія, што маглі параіць, як самому зрабіцца пярэвараццем. Для гэтага патрэбна ўваткнуць у пень вастрэём уверж нож і перакульнуцца цераз лязо.

На пятроўкі, светлай летняй ноччу, ваўкалак закрываў у самым сэрцы горада, каля святой Сафіі. Спалоханыя царкоўныя служкі пачалі чытаць малітвы, усю ноч ладанам і мірам абкурвалі дом гасподні.

«Князь Усяслаў крычыць», — гаварылі назаўтра ў Полацку. Спачатку казалі пра гэта нясмела, з асцярогаю, але вельмі хутка і на торжышчы, і на важніцы, і на баярскіх падвор'ях, і ў хацінах чорнага людю на поўны голас пайшла гэта вестка.

«Усяслаў прыбгае з кіеўскага поруба ў сваю вотчыну і крычыць!» Такая навіна адразу ж дакацілася да дзядзінца, да палаца полацкіх князёў, у якім сядзеў са сваёй дружынаю Мсціслаў, сын вялікага кіеўскага князя Ізяслава. Мсціслаў быў чалавек непалахлівы, рашучы. Ён загадаў хапаць усіх тых, хто распаўсюджвае чуткі пра Усяслава. Але нельга загаваць у жалезы ўвесь горад, і тады Мсціслаў паслаў у Кіеў да бацькі ганца, прасіў, каб там, у Кіеве, неадкладна нешта зрабілі з Усяславам. Ён быў не супраць таго (праўда, не напісаў гэта ў пергаменце), каб ганец прывёз у Полацк галаву Усяслава. А пакуль ганец імчаўся на пераменных конях да Кіева, Мсціслаў умацоўваў дзядзінец, рыхтаваўся да горшага.

Асабіста ён не верыў у пярэварацця-ваўкалака. Гэта былі, вядома ж, домыслы цёмнага людю, які адной рукою моліцца, а другое гладзіць па дубовай галаве паганскага ідала. Але Мсціслаў разумеў, што за ўсімі гэтымі байкамі стаіць полацкае баярства, якое ў большасці сваёй не хоча падпарадкоўвацца Кіеву, хоча вярнуць у Полацк Рагвалодавічаў.

Апошнія дні Мсціслаў Ізяславіч усё болын маўчаў, слухаў, аб чым гаворыць дружына і тыя з полацкіх баяр, што ненавідзелі Усяслава і зрабіліся крэўнымі сябрамі Юева. Калі яго спрабавалі разгаварыць, ён толькі стрымана ўсміхаўся і думаў: «Ганец у дарозе. Ганец імчыцца з Кіева. Калі я пакажу ім галаву Усяслава, перастане крычаць ваўкалак».

Ягоны настаўнік рамей Мілон калісьці казаў: «Кветка міндалю гіне ад марозу, бо растускаецца раней за ўсіх. Людзі ж ад залішняй балбатлівасці гінуць. Трэба стрымліваць язык розумам. Нават дзікія гусі, што ляцяць ад Кілікіі да Таўра, баючыся арлоў, бяруць у дзюбы камяні, як замкі для голасу, і ўначы бясшумна пралятаюць гэту небяспечную дарогу. Чалавек мае два вухі і адзін язык таму, што належыць двойчы пачуць і толькі адзін раз сказаць».

Але ганца ўсё не было, і Мсціслаў паступова змрачнеў, падцаваўся агульнай няўпэўненасці і страху і кожны вечар загадваў распячатаць новую амфару з віном. У застолле ён запрашаў полацкіх баяр, шчодра частаваў іх і дамагаўся, каб яны, п'яныя і безабаронныя, давалі яму роту⁸ вернасці. Большасць баяр давала роту

⁸ Рота — клятва, прысяга

(язык не адсохне), але назаўтра, астудзіўшы галаву, адумаўшыся, шмат хто з такіх баяр стараўся трымацца падалей ад княжага палаца. Некаторыя з'язджалі ў свае вотчыны. Пастрабуй адшукаць іх паміж лясоў і балот!

А нячыстая сіла ўсё болей брала ў сваю абладу горад. Амаль кожны вечар крычаў ваўкалак. Аднойчы на прыцемку па Вялікім пасадзе прамчаліся чалавек трыццаць верхавых. Яны ехалі бясшумна, без адзінага слова, у белых пахавальных саванах з галавы да пят. Жудасць ахапіла тых з палачан, хто бачыў гэта. Вялікі пасад у момант вока апусцеў. «Нябожчыкі на конях!», «Дзяды з дамавін!» — пакацілася па горадзе. На пасадзе якраз нёс варту дзецкі з Мсціслававай дружыны Вадзім. Ягонья сябрукі разбегліся, пахаваліся хто куды, а Вадзіма страх прыкаваў да месца. Дзецкага стапталі коньмі. Ды ён паспеў закласці ў лук стралу і пусціць яе насустрач маўклівым беласаваным коннікам. Гартаваная кіеўская страла ўдарыла аднаму з верхавых у сцягно. Той зморшчыўся, выдраў стралу, злосна шпурнуў яе да сябе. Потым гэтую стралу падабралі і прынеслі князю Мсціславу. На сталёвым наканечніку была кроў, жывая чалавечая кроў. «Пераапанутыя скамарохі ездзяць па горадзе, б'юць маіх людзей! — накінуўся Мсціслаў на ваяводу Ануфрыя. — Злавіць іх! З іхняй скуры нарабіць пергамену! На гэтым пергамене я напішу вялікаму князю Ізяславу, што Полацк даў роту на вернасць стольнаму Кіеву».

Але Мсціслаў умеў не толькі крычаць. Ён, калі вымушала жыццё, мог цёпла, па-бацькоўску ўсміхацца. Выгнаўшы прэч Ануфрыя, ён запрасіў да сябе полацкага епіскапа Міну, схіліў перад сівабародым старым калена, папрасіў дзеля адзінай праваслаўнай царквы, дзеля сяцёра — кіеўскай і полацкай Сафіі — змякчыць сэрцы мясцовых людзей, напоўніць іх ласкай і любоўю. Назаўтра з крыжамі, харугвамі і малітвамі рушыў царкоўны клір са святой Сафіі. Урачыста і радасна галасілі над горадам званы. Густы натоўп ішоў хрэсным ходам, і ва ўсіх былі светлыя твары, светлыя думкі. Палачане крыкнулі здравіцу Мсціславу Ізяславічу, які, зняўшы баявы шлем, апрануўшы чырвоную плашчаніцу, сустрэў іх на плошчы каля Сафійскага сабора. Мужы-вечнікі і князь Мсціслаў пацалавалі крыжы згоды і міру. Горад супакоіўся, заціх, а сам Мсціслаў паехаў да бацькі ў стольны Кіев, пакінуўшы за сябе Ануфрыю.

Наступная ноч выдалася цёмная, з рэдкімі квольмі зоркамі. Вецер шумеў над соннай Дзвіной. Хвалі гурбою беглі на бераг, выкрэсваючы з халодных рачных глыбіняў каменьчыкі, водарасці, розны гаспадарчы друз, якім так багаты вялікі горад. Украла хваля пранік у балбатлівай бабы і, пацешыўшыся, зноў выкінула яго на

берац даставаў купец з кашалька грошы, упусціў з дрогкіх пальцаў у ваду — прыцягнула хваля срэбныя круглячкі на пясок.

Спала рака. Спаў горад. Ваўкалак не крычаў.

У гэты самы час каля возера Валовае, што, як бліскучы сподак, ляжыць у полі побач з горадам, сустрэлася некалькі чалавек. Яны моўчкі вынырнулі з цемры, з цішыні, моўчкі ўзышлі на ўзгорак, сталі на калені перад невялікім ідалам. Грубатвары ідал быў вычасаны з чырвонага цвёрдага пясчаніку. Калісьці тут высока і горда стаяў залатавусы каменны Пярун, было паганскае капішча, было заўсёды шматлюдна і шумна, але прыйшлі з полацкай Сафіі хрысціяне, усё зруйнавалі, знішчылі, і застаўся толькі гэты сціплы ідал. Удзень яго хавалі пад карчом на беразе возера, а ўначы моцныя і адначасна мяккія, пяшчотныя рукі даставалі яго з вады, ставілі на самай вяршыні ўзгорка.

Маўклівыю начныя людзі памаліліся ідалу, потым усклікнулі ціха, але з прытоенай сілаю:

— Рубон!

Гэта быў баявы кліч палачан, з гэтым словам полацкія дружыны ішлі ў бой пад Ноўгарадам і на Нямізе.

Некалькі імгненняў усе маўчалі. Маўчаў ідал. Святло ад слабой мільгатлівай зоркі падала на пукаты чырвоны лоб.

— Што рабіць? — парушыў цішыню малады звонкі голас. Той, што сказаў гэтыя словы, хваляваўся, голас ягоны дрыжаў.

— Трэба падумаць, баярыч Гвай. Трэба моцна падумаць, — прагучала ў цемры. — Бачыш: Полацк стаіць. Ноч. Сабакі выюць на звяр'е.

— Ноч не скончыцца, калі мы ўсе будем спаць, — гучна і рэзка сказаў Гвай. Ён зашумеў цёмным плашчом, нецярпліва тупнуў нагою. — Бяда па бядзе як па нітцы ідзе. Няўжо ты гэтага не заўважаеш, Раман? А можа, ты таксама прынясеш роту Мсціславу?

Адразу ж за гэтымі словамі пачуўся звон металу — раз'юшаны Раман выхапіў з похваў меч. Некалькі чалавек парывіста кінуліся між імі.

— Што вы робіце? Не трэба! — захваляваліся ўсе. — Пачуюць у горадзе, і нам нездабраваць. Мірыцеся! Хутчэй мірыцеся!

— Прабач, Раман, — ціхім голасам сказаў Гвай. — Я зняважыў цябе, але, павер, я не хацеў гэтага. Само слова выскачыла. Цябе ўчора паранілі стралой на пасадзе, ты праліў кроў за Полацк, а я...

Раман шумна, узбуджана дыхаў. Усё ўнутры яго клекатала ад абурэння і крыўды. Ён, яшчэ трымаючы ў правай руцэ меч, левай моцна, усімі пальцамі, сціснуў сабе лоб, стаяў, як нежывы.

— Ты мяне да кораню з'ядаеш, баярыч, — сказаў ён нарэшце Гваю. — Ты мяне проста ў сэрца б'еш. Цяжка слухаць твае словы. Але я ведаю, што не ад злосці да мяне ты іх кажаш, бо справядлівая ў цябе душа. Пра Полацк ты думаеш, пра вотчыну Рагвалода, пра зямлю Усяслава, князя нашага, які ў Кіеве ў цёмным порубе сядзіць. Вернасць Усяславу мы даказалі справаю. Гняздзіла, — ціха паклікаў ён, — дзе ты?

— Я тут, — стаў перад Раманам высокі шыракаплечы чалавек.

Раман паклаў руку на ягонае плячо.

— Добры з цябе ваўкалак. Так выеш, аж сэрца калоціцца. Князю Мсціславу ад твайго выцця не спіцца на дзядзінцы.

Усе ціха засмяліся. Усе падыходзілі да Гняздзілы і паляпвалі яго па плячы.

— Братанічы, — звярнуўся да ўсіх Раман, — дзякуй вам за адвагу, дружына мая начная. Калі Бог злучыць, чалавек не разлучыць. Я веру, што нікая сіла не разлучыць нас, бо за Полацк свой меч мы ўзнялі. «Там, дзе вас двое, там і царква мая», — сказаў Хрыстос. Нас не двое, нас болей, і мы ведаем, якой справе наш меч служыць. Але нельга ўвесь час толькі палохаць князя Мсціслава. Мсціслаў, як і ўсе кіеўскія князі, непалахлівы, баявым кап'ём ускормлены. Трэба ў чыстае поле выходзіць, біцца трэба, ды малая ў нас раць. Стопчуць нас кіяне, як на Нямізе стапталі. Я быў там, я памятаю.

Ён змоўк. Усе глядзелі на яго і ведалі, што ён зараз бачыць душой сваёю. Бачыў Раман зледзянелую Нямігу, каляны густы снеж чырвоныя шчыты палачан і кіян, залітыя крывёю кальчугі, сцягі і мячы, агонь яраснай сечы і цяжкія суровыя слёзы паражэння на вачах у князя Усяслава.

— Што ж рабіць? — нецярпліва выгукнуў Гвай.

— Я памятаю, — быццам не пачуўшы Гвая, казаў далей Раман. — Потым князя Усяслава схапілі каля Ршы, у поруб завезлі. Сям'я ягоная з княгіняй Крутаславай і часткай дружыны сталіся ў пугчы, за Дзвіной. У Полацк Мсціслаў з вялікай сілаю прыйшоў, сеў на полацкі сталец. Баярства нашае патрохі да новага князя прывыкае, ужо і роту некаторыя прынеслі Мсціславу. Пройдзе сонцаварот, другі, і забудземся ўсе пра Усяслава, пра Рагнеду, бо мёд і пры Мсціславе салодкі і п'яны.

— Не забудземся! — усклікнуў Гвай. Адабральным гулам яго падтрымалі ўсе іншыя.

Раман уладна ўзняў угору дзясніцу ў баявой пальчатцы, патрабуючы цішыні.

— А пакуль не забыліся, — сурова сказаў ён, — пакуль помніце

Палату і Рагнеду, давайце зноў станем на калені і паклянемся душами продкаў, якія слухаюць нас зараз і глядзяць на нас, што ніколі не здрадзім ні адзін адному, ні справе, якая злучыла нас.

Усе апусціліся на калені. Вецер трывожна зашумеў над узгоркам. У возеры захвалывалася, пацямнела вада. Раптам па змрочным небе, распырскваючы бледна-залатыя іскры, слізганула буйная хвастатая зорка. «Нябёсы даюць нам добры знак», — з радасцю падумала большасць прысутных. «Нябесны камень паляцеў, — падумаў баярыч Гвай. — Упадзе за Дзвіной у пушчу, і памрэш, не знойдзеш яго». А баярскі халоп Гняздзіла, які трымаў на повадзе коней, толькі лёгка ўздыхнуў — зноў цмок панёс некаму багацце. Калі яркая палоса ў неба — золата панёс, калі бледная — срэбра, калі цёмная — хлеб і зерне. Гаршчок срэбра нехта знойдзе раніцою на сваім парозе.

— Братанічы, сустрэнемся роўна праз сядміцу на гэтым самым месцы, — узняўся з каленцаў Раман. — Хай кожны з вас будзе адважным і моцным, як тур, маўклівым і пільным, як начная сава. Рыхтуйцеся, чакайце, збірайце верных людзей, а я за гэты час пастараюся сустрэцца з княгіняй Крутаславай у задзвінскай пушчы.

Ён кожнага абняў і тройчы пацалаваў, кожнаму паціснуў дзясніцу. Потым лёгка ўскочыў на каня, якога падвёў Гняздзіла, ударыў каня рукою па шыі і, узяцеўшы на самую вяршыню былога капішча, крыкнуў адтуль:

— Рубон!

— Рубон! — адказалі яму ўсе і пачалі садзіцца на коней. У каго ж не было каня, кіраваўся ў сваю дарогу пешкі. Неўзабаве з цемры пачулася, як Раманаў конь, збегшы з узгорка, зацопаў па балоце.

Гвай сеў на свайго Дубка, паехаў следам за Раманам. Амаль цэлае попрышча ехаў адзін, потым гняўліва спыніў каня, свіснуў, нецярпліва крыкнуў:

— Гняздзіла!

— Я тут, баярыч, — азваўся з цемры Гняздзіла.

— Дзе ты кешкаешся, чортаў халоп?

Гняздзіла на чорным кані адразу ж пад'ехаў да гаспадара. Белыя доўгія валасы ўзвіхурыў начны вецер.

— Тваё месца каля мяне, здаду мяне, — строга сказаў Гвай. — Чаму я ніколі не магу цябя дагукацца?

Гняздзіла маўчаў.

Былі яны адналеткі, баярыч і халоп. Гняздзілу ў свой час вывелі з палонам з Тураўскай зямлі, а быў ён да свайго халопства сынам вольнага смерда. Моцны, кемлівы і спрытны, ён нядоўга хадзіў на

баярскім полі за сахою, выбіўся ў баярскія канюшыя, бо дужа любіў коней, мог звалодаць з самым гарачым скакуном.

— Здаецца, Дубок прыкульгвае на левую пярэднюю нагу, — пасля працяглага маўчання сказаў баярыч.

Гняздзіла адразу ж саскочыў са свайго каня, са словамі: «Дазволь, баярыч», падняў Дубку нагу, пагладзіў яе, паціскаў вялізнымі пальцамі, потым нечакана рэзка трасянуў.

— Гатова, баярыч, — сціпла выдыхнуў ён.

Гвай з недаверам чмыкнуў носам, але адчуў, што конь пайшоў лягчэй, весялей.

Яны кіраваліся на паўднёвы ўсход ад Полацка, у тое месца, дзе рака Сосніца ўліваецца ў Дзвіну. Там была вотчына бацькі Гвая баярына Аляксея, на крутой выспе стаяла сядзіба, абгароджаная дубовым тынам.

Маўклівая ноч церусіла над пушчамі і балотамі свой адвечны сум. Страхотна было і няўтульна. Гразь чвякала пад конскімі капытамі. Кажаны, што гняздзіліся ў тоўстых дулістых вербах, здаецца, гатовы былі сесці на галаву. Маладыя зайцы і птушкі, палохаючы коней, зрываліся са сваіх цёплых ляжанак і гнёздаў. У цёмнай непраходнасці лясоў чуліся трэск і сапенне — ішло вялікае цяжкое звяр'ё. Начная зямля гула, уздрыгвала, калацілася, бо столькі сіл бушавала ў ёй і на ёй, столькі жыццяў загаралася і тухла ў змроку.

Раптам леваруч ад Гвая з Гняздзілам з невялікага бярэзніку пачуўся ціхі працяглы свіст. Старонняму вуху магло здацца, быццам падала голас нейкая начная птушка, але баярыч ведаў, што гэта свішча Раман. Ён увесь радасна страпянуўся, паджучыў Дубка, памчаўся туды, дзе слаба свяціліся тонкія бярозы. Гняздзіла моўчкі шнураваў за ім.

— Ты, Раман? — ціха выгукнуў Гвай у змрок.

— Я.

Раман выйшаў з бярэзніку. Непадалёку асцярожна скуб траву конь.

— Ці дазволіш, баярыч, у цябе пераначаваць? — запытаўся Раман у Гвая, узяўшыся за ягонае стрэмя.

— Аб чым кажаш, Раман? Радасць для мяне будзе вялікая, калі ты паедзеш са мною. Мой дом — твой дом.

— А твой бацька? Баярын Аляксей, я чуў, строгі, — усё не мог рашыцца, усё распытваў Раман.

— Бацька чалавек збожны, міласэрны, — успыхнуў Гвай. — Мала што хто гаворыць? Каб ён ды не пусціў на парог гасця, асабліва палачаніна?

— Тады — у сядло!

Раман лёгка ўскочыў на каня, паехаў побач з Гваем. Баярыч быў, вядома ж, задаволены, што чалавек, на якога ён ледзь не маліўся, будзе начаваць у ягоным доме, але словы пра бацьку, сказаныя Раманам, непрыемна ўкалолі самалюбства, і ён, каб неяк згладзіць, выгнаць з душы няёмкасць, накінуўся на свайго халопа.

— Гняздзіла, чаму адстаеш, едзеш як мокрая курыца? Глядзі, бізун заходзіцца каля тваіх плячэй!

Маўклівы Гняздзіла ўжо даўно прывык да нечаканых успышак гаеву ў свайго маладога гаспадара і таму спакойна выслушаў чарговую пагрозу баярыча. «Хай пакрыгчыць, — разважаў канюшы. — Крык не бізун, ад яго скура не свярбіць».

Шчаслівы Гвай, адразу ж забыўшыся пра халопа, ехаў стрэмя ў стрэмя з Раманам, і радасна ёкала сэрца, як у маленькага зайчыка, што ўпершыню выбег у неабсяжнае поле з-пад бацькоўскага куста. Як ён любіў зараз Рамана! Старэйшы таварыш-аднадумнік уяўляўся яму Аляксандрам Македонскім. Хавайцеся ў свае пустыні, персы! Дрыжы, Індыя! Ідзе на вас магутны непераможны Аляксандр, цар цароў, і побач з ім яго адважны збраяносец. «Усё аддам за Рамана, — расчулена і ўзнёсла думаў баярыч. — Брашно сваё, і жыццё сваё. Славу разам з ім вялікую здабуду».

Рамана ж у гэты час дапяклі самыя будзённыя, самыя зямныя думкі. Яму, былому старшаму дружынніку князя Усяслава, за апошні сонцаварот столькі давялося перацярпець. На Нямізе яго паранілі кап'ём у левае плячо. Доўга лячыўся ў зялейнікаў, а калі ўзняўся на ногі, Усяслава павезлі ў Кіеў, у поруб, дружныны князевай не было. Рухнуў свет, раней такія звычны, такія ўстойлівы і зразумелы. Раней князь быў пчалінай маткаю, а яны, дружыннікі, — нястомнымі пчоламі. Па сядміцы з сёдняў не злазілі, Полацку і князю славу здабывалі. Куды толькі не дабывалі іхнія баявыя коні! Да Ноўгарада і Смаленска, да ракі Наровы, дзе ў цёмных пушчах жывуць яцвягі, да Варажскага мора, куды нясе вясновыя крыгі Дзвіна, нямоўчны полацкі Рубон. Разбілі, запаланілі Усяслава, і няма да каго гааву прыхіліць. Не сахой ці ганчарным кругам, а мячом прывык здабываць свой хлеб Раман. Меч застаўся, вось ён, цяжка вісіць на левым сцягне. Толькі няма таго, каму гэты меч хоча верна служыць, няма князя Усяслава, а ў Полацку сядзіць Мсціслаў. Вотчынай Рагвалодавых унукаў валодаюць Яраславічы.

— Хутка прыедем, — весела сказаў Гвай. — Ужо агонь бачу. Кацера не спіць, мяне чакае.

— Хто гэта? — спытаўся Раман, пачуўшы незнаёмае імя.

— Кацярэна, малодшая сястра, — растлумачыў Гвай. — Прыгожая. Ды ты сам убачыш, Раман. Яна ўсё ведае. Яна за нас, — ціха дадаў ён.

— Што яна ведае? — рэзка спыніў каня Раман. Гвай разгубіўся.

— Што ж ведае Кацэра, баярыч? — насядаў Раман. — Няўжо ты расказваў пра начную дружыну, пра ўсіх нас?

— Яна нікому не выдасць, — гораचा запярэчыў Гвай, і голас ягоны дрыжаў. — Гэта мая родная сястра. Яна бачыла ўва сне Рагнеду. Кацэра за Полацк, за нас.

Баярыч ледзьве не плакаў. Але Раман, раптоўна адчуўшы вогненны шал крыві ва ўсім целе, крута развярнуў каня.

— Куды ж ты? — саскочыў з Дубка ў начную гразь Гвай. — Прашу цябе, Раман, брат мой названы, застанься. Прашу цябе. Вазьмі нож і адрэж мне язык, калі сястра скажа каму хоць слова. Ды я яе сам заб'ю, задушу, хоць няма на свеце чалавека радней, чым яна.

Раман пранізіва гнянуў на ўшчэнт разгубленага баярыча, падумаў, сказаў сухім чужым голасам:

— Толькі адну ноч я пабуду ў цябе. Заўтра з сонцам паеду.

І ні слова — куды паедзе, з кім паедзе. Катаваннем душы быў такі недавер для Гвая.

Цёмнай аграмадзінай выплыла маўклівая баярская сядзіба, абгароджаная шчыльным дубовым тынам. Пакуль што маўчалі сабакі, не пачулі верхавых, бо вецер дзьмуў якраз у твар начным гасцям. Толькі кропелька святла ззяла ў густой цемры — Кацэра не спала, чакаючы брата.

Раптоўна, як спалеўшы, узышліся, затрывожыліся сабакі. Звонкі гучны брэх раскалоў цішыню. Засвяціліся паходні, свечкі. Босыя ногі зашлёпалі па баярскім двары.

— Хто будзеце, начныя госці?! — пагрозна крыкнуў з-за тыну, мяркуючы па голасе, ужо стары чалавек.

— Адчыняйце! Гэта я, — адказаў Гвай.

— Хто з табою, баярыч? — не сунімаўся старэчы голас.

— Адчыняй, Сцяпан! — раздражнёна загадаў Гвай. — Са мной мой сябра, і мы здыхаем з голаду.

Грукнула цяжкая завала. Дубовая, абабітая жалезнымі палосамі брама неахвотна расчынілася. Маленькі светлагаловы дзядок з паклонам сустрэў Гвая, сказаў пабачліва:

— Шмат злых людзей, галаўнікоў распладзілася на зямлі. Здрадныя душы ў іх. Маглі, баярыч, захапіць цябе падманам або сілаю і прывесці да сядзібы, каб за тваімі шырокімі шпачамі на двор уварвацца.

— Стары ты ўжо. Ледзь ківаешся, — весела паляпаў Гвай Сцяпана па худым плечуку.

— Стары, — згадзіўся пакорліва той. — І дурны. А вунь і баярын Аляксей ідзе. Чакаў сына.

Гвай імкліва пайшоў насустрач бацьку. Баярын Аляксей быў высокі, з шырокай чорнай барадой, з вялікім гарбатым носам. Чэлядзь надворная, грудзячыся наўкол, трымала запаленыя паходні, і ў няроўным зменлівым святле твар у баярына то цямнеў, то рабіўся залаціста-жоўтым. На плечы баярын накінуў лісіны кажух, абшыты ўзорыстым ляшскім золатам. На нагах у яго боты з цвёрдай звярынай скуры.

— Дзе гуляеш, сын? — строга сказаў баярын. Гвай зняў з галавы шапку, нізка пакланіўся бацьку.

— У Полацк ездзіў. У кастарэза Ільі быў, як ты мне, баццохна, загадаў. Рэжа Ілья з вялікага зуба, што знайшоў у сухім балоце пад Палатою, аклад для нашага святаго пергамену. Да Пакроваў абяцаў зрабіць.

— І колькі ж хоча Ілья за сваю разьбу? — прыжмурыў цёмныя вочы баярын.

— Шэсць грыўняў.

— Шэсць грыўняў? За такое срэбра я магу купіць дванаццаць свіней або дзве кабылы. Трыста аўчын магу купіць.

— Святы пергамен не прыкрые ў сцюжу, як аўчына, але ён дасць вечнае святло, — раптам умяшаўся ў іхнюю гаворку Раман, які стаў поруч з Гваем.

— Хто гэта? — ва ўпор глянуўшы на госця, спытаўся ў сына баярын.

— Раман. Старшы дружыннік князя Усяслава, муж нарачыты і харобры, — паспешліва адказаў Гвай. Яму так хацелася, каб бацька ўпадабаў Рамана.

— Прашу адкаштаваць наш хлеб-соль, дарагі госць, — злёгку пакланіўшыся, роўным голасам прамовіў баярын Аляксей. Раман пакланіўся ў адказ.

У гэты час з верхняй зацемененай галерэі сядзібы данеслася звонкая дзявочая песня.

Кляновы лісточак,
Куды цябе вецер коціць?
Ці ў луг? Ці ў даліну?
Ці зноў пад клянину?

— Кацярына! Кацера! — закрычаў Гвай. — Пад клянину я прыкаціўся! Дадому прыкаціўся! І, захіпваючыся ад радасці,

заспяваў у адказ:

Кацера-цяцера
На сасне сядзела,
На мяне глядзела.

Неўзабаве Кацера выбегла надвор, кінулася на шыю брату. Столькі сястрынскай любові і пяшчоты жыло ў ёй, што ўсе заўсміхаліся, а стары халоп Сцяпан сухім кулачком раздавіў на шчацэ слязу. І гэта была не пачцівая рабская сляза, бо, вядома ж, што верны раб плача, калі плача ягоны ўладар, а сляза сапраўднага замілавання.

Паміж пацалункаў і шчаслівых слёз, паміж вохаў і ўзаемных распытаў заставаўся спакойным толькі адзін Раман. Ён уважліва і неяк строга пазіраў на Кацэру збоку. «Прыгожая крывічанка, — думаў ён. — Прырода не пашкадавала для яе свайго хараства, агню і мёду. Адразу відно, што заўсёды жыве паміж пущчаў і палёў. Твар чысты, загарэлы, як бы свеціцца знутры сонечным святлом. А валасы! Ядвабны мяккі лён. Такія валасы павінны быць халоднымі, як струмені лясной ракі. Яны здымаюць боль з самай пякучай рань».

Ён адчуў, што занадта глыбока пагружаецца ў зманлівую небяспечную плынь сваіх мрояў, і таму сярдзіта нахмурыўся, прыкусіў шырокімі белымі зубамі губу, рукою дакрануўся да мяча. Так ён рабіў заўсёды, калі хацеў стрэсці, скінуць з душы залішнюю мяккасць і чулівасць. Меч, дотык да мяча напамінаў пра суровасць жыцця.

На шыі ў Кацеры дробненька звінелі буйныя шклянныя пацеркі з пазалотаю. Здавалася, ручаёк абвіў ёй шыю. Срэбныя, сплеченыя з тонкага дроту бранзалеты ззялі на запясцях. Уся яна была зграбнаю, лёгкаю, як лугавы ветрык. Яна заўважыла нарэшце Рамана, запытальна глянула на брата.

— Гэта Раман, — узбуджана сказаў Гвай. — Лепшы меч Полацкай зямлі.

Твар у Кацеры ўспыхнуў. Яна пакланілася Раману, і Раман пакланіўся ёй у адказ, і абое адчулі, як нейкая іскра, пакуль яшчэ слабая і няўлоўная, прабегла паміж імі і адразу ж згасла. Але іскра гэтая толькі на адзін міг патухла, бо зноў вочы іхнія сустрэліся, і ўжо даўжэй пазіраў Раман на Кацэру, а яна з сарамлівай цнатлівасцю пазірала на яго.

— Ды кінь ты ўжо збродня гэтага, — беручы дачку за руку, сказаў баярын Аляксей, маючы на ўвазе сына свайго Гвая, а Раману раптам падалося, што відущчы баярын меціць у яго, начнога нечаканага госця. Раман уздрыгнуў, злёгка пачырванеў, яшчэ мацней ціскануў рукаць мяча.

Начная трапеза ў баярской святліцы была багатая мясам, віном і мёдам. Гвай ап'янеў, пачаў цалаваць сястру, бацьку не адважыўся. Потым памкнуўся пацалаваць Рамана, але той вывернуўся, сказаў:

— Я не дзяўчына.

Баярын Аляксей піў нямала, ды свежасці галавы не траціў, усё прыкмячаў. Грсць, што прыехаў з сынам, яму спадабаўся, але ўсім нутром, усім сваім абвостраным нюхам адчуваў ён, што нейкая тайна лучыць Гвая з Раманам. А ў сваёй вотчыне і ў сваёй сям'і ніколі не цярпеў баярын ніякіх тайнаў. Ён бачыў, што ў сынавым сяброўстве з начным госцем верхаходзіць, вядома ж, Раман. Слабая костачка ў Гвая, слабая душа. Тут ужо што маеш, то маеш. Ад прыроды такі Гвай — ляціць, як матылёк, на моцных людзей, свайго голасу няма, ёсць толькі свой віск. «Няўдаліца, — думаў баярын пра сына. — Хіба такога я хацеў займець наступніка? А ўсё жонка...» Ён з прыкрасцю ўспамінаў нялюбую, вечно хворую баярыню Вольгу і зараз яна ляжыць недзе ў цёмнай апачывальні, стогне, скардзіцца Богу на свае хваробы. Хіба можа халодная кроў нарадзіць гарачую? З дачкой Кацярынай іншая справа. У бацьку ўдалася норавам і рухам.

Баярын з любасцю паглядзеў на дачку і раптам перахапіў позірк, які Раман кінуў на Кацэру. «Ах ты кот памаўзлівы! — у думках аж захлынуўся ад гаеву баярын. — Куды вокам учапіўся?! У дачку маю. У баярышню. А хто ты сам? Целяпаецца ля пояса меч, і ўсё. У мяне такіх мячоў поўная камора. Не, галубок. Прыйшоў з віроў і ідзі туды ж».

Баярын шумна ўзняўся, перахрысціўся на бажніцу, сказаў:

— Будзем спаць класціся. Чалядзіны, тушыце свечкі.

Раман спаў на велізарнай мядзведжай шкуры. Не, ён не спаў, падклаўшы пад галаву рукі, ляжаў на спіне, глядзеў у цемру перад сабою. Недзе павук кавенчыў муху, што на сваю бяду трапіла ў павуціну, але вельмі хутка муха змоўкла, і зрабілася ціха, ціха да дрыжыкаў ва ўсім целе, да млоснага страху. Здавалася, што раптоўна вымерла ўся баярская сядзіба — не гаварыў чалавек, не ржаў конь, не мяўкаў кот, не лопаў крылем певень. Няўжо ўсё так моцна спіць? Няўжо Кацэра таксама спіць?

Раману хацелася, каб прыгожая дзяўчына не спала, каб яна, як ён, услуховалася ў глухую цемру, чагосыці чакала, як і ён. Але чаго ён чакаў? Якое святло магло ўспыхнуць у апраметнай цемры, каб ад з'яўлення гэтага святла соладка і балюча ўздрыгнула душа? Ён не ведаў. Ён чакаў.

Па-кашачаму ціха ступала ноч, ваўкавокая ноч, велізарная ноч. Сваім полагам яна зацягнула неба і зямлю ад Полацка да Кіева,

кročыла праз пскоўскія лясы, праз чорныя гразі смаленскія аж да цёплага васільковага мора, дзе ў шаломах мёртвых віцязяў живуць каменнаскурныя крабы і залатапёрыя рыбы. Ноч адным сваім крылом слаба шалясцела над бяссонным Раманам, другім дакраналася да поруба, у якім пасля доўгіх разоў з пячэрскімі чарняцамі зноў пасадзілі князя Усяслава. Нікому не было паратунку ад ночы. Большасць людзей скаралася ёй, і людзі засыналі, хто з трывогаю, хто з надзеяй. Той жа, каго не перамагла ноч, не спаў, да драбніц прыпамінаў пражыты дзень, пражытае жыццё.

Баярыну Аляксею таксама не спалася. Пра сына Гвая і пра дачку Кацярыну думаў баярын. Не з дабром (задаві яго гарой!) прыехаў сёння гэты князеў дружыннік Раман. Зваду, смуту прынёс у сям'ю. Глянў вогненным д'ябальскім вокам і Кацярыну да сябе, як ланцугамі, прыкаваў. Ужо казалі чалавечым, што дужа падабаецца ёй прыгожы Усяславаў грыдзень. Праўда, тое, што кажуць жанчыны, трэба запісваць не на пергамене і не на бяросце, а на паветры і на хуткаплыннай рачной вадзе, бо ўсё ў жанчын мяняецца, ніколі няма пастаянства ў доўгавалосых і доўгаязыкіх Евіных дачок. Ды баярын добра ведаў Кацярыну і непакоіўся за яе, бо мела яна бацькаў нораў — гарачы і неадступлівы.

Адразу ж успыхнула злосць на Гвая, на сына. Дуралей, дурдоля, ярыга. Шастае па зямлі, як вецер. Няма клёпу ў галаве. Адно ведае — піць, гуляць, а як вып'е лішняе, затуманіцца і цягне на бацькаў двор усіх сваіх хаўруснікаў.

Баярын Аляксей гнеўна ўзняўся з шырокага одра, памацаў рукою і запаліў свечку. Потым пацукаў вачамі, каб якое радно накінуць на плечы, але нічога не знайшоў, злосна плюнуў. Так і пайшоў да сына ў сподняй кашулі, з адкрытай валасатай грудзінаю.

Гвай спаў, згарнуўшыся ў клубок, нешта мармытаў ува сне, чвйкаў мокрывымі губамі. Баярын у нейкім шаленстве схпіў сына за вуха. Яно было мяккае, ружовае.

— Уставай, змяёк ты гэтакі! — злосна прашыпеў баярын. Поўную волю голасу не даў, не хацеў, каб Раман і чэлядзь пачулі.

Гвай усхапіўся, сеў. Вочы былі спалоханыя, туманныя. Баярын пляснуў сына па шчацэ, праўда, нямоцна, а толькі дзеля страху.

— Каго з сабою прыцягнуў? — пранізваючы Гвая навывёт чорнымі бліскучымі вачамі, запытаўся Аляксей.

— Бацюхна, за што караеш? — прыкрыў шчаку далонню Гвай. Ён усё яшчэ ніяк не мог прачнуцца, і думалася яму, што б'юць яго і аб нечым пытаюць у яго ўва сне.

Тады баярын пачаў дзейнічаць ужо болын спакойна і

разважліва. Узяў залачоны рамейскі кубак, зачэрапнуў вады з дубовага, акаванага жалезнымі абручамі вядра і плюхнуў халоднай вадою сыну ў твар. Гвай на імгненне захліпнуўся, потым затрос галавою, залямантаваў:

— За што караеш?! У чым я вінен перад табою?

— Ціха, ірадава сямя, — асадзіў сына баярын. — Каго, пытаюся, прывалоў з собою?

— Я ж казаў, — нарэшце ачомаўся Гвай. — Гэта Раман. Лепшы меч Полацкай зямлі.

— «Лепшы меч», — перадражніў яго баярын Аляксей. — Цьфу ты, душа баламутная. Нагаварылі яму, наплялі, а ён і паверыў.

— Ды я сам бачыў, як Раман б'ецца мячом, — горача запырэчыў Гвай. — Няма яму роўні.

— Ну й што? Што табе з таго? Ты — баярскі сын. Памру, табе вотчыну пакіну. А ён — трава прыдарожная. Кажы, на якую справу цябе ён спакушаў? Ну!

Баярын Аляксей зноў замахнуўся. Гвай спалохана зірнуў на цяжкую бацькаву руку, пабляднеў, з напрутаю разлепліваючы губы, ціха сказаў:

— Хоча ён князя Усяслава з поруба вызваліць.

— Зжыўшы лета ды ў маліны, — аж прысвіснуў баярын. — Вызваліць Усяслава хоча. Ды Усяслава ўся кіеўская раць пільнуе. І каму патрэбен сёння ягоны Усяслаў? Мне? Табе? Дзякаваць Богу, князь Мсціслаў Ізяславіч нас, полацкіх баяр, не крыўдзіць. Жывём за новым князем як за каменнай сцяной. Нікага згану Мсціслаў у нас не мае. Кажы, ты даваў згоду гэтаму Раману?

— Даваў, — паныла адказаў Гвай.

— Ах ты, ярыга! — зноў даў баярын кухталю сыну. — У пограб замкну! На ланцуг пасаджу! Сырую рэпу будзеш у мяне жэрці! На калені, змяёк, а то паклічу халопаў з кіямі і зашкурная кроў з цябе свісне!

Змярцвелы Гвай паваліўся разгаеванаму бацьку ў ногі. Адразу вылецелі з галавы хмель і сон, бо ведаў, добра ведаў бацькаву злосць і сілу.

— Згультаіўся, ні на пса не годзен, — гаварыў, астываючы, баярын Аляксей. Прыемна яму было бачыць смірнага пакорлівага сына.

— З гэтым цемруком я цябе разлучу, — ужо зусім лагодна паабяцаў ён Гваю. — Навошта табе такі звадыяш?

А Гваю раптам успомнілася возера Валовае, ноч, маўклівы каменны ідал, вецер над узгоркам, твары сяброў і Раманавы словы:

«Калі Бог злучыць, чалавек не разлучыць». Яму раптам так стала шкада сябе, слабага, прыніжанага, нявольнага, аж цёплая бліская вільгаць накацілася на вочы.

— Во-во, — падахвоціў бацька, — і мужчыну не грэх паплакаць, абы людзі не бачылі.

Ён нагнуўся, пагладзіў сына па галаве.

Не спала ўсю ноч і Кацера. Малады прыгожы госць стаяў увавчу. Як ні старалася яна забыцца пра яго, што ні рабіла — і малілася, і піла настой з горкага пустырнага зеля, што наганяе сон і млявасць на чалавечую душу, нічога не дапамагала. Тады яна паклікала чалядзінку Хадоску, расказала ёй пра сваю пакуту, і тая, пад вялікім сакрэтам, прынесла да баярышні ў святліцу трынаццаць парадзіх. Гэта былі маленькія жаночыя фігуркі, вылепленыя з гліны ўперамешку з зернем гароху, пшаніцы і жыта. Парадзіхі спрадвек ахоўваюць жанчыну, даюць ёй веселасць і жыццёвую сілу. Хадоска прымусіла Кацэру распрануцца, замерці пасярод святліцы, а сама, асцярожна ставячы на падлогу вакол баярышні гліняныя фігуркі, акружыла яе святой сцяною з дванаццаці парадзіх. Трынаццатую ж аддала Кацеры, строга сказала:

— Разбі яе, баярышня.

Кацера спалохана трымала ў руках чырвоную бязвокую фігурку. Нейкі страх сціснуў сэрца. Нельга было варухнуць рукою. Калі б такое ўбачыў бацька, перапала б і Кацеры і Хадосцы. Асабліва Хадосцы. Бацька хрысціянін, і ўсё паганскае, усё даўнейшае для яго — дзікія лясныя прымхі. Сваіх чалядзінаў ён дужа строга карае за любоў да старых багоў. Ён, кажуць людзі, і князя Усяслава ненавідзіць за тое, што той не асабліва стараўся знішчыць паганскія капішчы.

— Разбі, баярышня, — зноў сказала Хадоска.

Разгубленая Кацера стала на калені, лёгенька стукнула галоўкай глінянай фігуркі аб дубовую падлогу. Парадзіха развалілася. Камячкі сухой гліны з жытнімі зярнятамі ляжалі на падлозе.

— Плюнь на прах і тлен тройчы, — загадала чалядзінка баярышні.

Кацера паслужыла выканала загад. На душы была спустошанасць, нібы статак дзікіх тураў вытаптаў душу. Кацера заплюшчыла вочы.

— Сядзі так да трэціх пеўняў, — сказала Хадоска. — І не пераступай цераз святы круг.

Чалядзінка, патушыўшы свечку, пайшла, і Кацярына засталася адна ў паўзмроку з маўклівымі бязвокімі парадзіхамі. Страх з яшчэ большай сілаю наляцеў на дзяўчыну, сваімі халоднымі кіпцюрамі

ўпіўся, здаецца, у самае сэрца. Тады яна левай рукою намацала ў сябе на грудзях бронзавы нацельны крыжык, паднесла яго да вуснаў, горача пацалавала. Страх трошкі адпусціў. Але раптам са змроку (ці гэта ёй здалося, ці было на самай яве?) пагрозна бліснулі круглыя вогненныя вочы. Яны прапаялі душу навылёт. «Клетнік, — змярцвела Кацярына. — Дух, які аберагае клеці і свірны. Ён чуе агонь і папярэджвае гаспадара аб небяспецы, з'яўляючыся або ў сне, або ў цемры».

Ды ўсё ціха было ў баярскай сядзібе — ні зыку, ні скрыпу, ні агнінкі-святлінкi, і паступова Кацера супакоілася, пачала думаць пра Рамана. Жывучы між пушчаў і лугоў, дзе заўсёды спявае вецер, то злы, віхурны, то пяшчотна-бестурботны, дзе ў непагадзь глуха шумяць чорна-срэбныя азёры, дзе тоненька пазвоньвае сухі чарот, яна зч маленства насіла ў самай патаемнай глыбіні душы песню. Тая песня была з ёй і ўцзень, і ўначы, не мела слоў, быццам нехта назаўсёды нацягнуў, уплёў Кацеры ў сэрца нямоўчную срэбную струну. Тая песня адгукалася на кожную драбніцу, што хвалявала маладую душу. І часам, ходзячы каля Дзвіны або седзячы ля акенца сваёй святліцы, Кацера нешта напывала невядомае самой сабе, нешта шаптала. Тады чаладнікі казалі: «Зноў наша баярышняя моліцца Хрысту. Пэўна, адна ёй дарога — у манастыр. Быць ёй богавай нявестай». Баярын Аляксей, чуючы такое, хмурыўся, камечыў у велізарным кулаку бараду. Ён любіў прыгажуню дачку, жадаў ёй шчасця, але, хоць і жыў у набажэнстве, хоць моцна верыў усяму нябеснаму, не мог пагадзіцца, што найлепшае дзявочае шчасце — у манастыры. Разы са два ён паказваў дачцэ, запрашаючы на брововыя ловы, жаніхоў, сыноў знаёмых баяр, ды на Кацэру ўсе яны зрабілі такое ж уражанне, што й лугавыя чмялі — мітусяцца, гудуць, п'юць мёд у сваіх яркіх, нібы жаночых, строях.

І вось цяпер, седзячы на дубовай падлозе пад пільнай аховай безгалосых парадзіх, Кацера адчувала, як ажывае, пякуча звiніць у глыбіні душы тасемная трывожная струна, якую крануў, сам таго, пэўна, не заўважыўшы, малады Усяславаў дружыннік. Вялікі страх браў Кацэру, але не клетніка яна ўжо баялася, не хітрага бяшумнага дамавіка з мяккімі валасатымі пальцамі, а таго нечаканага пачуцця, што ўспыхнула ў ёй і разгаралася, і не было ад зманлівага салодкага польмя ніякага паратунку. У дзікаватай, заглыбленай у свае незразумельныя староннім думкі дзяўчыне прачыналася жанчына. І не адну толькі радасць несла з сабой гэтае прачынанне. Былі ў ім туга па незваротных юных днях, якія болей не паўтарацца, па ранішніх беласнежных лілеях, якія ўсплывуць, вядома ж, не раз яшчэ

ўсплывуць з чорных прадонняў азёр, але ўжо не ддя яе. Дзявочая душа, кожная ў свой час, павінна перарадзіцца, пераліцца ў душу жаночую, больш мудрую і шчодрую. «Навошта Гвай запрасіў да нас Рамана? — разгублена думала Кацера. — Каб я яго не ўбачыла, я спявала б свае песенькі, слухала шум лесу і ракі. І ўсё было б добра, усё было б добра...» У такіх думках, у такіх бяссонных мроях мінулася ноч.

Назаўтра баярыня Вольга, убачыўшы дачку, слаба шіяснула хворымі рукамі, усклікнула:

— Авохці мне! Што з табой, Кацера? Ці здаровая ты?

— Здаровая, матуля, — адказала Кацера і пацалавала маці ў бледную халодную шчаку. Яна любіла маці, моцна любіла, але жаласлівай любоўю, і таму ніколі не адкрывала ёй сваіх сардэчных таямніцаў.

Баярын Аляксей адразу ж здагадаўся, які чарвяк точыць румяны яблычак. «І сына і дачку хоча ў адну кішэнь увапхнуць», — з гняўлівай злосцю падумаў ён пра Рамана. Але госця не гоняць з двара, вялікі грэх і сорам адмовіць у прытулку падарожніку, і баярын, прыязна ўсміхаючыся, зноў пачаў частаваць Рамана. Улучыўшы ж хвілінку, загадаў свайму вернаму цівуну Макарыю конна імчаць у Полацк і перадаць ваяводу Ануфрыю аб змове, якая учыняецца супраць яго і Юева. Макарыю не трэба было паўтараць, — толькі рыжы конскі хвост мільгануў над Дзвіной пасля баярскіх слоў.

Гвай піў мала, стараўся не глядзець у вочы Раману. Каб хто сказаў яму раней, што ён, Гвай, можа зрабіцца здраднікам, прадаць блізкага чалавека, ён раскалоў бы за такія словы крыўдзіцелю чэрап. Ды не ўстаяў перад бацькам, зламаўся, расказаў пра начную дружыну, пра ўсе клятвы і адчуваў цяпер сябе нібы ў пекле на гарачых вострых вілах.

А Кацера з Раманам усё смялей усміхаліся адно аднаму, ужо разам кветкі рвалі на стромкім беразе Дзвіны. І столькі радасці было ў вачах, што кожны, хто глянуў бы на іх у гэты час, адразу б сказаў: «Закахаліся. З адной крыніцы паіў іх Бог».

«Па кажуху і рукаў шукай», — шалеечы ад гневу, думаў між тым баярын Аляксей. Ніколі таму не быць, каб баярская дачка мілавалася з бязродзічам. Што з таго, што гэты Раман княжы дружыннік? Дзе ягоны князь? Сядзіць, як чарвяк, пад зямлёю. Князь толькі той, хто сілу мае, уладу, харобрую дружыну, перад кім сама шапка з галавы на зямлю валіцца.

Кацера ж, як сапраўднае дзіця лугоў і пущаў, цалкам аддавалася сваёй радасці. Весела і хораша было ёй. Струна ў глыбіні

душы спявала на поўны голас, і Кацера, не хацела спыняць гэту шчаслівую песню.

— Вой, — сказала яна, смеючыся, Раману, — Гвай хваліў цябе, што дужа добра ты мячом і дзідай б'ешся. Праўда?

— Можа, і праўда, — сціпла прамовіў Раман.

— А ці можаш ты ў казіны рог згуляць?

— Ніколі не гуляў, — прызнаўся Раман.

— Эх ты. А яшчэ Усяславаў грыдзень. Іядзі.

Кацера хуценька сабрала чалавек дваццаць маладых чалядзінаў, баярскіх радовічаў, усіх, хто быў у гэты час на двары. Яны ўзялі загадзя падрыхтаваныя доўгія арэхавыя кіі, круглы драўляны шар, падзяліліся на дзве дружыны і з аглушальным радасным лямантам пачалі заганыць шар за выкапаную ў зямлі рысу. Кожная дружына імкнулася як найхутчэй загнаць шар за рысу праціўніка. Вэрхал стаяў несусветны, пот блішчаў на шчоках, з гучным ляскам сутыкаліся, скрыжоўваліся кіі. Відно па ўсяму, не першы раз бачыў шырокі баярскі двор такую гульню-сечу. Але самае нечаканае для Рамана было тое, што прыгожая Кацера таксама схпіла кій і рынулася ў самую гушчу гульцоў. «Ну й дзяўчына», — аж прыцмокнуў языком Раман.

— Баярышня! — загудзелі распараныя, задыханыя чалядзіны і радовічы з абедзвюх дружын. — Баярышня, стой за нас!

Драўляны шар скакаў, мітусіўся, як смяртэльна перапалоханы зайчык, па траве. З усіх бакоў яго лупілі кіямі.

— Загаалі ў казіны рог! — загрымела раптам на двары, і гэта азначала, што шар перакаціўся за рысу. Пераможцы радасна замахаці кіямі, а тью, што прайгралі, унурыліся, кулакамі выціралі з чырвоных твараў пот.

— Ці доўга, вой, у нас пагасцюеш? — спыталася Кацера, падыходзячы да Рамана.

— Раніцою паеду, — адказаў Раман.

І абоім адразу зрабілася сумна. Кацера адчула, як змаўкае струна, што так весела, так бесклапотна звінела ў душы. Твар у баярышні пацямнеў.

— Кацярына, скажы Гваю, што мне трэба з ім пагаварыць, — папрасіў Раман. — Хай не хаваецца ад мяне. Я ж бачу, што ён хаваецца. Хай прыйдзе, і мы пагаворым.

Але Кацера быццам не чула Раманавых слоў. Стаяла, з болей надзеяй пазірала на дружынніка.

— А чаму ж ты, Раман, нічога не хочаш сказаць мне? — раптам ціхім голасам прамовіла яна.

Раман уздрыгнуў. Шчокі запалымнелі. Дыханне перарвалася.

— Ты самая лепшая з дзяўчат, якіх я бачыў, — сказаў ён. — Ты сама не ведаеш, якая ты харошая. У мяне толькі ёсць меч, шчыт і войскі конь. І ў мяне ёсць князь Усяслаў, якога я павінен выбавіць з няволі. Каб я мог, я б усё княства, усё брашно зямное адцаў бы табе, Кацера.

— Праўда? — аж засвяцілася баярышня.

— Вось табе святы крыж.

— Ой, Раман, — усклікнула Кацера. — І ты ж такі харошы, такі харошы.

Яна не ведала, што сказаць далей, не знаходзіла слоў, ды раптам махнула смутлай рукой, выдыхнула:

— Пабягу шукаць Гвая. Зараз прывяду.

Раман глядзеў ёй услед, любаваўся зграбнай паставаю і з сумам думаў аб тым, што не можа адказаць пачуццём на пачуццё, бо ў святой полацкай Саф'іі даў зарок служыць да канца сваіх дзён князю Усяславу, толькі яму аднаму. Пакуль князь у цямніцы, няма шчасця дружынніку Раману.

Падышоў Гвай, насцярожаны і разгублены. Моўчкі стаў насупраць Рамана, вочы вярнуў убок.

— Раніцою едзем, — строга сказаў Раман. — Больш не пі віна. Загадай чаляднікам, каб коней у дарогу рыхтавалі. Дарога доўгая.

— Я захварэў, — як дзіця, схлусіў Гвай. — І не магу з табою ехаць, Раман. Клянуся Богам, я захварэў.

У Рамана гнеўна заблішчалі вочы. Ён яшчэ ўчора зразумеў, здагадаўся, што баярскі сыноч нешта надумаў — гнецца туды-сюды, як пусты колас, коўзаецца, як лінь у руках. Захацелася крыкнуць, нават ударыць Гвая, але Раман звалодаў з сабою, ціха сказаў, сурова прыжмурыўшы вочы:

— Што ж... Калі заварка дрэнь, меч сыплецца, меч саламяны робіцца. Толькі барані цябе Бог, баярыч, сказаць некаму пра начную дружыну, пра клятвы нашы. Помні — прыбязьць ваўкалак і перагрызе горла.

Гвай пры гэтых словах пабляднеў, пахіснуўся.

— Ты ўжо сказаў, — здагадаўся Раман. — Ты сказаў свайму бацьку. Ах ты, пярэварачень! Гніладуш!

Рука сама сабою пацягнулася да мяча. Гвай з перапалохам ікнуў і кінуўся наўцёкі. І ў гэты час адусюль — з церама, з клецяў, павалуш і халодных істопак — выбеглі баярскія людзі, хто з кап'ём, хто з дубінаю або кухонным нажом. Стары надворны чалядзін Сцяпан спусціў са шворкі вартавых сабак, і яны з лютым гыркам рынуліся на

Рамана. Першага пса, вялізнага, ікластага, Раман разваліў узмахам мяча. Другі пёс упіўся ў левую нагу, але Раман вольнай нагою так ударыў яго пад дых, што пёс клубком адляцеў убок, завішчаў і заціх.

Баярская чэлядзь, як спатыкнуўшыся, спынілася наўкрут Рамана. За дзесяць сажняў ад сябе ён убачыў злыя, але спалоханыя і разгубленыя вочы. Ніхто не адважваўся першы кідацца на меч, што ўжо чырваней сабачай крывёю.

— Чаго стаіце?! — раз'юшана закрыгчаў баярын Аляксей. — Камянюкамі яго! Камянюкамі!

Чэлядзь пачала збіраць каменні і шпурляць у Рамана. Ён спрабаваў прыкрывацца шчытом.

— Так ты гасцей шануеш, баярын?! — выгукнуў Раман, апусціўшыся пад градам камянёў на калені. — Бог цябе за гэта на тым свеце каменаваць будзе, у сцяну замуруе наvekі.

У гэты міг аднекуль зверху, здавалася, з самага неба, прагучаў голас, які пачулі ўсе.

— Бацька! — адчайна крыкнула Кацера. — Глянь сюды! Калі ты не адпусціш жывым воя, я скокну ўніз, я разаб'юся!

Усе ўскінулі галовы. Кацера стаяла на самым вільчыку церама. Адною рукою яна трымалася за дубовы шост, на якім мацаваўся вясёлы расфарбаваны пеўнік, нагу занесла над безданню. Ніхто не мог даўмецца, калі і як баярышнія апынулася там. З-пад чырвонага какошніка вырываўся светлыя струмені валасоў.

Баярын Аляксей пахмурна глядзеў на дачку, потым вяла махнуў рукою. Твар у яго зрабіўся змаршчакаваты, стары. Чаляднікі выпусцілі з рук камяні, бязладнай маўклівай гурбою падаліся туды, адкуль выбеглі. Толькі сабакі засталіся нерухома ляжаць пасярод двара.

— Беражы цябе Бог, баярышнія Кацярына. Век цябе не забуду, — сказаў Раман, цяжка ўзнямаючыся на ногі. Смылелі плечы, камень разбіў калена.

— І я цябе не забуду, Раман, — пабляднела Кацера. — Вазьмі мой абярог, няхай сілу табе дасць у далёкай дарозе-пуцявіне.

Яна заняла з тонкага смуглага запясця срэбны бранзалет, кінула зверху. Раман спаймаў бранзалет, пацалаваў, пакланіўся Кацеры.

— Дайце каня княжаму дружынніку, — загадаў баярын.

Адразу ж на апусцелы двор, трымаючы Раманавага каня на повадзе, вылецеў на вараным кані Гняздзіла, пэўна, даўно чакаў гэтага імгнення. Раман, прыкусваючы губу, павольна ўзлез на каня, яшчэ раз нізка пакланіўся Кацеры. Стары Сцяпан адчыніў браму, а сам усё глядзеў на сваіх нерухомах сабак, над якімі ўжо густа

кружыліся мухі. Такія былі добрыя псяюкі!

— А гэты куды едзе? — ачнуўшыся ад здранцвення, тыцнуў пальцам баярын Аляксей у свайго канюшага Гняздзілу.

— Няхай едзе, — умольна папрасіў бацьку Гвай і апусціў вочы долу. — За мяне...

Баярын уважліва паглядзеў на сына, зморшчыўся, пюнуў і старэчай хадюю пайшоў у церам...

Частка III

Белавалод з Ульяніцаю, як і абяцаў Ядрэйка, атабарыліся ў ягонай істопцы. Не надта каб раскошнае было жытло, не княскае і не баярскае, але яны былі разам, заўсёды разам, мелі дах над галавою, ложак. А што яшчэ трэба закаханым?

Жонка і дзеці сустрэлі Ядрэйку як прыхадня з таго свету. Жонка спачатку абамлела, меншы сыноч схаваўся ў дзежку. Дзве сядміцы не было чалавека дома, звёз чалавека ў пушчу Іван Вогненная Рука, і вось зноў стаіць ён на парозе, пачэсвае круглы жываток і ўсміхаецца.

— А вось і я! — весела закрычаў Ядрэйка, азіраючы сваю хатку. — Жонка ці звонка, дзеткі ці гудуць? Ды чаго ты, жонка, снапом валішся? — Ён з бярозавага карца папырскаў вадзічкаю ёй на твар. — Мерцвякоў назад не носяць, але ж я, дзякуй Богу, яшчэ не мярцвяк. Я яшчэ такі жывы, жонка, і ўначы ты гэта зразумееш. Паглядзі, якіх я двух анёлаў прывёў. У пушчы знайшоў, а мо яны мяне знайшлі. А дзе ж мае дзеткі? Дзе мае грыбкі-баравікі, лісічкі-сястрычкі?

Неўзабаве хатка напоўнілася радасцю, шумам, смехам, слязьмі — усім тым, што злучае пасля доўгай ростані людзей, калі гэтыя людзі любяць адно аднаго. Белавалод з Ульяніцаю пазіралі на гэты вясёлы вэрхал, на белагаловых дзяцей, што дружна палезлі на Ядрэйку, як мурашкі на сагрэты сонцам пянёк, пазіралі на самога гаспадара, які нібы звяр'яцеў ад доўгачаканай сустрэчы — то мяўкаў катом, то кукарэкаў пэўнем, шчасліва ціскаючы і абдымаючы дзяцей.

— Ого-го! — крычаў Ядрэйка. — Які ж яшчэ жывы! Нясі, жонка, мёд, нясі рыбу, усё, што ёсць!

Белавалод, уладкаваўшыся ў Ядрэйкавай істопцы, адразу пайшоў аглядаць горад, куды яго з Ульяніцаю прывёў лёс. Менск мясціўся ў сутоку Свіслачы і Нямігі, усцяж якіх рос густы лес. Горад ставілі на раўніне, толькі з паўночнага боку быў невялікі ўзгорак на правым беразе Свіслачы, і таму мяняне збудаваці магутны абарончы вал. Чатыры сонцавароты секлі лес, потым сасновыя бяргенні паклалі

ў восем слаёў, засыпалі зямлёй, перамешанай з рачным глеем. Вал каля самага свайго падножжа быў шырынёю ў пятнаццаць сажняў. З унутранага боку вала ішла яшчэ адна паласа ўмацаванняў — складзеныя з драўляных зрубаў клеці, набітыя вязкай зямлёю. Пад сонцам і ветрам зямля гэтая ператварылася ў сапраўдны камень. Другая паласа ўмацаванняў была значна вышэйшая за першую, каля дзесяці сажняў. Як падумалася Белаваłodу, не толькі ад нападу ворагаў клалі вакол горада столькі бяровенняў і зямлі. Ворагам тут, на балоцістай раўніне, была яшчэ й вада. Ад паводак ратаваліся мяняне, узводзячы магутны вал.

Узнятая брама з дубовай вежаю была прарэзана ў паўднёвай частцы вала. Вуліца Вялікая вяла ад брамы праз увесь дзядзінец да драўлянай царквы. Побач з царквою ляжалі кучы вялізных камянёў, і круглых, і абчасаных. Відно па ўсяму, Менск збіраўся будаваць каменны храм.

На дзядзінцы драўляныя пабудовы стаялі ўпрытык, не было ні пядзі вольнай зямлі. Вузкія вулачкі былі замोшчаны жэрдкамі і бярвеннямі. Паўсюль бялеліся і жаўцеліся трэскі — яшчэ нядаўна тут махалі сякерамі цесляры. Шмат добрай ежы мелася для агню, для пажару, які мог усяціцца знянацку.

Сустрэкаліся Белаваłodу ў час ягонай праходкі па горадзе рукадзельныя людзі, купцы, баяры, але большасць мясцовага люду складалі воі-дружыннікі, у вастраверхніх шлемах, з чырвонымі шчытамі, з дзідамі ў руках, з суровасцю на тварах. Менск быў парубежным горадам Полацкай зямлі, з поўдня і захаду ў любы час маглі падступіць ворагі.

Белаваłod убачыў, што за валам амаль не было пасаду. Рэдка дзе туліліся хаткі, дый тыя хацелі зрабіцца непрыкметнымі. Тут, на парубежжы, чалавек яшчэ баяўся жыць у адкрытым полі, уціскаўся, шчаміўся за гарадскую сцяну.

З напольнага боку вала каля чэзлага балоцістага ляска стаяла змрачнаватая будыніна — пацямнелы ад снегу і дажджу дубовы зруб з каменным крыжам на версе. Людзі чамусьці абыходзілі гэта месца. Белаваłod зацікавіўся, падышоў да лесвіцы, якая была прыбіта да сцяны зруба, залез наверх і ледзь не зваліўся адтуль. Зруб амаль па самы край быў напоўнены чалавечымі касцямі. Упавалку ляжалі шкілеты і чарапы! Вялікія і маленькія, цэлыя і пашкоджаныя. «Касцёрня, — здагадаўся Белаваłod. — Столькі людзей аддало Богу душу ў сечах, што не хапіла і рук, і сіл закапаць іх у зямлю». З дрогкасцю ў нагах папалеўся ён да Ядрэйкі і даў сабе зарок ніколі болей не набліжацца да гэтага страшнага месца.

Ульяніца вельмі баялася, што менскі поп можа не абвянчаць іх, загадае вяртацца ў сваю весь, туды, дзе жывуць хросныя маці і бацька. Але Ядрэйка дамовіўся з папом, і неўзабаве ўсхвалявання Белавагод з Ульяніцаю сталі перад аналоем. Радасць незвычайная была ў сэрцах. Сонца прамяніста ззяла над Менскам, і Ульяніцы здавалася, што гэта Бог усміхаецца ёй і Белавагод у са сваіх нябесных залатых палат.

Чорнабароды поп у прыгожай рызе, абшытай спадогу залатымі карункамі, праспяваў святую песню, гледзячы ў стары пажоўклы пергамен. Потым узяў Белавагод за чупрыну, запытаўся строгім голасам:

— Скажы мне, жаніх, ці можаш ты быць мужам гэтай маладой? Ці не будзеш біць яе калі-небудзь кулаком або кіём? Пакінеш яе ці не, калі будзе яна хворая, пакалечаная, карослівая?

— Клянуся Богам, — адказаў Белавагод, — што буду ёй добрым мужам аж да самага канання.

Тады запытаўся поп і ў Ульяніцы, ці будзе яна клапаціцца пра сям'ю, ці будзе яна даглядаць мужа, калі Бог пашле на яго кульгавасць, сухарукасць або слепату. Ульяніца паклялася быць вернай мужу да магільнага жвіру. Задаволены поп разам з дзякам надзеў маладым на галовы вянкi, сплеченыя з галінак дрэў і лугавых кветак. Вянкi былі абвіты ядвабнымі стужкамі, і на тых стужках былі словы: «Расціце і размнажайцеся». Потым поп, дзячок і Ядрэйка выпілі мёду.

Пасля вячання ў царкве вярнуліся да Ядрэйкі і, дачакаўшыся змроку, папрасілі згоды на свой шлюб у старых багоў, у Рода і ў парадзіх. Ядрэйчыха поўнай жменю сыпала на галовы гарох і жыта. Сўхія гарошыны лёгенька стукаліся Ульяніцы ў лоб і шчокі, каціліся ва ўсе бакі.

Белавагод адразу ж упрогся ў працу. Дастаў з хатулёў і торбаў усё сваё начынне, каб заўсёды быў пад рукою агонь, змайстраваў побач з істопкай невялікую гліняную печачку, наладзіў кавадла, малаткі і малаточкі, і неўзабаве з раніцы да самага вечара стаў чуцен з істопкі дробны няспынны стук. Здавалася, дзяцел дзяўбе старадрэвіну. Ядрэйкавы дзеці часцяком прыбегалі ў істопку, садзіліся наўкол і глядзелі на звяркоў і птушак, што, як жывыя, выплывалі з таёмнай глыбіні металу. Белавагод хацелася як мага хутчэй збыць тавар, зарабіць паболей нагатаў⁹ і выкупіць у Ядрэйкі істопку.

⁹ Нагата — грашовая адзінка, дваццатая частка грыўні

Ульяніца варыла есці, мыла і шыла, разам з жанчынамі хадзіла за гарадскі вал у грыбы і арэхі. Аднойчы купіла каля вала рагатую жаўтавокую казу, прывяла на павадку ў істопку. Белавагод адгарадзіў куточак, і пачала каза жыць разам з імі, ды такая аказалася разумніца, удаліца, што яны не маглі нарадавацца, слухаючы яе прарэзлівае, заўсёды нечаканае мэканне, п'ючы салодкае тлустае малако.

Але міналі дні, і сум пачаў тачыць Ульяніцу. Белавагод, заняты сваім рукадзеллем, спачатку не заўважаў нічога, грукаў і грукаў малаточкамі. Ды хмаркі на светлым жончыным твары рабіліся ўсё больш цямнейшыя, і аднойчы Белавагод ласкава ўзяў Ульяніцу за плечы, запытаўся з трывогаю:

— Што з табою?

Слёзы, як спорны дождж, пырснулі ў яе з вачэй.

— Карае мяне Бог, — несучесна заплакала Ульяніца. — Карае за тое, што без бацькавага і матчынага благаславення пад вянец пайшла.

Белавагод ушчэнт разгубіўся.

— Чым жа ён карае цябе?

— Не чую дзіцяці ў чэраве сваім. Сухое лона маё. Бясплоддзем карае Хрыстос.

Усяго чакаў Белавагод, але не гэтага. Стаяў, гладзіў жонку па шпяхах і не ведаў, што сказаць. Толькі й вымавіў:

— Маліся святой багародзіцы. Яна пачуе. Якраз у істопку зайшоў Ядрэйка, прынёс рыбы. Глянўў на невясёлых маладых, бадзёра сказаў:

— Чаго прыціхлі, птушачкі? Дзе шчабятанне ваша? Ёсць хлеба край — і пад елкай рай. А я вам вось да хлеба рыбы прынёс. Частуйцеся, Ядрэйку слаўце.

Упершыню Белавагод з Ульяніцай не ўсміхнуліся ў адказ, толькі ціха кіўнулі галовамі, падзякавалі за пачастунак. Ядрэйка падазрона глянуў на іх, чмыхнуў носам, як вожык, пакрыўдзіўся.

У наступную ноч з усёй страсцю, з горыччу і надзеяй аддаліся яны каханню. Потым Белавагод заснуў, а Ульяніца глядзела ў густы змрок, і слёзы павольна цяклі па шчоках. «Маці Божая, — У думках прасіла яна, — ты ўсё можаш. Дай мне дзіця. Зайчыха нараджае зайчанят, ваўчыха — ваўчанят, птушка паднябесная выводзіць тушанят. Дай мне дзіця, дай сына, падобнага на майго мужа Белавагода. Ні аб чым я цябе не пращу, толькі аб гэтым».

Праз нейкі час Ядрэйка, даведаўшыся ад жонкі пра бядоту Ульяніцы, сказаў Белавагоду:

— Хавай свае манаткі, бяры Ульяніцу і паедзем у пушчу.

— Навошта? — не зразумеў Белавагод. Ядрэйка засмяяўся.

— Хачу зноў на тыя самыя бярозы ўзлезці і ўсю ночку пракукаваць. Люблю сядзець на бярозах. Мне б нарадзіцца птушкай, вось бы ўжо насвістаўся, на ўвесь свой век.

Але заўважыўшы, што Белавагод не да жартаў, растлумачыў:

— Да святых людзей паедзем, да старцаў. Жывуць яны ў самым гушчары, у дрыгве, ад яснага сонца хаваюцца. Самі сябе рахманамі называюць і дужа здатныя людскія болькі лячыць.

Збіраліся нядоўга. Раніцою селі ў лодку і, як толькі зайграла на ўсходзе сонца, паплылі ўніз па Свіслачы. Белавагод з Яцрэйкам, змяняючы адзін аднаго, веславалі. Ульяніца, сцяўшыся ў камячок, сядзела не варушачыся, глядзела на празрыста-сінюю ваду.

— Гэтых рахманаў я пазалетаць знайшоў, — расказваў Ядрэйка. — Лавіў баброў і пайшоў па лясных ручаях, што ў Свіслач уліваюцца. Такое там вербалоззе-рудоцце, а потым ельнік пшчаціністы, ледзь ногі не зламаў. Прадраўся праз ельнік і там убачыў сцяну з бяровенняў. І дымок з-за сцяны віецца. Напалохаўся я, нібы цюцька. Ужо хацеў драда даць, аж раптам песня пачулася. Людзі за сцяною заспявалі. Ніяйначай, як у царкве. І галасы ўсё мужчынскія, жаночых не чуцьно. А я ж, баяры вы мае дарагія, чалавек дужа цікаўны. Падпоўз я на жываце да гэтага тыну, живот у твані замачыў, але падпоўз. І якраз на маленькія варотцы натрапіў. Таўхануў іх лёгенька рукою, адчыніў. Бачу — пасярод двара людзі стаяць. Усе ў белых кашулях, падперазаных лыкам, басанож, а на галовах шапкі-аблавушкі. Былі там і дзяды барадатыя, і мужчыны, і хлапчкі-жэўжыкі. Адным словам, розны люд. Але ніводнай жанчыны. Паспявалі яны і змоўклі. Потым два дзецюкі аднекуль ідала драўлянага прывалаклі, падобнага на тых, што ад старых багоў засталіся. Думаю, маліцца будуць ідалу, аж яны схопілі дубцы, кійкі і хвастаць яго пачалі, біць. Ды б'юць з усяго пляча, не шкадуючы. Дрэву, вядома, не баліць, хоць ты аб яго лбом грукайся, але навошта ж злосць такая? Без прычыны, падумаў я, злосці не бывае. А колькі ж тых прычын на свеце! У нас у Менску катляра Арцёма хавалі, у труне за гарадскім валам неслі. Ціхі быў пры жыцці чалавек, добры, нікога, здаецца, не пакрыўдзіў. А людзям усё роўна не ўгадзіў, пасля смерці не ўгадзіў. Ішлі і бурчалі: «Дужа цяжкі. Несці цяжка». Вось так, дарагія вы мае баяры. Дык гляжу я ў гэтыя варотцы і думаю, што недарэмна ідала хвошчуць, ёсць нейкая прычына. І пакуль я да прычыны гэтай дадумваўся, схопіла мяне моцная рука за каршэнь, і гаркнуў чалавек над самым вухам: «Твой бацька хлявы зачыняў, як коней краў, а ты чаму вароты не

зачыняеш?» Абамлеў я, баяры вы мае дарагія. І крыўдна зрабілася, бо ніколі бацька мой, царства яму нябеснае, ні макулінкі чужога не ўзяў. Азірнуўся я, а нада мною стары стаіць — барада, як снег, вочы ясныя, сінія, і гэтымі вачмі ў самую душу мне залазіць.

— Хто ж гэта быў? — пацікавіўся Белавагод.

— Рахман. Яны там усе — рахманы. Няма ў іх імёнаў. Прыходзіць да іх у пушчу чалавек і адразу імя сваё забывае.

— Навошта? — здзівілася Ульяніца.

— Каб я ведаў. І дзяцей яны не заводзяць. Кажуць, што дзеці рабоў толькі прыплод, а чалавек вольным павінен жыць.

Рака між тым усё бегла і бегла ў пушчу, у глухамань. Некалі бура зваліла дрэвы, і па абодвух берагах ляжала, гнію тоўстае калоддзе. Доўгія сухія галіны тырчалі, нібы коп'і. Мноства звярыных сцежак вяло да вады, але ўдзень звяры былі асцярожныя, прытаіўшыся між хмызу і травы, чакалі вечаровага змроку.

— Здаецца, тут, — сказаў нарэшце Ядрэйка і крута павярнуў дубоўку да велізарнага лазовага куста, які трывапа ўчапіўшыся ў бераг, кінуў амаль усё сваё зялёнае гнуткае вецце ў раку. Схавалі дубоўку ўсярэдзіне куста, выбраліся на багністы бераг, і пакуль дайшлі да сухой зямлі, добра падмачылі ногі. Белавагод расклаў цяпельца. Сядзелі на кукішках, сушыліся, і Ядрэйка павучаў:

— Ні срэбра, ні золата ім не давайце. Плююцца, калі багацце ўбачаць. Для іх чым бядней жыве чалавек, тым лепей.

— Што ж гэта за людзі такія? — не ўтрывала Ульяніца.

— Пабачыце, баяры вы мае дарагія, — загадкава ўсміхнуўся Ядрэйка.

— Мабыць, мніхі, а мабыць, ізгоі, — усьлях падумаў Белавагод.

— Гэта не манастыр, — упэўнена сказаў Ядрэйка. — Быў я аднойчы ў манастыры, бачыў. Тут, у рахманаў, не манастыр. Сэрцы ў іх жывыя, гарачыя, а ў манахаў сэрцы халодныя. Толькі раз, раніцою, моляцца рахманы Богу, і ўсё. Пэўна, яны з ізгояў, з тых людзей, што ад сваіх абшчын, ад сваіх радоў адкалоліся. Але мінулае яны не ўспамінаюць, не любяць успамінаць.

Ульяніцы рабілася страшнавата ад усіх гэтых слоў. Куды іх вядзе Ядрэйка? Навошта яны з Белавагодам згадзіліся ехаць у глухую пушчу, дзе жывуць незразумельныя, не падобныя на іншых людзей людзі? І толькі думка аб сваім дзіцяці давала ёй сілу і мужнасць.

На дрэвах пачалі з'яўляцца засекі ў выглядзе стралы, што ляціць угору. Ядрэйка жвавей, ціхім голасам сказаў:

— Іхнія знамёны. Тут у рахманаў бортныя дрэвы, тут, на лядах, сеюць яны жыта і гарох.

Нарэшце сцэжкі, якручайкі, замільгалі між дрэў, дымам запахла, пачулася звонкае гудзенне металу — нехта біў малатком па кавадзе. І вось перад Ядрэйкам, Ульяніцаю і Белавалодам узнялася сцяна з тоўстых сасновых бяровенняў. Ні акенца нідзе не было, ні брамы.

— Дзе ж твае варотцы? — шэптам запытаўся Белавалод у Ядрэйкі.

— Праз тыя варотцы нельга чужакам хадзіць, — таксама шэптам вымавіў Ядрэйка. — Толькі рахманы там ходзяць. Пастаім тут, зараз нас убачаць.

Неўзабаве з-за сцяны пачуўся голас:

— Хто вы, людзі? І што вам трэба?

— Мы з мірам. Без жалеза і агню. Па любоў прыйшлі, — зычна адказаў Ядрэйка, адказаў, відаць, ужо вядомымі яму словамі.

Адразу ж зверху са сцяны ўпала вярэвочная лесвіца.

— Не бойцеся, — сказаў Белавалоду і Ульяніцы Ядрэйка, становячыся на гэту лесвіцу. — Мяне першага паднімуць, потым вас.

Зарыпеў калаўрот, лесвіца разам з Ядрэйкам паплыла ўгору. Такім жа самым чынам апынуліся за сцяною Белавалод і Ульяніца.

Яны ўбачылі шырокі мурожны двор, пасыпаная жоўтым сухім пяском дарожкі. Пасярэдзіне двара, там, дзе сыходзіліся ўсе дарожкі, стаяла вялізная прысадзістая будыніна з мноствам невялікіх круглых акенцаў. Наўкол будыніны па крузе мясцілася некалькі дзесяткаў хатак і хлёўчукоў. Усё было дагледжанае, спраўнае, ва ўсім адчувалася клапатлівая гаспадарская рука. Іржалі коні, бэкалі авечкі, натхнёна драў горла певень. Рыпелі камяні жорнаў, грукала сякера. Усё гэтае было як цуд сярод глухой бязлюднай пушчы, дзе спрадвечу гняздзіліся адны звяры.

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — сказаў, лёгка пакланіўшыся, высокі хударлявы мужчына яшчэ не старога веку. У левым вуху ў яго ззяла вялікая медная завушніца. На ім былі кужэльная кашуля і порткі, перапаясаныя тонкай сіняй бічоўкай. У руках мужчына трымаў падгарэлую драўляную лапату, на якой садзяць у печ хлеб. Здавалася, яго зусім не здзівіла з'яўленне чужых людзей. Роўная мяккая ўсмяшка была на твары.

— Ідзіце за мной, — сказаў рахман і, ускінуўшы хлебаваю лапату на плячо, шпарка пакрочыў у напрамку да вялізнай будыніны, але не ў яе прывёў гасцей, а ў хатку, што стаяла насупраць. Дзверы былі расчынены, не было ні замка, ні вартавога сабакі.

— Тут ёсць хлеб і квас, — прамовіў рахман. — Чакайце, — і сам знік. Ядрэйка з Ульяніцай селі на дубовы ўслон, а Белавалод падышоў да акенца, зацягнутага бычыным пузыром, застыў у глыбокім одуме.

— Чаму ў іх усе вокны круглыя? — спытаўся ён нарэшце, як бы ў самога сябе.

— У іх і сталы круглыя, — сказаў Ядрэйка. — І ўвесь двор круглы. І калі яны збіраюцца разам, а гэта кожную раніцу бывае, то становяцца толькі кругам.

— Чаму? — не адступаў Белавагод.

— А ты бачыў, якое на небе сонца? — усміхнуўся Ядрэйка. — Круглае.

Белавагод са здзіўленнем зірнуў на рыбакова, не зразумеў ці ўсур'ёз той кажа, ці кепікі строіць. А Ядрэйка ўжо частаваў Ульяніцу квасам, наліваў у драўляны кубак з глінянай карчагі.

Неўзабаве ў хату прыйшоў зусім маладзенькі жоўтагаловы рахман. Спыніўся на парозе, сказаў:

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі. Ідзіце за мной. Вас чакае Добры.

Яны паслухмяна пакрочылі за маладзенькім рахманам. Па дарозе Белавагод шапнуў Ядрэйку:

— Ты казаў, што ў іх няма імёнаў. Аж бачыш, ёсць Добры.

— У іх не толькі Добры ёсць. У іх ёсць і Гнеўны. А ў астатніх адно імя — рахман, — растлумачыў Ядрэйка. — Але прашу цябе, маўчы і толькі адказвай на пытанні, якія табе будуць задаваць. Тут любяць маўклівых людзей.

Жоўтавалосы рахман падвёў іх да вялікай будыніны з круглымі акенцамі, пакланіўся і знік, як і ягоны папярэднік. Да Белавагода, Ульяніцы і Ядрэйкі ўжо ішоў раскрыльваючы сухенькія кароткія ручкі, сівабароды стары. Быў апрануты ён, як і ўсе рахманы, толькі, у адрозненне ад іх, на шыі насіў срэбны абруч, з нанізанымі на яго зялёнымі дубовымі лісцямі.

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — тонкім голасам прамовіў стары.

— Мір табе, Добры, — адказаў, пакланіўшыся, Ядрэйка. Белавагод з Ульяніцаю пакланіліся разам з ім.

У Добрага былі светлыя, з мяккай іскрынкаю вочы. Скура на твары і на руках пацямнела ад сонца і ветру. У ягонай шаўкавістай сівой барадзе забыталася, поўзала пчала. Ульяніцы раптам захацелася ўзяць жоўта-залатую пчалу пальцамі, голай рукою, і пчала, Ульяніца чамусьці была ўпэўнена ў гэтым, не ўкусіла б яе.

Насупраць вялізнай будыніны рос малады кучаравы дубок, абкружаны шырокай, зацёртай да бляску лаваю. Добры сеў на лаву, сашчапіўшы на худых вострых каленях загарэлыя рукі, запрасіў сесці гасцей. Памаўчаўшы, спытаўся:

— Бяда ці радасць вяла вас?

— Бяда, — хваляючыся і чырванеючы, адказала Ульяніца.

Добры ўважліва зірнуў на яе, ціхім роўным голасам прамовіў:

— Ты хочаш даць жыццё жывому. Чаму ж ты саромеешыся сказаць пра гэта ўслых? Хіба ты хочаш нешта ўкрасці? Ты хочаш падараваць свету новае жыццё, часцінку сваёй плоці. Але калі тваё дзіця стане рабом? Ці не пракляне яго цябе, жанчына? Ты думала пра гэта?

— Маё дзіця не будзе рабом, — усхвалявана выгукнуў Белавагод і ўзняўся з лавы.

— Сядай, — мякка сказаў Добры. — Я пытаўся не ў цябе, а ў жанчыны. Ты павінен маўчаць, бо ў пакутах нараджае яна, а не ты, і ёй болей баліць за сваё дзіця. Адкуль твая ўпэўненасць, што дзіця не будзе рабом? Паглядзі, які свет акружае нас. Князі і баяры грызуцца між сабой, хрысціяне б'юць паганых, і, наадварот, са стэпаў і багааў прыходзяць нябачаныя раней дзікія плямёны, каб узяць сабе тое, што яны не сеялі. Чалавек, нарадзіўшыся вольным, у любы час можа прачнуцца з рабскім ашпыйнікам на шыі.

— Маё дзіця не будзе рабом, — упарта паўтараў Белавагод.

Добры, быццам не пачуўшы яго, гаварыў далей:

— Я бачыў, як харобрыя мужы, зломленыя рабствам, пакорліва выціралі вільгаць кахання з тых тканін, на якіх уладары-заваёўнікі мілаваліся з іхнімі жонкамі. Мілаваліся на вачах у харобрых мужоў. Ты бачыў такое? І я пабег у пустыні, у лясы, у непраходныя балоты. Я пачаў цурацца жанчын, бо, хочам мы ці не хочам, у прысутнасці жанчыны душа мякчэе і слягне, і мы думаем пра шлюбны одр, пра вечнасць свайго роду, пра дзяцей. Сам сабе і Богу я даў страшную клятву, што ніколі — чуеш? — ніколі не сыдуся з жанчынай, каб запаліць агонь новага жыцця. Я лепш буду, як Анон, сын Іуды, займацца рукаблуддзем і жывое семя сваё кідаць на зямлю, але не нараджу раба.

— Хрыстос не вучыць такому, — ціха сказаў Ядрэйка.

— Таму што Хрыстос ніколі не быў рабом. Ён быў гаспадаром сваёй душы і цела. «Блажэнныя тыя, што плачуць, бо яны сцвешацца». Так сказаў, так вучыў Хрыстос. Няўжо нашы вочы створаны толькі для слёз? Для чаго ж тады свецяць зоркі і ззяе сонца? Хіба не ў чалавечых вачах яны хочуць пакінуць свае прамяні?

— Дзіўнае ты кажаш, — разгубіўся Белавагод. — Мы не сразумеем цябе.

Ён пакутліва ўздыхнуў. Добры з сумам зірнуў на Белавагода.

— Хай будзе пракляты той, хто першы здагадаўся, што можна

валом, канём, рабочай жывёлінай зрабіць падобнага сабе чалавека, — сказаў Добры. — Звяры не трымаюць у рабстве звяроў. Толькі чалавек і нікчэмная лясная мурашка дадумаліся да такога. «Працуйце, ешце плады зямныя», — так вучыў Хрыстос. І такога Хрыстоса мы, рахманы, любім, пакланяемся яму. Але рабства мы ненавідзім. Няхай ноч зачыніць дзверы чэрава той маці, якая хоча нарадзіць раба.

— Што можа зрабіць чалавек? — не згадзіўся Ядрэйка. — Усё ў руках Божых. Лёс чалавечы з самага нараджэння ўплятаецца ва ўзор нябесных свяціл, кладзецца ў калыску разам з ніткай, якой перавязалі пупавіну.

— Не пладзіце рабоў! не стрымаўшыся, Добры і лы твар да Ульяніцы. — нарадзіла раба, адразу ж жанчына.

Ульяніца ўздрыгнула. Мужчыны пачалі спрачацца, а яна сядзела і адчувала, як гарача б'ецца сэрца, як трапечка жылка над брывом. Дык вось да каго прывёў іх Ядрэйка! Да страшных людзей, якія не хочуць пакінуць пасля сябе следу. Для чаго ж гэтыя людзі жывуць на зямлі? Хто назваў гэтага старога Добрым, калі ён, зжыўшы жыццё, не захацеў, пабаяўся нарадзіць сына? Божа, малю цябе, дай мне дзіця. Хай мой сын будзе нават рабом, але ён убачыць неба, сонца, зямлю, ён убачыць сваю маці, ён убачыць свае кайданы і некалі разабе іх.

— Мы адмовіліся ад зямных імён, — казаў між тым Добры. — Мы ўсе — рахманы, аднаверцы, браты. Толькі мне аказала абшчына гонар, назваўшы Добрым, і ёсць у нас яшчэ адзін брат, якога завуць Гнеўным. Зараз вас павядуць да Гнеўнага. Не бойцеся яго, але слухайце ўсё, што ён скажа і аб чым запытае. А ты, жанчына, — павярнуўся ён да Ульяніцы, — хочаш нарадзіць сабе і мужу дзіця. Так?

— Так, — адказала Ульяніца, — я хачу нарадзіць дзіця. І я нічога не баюся.

Добры вельмі ўважліва паглядзеў на яе, нібы наскрозь пранізаў позілкам. Потым узняўся з лавы, сказаў:

— Ідзі за мной. І помні, што з гэтай хвіліны ты не Ульяніца, а Маці Усяго Жывога. Паўтары, хто ты.

— Я — Маці Усяго Жывога, — з дрыготкаю, з вялікім хваляваннем прамовіла Ульяніца, ідучы за Добрым.

Яны прайшлі амаль праз увесь двор, спыніліся перад лазняю, у якой кожную суботу мыліся рахманы. Лазня ўжо дымілася, чакала Ульяніцу.

— Ты будзеш мыцца настоем з сямі траў і сямі кветак, — строга зірнуў на Ульяніцу Добры. — Потым ты будзеш купацца ў малацэ ласёў і тураў і ў чмяліным мёдзе. Потым, калі цела тваё пачырванее,

як медзь, і зробіцца мяккім, нібы ядваб, ты выйдзеш пад поўню ў чым маці нарадзіла, знойдзеш поле, дзе красуе жыта, і пабяжыш па гэтым начным жыццё. Зрабі ўсё так, як я табе загадваю, і адразу ідзі да свайго мужа. Ён будзе чакаць цябе. І так будзе тры дні. Паўтары яшчэ раз, хто ты?

— Я — Маці Усяго Жывога.

— Ідзі, і няхай твая плоць не баіцца ні агаю, ні лёду. Багародзіца і Макоша дапамогуць табе.

У гэты самы час Ядрэйка з Белавалодам спускаліся ў глыбокую пячору, дзе ўжо дзесяць сонцаваротаў, ні разу не выходзячы на зямную паверхню, жыў Гнеўны. Ісці даводзілася амаль ракам, спатыкаючыся, хапаючыся рукамі за слізкія мокрыя камяні.

Там, куды яны прыйшлі, быў магільны змрок і магільная цішыня. Але чулася ў гэтай чорнай цішыні, як за некалькі крокаў ад іх усхвалявана і насцярожана дыхае чалавек. Дыханне выдавала чалавека, ён стараўся яго супакоіць, прыглушыць, ён, здалося Белавалоду, нават прыкрываў рукамі рот, каб меней хапаць паветра, ды ноздры з тоненькім шпыненнем прагна ўцягвалі гэта паветра ў грудзі. У нябачнага чалавека было моцнае здаровае сэрца і густая кроў. Вось чаму ён так глыбока і поўна дыхаў.

Ціхі голас парушыў цішыню:

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі. Станьце на калені.

Ядрэйка з Белавалодам выканалі загад, і як толькі яны зрабілі гэта, адразу ярка ўспыхнула святло, загарэлася мноства паходняў і свечак, якімі ўтыканы былі ўсе сцены. Так яны загараліся заўсёды — раптоўна! усе! — і ніхто не мог даўмецца, чыя рука або чыя таёмная сіла запальвала іх. Людзі, што ўпершыню траплялі ў пячору да Гнеўнага, на некалькі імгненняў як бы трацілі зрок ад такога нечаканага пранізлівага святла. Яно біла па вачах, прыгінала галаву да зямлі.

— Можаче глядзець на мяне, — літасціва сказаў Гнеўны. Атрымлівалася, што не ад рэзкага святла, а пад позіркам Гнеўнага людзі нібы трупянелі, і патрэбен быў ягоны дазвол, каб глянуць на яго, не параніўшы вочы і душу.

Гэта быў чарнявы і ударлявы мужчына з паголенай галавой, з чорнымі тонкімі вусамі, што нібы п'яўкі закручваліся пад носам. Ён сядзеў на звычайным палявым валуне, сядзеў басанож, моцна сціскаючы ў правай руцэ дубовы кій, які вянчала вялікае Вока Савы. Вока гэта было зроблена з чырвонага золата, а пасярэдзіне, там, дзе павінна быць зрэнка, ззяў каштоўны іскрысты камень зялёнага колеру.

— Адказвайце па чарзе, — загадаў Гнеўны. — Хто вы, людзі?

— Я — Ядрэйка, рыбалоў з Менска, — сказаў Ядрэйка.

— Я — Белавагод. Прышоў з жонкаю. Жыву ў Ядрэйкі ў Менску, — сказаў Белавагод.

— Што вам трэба ад рахманаў, людзі?

— Мая жонка хоча мець дзіця, — адказаў Белавагод і хуценька дадаў: — Я таксама хачу.

— Ведаю, — сурова звёў чорныя бровы Гнеўны і прыкусіў тонкі вус. — Станавіцеся спінаю да мяне, глядзіце ў люстра, глядзіце сабе ў вочы і адказвайце, як на божай споведзі, на ўсё тое, аб чым я буду пытацца.

Яны паслухмяна павярнуліся і ўбачылі перад сабою вялізнае люстра, бронзавую пласціну, адпаліраваную да бляску, і ў ёй свае разгубленыя твары.

— Вы хочаце навесці на селішча рахманаў княжую дружыну, каб яна запаланіла нас. Так?

— Не, — цвёрда адказалі Ядрэйка і Белавагод.

— Вы хочаце, каб мы, вольныя рахманы, зрабіліся баярскімі халопамі. Так?

— Не, — зноў прагучала ў адказ.

— Тады вы хочаце атруціць самога Добрага, наша сонца зямное, лепшага паміж лепшых. Так?

— Што ты кажаш, Гнеўны? — пабляднеў Ядрэйка. — Як ты можаш казаць такое? Ды няхай на гэтым самым месцы я правалюся скрозь зямлю, няхай мае косткі па ўсёй пушчы разнясуць ваўкі, калі мы з Белавагодам маем нешта благое супраць Добрага і рахманаў. Вашу абшчыну і дарогу ў абшчыну я ведаю даўно. І ні разу не навёў на вас злога чалавека.

— Я павінен падазраваць, — сказаў, злёгка ўсміхнуўшыся, Гнеўны. — Мы, рахманы, як даверлівыя дзеці. У гарадах і весях мы пакінулі свае кайданы і пачынаем думаць, што ўсе людзі анёлы, што няма рабоў, што ніхто па ўсёй зямлі не стогне пад бізуном. Вось чаму я павінен падазраваць, бо я — вочы і вушы абшчыны. А сэрца абшчыны, вялікае, бяссоннае, што аж праменіцца любоўю да рахманаў, вядома ж, Добры.

На вачах у яго, здаецца, бліснула сляза сыноўняй вернасці і замілавання. Ён выцер вочы бледным сухім кулаком і раптам ціха спытаўся:

— А як там на версе — дождж ідзе ці сонейка свеціць?

Нечаканае пытанне дужа здзівіла Белавагода. Халодны сўм пачуўся ў голасе Гнеўнага, разіубленасць і безабароннасць. Гнеўны

ўявіўся яму ціхмяным кратом, што ўсё сваё жыццё павінен корпацца, жыць пад зямлёй.

— Быццам бы ясна было, сўха, — сказаў Белавагод. — А чаму б табе самому не глянуць?

Пры гэтых словах і Ядрэйка і Гнеўны ўздрыгнулі.

— Бог забраў твой розум! — ўсклікнуў Гнеўны. — Я даў зарок свае зямныя дні правесці ў цемры. Дзеся чаго? Каб светла было рахманам. Ды ты не зразумееш, залатар, ці хто ты ёсць. Я хачу, каб светла было бліжнім, а чаго хочаш ты?

— Хачу, каб у мяне быў сын, — з упартасцю і злосцю прамовіў Белавагод. — Ён буцце залатаром, а калі трэба, воем Полацкай зямлі.

Гнеўны засмяяўся.

— У нас тут ужо быў адзін вой. Хаваўся. І ведаеш хто? Сам полацкі князь Усяслаў. Як яго на Нямізе разбілі, прыбег да нас раны залізваць. Не адзін дзень у маёй пячоры сядзеў, усё маўчаў, думаў. Хацелі мы яго зрабіць рахманам. Добры з ім гутарыў, у веру нашу ўтаварваў падацца, ды пабег Усяслаў на Дняпро і ў цянёты да Яраславічаў трапіў. Сам віновен, што гніе ў порубе.

— Не віновен ён, — усхвалявана сказаў Белавагод. — Ён хрэснаму цалаванню паверыў. Ізяслаў і яго браты-вераломцы, што папусьцілі клятву, віноўны.

— А ты таксама скончыш дні свае ў порубе, — уважліва паглядзеў на Белавагода Гнеўны.

— У рахманаў жа няма поруба, — адразу ўмяшаўся ў гаворку Ядрэйка.

— Няма, — згадзіўся Гнеўны. — Навошта ён нам? Самая лютая кара ў нас, калі выганяюць чалавека з абшчыны, калі кажуць яму: «Ідзі, куды Бог вядзе». Няшмат такіх людзей, але былі. І ўсе на сябе рукі наклалі — той павесіўся, утапіўся, той ні крошкі хлеба ў рот не ўзяў, ні корчыка вады. Хто хоць міг пабыў рахманам, не можа быць ні кім іншым. Добры такому навучыў, і вечная слава яму ад рахманаў. А зараз ідзіце наверх. Там імша пачынаецца, там убачыце, як рахманы ўмеюць ненавідзець.

Адразу патухлі свечкі і паходні, і Гнеўны растварыўся ў цемры, замоўк, але чўлася ягонае спёртае, напружанае дыханне.

Ядрэйка з Белавагодам вылезлі з пячоры. Сонца ўдарыла ў вочы. Быў ясны цёплы дзень. Белья воблакі, як кашлатыя авечкі, беглі за небасхіл. Каля вялізнай будыніны кругам стаялі рахманы. Іх было дзве, калі не болей, сотні. У цэнтры круга, нешта гаворачы, цягнуў рукі да неба Добры. Потым ён зрабіў знак, і ўсе рахманы ўздзелі на галовы вастраверхія шапкі з сабачага футра. Добры крыкнуў нешта

пранізліва тонкім голасам, і рахманы, нагнуўшыся, узялі з зямлі доўгія лазовыя дубцы. Яны трасянулі дубцамі, заспявалі малітву. І ўжо не Добрага ўбачылі Ядрэйка і Белавагод пасярэдзіне круга, а вялікага драўлянага ідала з чатырма тварамі. Добры сядзеў на лаве каля маладога дубка.

Наша пракляцце тым,
Хто ў рабства аддаў дзяцей, —

пагрозна заспявалі рахманы. Яны павольна пачалі кружыцца вакол ідала. Чатырохтвары ідал глядзеў на ўсіх і ўсіх бачыў і, здавалася, трымцеў кожным сваім сучком, кожнай трэшчынкаю, прадчуваючы пакуту. Не першы раз рабілі з ім такое.

Пракляцце, пракляцце таму,
Хто раб і народзіць раба, —

спявалі рахманы і з вялікай ярасцю пачалі біць ідала дубцамі. Зялёныя вільготныя дубцы крышыліся, ламаліся, і тады той, у каго не было чым катаваць ідала, пляваў на яго або, шалёна падскокваючы, гразіў яму кулаком. Твары ва ўсіх былі чырвоныя, потныя, разагрэтыя вялікай нянавісцю. Некаторыя зачэрпвалі поўнай жменню зямлю з пад ног, і неўзабаве ўвесь ідал быў залеплены гразцю. Вось ён зваліўся, упаў, і рахманы пачалі таптаць яго.

Добры пільна сачыў за ўсім, што адбывалася. Урачыстым бляскам поўніліся ягоныя вочы. Калі ідал упаў, ён ускочыў з лавы і, здавалася, гатоў быў рынуцца ў гущчу рахманаў, але стрымаўся, і толькі радасная ўсмешка пакацілася па старэчым твары. Нарэшце ўсе здаволіліся, стаміліся, і тады Добры высока ўзняў руку з бронзавым званочкам, зазваніў, крыкнуў:

— Годзе, браты!

Рахманы адразу прыціхлі. Двое маладзейшых накінулі на ідала вяровачную пятлю, пацягнулі да вады адмываць ад бруду. Ідала вычысцяць, высушаць, абкураць салодкім п'янкім дымам, у багатым уборы паставяць у нішу да новай імшы. І да новых пакут будзе ён ледзь не богам — яму будуць кланяцца, будуць прыносіць у ахвяру калыкі дзікоў і заечае свежае мяса.

— Мы помсцім свайму мінуламу, — пачаў тлумачыць Белававоду і Ядрэйку Добры. — Мінулае нельга перайначыць, бо нельга вярнуць учарашні дзень і тую маланку, што аднойчы бліснула на небе. Мы караем дзядоў-прадзедаў. Некалі на зямлі быў залаты век. Сыны Адама і Евы жылі ў шчасці і ў згодзе — расцілі плады зямныя, шанавалі сваіх багоў, кахалі сваіх жонак. Але аднойчы мацнейшы ўдарыў слабейшага, хітрэйшы падмануў даверлівага, і пайшла ў родзе чалавечым варожасць, злыбда. Нашы дзяды з-за слабасці сваёй, з-за

палахлівасці, бо дужа баяліся смерці, сталі рабамі, зямным тленам. З-за іх і мы павінны ўсё сваё жыццё быць рабамі. Хіба можна любіць такіх дзядоў? Яны ж не любілі нас, будучых, падстаўляючы выю пад ярмо. Яны ў той час клапаціліся толькі пра сябе. Слабыя душы і крохкія косці! Чаму вы не ўзялі камень, меч, дубіну, чаму вы не загінулі ў бітве, а сталі на калені, змірыліся, навек змірыліся з няволяй, аддаўшы і нас, нашчадкаў сваіх, у няволю?

Добры ўжо амаль крыгаў, ужо, здавалася, гаварыў не з Ядрэйкам і Белаваладам, а сам з сабою:

— Боль і крыўду носім мы ў душы, як гарбатыя носяць на спіне горб. Везувій носяць яны на плячах сваіх. Не ідала мы б'ём і не дзядоў нашых, а сябе б'ём. Як гэта балюча — біць сябе. Вы не ведаеце... Вы шчаслівыя... Мы надзяём шапкі з сабачага футра. Гэта памяць аб ілотах. Жыў у рамейскай зямлі народ, вольны, вясёлы, прыгожы. Але прыйшлі заваёўнікі, забілі адважных, пакарылі слабых, узялі зямлю і ваду, а ілотаў, былых гаспадароў гэтага краю, ператварылі ў нікчэмных рабоў. Самі насілі залатыя вянцы, а ілотаў прымусілі шпць шапкі са смярдзючых сабак. Раб заўсёды раб. Яму можна плюнуць у самую душу і загадаць усміхацца, і ён будзе ўсміхацца. А я не захачеў і збег у пушчу, і да мяне прыйшлі баярскія чалядзіны, ізгоі, халопы. Тут яны зрабіліся братамі. У нас няма жанчын, бо мы не хочам пладзіць рабоў, у нас няма імёнаў, бо мы рахманы. Хлеб і мёд мы дзелім пароўну, і ў нас няма галоўных. Вы хочаце застацца ў нас?

— Не, — адказаў Ядрэйка. — Я дужа люблю жанчын, і мне будзе сумна без іх.

— І я не хачу, — прамовіў Белавагод. — Я хачу мець сына.

— Тады ты, рыбалоў, ідзі да сябе ў Менск, — загадаў Добры, — а ты, — ён зірнуў на Белавалада, — вяртайся туды, куды прывёў цябе наш брат, і чакай там жонку сваю. Вы няшчасныя, хоць і думаеце, што вы шчаслівыя. Я болей не ўбачу вас.

Добры павярнуўся і пайшоў ад іх.

— Каму срэбра аддаць? — выгукнуў услед яму Белавагод. Рахман прыпыніўся, але не азірнуўся.

— Ты срэбра прынёс? Мы не бяром дарункаў, але пакладзі яго на стол там, дзе будзеш сустракаць жонку.

І зноў загарэлыя босыя ногі зашархаі па пяску.

— Я вас з Ульяніцай на рацэ буду чакаць, без вас не паплыву, — сказаў Ядрэйка.

— Дзякуй табе, — пакланіўся рыбалоу Белавагод.

— Сабе дзякуй, што мяне з бярозы зняў, — засмяяўся Ядрэйка.

— На ўсё жыццё я да цябе прыліп, бо люблю добрых людзей.

Белавагод у суправаджэнні маладога доўгавалосага рахмана вярнуўся ў хатку, сеў за стол. На сталае, як і раней, ляжаў бохан хлеба і стаяла карчага з квасам. Праз акенца Белавагод бачыў, што селішча рахманаў працуе, не схічае да самага змяркання. Рахманы, узяўшыся гужам, цягнулі з лесу бёрны і карчы, смалілі чаўны, круцілі жорны, грукалі малаткамі ў кузні, гналі з пашы кароў у кароўніцу. Людзі больш сталыя, болын падбылыя сядзелі ў цяньку і выразалі з дрэва лыжкі, кубкі або ляпілі гліняныя свістулькі і маленечкія місачкі з накрывкай для жаночых румянаў і прыціранняў. Усё гэта, як здагадваўся Белавагод, ішло потым на продаж. Няясна яму было толькі, з кім гандлююць лясныя людзі, бо, каб гандляваць, трэба ехаць у горад, у белы свет, а рахманам гэта забаронена.

Змрок наступаў на зямлю халоднай пятой, і Белавагод запаліў свечку. Душа ягоная трымцела, гняла нейкая шкадоба, нейкі незразумелы страх. Ён узняўся і Ігачаў хадзіць па хатцы. Хутчэй бы ўбачыць Ульяніцу!

У гэты самы час Ульяніца, выйшаўшы з лазні, бегла па начным жыццё, і мяккія пяшчотныя каласы білі па разагрэтай вішнёвай скуры. Над лесам вісела велізарная празрыста-шкляная поўня. Здавалася, яна, недасяжная поўня, звініць у небе і сочыцца па ўсёй сваёй паверхні крынічнай вадой або чалавечымі слязьмі. Бярозы піумелі на жытнёвым узмежку, і ў іхнім парывістым шуме як бы ўгадваліся нечыя жывыя галасы. Бялеліся самотныя валуны. Здалёку іх можна было палічыць за людзей, што даўно памерлі, але ціхай ноччу выйшлі з нутра зямлі, з пяску і гліны і грэюць свае косці пад месячным блакітным святлом. Сонца яны баяцца, бо ад сонечнай Пякучкі адразу рассыпаюцца, ператвараюцца ў шэры прысак белыя косці. З-пад ног раптам ірванулася птушачка. Паляцела ў начную бездань спалохана-трывожнае «ціў-ціў»... І гэта быў знак жыцця. Праз густы расплаў срэбнага туману бачыла Ульяніца хатку, у якой яе чакаў Белавагод. Свечачка цяпілася, патухала на сталае...

Так было два разы. А ў трэці раз, як толькі Ульяніца вылезла з глыбокіх дубовых ночваў, як толькі выцерла вочы, нешта ціхенька рыпнула за шыячамі ў яе. Танюсенькі быў рып, незаўважны. Але яна імгненна павярнулася, як маладая ваўчыца, што ўсім сваім нутром адчула смяротную небяспеку. У бяровенчатай сцяне лазні былі, аказваецца, прарэзаны дзверцы, непрыкметныя воку. І вось гэтыя дзверцы былі адчынены, і ў іх шчаміўся, пралазіў нейкі чалавек.

— Хто ты? — у роспачы выгукнула Ульяніца, адчуўшы, як млеюць ногі. Яна прыкрылася лапушстым бярозавым венікам, з жахам глядзела на нечаканага незнаёмца. Ён быў чарнавусы, з

паголенай, як бы лысай галавою. Вочы ззялі нясцерпнымі вугольчыкамі.

— Я Гнеўны, — ціха адказаў чалавек. — Ты не бачыла мяне, а твой муж прыходзіў у маю пячору. Не бойся, не бойся... Для ўсіх я Гнеўны, але я магу быць пяшчотным, як ніхто.

Ён стаяў перад Ульяніцай на каленях, прагаа глядзеў на яе, і жаўлакі перакочваліся па сухіх бледных шчоках.

— Я магу быць пяшчотны, як цёплая начная раса, як птушыны пух, — шаптаў Гнеўны. — Дзесяць год жыву я пад зямлёй... Я даў зарок... я кусаў локці ўначы... Але я болын не магу... Не Гнеўны я, а Яфрэм. Чуеш? Яфрэм. Такая, як ты, снілася мне кожную ноч... Вішнёвацелая, мяккая... Пашкадуй мяне, багіня...

На каленях ён падпаўзаў усё бліжэй да Ульяніцы. Яна прыціснулася да гарачай сцяны, ударыла Гнеўнага венікам па твары. Ён нават вокам не міргнуў. Неадрыўна пазіраў на яе, выцягнуў з-за пазухі скураны мяшэчак, развязаў яго, шаптаў, задыхаючыся:

— Бяры срэбра і золата... У мяне шмат усяго... Рахманы працуюць спраўна... Бяры вось гэтыя пацеркі з жамчужынамі-зоркамі. Такія не насіла жонка рамейскага базілеўса.

Ульяніца кінулася да дзвярэй, але Гнеўны з глухім хрыпам-стогнам скокнуў за ёй, сашчапіў у абдымках, паваліў яе на гарачыя сасновыя дошкі.

— Пусці, — білася, звівалася ўсім целам Ульяніца...

Свечачка, як і ўчора, дагарэла на сталё. Белавалод стаяў пасярод хаткі, наструнена ўслухоўваўся ў начную цішыню. Трывога, якая не давала дыхаць увесь вечар, успыхнула з такой сілай, што ён пахіснуўся, абшчаперыў рукамі гарачы твар. «Што са мною? — думаў ён. — Трасе, як у ліхаманцы. Ніколі са мной не было такога». І раптам ён зразумеў — нешта сталася з Ульяніцай. Заўсёды, нават калі Ульяніцы не было побач, ён адчуваў, калі ёй блага. Такое адчуванне прыходзіла нечаканым штуршком у сэрца.

Белавалод выбег з хаткі ў начны змрок, спыніўся. Спала селішча, спалі, як пчолы, рахманы, натаміўшыся за доўгі дзень. Хмарны полаг павольна валачыўся над зямлёй. Вецер нябачным звярком шастаў у мураве. Усюды, на зямлі і ў небе, чорным ценем вісела трывога.

Ён не ведаў, у які бок бегчы, і гэта надавала асаблівую вастрыню ягонаму адчаю. Раптам ён успомніў, што каля вялікай будыніны, каля дубка ёсць біла, якое склікае рахманаў у пушчы на абед, гоніць на работу. Ён ужо некалькі разоў чуў голас гэтага біла, урачыста-сумны, трывожны, што пераліваўся над усім наваколле.

Белавалод памкнуўся туды, але ў тое ж імгненне заўважыў белы цень, які няясна мільгануўся зводцаль. Ён прыпыніў дыханне, прыслухаўся. Маладыя босью ногі часцілі па калянай пясчанай сцежцы. Так мог бегчы толькі смяртэльна перапалоханы чалавек. Ульяніца!

Яна ў распачы кінулася на шыю Белавалоду, выгукнула:

— Здаецца, я забіла яго. Ён ляжыць і не дышае.

— Хто ляжыць? — прытуліў Ульяніцу Белавалод.

— Гнеўны. Той, што пад зямлёй жыве. Калі я была ў лазні, ён адчыніў у сцяне дзверцы... Ён кінуўся на мяне, як вурдалак, як звер... Я ўпала, а каля сцяны, якраз пад правай маёй рукой, ляжаў замок... Жалезны замок ад дзвярэй... Я ўдарыла Гнеўнага замком па галаве.

Ульяніца была ў адной лёгкай сукенцы, басанож. Яе пачало трэсці ад хвалявання і холаду. Белавалод адчуў, як яна абвясла ў ягоных руках.

— Супакойся, — сказаў Белавалод. — Супакойся. Хадзем у хату... Вось табе і святыя людзі.

Ён амаль занёс Ульяніцу ў хатку, пасадзіў у цемры каля стала.

— Не запальвай свечкі, — спалохана зашаптала Ульяніца. — Трэба ўцякаць, бегчы адсюль.

— Вось табе і святыя людзі, — зноў паўтарыў сваё Белавалод. — Ах, чарвяк падземны, макрыца.

Ярасць і гаеў бушавалі ў ім. Ён узяў Ульяніцу за плечы, дрогкім голасам спытаўся:

— Ёнцябе не...

— Я стукнула яму замком па мазгаўні, — жорстка, не даючы Белавалоду дагаварыць, сказала Ульяніца. — Бяжым адсюль.

— Як?

— Па небе, пад зямлёю, але трэба бегчы, ратавацца.

Яны асцярожна выслізнулі з хаткі, прыгінаючыся, пабеглі ў той бок, дзе, па іхніх падліках, павінен быў стаяць калаўрот з вяровачнай лесвіцай. Яны не думалі, ці здолеюць звалодаць з гэтым калаўротам, яны беглі.

Вось і сцяна. Цяпер, уначы, яшчэ вышэйшая і страшнейшая. На самым версе яна заканчваецца вострымі цвёрдымі бяргвеннямі-каламі.

— Мір вам, людзі, што за любоўю прыйшлі, — лагодна пачулася з цемры. Белавалод з Ульяніцаю прыраслі да зямлі ад нечаканасці. Рослы худы рахман з здідай у руцэ, з доўгай накідкаю на плячах стаяў побач. Здавалася, ён не здзівіўся, убачыўшы іх, бо стаяў і маўчаў, нічога не пытаючыся.

— Вяртайцеся назад, — нарэшце сказаў рахман. — Сцяна

высокая, а ноч глыбокая. Мы ходзім за сцяну толькі тады, калі сонца на нябёсах пакойца.

Моўчкі пшбуючы ззаду, ён давёў іх да самай хаткі, счакаў, пакуль яны ўвойдуць у яе. Там, у цемры, яны не звялі вачэй да світаньня, селі на одр, абняўшыся, слухалі ноч, якая магла быць апошняй іхняй ноччу. Ульяніца плакала. Цёплыя слёзы капалі Белававоду на рукі. Ён гладзіў жончыны валасы, глядзеў у змрок. Шумеў за акенцам вецер, ляцеў над пушчай. Вольна было ветру — ляці куды хочаш і рабі што хочаш. Гні вербалозы над ракой, раскідвай хмары на небе, мякка біся ў шчыт маладому вою, што стаіць недзе на сцяне Менска, пільна ўзіраючыся ў цемру. Белававоду хацелася зрабіцца ветрам. Лёгка падняў бы ён Ульяніцу на моцных крыллях, панёс туды, дзе цьмяным срэбрам свеціцца між лясоў Свіслач, дзе, схаваўшыся ад непагадзі, ад краплістага дажджу пад лодкай-дубоўкай, цярпіва чакае іх Ядрэйка. Ды немагчыма было вырвацца з-за сцяны. Ён адчуваў, як шпарка мінае, коціцца ноч, і шаптаў Ульяніцы:

— Спі... Засні...

Сам жа не спаў, гнаў прэч млявасць. Заўтра яму трэба быць моцным, не з сэрцам, а з кавалкам жалеза ў грудзях.

Знадворку ціка кашлянуў рахман. Пільнуе, глядзіць ва ўсе вочы, каб не збеглі. Калі ж збягуць, не бачыць яму абшчыны, выганяць з пракляццем у пушчу, а для рахмана гэта смерць.

І ўсё-такі Белавагод заснуў. І снілася яму мноства белых птушак, ці то буслоў, ці то вялізных азёрных чаек. Запаланілі птушкі ўсё неба, засланілі крылём сонца, бела-бела зрабілася на зямлі, нібы снег пайшоў. Такая цнатлівасць, такая пяшчота і мяккасць былі ва ўсім і ўсюды. Белавагод з Ульяніцаю, абняўшыся, лагодна сядзелі на воблаку, нібы на ружовым чоўне. Веліч небясная адкрывалася позірку, неабсяжнасць. Зямля бачылася далёка ўнізе, як спелы лясны арэх, калі яго падчырвоніць ласкавае жніўнянскае сонца. Самы слабы шэпт громам каціўся, гучаў у аблоках, але не было ў гэтай гучнасці пагрозы, было адчуванне сілы таго, хто кіруе ўсім. Белья птушкі неслі воблака, далікатна трымаючы яго доўгімі карычневымі дзюбамі. Часам адна з птушак губляла пёрка, і яно, успыхваючы на сонцы, кружачыся, павольна падала ўніз, у сінюю бездань. Раптам удалечыні, як паяма на асяляляльна-белым, паказалася чорная хмарка. Птушкі захваляваліся, нешта крыкнулі разгубленымі хрыплымі галасамі (гэта яны ад страху ахрыпілі) і рынуліся хто куды, пачалі хавацца, зашывацца ў белую іскрыстую воўну воблакаў. А з чорнай хмаркі ўпаў, распластаўшы меднае крылле, арол. У яго былі востра

наточанью жалезныя кіпцюры, жоўтыя сонечныя вочы, якія не міргалі. Арол быў буйнацелы, не менш Белавалада. Ён сеў між Белаваладам і Ульяніцай і, ахінуўшы Ульяніцу шырокімі меднымі крылямі, на якіх патрэсквалі сіняватыя іскры маланкі, пачаў раздзяваць яе, дзюбай і кіпцюрамі здымаючы сукенку. Белавагод зайшоўся ад гневу, хацеў схопіць арла за шыю, але арол рэзка павярнуўся, пранізліва зірнуў жоўтым бястрашным вокам і ўдарам цвёрдага крыла збіў яго з воблака. Белавагод ускрыкнуў і прачнуўся.

Урачысты голас біла гучаў над лясным селішчам. Сонца сыпала ў хатку залатыя грыўні. На парозе стаяў рахман.

— Мір вам, людзі, што па любоў прыйшлі, — сказаў рахман. — Ідзіце за мной. Вас чакаюць браты.

Белавагод з Ульяніцаю перагягнуліся. Ульяніца галавой упала мужу на грудзі.

— Не бойся. Я з табою, — пацалаваў яе Белавагод.

Рахманы, як і заўсёды, стаялі кругам. Дубок шумеў пад свежым ветрам. Лісце было бліскучае, вымытае начным дажджом.

На твары Добрага, на тварах рахманаў ніякай злосці Белавагод не ўбачыў. Наадварот, вочы ва ўсіх былі лагодныя, спакойныя, нібы цёмныя і сінія лясныя ягады, якія абмыў дождж.

Рахманы моўчкі расступіліся, прапусцілі іх усярэдзіну круга і зноў сышліся, як рачныя воды. Добры лёгкім ківам галавы прывітаў Белавалада і Ульяніцу, загаварыў:

— Сёння вы вяртаецеся туды, адкуль прыйшлі. Мы вас шкадуем, бо там анёл і д'ябал спяліся ў чалавеку, бо там можна паслізнуцца не на ранішняй і вечаровай расе, якой Бог асвятляе, лашчыць зямлю, а на людской крыві.

— Так, ісцінна так, — прашалясцела між рахманамі.

Добры глянуў з лагодаю на свой люд, і голас яго пазванчэў:

— А ці бачылі вы, як расце трава? Як мурашкі збіраюць ля дрэў ігліцу? Ці чулі вы піск птушанятак, што дзюбаю прабіваюць сабе ход з цёмнай шкарлупіны на белы свет? Не, не бачылі, не чулі. Няшчасныя вы.

— Так, ісцінна так, — ціхенька загулі рахманы.

— У нас кожнаму цёпла, як авечы ў чарадзе, — казаў далей Добры, а Белавагод з Ульяніцаю ўсё чакалі, што вось-вось скончацца ўсе гэтыя словы і рахманы схопяць кійкі і лазовыя дубцы і пачнуць хвастаць іх, як таго ідала, прыгаворваючы: «Гэта вам за Гнеўнага, за Гнеўнага...» Не можа быць, каб смерць падземнага цемралюба не заўважылі. Ды ўсё было спакойна, і Белававоду з Ульяніцай думалася, што гэта нейкая хітрасць. Яны чакалі горшага, чакалі самага благога.

Але здарылася невераэмнае. Добры абвясціў усхваляваным урачыстым голасам:

— А зараз, каб развітацца з вамі, на белы свет са сваёй чорнай келі выйдзе наш бяссонны брат, наша нядрэмнае вока — Гнеўны. Дзесяць сонцаваротаў не рабіў ён такога і толькі дзеля вас рашыў парушыць свой зарок ніколі не падстаўляць твар нябесным промням.

Вялікі радасны гул пракаціўся між рахманамі. Вочы заззялі шчасцем. Пачуліся крыкі:

— Уславім Гнеўнага! Уславім Сумленне рахманаў!

І хоць ніхто не аддаваў загаду, неўзабаве ўсе рахманы стаялі на каленях, малітоўна прыклаўшы рукі да грудзей. Бліжэй за ўсіх да ўвахода ў падземную пячору стаяў на каленях Добры. Найглыбейшая пашана была ў позірку.

З-пад зямлі пачуліся асцярожныя мяккія крокі. Той, хто ішоў, часам прыпыняўся — ці то цяжка было, ці то прыслухоўваўся, што робіцца на паверхні. Вось галава Гнеўнага вытыркнулася над зямлёю. Вочы былі завязаны белым ільняным ручніком, каб не асяпіла іх сонца.

— Слава! — закрычалі рахманы. — Слава Гнеўнаму!

Ён стаяў над усімі імі, высокі, хударлявы, з паголенай галавой, з дубовым кіем у бледнай руцэ, які вянчала Вока Савы. Некалькі імгненняў гусцела цішыня. Потым Гнеўны злёгка нахіліўся, пагладзіў Добрага па плечуку, сказаў ціхім прабачлівым голасам:

— Устань, брат. Хіба я Бог? Навошта вы ўсе моліцеся на мяне?

І ніхто не ведаў, ніхто не здагадваўся, што ў гэтую самую хвіліну найвялікшая, найвастрэйшая асалода спальвала кожную жылку і кожную клетачку Гнеўнага. Нікога ён не прымушаў, усе гэтыя людзі добраахвотна кланяліся яму, добраахвотна прызнавалі ягоную перавагу над сабой. Улада, узятая сілай, пагрозай, змусам, няпоўная ўлада. Толькі тады адчуваеш кропельку, часцінку несмяротнага Бога ў сабе, калі бачыш, як самыя магутныя, самыя разумныя і харобрыя восеньскім лісцем валяцца да тваіх ног, валяцца не таму, што за іхняю спінаю стаяць бічаносцы, гатовыя караць, а таму, што палюбілі цябе, зразумелі тваю вышэйшасць. Вось ціхмяна стаіць на каленях Добры. Разам яны прыйшлі сюды, у пушчу, разам капалі гэту пячору, збіралі, навучалі, як дзяцей, рахманаў, і ў той час нават здавалася, што ён, Добры, будзе першым сярод роўных, будзе пчалінай маткай абшчыны. І тады Гнеўны (да абшчыны ён быў Яфрэмам, купецкім сынам) палез пад зямлю, у змрок, у цішыню, зрабіўся пакутнікам за рахманскую ідэю. Добры недаацаніў яго і прайфаў яму, застаўшыся толькі другім.

— Устань, брат, — сказаў Добраму Гнеўны. — Устаньце, браты.

Аказваецца, ён усё і ўсіх бачыў, хоць і былі завязаны вочы. Ён павярнуў паголеную, бліскучую ад промняў сонца галаву туды, дзе стаялі Белавагод і Ульяніца.

— Мір вам, штоо па любоў прыйшлі, — звяртаючыся толькі да іх, загаварыў Гнеўны. — Вы пакідаеце нас, ідучы ў грахоўны свет, дзе ўсё купляецца і прадаецца: воля, чалавечая плоць, каханне. Успамінайце там, у садомскім свеце, чысціню нашай абшчыны.

Ульяніца, абміраючы сэрцам, глядзела на Гнеўнага і думала, што ён завязаў твар не толькі таму, што баіцца сонца. Калі б сарваць ручнік, усе б убачылі след ад страшнага ўдару цяжкім жалезным замком. Яна была ўпэўнена, што там, у лазні, забіла яго, пацэліўшы ў скронь, а ён выйшаў, стаіць перад усімі, як Бог. Ён гаворыць пра вечную цнатывасць абшчыны, і рахманы вераць кожнаму слову, а сам жа ён, як нікчэмны чарвяк, поўзаў нядаўна ля яе ног, вымольваючы жаночую ласку і пяшчоту. Хто ж ён? Д'ябал ці святы? Зіма ў ягоным сэрцы, зіма, хоць і абсыпае ён усіх цёплымі, як сонечныя промні, словамі.

— Я вяртаюся ў змрок, — сказаў ціхім голасам Гнеўны.

— Не пакідай нас! Пабудзь яшчэ хоць трэшкі з намі! — заямантавалі рахманы. Вялікая любоў і адчай былі ў іхніх крыках.

— Бывай, сонца, — узяў утору твар Гнеўны. — Дзеля таго, каб ты свяціла ўсім і грэла ўсіх, нехта павінен жыць у цемры.

Ён пакланіўся сонцу, пакланіўся рахманам, павольна пайшоў да сваёй пячоры.

— Не пакідай нас! — кінуліся следам рахманы, але ён, не азіраючыся, спыніў іх рухам і знік пад зямлёю.

— Гора! Гора нам! — аж завыву натоўп. Некаторыя пачалі, нібы жанчыны, ірваць валасы на галаве. Добры з сумнай усмешкай глядзеў на бушаванне рахманаў. Былі між іх не толькі маладыя, былі дзяды-сівагруды, і слёзы каціліся па старэчых шчоках, буйныя, непадробныя.

Белавагода з Ушьяніцай больш нішто не затрымлівала ў абшчыне. Моўчкі дайшлі яны да сцяны, моўчкі з дапамогаю калаўрота і вярочнай лесвіцы перабраліся цераз яе і толькі там, за сцяною, у пущы, з палёгкай уздыхнулі. Здавалася, скончыўся нейкі недарэчны незразумелы сон.

— Ніколі б не паверыла, каб на свае вочы не бачыла, што жывуць такія, — сказала Ульяніца. Белавагод маўчаў. Пакуль што ён не мог выказаць словамі тое, што нагарнулася на душу, што змушала па-новаму глядзець на сябе і на свет, у якім побач радуецца сонцу і

змроку, дыхаюць, пакутуюць, спадзяюцца на вечнае жыццё зусім непадобныя людзі. Ён адчуваў, што пасталеў за гэтыя тры дні, зразумеў нешта такое, аб чым не толькі казаць, а нават прызнавацца самому сабе яшчэ рана, яшчэ не час.

Яны ішлі да ракі, і ўсё болей глушэў лес, усё часцей трапляліся бясконцыя завалы з дрэў, якія некалі рухнулі пад напорам ветру або пад напорам старасці. Некаторыя спаражненыя дрэвы ўжо зараслі высокай вільготнай травой, што з самага нараджэння свайго не бачыла промня сонца. Галіны дрэў цягнуліся з гэтай глухой травы, нібы рукі тапельцаў.

Нарэшце стужка Свіслачы затрапяталася наперадзе. Яны вельмі абрадаваліся рацэ, бо рака — гэтарух, дарога, Менск...

Ядрэйка сядзеў на беразе і паліў цяпельца, кідаючы свежы лапнік у агонь, каб вышэй уздымаўся слуп сіняга дыму.

— Даўно чакаю вас, баяры вы мае дарагія, — узвіўся Ядрэйка. — Чаго толькі я не нацярэўся! І камары мяне грызлі, і мядзведзь-сапун падыходзіў, і нехта енчыў у пушчы касцяным голасам. Толькі вочы звяду, а ён др-р-ру... др-ру-ру...

— Мы болей, здзязька, нацярпеліся, — сказала Ульяніца, шукаючы вачыма лодку-дубоўку. Ёй хацелася як мага хутчэй плыць з гэтага месца.

— Тваё цярпенне вядомае, жаночае, — шырока ўсміхаўся Ядрэйка. — Так ужо Бог стварыў вас, жанчын. Ого-гого, якая сіла ў вас! А так з выгляду дзеўкі падатныя, мяккія, хоць у вузел вяжы.

У гэты час пачулася шыпенне стралы. Белавалод, які выводзіў дубоўку з-пад схоўнага куста на чыстую ваду, разгублена азірнуўся. У смаляны бок лодкі, між ягоных рук, уваткнулася, упілася доўгая страла і яшчэ трапятала, уздрыгвала ўсім сваім апярэннем, быццам шкадавала, што не патрапіла ў шыю або ў спіну чалавеку. Між прырэчных дрэў мітусіліся нейкія цені.

— Гэта Гнеўны іх паслаў! — у роспачы закрыгчала Ульяніца. — Ён усіх нас хоча забіць! Каб не ведалі, каб нікому не расказаць!

Белавалод схпіў Ульяніцу, паклаў на дно дубоўкі, прыкрыў сваім целам. Побач цяжка ўпаў у лодку Ядрэйка. Лодка захісталася, завалюхалася, вось-вось зачэрпне зеленаватай цяжкой вады.

Рукамі яны адпікнуліся ад куста, потым Белавалод успомніў пра вясло, уваткнуў яго ў раку, з натугаю пачаў веславаць. Стрэлы паляцелі густым роем, і адна ўсё-ткі адшукала Ядрэйку, пеканула ў левы плячук. Рыбалоў, моршчачыся, выдраў яе, шпурнуў прэч ад сябе, крыкнуў:

— Каб над вамі вароны крукалі, хто на людзей палое!

Стрэлы білі па вадзе. Білі з ціўканнем і пыпеннем. Але раптам на беразе, дзе заселі лучнікі, усчаўся шум, гвалт. Пэўна, з'явілася нейкая новая сіла і навалілася на людзей Гнеўнага. Лучнікам было зараз не да ракі. Ядрэйка асмялеў, узняў галаву, з пагрозай крыкнуў:

— Я адрэжу ўсім вам вялікі палец правай рукі, і вы ніколі болей не возьмеце лук! Гэта кажа вам Ядрэйка!

Столькі рашучасці было ў ягоным голасе, столькі адвагі, што няцяжка было ўявіць яго самым харобрым воем усёй Полацкай зямлі. Асабліва таму, хто не бачыў, як некалькі імгненняў назад гэты адважны Ядрэйка тачыўся на самае дно дубоўкі.

— Ці жывыя вы? — запытаўся Ядрэйка ў Белавалада і Ульяніцы.

— Здаецца, жывыя, — адказаў Белавагод.

— Ну то й добра. Трэба жыць, баяры вы мае дарагія.

Ядрэйка ўзняўся на поўны рост. У гэты час на рачны бераг выехаў з пушчы на вараным танканогім кані вой, крыкнуў:

— Хто вы, людзі?!

— Мы плывём у Менск! — за ўсіх спалохана выкрыкнула Ульяніца.

— Нікога не бойцеся і плывіце да мяне, — загадаў вой. — Я дружыннік полацкага князя Усяслава Раман.

Раздзел трэці

Частка I

Вецер дзьме ў чаратовыя дудкі.

Сом бушуе ў бяздоннях віроў.

Дзе Галоцічак? Дзе Дудуткі?

Дзе грымотная слава дзядоў?

Вялікі князь кіеўскі Ізяслаў разам з усім дваром, разам з блізкімі баярамі і княгіняй Гертрудай, разам з прыдворнымі дамамі, кукарамі і гудошнікамі плыў на пяці лоддзях у дняпроўскія затокі пастраяць шызых качачак і белых лебедзяў. Яшчэ ўчора бушавала над Кіевам навальніца, маланка ўгрызалася ў цвёрды нябесны блакіт, і ўсе, асабліва маладзенькія прыдворныя дамы, баяліся, што непагадзь спалохае князя і зноў давядзецца сумаваць у горадзе. Але неба вызвалілася ад абложных воблакаў, рака пасвятлела, паспакайнала, заіскрылася пад лагодным сонцам, і грабцы, усе загарэлыя, шыракаплечыя, у зялёных кашулях, наляглі на вёслы. Кожная лоддзя мела чатыры пары вёсел і на носе ачаг — жалезную скрынку,

напоўненую пяском. Кухары, як толькі лоддзі адплылі ад княжай прыстані ў Кіеве, пачалі рыхтаваць абед. Меркавалася, што гэта будуць лёгкія закускі з віном і мёдам, бо галоўны абед звычайна рыхтавалі на адным з астравоў, якія густа ляжалі па цячэнні ракі. Там, на востраве, можна было раскласці велізарнае вогнішча, каб на ражных падсмажыць вепраў, казуль і зайцоў, тушы якіх загадзя ўзялі з сабою.

Ізяслаў з вялікім цісавым лукам у руках сядзеў пад ядвабным чырвоным балдахінам, які быў нацягнуты на гранёных медных слупках. Дно лодзі пакрываў агромністы мяккі дыван, затканы кветкамі, сцяблінамі раслін, хвастамі яркапёрых паўлінаў. Разам з Ізяславам плылі баярын польскага караля Баляслава Казімір, пасланец канстанцінопальскага базілеўса Рамана Дыягена Тарханіёт і начальнік атрада варагаў-находнікаў Торд. Гэта былі вельмі розныя людзі, і вельмі розныя справы і мэты прывялі іх з розных канцоў зямлі ў Кіеў.

Ізяслаў толькі што ўдала пусціў стралу, падбіўшы ёй вялікую птушку. Адзін з грабцоў адразу ж кінуўся ў раку і неўзабаве прыплыў назад, кінуў князю пад ногі паляўнічую здабычу. Гэта быў прыгожы качар, з бліскучай цёмна-зялёнай галавой і шыяй, з белай палоскай на шыі, з фіялетавымі «люстэркамі» на крылах.

— Базілеўс — цудоўны стралок! — усклікнуў Тарханіёт і смуглымі, аголенымі па локаць рукамі схапіў мёртвую птушку. Лях Казімір, буйнацелы і шэравокі, пры словах рамея ўсміхнуўся аднымі куточкамі тонкіх вуснаў і гэта азначала, што ён таксама ўхваляе трапінасць Ізяслава і што яму, а не Тарханіёту патрэбна было першаму выказаць захапленне. Толькі рыжavalосы Торд, якому ў даўняй бітве рассеклі правую шчаку, быў, здавалася, бясстрасны. Але з-пад густых светлых броваў насцярожана глядзелі, нічога не прапускаючы, вочы колеру зеленаватага паўночнага лёду.

Ізяслаў быў надзвычай задаволены. Калі б не грабец, што паспяшаўся выслужыцца перад князем, ён сам бы скокнуў у Дняпро і дастаў бы птушку. Хай бы глядзелі рамей і лях з варагам, які спрытны, які дужы кіеўскі князь. Трымаючы сталец вялікай і багатай дзяржавы, нельга быць слабым хірляком.

— Дарагія госці, — шырока ўсміхнуўся Ізяслаў, — неба паслала нам вялікую тлустую птушку, як напамінак, што ўжо час абеду. Прыстанем да вострава, і мае кухары падсмажаць яе.

Лоддзі весела памчаліся да бліжэйшага вострава. Грабцы скінулі сходні, і рознакаляровы шумны натоўп мужчын і жанчын выліўся на жоўты пясок і зялёную мяккую траву. Нацягнулі шацёр, прычым ваўняныя беласнежныя полы шатра не даставалі да самай зямлі, каб

быў вольны ход свежаму рачному ветру. Елі печаную з яблыкамі дзічыну ў гліняных гаршках, белую і чырвоную рыбу з падсоленай духмянай ікрой, залітых смятанай перапёлак і курапатак, печань маладых тураў. Пілі рамейскае віно, кіеўскі мёд, халодны квас, гарачы збіцень, настойкі з лугавых траў, у якія быў падсыпаны перацёрты мак. Потым отракі разнеслі на залатых талерках вінаград і арэхі, сушаныя дыні, ярка-чырвоныя сакавітыя скрылі кавуноў.

Ізяслаў сядзеў на аксамітных падушках, шчодро частаваў гасцей. Быў ён у кашулі з найтанчэйшага белага лёну, з вышываным залатой бліскучай ніткай каўняром. Кашулю падпяразваў ядвабны пояс з кутасікамі ў выглядзе вясёлых срэбнагаловых рыбак. На нагах у князя былі боты з тонкай жоўтай скуры, мяккія, без абцасаў.

Рамей Тарханіёт дзівіўся апетыту кіеўскага князя і той смеласці і бесклапотнасці, з якімі князь піў і еў, беручы страву і пітво з рук маўклівых отракаў. У Візантыі, на Палатыі, базілеўс Раман Дыяген ніколі макавага зярняці ў рот не пакладзе без таго, каб гэта зярнятка папярэдне не пакаштавала дзесятак служак, бо ежа можа быць атручана. «Ім, таўраскіфам, лягчэй жыць, — думаў Тарханіёт пра мясцовых князёў і баяр. — Іхнія душы не гняце шматвяковы цяжар імперыі, дзе ўсё сотні разоў праверана, узважана, адлічана. Яны не ведаюць, што такое прыдворны цырыманіял, калі тысячы людзей як бы злучаны адной нябачнай ніткаю і кожны ведае свой наступны крок, жэст. У іх захавалася больш непасрэднасці, жывасці, весялосці, варварскай радасці жыцця. Па сутнасці, гэта маладое несапсаванае племя з маладой гарачай крывёй. Такімі калісыці шмат-шмат гадоў назад былі рамеі. Тады рамеяў цікавіла ўсё: і далёкія моры, і таямніцы неба, і законы любамудрасці — філасофія. Але расла, багацела, развівалася, разбухала ўшыркі імперыя і высмоктвала ўсе жывыя сокі з чалавечых душаў. Імперыя бясстрашных страцілаў-палкаводцаў паступова змізарнела, закасянела, ператварылася ў падточаны шашалем старасці дом, дзе гаспадарачь безвалосыя еўнухі. Усё цяжэй адбіваць удары варварскіх народаў, правінцыі адна за другой адвальваюцца ад імперыі, і можна сказаць, што гэта заканамерна, што гэта ўсё закладзена ў самой сутнасці ўсяго жывога. Надыйшла старасць вялікай імперыі, яе восень, час яе лістападу».

Тарханіёт жажнуўся ўласным думкам, падняў залаты кубак, гучна, каб чулі нават у суседніх шатрах, сказаў:

— За здароўе базілеўса Русі Ізяслава! І выпіў віно. Ізяслаў пацалаваў рамея, у сваю чаргу абвясціў:

— За здароўе майго брата царгародскага базілеўса Рамана Дыягена!

Зайгралі, ударылі ў свае смыкі гудошнікі. Чарнавокія смуглыя прыгажуні, прывезеныя з-за дняпроўскіх парогаў, закружыліся на зялёным лужку насупраць княжага шатра. На руках і нагах у іх былі залатыя пярсцёнкі, бранзалеты, мілагучныя званочкі. Хмель весялосці пакрысе затуманіў усіх.

Тым часам Тарханіёт, адцясніўшы ад князя ляха Казіміра і варага Торда, усё бліжэй падводзіў гаворку да галоўнай мэты свайго прыезду ў Кіеў.

— Вялікі базілеўс, — зноў узняў ён пацяжэлы кубак, — базілеўс Раман Дыяген вельмі любіць і шануе цябе, а таксама тваіх адважных баяр і ўсю тваю непераможную дружыну. Слава пра цябе дакацілася да самых паўднёвых мораў, да Геркулесавых слупоў на мяжы Акіяна.

Ізяслаў уважліва слухаў, ласкава ўсміхаўся Тарханіёту, піў з ім, а сам увесь час думаў, што нездарма так салодка заспяваў хітры рамей — нешта патрэбна Візантыі ад Кіева. Але што? Ну, вядома ж, вайсковая дапамога, узброеныя сілы, кіеўскія мячы і сякеры. Нядаўна прыплылі купцы з Царгорада, з манастыра Святога Маманта, дзе спрадвеку маецца кіеўскае падвор'е, дык яны казалі, што рамеі вядуць бязлітасную вайну з народамі, які называюцца сельджукамі. Народ той, як саранча, з'явіўся аднекуль з гарачых усходніх пустынь, захапіў Арменію, усёй сваёй вялікай сілай наваліўся на імперыю.

— Як мне вядома, рамейскі базілеўс Леў, якога назвалі Мудрым, у сваёй «Тактыцы» пісаў, што вайну, пераможную вайну, трэба весці на зямлі ворага, — сказаў Ізяслаў. — Але конніца сельджукаў сёння топча хлебныя нівы імперыі.

— Цяжкія часы, — уздыхнуў Тарханіёт. — Удача адварнулася ад рамеяў. Мы стрымалі націск арабаў, і гэта каштавала вялікай крыві. Сёння Бог выпрабоўвае імперыю сельджукамі. Як дзеці адной праваслаўнай царквы мы павінны стаць плячо ў плячо і сустрэць агнём і мячом бязбожнікаў у гарах Арменіі і Сірыі.

— Сірыя далёка ад Кіева, — уставіў сваё слова Казімір, які вельмі ўважліва слухаў размову. Тарханіёт гнеўна зірнуў на ляха, сказаў:

— Хрысціянская царква была маналітам, скалой, але яна раскалолася на дзве часткі. Не мы аслабілі царкву, а значыць, і ўвесь хрысціянскі свет. Гэта зрабіў Рым, папа, залатую пантофлю якому цалуеце і вы, ляхі.

Казімір успыхнуў, ускочыў з падушак.

— Не кашчунствуй, рамей! Раскол пачаўся яшчэ тады, калі Феадосій Вялікі падзяліў Рымскую імперыю паміж сваімі сынамі Ганорыем і Аркадзіем. І ўсё ж я хачу сказаць, што не Рым, а Візантыя

адышла ад ісцінай Апостальскай веры. Ад вас ідуць ерасі і смуты, паганскі дурман.

Здавалася, вось-вось Тарханіёт з Казімірам схопця за грудкі. Яшчэ добра, што былі яны бяззбройныя, бо ў велікакняжны шацёр нельга ўваходзіць са зброяю. Толькі вараг Торд захоўваў поўны спакой. Цякла ў ягоных жылах паўночная кроў. Гэта па-першае. А па-другое, як большасць сваіх супляменнікаў, быў ён яшчэ паганцам, шчыра маліўся лясному дрэву і палявому валуну.

Ізяслаў прымірыў рамея і ляха віном, але пра Арменію і пра сельджукаў болын нічога не сказаў, быццам не пачуў слоў Тарханіёта. «Варвар, — падумаў пра князя рамейскі пасол, — што яму пакуты праваслаўнай царквы? Што яму імперыя, якая напружвае апошнія сілы, адцае на алтар барацьбы лепшых сваіх сыноў? Такіх сляпых душой лечаць толькі золатам». І ён урачыста абвясціў:

— Вялікі князь, базілеўс Раман Дыяген шле табе і базілісе Гертрудзе падарункі. Табе — залатую чашу, упрыгожаную камянямі, і трыста міліарысіяў¹⁰, базілісе — срэбную чашу і сто міліарысіяў.

Ён махнуў рукою, і ў шацёр з нізкімі паклонамі ўвайшлі ягоныя людзі, еўнухі Міхаіл і Арсеній. Яны паставілі чашу з міліарысіямі да ног Ізяслава, потым накіраваліся ў шацёр княгіні Гертруды, і адтуль пачуўся радасны жаночы віск.

— Прашу перадаць у Свяшчэнны палац, што слава аб Божым намесніку, усётрымацелю Рамане Дыягене коціцца па ўсёй зямлі, — сказаў Ізяслаў. — Прамяні гэтай славы асвятляюць Юеў і Русь.

Потым пачалася філасофская гутарка. Успомнілі Арыстоцеля, Платона, Сенеку, мудрых мужоў Візантыі Пракопія, Прыска Панійскага, Аміяна Марцэліна, Менандра. Тарханіёт дзівіўся, што гэтыя імёны добра ведаюць у Кіеве. «Русы — вельмі разумны, здольны народ», — падумаў рамей, калі пачуў, як вялікі князь Ізяслаў цытуе Менандра. А Ізяслаў, разружавелы, натхнёны, казаў:

— Шчасце любога з нас, смяротных, у тым, што мы можам мысліць. Дажджавы чарвяк точыць свае бясконцыя ходы-выхады, але ён ніколі не здагадаецца ўзняць галаву і глянуць на неба, на сонца і зоркі. Мы пчаслівя тым, што можам адчуваць і адчуваем зменлівасць зямнога жыцця. Гарады і народы, як пісаў Менандр, то дасягалі высокага росквіту, то прыходзілі да пагібелі. Кругазварот часу, бясконца ўсё перакройваючы, паказвае зменлівасць лёсу свету, і будзе рабіцца гэта, пакуль на зямлі існуюць людзі і бітвы.

— Так, так, пакуль існуюць людзі і бітвы, — падхапіў Тарханіёт.

¹⁰ Міліарысій — грашовая адзінка Візантыі

— Можна прайграць бітву, але нельга прайграваць галоўную бітву. А сёння для Візантыі і для яе сястры па праваслаўі Русі ўсё рашаецца там, на ўсходзе, адкуль ідуць полчышчы бязбожнікаў.

Рамей зноў паспрабаваў быў павярнуць гутарку на выгадную для сябе дарогу — пра вайсковую дапамогу Візантыі. Але князь Ізяслаў узняў кубак, рашуча сказаў:

— У нас калі п'юць, дык п'юць. А дзяржаўнымі справамі павінны займацца цвярозыя галовы. Сёння ж самы дарагі мой госць той, хто добра есць, у каго жывот у сем столак.

Тарханіёт, які ўмеў на ляту лавіць чужыя думкі, які на Палатыі па руху брыва навучыўся ўгадваць змены ў настроі зямных уладароў, адразу весела засмяўся.

— У першай запаведзі сказана: не сатвары сабе куміра... Калі вялікі князь так шчодро будзе частаваць усіх нас, нашым кумірам зробіцца віно.

— Гэта надрэнны кумір, — упершыню за доўгі час падаў свой голас вараг Торд.

У Кіеў, у сваю рэзідэнцыю на княжым двары, Тарханіёт вярнуўся стомлены і раздражнёны. Размова з князем Ізяславам не атрымалася, трэба ўсё пачынаць спачатку, і невядома яшчэ, колькі дзявдзецца прасядзецца у гэтай праклятай Таўраскіфіі. Але шкодна працяглы час насіць злосць у сваёй душы, душа робіцца кволай, і Тарханіёт ударыў нагой старога слугу-армяніна, які са срэбнага збанка ліў яму на рукі падагрэтую ваду. Так Тарханіёт заўсёды выпускаў са сваёй душы лішняю злосць. Паступова настрой палепшыўся. Цела было свежае, чыстае, масла для валасоў пахучае — стары армянін падмешваў у яго мяту, язмін і ружу. Падумалася нават пра жанчыну, пра смугляя цвёрдыя грудзі якой-небудзь мясцовай прыгажуні, але з жанчынамі трэба пачакаць, трэба быць асцярожным. «Жыццё не такое ўжо кепскае, — падумаў Тарханіёт, паўлежачы ў белым прасторным хітоне на мяккай туравай скуры, — я мог бы зараз быць грабцом на галеры, які прыкаваны ланцугом да лаўкі, які дзень і ноч варочае цяжкое вясло пад ударамі бізуна і апаражняецца проста пад сябе. Я мог бы зараз быць еўнухам, чаалавекам-раслінай без валасоў, з тоўстым тлустым падбародкам і бледнымі халоднымі рукамі. У імперыі тысячы еўнухаў. Мужчыны, пазбаўленыя дзетародных членаў, не могуць быць сынамі гарачага яркага сонца, яны сыны месячнага святла».

— Армянін! — паклікаў слугу Тарханіёт. — Прывядзі сюды Арсенія.

Еўнух Арсеній увайшоў у апачывальню з паклонам, з глыбокай

пакорай у цёмных бясстрасных вачах. Яму было каля сарака гадоў, а выглядаў на ўсе шэсцьдзесят. Бязвольная бязмоўная істота, і толькі адзін Тарханіёт ведаў, якія страсці кіпяць пад гэтай бледна-шэрай змарпічакаватай скурай. Не душа была ўнутры гэтага цела, а келіх, напоўнены атрутай. Тарханіёт помніў Арсенія яшчэ дзесяцігадовым хлапчуком, вясёлым жвавым, хутканогім. Яны былі стрыечнымі братамі, сябравалі, разам купаліся ў Прапанцідзе, любілі, уціснуўшыся ў людскі натоўп, глядзець на ранішнія выходы базілеўса ў Залатой зале. Ды бацьку Арсенія кентарху¹¹ Палікарпасу не пашанцавала. У адным з паходаў базілеўс Канстанцін Дука загадаў схапіць яго і асяпіць. Беднаму кентарху выкалалі вочы распаленым канцом жалезнага шацёрнага слупа і саслалі ў глухі манастыр. Ніхто не мог здагадацца, з якой прычыны так жорстка быў пакараны сціглы кентарх, але ж хіба пытаюцца ў неба, за што яно б'е людзей маланкаю? Няшчасце абрынулася на ўвесь род Палікарпаса: жанчын пастрыглі ў мнішкі, мужчын, і дзесяцігадовых, і сямідзесяцігадовых, аскапілі. Так зрабіўся вясёлы жыццярадасны Арсеній сонным, вялым паўчалавекам. Гэты паўчалавек стаяў зараз каля Тарханіёта і з сабачай адданасцю пазіраў яму ў вочы.

— Што чутно ў Кіеве, Арсеній? — спытаўся Тарханіёт. Ён не запрасіў яго сесці, не прапанаваў келіх віна. Са сваім стрыечным братам ён паводзіў сябе заўсёды ўладна, штохвілінна напамінаючы таму, якую вялікую ласку зрабіў ён, Тарханіёт, узяўшы сабе ў памочнікі нікчэмнага еўнуха, сына ворага самога базілеўса.

— На Падоле неспакойна, брат, — адказаў тонкім голасам Арсеній. Тарханіёта ён называў, хоць пасланцу базілеўса гэта не падабалася, братам.

— Неспакойна? — Тарханіёт узняўся на ногі. — Што ж вынюхалі твае сышчыкі?

— Рукадзельныя людзі і купцы незадаволены князем Ізяславам.

— Чаму? Князь жа такі разумны, такі памяркоўны.

— Полаўцы здавілі Кіеву глотку, перакрыўшы ў прыморскім стэпе Дняпро. Хлеб і соль з Тмутаракані і з Таўрыі не даходзяць да горада.

— Днепр... Днепр... Барысфен... — задумліва паўтараў Тарханіёт, смуглай рукой прыгладжваючы кароткую чорную бараду. — Калі гэта праўда, то ў Кіеве неўзабаве павінен быць дужа вялікі пост.

— Гэта так, брат, — пацвердзіў Арсеній. — Мясцовая чэрнь

¹¹ Кентарх — сотнік

крыклівая, ваяўнічая, і, калі давядзецца тужэй зацягнуць пояс, яна аддасца новаму князю, аддасца лёгка, як глыток вады. Яшчэ ж я і мае людзі заўважлі, і ў Кіеве пра гэта кажуць, што не дужа сябруюць між сабой Яраславічы. Сярэдні Святаслаў пераўзыходзіць старэйшага брата Ізяслава сілай волі, рашучасцю. У паходзе на торкаў Святаслаў узначальваў усё войска. Малодшы ж Усевалад самы мяккадушны, кніжнік, любіць мір і цішыню.

— Вельмі цікавая звестка, — ажывіўся Тарханіёт. — Значыць, калі я цябе правільна зразумеў, між братамі можна ўнесці меч?

— Можна, — згадзіўся, кіўнуў безвалосай галавой Арсеній. — І адзін меч, як мне думаецца, ужо ёсць. Гэта — князь Усяслаў Полацкі. Яраславічы трымаюць яго ў порубе, як свайго палоннага, а кіеўская чэрнь любіць Усяслава.

— За што?

— Жанчын любяць за прыгажосць, мужчын за адвагу і розум. Полацкі князь вельмі адважны і разумны. Але гэта яшчэ не ўсё. Ён абараняе старую рэлігію русаў, старых іхніх багоў.

— Паганец, — крыва ўсміхнуўся Тарханіёт.

— На тваім месцы, брат, я не рабіў бы такіх паспешлівых заяў, — пакланіўся Арсеній. — Князь Усяслаў хрысціянін, як і мы з табой. Але хрысціянства ў гэты кут зямлі прыйшло пазней, чым у Візантыю. Апостал Андрэй Першазванны запаліў святло веры над Барысфенам, ці як завуць яго тутэйшыя людзі, Дняпром. Князь Уладзімір, дзед Яраславічаў, зруйнаваў паганскія кумірні і хрысціў свой народ панахаму, візантыйскаму абраду. Ды гэта было зусім нядаўна. Хрысціянства тут яшчэ як залаты пыл, што пакрывае вялізнага паганскага ідала. Большасць халопаў і смердаў паганцы. Яны ўцякаюць ад святога крыжа ў лясы, у пустыні. Усяслаў Полацкі зразумеў гэта і, як мне вядома, у сваёй Полацкай зямлі ніколі сілаю не гнаў народ у хрысціянства. Вось таму яго любяць, бо чэрнь любіць справядлівых і цяроплівых.

Тарханіёт уважліва слухаў Арсенія і з кожным новым словам еўнуха ўсё болей хмурыўся. Калі ж той скончыў, раздражнёна сказаў:

— Табе, як я заўважыў, падабаецца чалавек, што асмельваецца выступаць супраць святой царквы, якую ўзвёў у душах народаў Хрыстос Пантакратар. Ты хутка забыўся пра лёс бацькі свайго, роду свайго і свой лёс.

Еўнух збляеў як палатно, глуха вымавіў:

— Нас многа з драпінай на сэрцы.

Потым паваіўся ў ногі стрыечнаму брату, пачаў цалаваць ягонае калена. Тарханіёт моўчкі стаяў над ім; твар быў суровы і

бледны, быццам высечаны з радоскага мармуру. Ён любіў сябе такога — моцнага, уладнага, бязлітаснага. Ён і Арсенія цярэў побач ў сабою дзеля таго, каб ярчэй падкрэсліць сваю выключнасць, сваё духоўнае і фізічнае здароўе. Гэтак у спальнях парфіраносных базілеўсаў на Палатыі трымаюць сотні еўнухаў, каб вастрэй адчуць асалоду сваёй мужчынскай сілы.

Нарэшце Тарханіёт адпусціў Арсенія, а сам зноў лёг на цёплую какамавую шкуру. Цемра і цішыня наплывалі на яго. Ён любіў вось такія хвіліны абсалютнай адзіноцты, калі, здаецца, робішся часцінкай гэтага маўчання і душа твая ляціць увысць, у залаты эфір, да божага прастола. Ён ляжаў і ўспамінаў шумныя вуліцы і плошчы Канстанцінопаля, чайкі і ветразі караблёў над пралівам, непрыступныя сцены Палатыя, ураган чалавечых галасоў над іпадромам, калі па ім імчацца калясніцы. Гэта было ягонае жыццё, ягоная радзіма і ягоная імперыя. «Божа, дзякуй табе, што я нарадзіўся рамею, — думаў ён, пазіраючы ў цемру. — Ты мог бы пусціць мяне ў гэты свет арабам, эфіопам ці славянінам, але ты злітаваўся, і я — рамей, сын і слуга вялікай імперыі, якой няма роўні, слуга свяшчэннага базілеўса. Дзякуй табе, Усывышні». Паступова думкі ягоныя зноў вярнуліся да Кіева, да вялікага князя. Ці ўдасца ўтаварыць яго паслаць дапаможнае войска ў Візантыю? Падарункі князь атрымаў багатыя, але ж гэтыя таўраскіфы надзіва незразумелыя, упартыя і хітрыя людзі. У сваёй ганарлівасці яны часта забываюць, што іхні лёс у руках вечнага неба. Яны быццам бы саюзнікі імперыі, базілеўса, але яшчэ з часоў князя Алега могуць у самы непатрэбны момант паказаць зубы. Тым болын не варта сварыцца з імі цяпер, калі хрысціянства, як залаты сасуд, разбілася на дзве часткі. Папа Грыгорый з Рыма і Генрых, імператар свяшчэннай Рымскай імперыі, хоць і грызуцца, ваююць між сабой, але з аднолькавай прагнасцю глядзяць на ўсход, на Кіеў, куды можна закінуць сеці і ўзяць багаты ўлоў чалавечых душ. Візантыйская царква не павінна аддаць Русь царкве рымскай, калі такое здарыцца, імперыя ператворыцца ў востраў, з усіх бакоў абкружаны ворагамі. Святая Сафія, зберажы імперыю і яе верных слуг!

А наконт полацкага князя трэба таксама падумаць. Ён быццам клін, што ўвабіты ў самае сэрца Кіеўскай дзяржавы. Гэты клін трэба берагчы, трэба паліваць яго вадзіцаю, каб ён разбухаў, ламаў, расколаў гранітны маналіт. Моцныя саюзнікі патрэбны Візантыі толькі на час паходу, на час вайны, калі ж наступіць мір, калі меч ляжа ў похвы, калі з баявога каня здымуць сядло, саюзнікаў трэба аслабляць. Такі закон жыцця. У адным стэпе няма месца двум ільвам.

Раніцою ў суправаджэнні слугі-армяніна Тарханіёт пайшоў па Кіеве, пайшоў, куды вялі вочы. У велізарным незнаёмым горадзе ён быў, як Іоў у чэраве кіта. Гэты горад неабходна было вывучыць, хоць трошкі зразумець.

Тарханіёт апрануў грубы дарожны плашч з капюшонам, на ногі абуў мяккія вастрасосыя сандалі. Чым бядней на табе адзенне, тым менш на цябе глядзяць. Так спрадвеку павялося ў Візантыі, так было і ў Кіеве.

Ужо з першага позірку, з першых крокаў стала зразумела, чаму тыя людзі, што пабывалі ў Кіеве, называлі яго другім Канстанцінопалем. Горад быў вельмі шматлюдны, шматталосы і вельмі багаты. Уражвалі не толькі велікакняжацкія харомы альбо баярскія палаты, якія будаваліся ў два і тры ярусы. Купцы і вольныя рамеснікі таксама стараліся аздобіць, упрыгожыць сваё жылло, ды так, каб дыханне перахапіла ў таго, хто гляне. Дамы са свяцёлкамі стаялі, як цацкі. На дахах і на вільчыках — вясёлыя пеўні, звяры, хвастатыя рыбы. Надбрамныя стрэшкі, веснічкі, балясы перавіты мудрагелістымі ўзорамі. Тут і пшанічныя каласы, і лутавыя кветкі, і рознакаляровыя геаметрычныя фігуры. Двары і дарожкі акуратна выкладзены аднолькавага памеру камянямі або шіткамі. Чырвоны, сіні, карычневы колеры ўладарнічаюць усюды, цешаць вока, радуюць душу. У большасці сваёй дамы пакрыты алавянымі лістамі.

Адчуваецца, што горад нядаўна стаў хрысціянскім, бо ў розных канцах яго пагрозна ўзвышаюцца паганскія курганы. Нават непадалёку ад Сафійскага сабора, за царквою Ірыны, якую збудаваў князь Яраслаў Уладзіміравіч, стаіць курган «Дзірава магіла». На думку Тарханіёта, гэтыя курганы даўно трэба было скапаць, зраўняць з зямлёй, бо, як гнойныя большкі д'ябла, раняць яны хрысціянскае вока.

Стараючыся забыцца пра сваё паганскае мінулае, Кіеў паспешліва будзе цэрквы. Лепшая з лепшых між іх Сафія, мітраполія Русі. Велізарны храм, які вячаюць трынаццаць купалоў, лёгка, бязважка ўздымаецца ў нябесны блакіт і ззяе, гарыць, як светлая дзянніца. Кіяне называюць Сафію ружовабокай. Сцены яе клалі з дзікага каменю і плінфы, змацоўваючы растворам вапны і цамянкі. І цамянка дала сонечны колер усёй царкве. Бліжэй да зямлі сцены зроблены з чырвонага кварцыту, з гранітных блокаў. Здаецца, што царква стаіць на агні. Унутры ж Сафія ззяе рознакаляровай іскрыстай мазаікай, такой асляпляльнай, такой багатай, што Тарханіёт заплюшчыў вочы. «У нечым гэты народ можа пераўзвысці Візантыю», — падумалася рамею, але ён адагнаў прэч нечаканую кашчунную думку. Нездарма кажуць, што дурань і на чужыя іконы

моліцца. Ён, мудры, разумны, Тарханіёт, будзе маліцца толькі на свае, на візантыйскія іконы і, як вернецца ў Канстанцінопаль, адразу ж пойдзе ў святую Сафію, у тую, што адзіная на ўсёй зямлі.

На княжы двор прыйшоў ён пад вечар з разбітымі нагамі, са страшнай стомай у целе. Даўно не выпадала столькі хадзіць, але ён быў задаволены — сапраўдны слуга імперыі і базілеўса павінен не шкадаваць сябе. Вер толькі таму, што ўбачыш сваімі вачамі, што кранеш сваёй рукою.

Арсеній да яго вяртання падрыхтаваў травяную лазню. Тарханіэта адразу распанулі, пасадзілі ў велізарную дубовую дзежку, налітую ледзь не кіпятком. У вадзе плавалі травы і семя траў, такія пахкія, такія салодка-дурманныя, што рамей адчуў кружэнне галавы, а ў вачах пабеглі іскры. Праз нядоўгі час Тарханіёту пачало здавацца, што ён памаладзеў на добрых дваццаць гадоў. Цела было лёгкае і пругкае, як не сваё, быццам нехта замяніў плоць, замест ранейшай, старой, даў маладую, свежую.

— Я ўзнагароджу цябе, Арсеній, — млеючы ад асалоды, паабяцаў Тарханіёт. Еўнух у звычайнай пакоры схіліў галаву, і, як заўсёды, вочы былі спакойна-бяспасныя.

Апранаючыся, рамей заўважыў між сваіх прыслужнікаў незнаёмага чалавека, новы твар. Густыя чорныя валасы ў чалавека тапырыліся над смуглым ілбом, настырна лезлі ў вочы. Але не рамейскія былі чарната і смугласць, не рамейскія, хоць і чорныя, вочы. Чорнаму колеру не хапала паўднёвай спякотнасці.

— Хто гэта? — строга спытаўся ў Арсенія Тарханіёт.

— Я купіў раба. Яны тут не дорага каштуюць, — растлумачыў еўнух.

— Няхай падыдзе да мяне, — загадаў Тарханіёт.

Чорнавалосы раб не надта палахліва падышоў, пакланіўся, спакойна пазіраў у твар Тарханіёту. Значыцца, у няволі нядаўна, бо старыя рабы, навучаныя жыццём, не глядзяць так смела на гаспадара.

— Хто ты і адкуль? — спытаўся Тарханіёт. Ён ведаў мову русаў, даволі добра валодаў ёю.

— Я Дзяніс. Залатар з горада Менска, — павольна вымаўляючы словы, адказаў нявольнік.

— Былы залатар, — паправіў Арсеній.

Дзяніс глянуў на яго, спачатку не зразумеў, але і потым, калі да яго дайшоў сэнс еўнуховых слоў, паўтарыў:

— Я залатар.

— Дзе ж знаходзіцца твой Менск? — пацікавіўся Тарханіёт.

— У Крыўскай зямлі. На поўнач адсюль. Трэба плыць уверх па Дняпры, потым на левую руку будзе Бярэзіна, а з Бярэзіны трэба кіравацца ў раку Свіслач. Там і будзе Менск.

— Як трапіў у няволю?

— З палонам у Кіеў прыгналі. Князі варагуюць між сабой, нас, рукадзельных людзей і смердаў, у здабычу бяруць.

Тарханіёт задаволіўся адказам і адпусціў раба, сказаўшы:

— Добра працуй на мяне, і бізун абыдзе тваю спіну.

Пазіраючы, як Арсеній з Дзянісам выходзяць з лазні, падумаў, што занадта доўга размаўляў з рабом. Гэтым стварэннем дастаткова ківа пальца, нахмураных броваў. Раб ёсць раб. Дзеля таго, каб пісалі свае хранографы гісторыкі, каб гутарылі з Богам філосафы і паэты, каб славілі Усявышняга свяшчэннікі, павінен круціць жорны, махаць матыкаю на камяністым полі раб. І ўсё-ткі Арсеній разумна зрабіў, купіўшы раба-славяніна. Трэба мець пад рукою мясцовых людзей, яны ведаюць звычай свайго краю, ведаюць характар тубыльцаў.

Цяжкі дні. Вялікі князь Ізяслаў, здавалася, забыўся пра пасланца рамейскага базілеўса. Тарханіёту і ягоным людзям спраўна дастаўлялі з княжацкай кухні мяса і віно, пшанічны хлеб. І толькі. Князь не падаваў ні слова, ні гуку. Тарханіёт некалькі разоў спрабаваў трапіць да яго на прыём, але князь то ездзіў на ловы, то займаўся з дружынаю, то раптам наочываўся на яго чорны сум, і лекары патаемна ад людзей лячылі князя. Рамей здагадваўся, што князь проста не хоча пакуль што сустракацца з ім, нечага чакае. Але чаго ж чакае Ізяслаў? Паражэння візантыйцаў у вайне з сельджукамі? З'яўлення на Палатыі новага базілеўса? Адзін Бог усё гэта ведаў, але патрэбна было ведаць і Тарханіёту. І ён раскідваў па горадзе невад сваіх сышчыкаў, нават новага раба Дзяніса, які зрэдку хадзіў на Падол кушшць у ганчароў посуд, прымушаў уважліва слухаць усё, пра што гавораць між сабой кіяне, і дакладваць яму. Але ўсё гэта была дробная рыбка, буйной рыбаю рамей заняўся сам. Перш-наперш ён запрасіў да сябе ў госці варага Торда. Рыжавалосы велікан любіў віно, любіў добра паесці, і абедзенны стол у Тарханіёта аж гнуўся ад свежай дзічыны і рыбы, ад розных прысмакаў, а віно было самае найлепшае — кірскае і фалернскае.

Тарханіёт, як звычайна, пачаў з лісловых слоў, сказаў Торду:

— Такі адважны, такі мудры воін, як ты, мог бы з поспехам служыць у Канстанцінополі, быць самім этэрыярхам, начальнікам імператарскай гвардыі.

Торд сустрэў пахвалу рамея спакойна, усміхнуўся.

— Нашы людзі ёсць і ў вас, у Візантыі. І ў гвардыі імператарскай

сłużаць. Па ўсёй Еўропе, пры ўсіх каралеўскіх дварах, цэняць сыноў халоднага мора. Нашы скальды¹² складаюць песні конунгам¹³ Даніі, Нарвегіі, Швецыі і Англіі.

— А сам ты адкуль? — спытаў Тарханіёт.

— З Нарвегіі. Але я яе ні разу не бачыў. Майго дзеда Інгольва выгнаў за мора Харальд Цудоўнавалосы. Гэтага Харальда спачатку называлі Касматым, бо ён даў клятву — пакуль не возьме ўладу, не будзе стрыгчы валасы.

— І ён пастрыгся?

— Так, ён стаў першым нарвежскім конунгам. А ўсе тыя, хто не жадаў мець над сабой нічыёй рукі, рассыпаліся па свеце. Майго дзеда лёс прывёў у Полацк, а потым сюды, у Кіеў. З таго часу Одзін, галоўны Бог, Бог вайны і Бог мёртвых, ахоўвае наш род на чужой зямлі. Каму толькі мы не служылі! Полацкаму князю Брачыславу, Ішязю Яраславу Мудраму. Даўно памерлі мой дзед, мой бацька. Сёння мая баявая сякера служыць князю Ізяславу. Мая сякера — чэсная сякера.

Гэты Торд быў не такі прасты, як здавалася напачатку. З ім, падумалася Тарханіёту, трэба паводзіць сябе край як асцярожна.

— У Еўропе зараз ёсць дзве магутныя сілы: вікінгі і Візантыя, — сказаў рамей. — Вікінгі валодаюць Поўначчу, Візантыя — Поўднем.

Але Торд не згадзіўся.

— Сыны халодных мораў шіаваюць па Міжземным моры, як у сябе дома. Сцяг вікінгаў, на якім вышыты грутан, ужо лунае над Сіцыліяй. Нашы мячы, ці, як называюць іх скальды, сярпы ранаў, не можа спыніць ніхто. Ваша ж імперыя, прабач мяне, ужо не дзяўчына і нават не маладая жанчына, а бабуля.

Гэта была знявага, але рамей праглынуў яе, як глытаюць на званым абедзе ў базілеўсаў дужа пераперчанае мяса. І пячэ, і рот гарыць, а вымушаны ўсміхацца.

— За сілу, — узяў кубак з кіпрскім віном Тарханіёт.

— За сілу, — падтрымаў яго Торд.

Рамей умеў піць не п'янеючы. Такому ўменню папярэднічала цяжкая трэніроўка. Трэба было, калі п'еш віно, затойваць дыханне, рабіць доўгі глыток, папярэдне перад трапезай выпіўшы лыжку аліўкавага масла. Калі ж даводзілася піць занадта шмат, калі ўжо страўнік грашчаў ад віна, рамей пад нейкай прычынаю выходзіў з-за стала і ў суседнім пакоі глыбока засоўваў сабе ў рот гусінае пяро, змазанае тлушчам. Рабы выціралі з паддогі ваніты, а рамей зноў быў

¹² Скальды — ісландскія і нарвежскія паэты IX—XIII стст.

¹³ Конунг — кароль

лёгкі і цвярозы.

Так ён зрабіў і сёння. Торд ужо араў носам стол, а Тарханіёт, хітра ўсміхаючыся, усё наліваў і наліваў: «Пі, варвар, — зларадна думаў ён. — Ты назваў імперыю старой бабуляй, але гэта мудрая старая будзе жыць вечна, а вы, маладыя, прагныя да віна і крыві, захлынецеся ва ўласнай блявоціне каля яе ног. Нездарма Бог пасадзіў вінаградную лазу менавіта на нашай зямлі, бо толькі рамейскі народ можа сілу і ярасць віна падпарадкаваць свайму розуму. Варварскія плямёны спіліся б, як цюцькі, маючы ў сваім агародзе, пад сваім акном такую лазу».

Віно зрабіла Торда болын гаваркім і пакладзістым. Ён нават пачаў хваліць Візантыю. Гэта адразу ўлавіў Тарханіёт, сказаў:

— Імперыю можна любіць, ёй можна служыць, жывучы далёка ад яе. Сонца ж далёка ад нас, у нябеснай бездані, але яно грэе ўсіх нас, асвятляе шляхі, спеліць наш хлеб, і ўсе мы любім яго. Так і Візантыйская імперыя. Той, хто верны ёй, шчаслівы чалавек, бо яна ўмее жорстка караць адступнікаў і ворагаў сваіх.

— Я не вораг, — хітнуў п'янай галавой Торд. — Мая баявая сякера не чырванела ад рамейскай крыві. Я хацеў бы ўбачыць ваша рамейскае войска, бо чуў, што яно моцнае і вельмі добра ўзброена. А я люблю добрую зброю.

— О, нашаму войску няма роўні! — усклікнуў Тарханіёт. — Я бачыў яго ў сірыйскай пустыні. Уперадзе ідуць бандафоры-сцяганосцы і букінатары-трубачы. За імі — фаланга цяжкаўзброеных пехацінцаў, якія называюцца skutатамі. Лёгкая пяхота, або, як мы завём іх, псілы, акружае з усіх бакоў skutатаў, дапамагае ім у час бою. Калоны skutатаў, як жывая крэпасць, за якой могуць схавацца і конніца, і лёгкая пяхота. Усе ў яркіх шпашках, у бліскучых даспехах, з двухлёзнымі сякерамі і коп'ямі, з рагатымі жалезнымі шарамі, з арбалетамі-саленарыямі. А следам ідзе абоз, у якім вязуць ваду і хлеб, фураж для коней, ручныя млыны, пілы, малаткі, штурмавыя лесвіцы, пантоны для пераправы цераз рэкі і агонь, наш славыты і страшны мідыйскі або грэчаскі агонь. Гэта трэба ўбачыць на свае вочы, трэба пачуць мерны і настойлівы крок непрыступнай фалангі, калі толькі пясок жорстка рыпіць пад моцнымі нагамі, калі гадзюкі хаваюцца ў норы, а крылатыя арлы ў пчыліны між скал, і ўбачыўшы гэта, абавязкова скажаш сабе: «Вось яны — непераможныя! Вось яны — бяссмертныя!»

Торд як зачараваны слухаў Тарханіёта. Яму, што нарадзіўся пад шум бітвы на дне варажскай лодзі, гэтыя словы былі як бальзам, як ласкавая ўсмішка самой Святой Дзевы.

— Русы таксама нядрэнные воіны, — працягваў рамей. — Імперыя помніць князеў Алега і Святаслава. Кіеўскі меч пашырыў межы дзяржавы ад Еўксінскага Понта¹⁴ да льдоў Поўначы.

— Моцны баявы народ, — згадзіўся Торд.

— Але ім ніколі не зраўняцца з рамеямі, — бліснуў вачамі Тарханіёт. — У нас ёсць адзін Бог і адзін баганосны імператар, а яны, акрамя Хрыста, пакланяюцца, хоць і патаемна, лясным ідалам, і кожны іхні горад, кожны ўдзельны князь хоча аддзяліцца ад вялікага князя кіеўскага Ізяслава, хоча сам сабе быць гаспадаром. А гэта — смерць для дзяржавы. Сцяна заўсёды сцяна, але калі разабраць яе на асобныя камяні, сцяна робіцца кучай камянёў, за якімі не схаваешся ад варожага мяча. Ад нашых карабелышчыкаў чуў я, што ў паўднёвых морах ёсць магнітная гара. І вось калі да яе падплываюць, магніт выцягвае з карабля ўсе жалезныя часткі: цвікі, балты, заклёпкі, і карабель рассыпаецца. Разумееш мяне? Улада адзінага базілеўса тое жалеза, якое мацуе карабель дзяржавы. Ну яшчэ, калі быць дакладным, дзяржаву мацуюць золата і срэбра.

— Што золата і срэбра?! — раптам усклікнуў Торд. — На свеце няма нічога ярчэйшага за вадугу і агонь.

Тарханіёт здзіўлена глянуў на яго, зразумеў, што мозг варага да краёў напоўнены віном, але працягваў далей:

— Ты, напэўна, ведаеш і, напэўна, бачыў, што тут, у Кіеве, у порубе, сядзіць полацкі князь Усяслаў.

Торд згодна кінуў галавой.

— Ведаю, вельмі адважны князь.

— Дык вось, наш базілеўс гэтаму князю замест вады даўно наліў бы ў кубак адвар цыкуты, і князя б не было. Але гэта справа саміх русаў, самога вялікага князя Ізяслава. Я ж хачу сказаць, што Усяслаў Полацкі, як і ты, бясстрашны Торд, можа стаць верным сябрам Візантыі.

Пры такіх словах Торд узняў галаву.

— Імперыі патрэбны такія людзі, расчучыя, моцныя, людзі, якіх паважае і любіць народ, — не спыняўся, казаў далей Тарханіёт. — І ты не памылішся, адважны Торд, калі болын пільна глянеш на Канстанцінопаль, сцены якога ўзведзены не з саломы і не з чароту, а з мячоў і коп'яў непераможных воінаў.

— Але я служу вялікаму князю Ізяславу, — раптам вымавіў Торд.

— Усе мы служым Хрысту. Ён — адзіны наш уладар, — узвёў вочы ўгору Тарханіёт. На душы ў рамея была прыкрасць. Аказваецца,

¹⁴ Еўксінскі Понт — Чорнае мора

гэты паўночны варвар, гэты п'яны цюлень памятае пра свой абавязак і, як ні дзіўна, не пазбаўлены высакародства. «Што ж, не ўсякае дрэва адразу згінаецца, — падумаў Тарханіёт. — Але я ўпэўнены, што неўзабаве знайду ключ да жалезнага сэрца варага». Ён узняў кубак, сказаў:

— Давай, як сябры-застольнікі, вып'ем за тых дарогі, зямныя і марскія, што яшчэ чакаюць нас у нашым жыцці.

— Вып'ем, — усхапіўся Торд.

Калі нарэшце п'яны Торд пайшоў, рамай загадаў прынесці папірус, чарнілку, пяро і, пазіраючы на жоўта-пунсовы агенчык свечкі, застыў у глыбокім одуме. Гэта былі найлепшыя ягонныя хвіліны. Тлум дня сплываў, душа лагаднела, спакайнела, ачышчалася, можна было падумаць пра сэнс зямнога жыцця. Тарханіёт з ранняга юнацтва прывучаў сябе глядзець на ўсё цвяроза, старацца як мага глыбей пранікаць у сутнасць рэчаў і з'яў. Ён добра памятаў словы вялікага сіцылійца філосафа Эмпедокла:

Зямлю зямлёю мы бачым, бачым ваду вадою,
Дзіўным эфірам эфір, агнём агонь бессардэчны,
Каханне мы бачым каханнем,
Разлад атрутным разладам.

Хацелася напісаць нешта мудрае, значнае, каб далёкі нашчадак-рамай у такой жа самотнай глухой начы прагаа чытаў, хваляваўся ад прачытанага, доўга не спаў, перагукваўся з ім, Тарханіётам, уражанай душою праз стагоддзі. Там, у недасяжнай будучыні, будзе такі ж вецер, і будзе Іпумець рака, нямоўчна, глыбінна, і будзе нехта крочыць па начной сцежцы, над якой гараць задуменныя блакітныя зоркі. Якое кароткае зямное жыццё! Толькі народзішся, толькі разумным вокам глянеш на свет, як ужо трэба рыхтавацца да жыцця нябеснага, вечнага.

Тарханіёт уздыхнуў, адклаў пяро. Не пісалася. Тады ён паклікаў Арсенія, загадаў, каб той прывёў Дзяніса, новага раба. Калі раб увайшоў, глянуў на яго і на Арсенія строга, у гневе зламаў густое чорнае брыво, сказаў:

— Гэты рус дужа валасаты. У раба павінна быць голая галава, па якой заўсёды можна ўдарыць, на якую можна сыпаць попел і пясок. Няхай яго астрыгуць, і ты, Арсеній, зноў прывядзі яго да мяне.

Неўзабаве прыйшоў астрыжаны Дзяніс. Белая незагарэлая скура на цёмені рэзка адрознівалася ад смутлай, амаль карычнева-чорнай скуры шчокаў. Але нічога — папрацуе на сонцы дзень-другі і адразу стане цёмнагаловы.

Раб стаяў панылы, невясёлы. Яны, рабы, вясёлымі бываюць

толькі тады, калі з дазволу гаспадара п'юць неразбаўленае віно, падаюць на зямлю, балбочуць нешта незразумелае і смяюцца, як дзеці. У Тарханіёта гэта заўсёды выклікала агіду. П'яная дзікая ўсмешка на худым, дачасна пастарэлым твары была ўсмешкаю д'ябла.

— Сумуеш па радзіме? — спытаў Тарханіёт. Ён сам здзівіўся свайму пытанню, бо хіба вядома рабам-варварам, што такое сум, гонар, адчуванне страты? У іх ёсць мускулы, вочы, рот, маюцца зачаткі душы, але толькі зачаткі. Душа рабоў — бяскрылая сляпая птушка. Ды пытанне вырвалася само па сабе, пэўна, ён, Тарханіёт, расчуліўся, памякчэў, успомніўшы Эмпедокла.

Не чакаючы адказу, Тарханіёт гаварыў далей:

— Тут, у Кіеве, сядзіць у порубе разам з сынамі князь Усяслаў Полацкі. Твой былы князь. Разумееш?

Раб кіўнуў астрыжанай галавою.

— Кіеўская чэрнь шануе, любіць яго, хоць любоў чэрні заваяваць лёгка: кінь ёй мяса, віна — і ты Бог. Ды не віном і не мясам заарканіў Усяслаў кіеўскі Падол, бо сёння сам нічога не мае. Іншым ён бярэ, але я не гэта хачу табе сказаць. Каля акенца поруба, я сам бачыў, спыняюцца людзі і некаторыя з іх нават размаўляюць з князем — вярта дазваляе. Чаму б табе не схадзіць да акенца?

Раб уздрыгнуў, з непаразумееннем глянуў на гаспадара. Ён не мог даўмецца, што хаваецца за такой прапановай. Навошта рамей сваім словам кроіць сэрца яму, Дзянісу, які столькі адпакутаваў за апошні сонцаварот?

— Чаго ж ты маўчыш? — настойваў Тарханіёт, не дачакаўшыся адказу, стукнуў драўляным малаточкам па званку, які на скураным пазалочаным рэмені вісеў леваруч ад яго. Адразу ж увайшоў Арсеній.

— Заўтра павядзеш раба да поруба, у якім сядзіць князь Усяслаў, — сказаў Тарханіёт еўнуху. Калі Дзяніс выйшаў, растлумачыў:

— Мне патрэбна звязацца з гэтым апальным князем. Імперыя павінна шукаць сяброў не толькі ў залатых палатах, на тронах, паміж радасці і славы, але і там, куды рэдка трапляе сонечны прамень: у хаалупах жабракоў, у турмах і катавальнях. Нездарма кажуць, што здаровы жабрак шчаслівейшы за хворага базілеўса. Там, на дне жыцця, дрэмлюць магутныя сілы. Яны сляпыя, нямыя, страшныя, дзікія, але з імі трэба падтрымліваць сувязь, каб у рашучы час, у час, калі зазвоняць мячы і пацячэ кроў, яны былі з намі. Давядзеш раба да акенца, а сам адыдзешся ўбок. Не трэба, каб вярта ўбачыла каля поруба рамея. Калі ж схопяць раба, а яго могуць схпіць, ён скажа,

што сам родам з Полацкай зямлі, засумаваў па радзіме і захацеў глянуць на свайго князя. Тарханіёт змоўк.

— І гэта ўсё, брат? — асцярожна запытаў Арсеній.

— Не. Самае галоўнае тое, што раб, непрыкметна для варты, павінен кінуць у поруб вось гэты шарык.

Тарханіёт двума пальцамі ўзяў са стала невялікі шарык з цёмна-жоўтага воску.

— Унутры шарыка схавана пасланне князю Усяславу. Я напісаў пасланне рускімі літарамі на ядвабнай стужцы.

— Але раб і разам з рабом твой шарык могуць трапіць у рукі варты, а я чуў што вялікі князь Ізяслаў бязлітасна карае ворагаў сваёй дзяржавы, — сказаў Арсеній.

— Ворагаў бязлітасна караюць усе базілеўсы, не толькі Ізяслаў — усміхнуўся Тарханіёт. — І гэта не мой шарык, а наш. Наш. Зразумеў? Дарэчы, пад пасланнем на ядвабнай стужцы я напісаў тваё імя.

Тарханіёт пранізліва пазіраў на еўнуха.

— Маё? — перапытаў еўнух.

— Тваё. Калі схопяць раба, схопяць і цябе. Пастарайся ж, каб раба не схопілі і каб шарык трапіў у поруб, у рукі Усяслава. І яшчэ... Вы пойдзеце да поруба заўтра, пад вечар. Перад гэтым добра накармі раба, не шкадуй мяса, дай кубак віна, а ў віно ўсып вось гэты парашок. Вы, еўнухі, лепш ведаеце, што гэта такое.

— Атрута, — прашаптаў Арсеній, беручы ў рукі маленечкую медную чарачку, на дне якой быў насыпаны чырвоны парашок. — Ты хочаш, каб раб памёр?

— Хачу. Я думаю, што яму ўдасца кінуць шарык у поруб і што Усяслаў, вораг Яраславічаў, захавае тайну шарыка. Але раба пасля гэтага могуць схопіць, пачнуць дапытваць гарачым жалезам... Няхай лепш ён памрэ трошкі раней і не пасее выдаць мяне і цябе. Ён мой раб, мая ўласнасць, і я хачу, каб і смерць ён прыняў ад мяне, а не ад некага іншага. Можаш ісці, Арсеній.

Еўнух пайшоў, схавашы чарачку з атрутай у доўгае рукаво сваёй бледна-ружовай хламіды. Атрута для візантыйскіх еўнухоў такая ж звычайная рэч, як хлеб і вада. Колькі парфіраносных базілеўсаў і базіліс, адважных страцігаў і мудрых эпархаў на самым узлёце жыццёвых сіл, у цвіценні душы і цела раптам, як лёгкі штуршок, адчувалі няўлоўную млявасць пад сэрцам. Гэта быў сігнал, знак, што атрута, маленечкая расінка смертаноснай вадкасці або драбінка, пылінка парашка пранікла ў кроў і назад, са скляпенняў чалавечага цела, яна можа выйсці, толькі ўзяўшы з сабою чалавечую душу. Пачыналі выпадаць валасы, прычым усе: з вусоў і броваў, з

падпахай... Твар набухай разбракаў, мяняў колер. Смуглая скура штодня рабілася ўсё болей ружовай, зеленавата-фіялетавай. Размякчаліся косці, шую не трымала галаву, ногі — цела. З пальцаў, як рыбіна луска, абляталі пазногці. Расінка і пылінка забівалі гігантаў, рабілі нікчэмным прахам тых, хто зубамі перакусваў цвікі і ламаў у руках конскія падковы. І ўсім гэтым з найвялікшым спрытам і майстэрствам валодалі еўнухі, людзі, у якіх жыццё адабрала ўсе зямныя радасці, пакінуўшы толькі адну жорсткую радасць — забіваць.

Тарханіёт глядзеў услед Арсенію, і холад бег у рамея па скуры.

Частка II

Князю Усяславу прыснілася Сафія, саборны полацкі храм. Не жонка прыснілася, не сыны, не бацька з маці, а царква. На ўзлombokу над шырокай Дзвіной адкрылася яна воку, сяміверхая, прыгожая. Чырвоная цэгла-плінфа і шэра-сіняватыя камяні-булыгі, з якіх дойліды клалі сцены, надавалі ёй пярэстасць і таямнічую суровасць. Уверх узмывала яна, да самых воблакаў, да лапікаў сіняга неба і ўся была, як парыў свежага ветру.

Сафія па-рамейску азначае мудрасць. Мудрасць хацелі мець на сваёй зямлі тыя людзі, што пачыналі будаваць храм. Колькі працы дала яна і палачанам, і камнясечцам-рамеям, і яму, Усяславу! Гліну, камень, дрэва, галаснікі, панікадзілы, званы, срэбра, воск патрабавала цяжкая шматгадовая будоўля, і ўсё княства напружвала сілы, аблівалася потам і будавала, будавала... Мудрасці, святога слова хацелі ўсе, а ён, князь Усяслаў, хацеў, каб у Полацку царква была не горшая, чым у Кіеве ці Ноўгарадзе. І нездарма, калі захапіў Ноўгарад, спаліўшы яго да Нераўскага канца, адразу загадаў зняць усе царкоўныя званы і везці іх у Полацк. «Няхай мая Сафія званчэйшаю будзе», — сказаў тады воям.

І вось яна прыснілася тут, у порубе, і неяк дзіўна прыснілася, трывожна. Бачылася яму, што плыве ён па Дзвіне, плыве адзін, у простым лёгкім чоўніку, падобным на арэхавую шкарлупіну. Полацк быццам вымер, не відно нідзе людзей, толькі свішча рачны вецер. Ён заўсёды любіў свіст ветру. І раптам раскочваецца над ракою, над берагамі грамавы голас:

— Да мяне плыві!

Зверху ідзе голас. Ён уздымае галаву і бачыць, што гэта Сафія гаворыць, звяртаючыся да яго, і быццам яна ўжо не царква, а вельмі прыгожая, велізарнага росту жанчына з агнянымі рыжымі валасамі.

Ён прыстае да берага, уздымаецца, правальваючыся нагамі ў мяккі пясок, па стро́ме і нарэ́шце спыняецца каля Сафіі і галавою дастае ёй толькі да калена.

— Ты мяне будаваў? — пытаецца Сафія.

— Я і Полацк, — адказвае Усяслаў.

— Навошта вы мяне будавалі?

— Так вучыць Хрыстос. Па ўсёй зямлі будуюць святыя храмы.

Полацкая зямля не горшая...

— Але ж у вас былі свае багі, былі яшчэ да Хрыста. Што вы зрабілі з імі?

— Кінулі ў Дзвіну, спалілі, пасеклі на шматкі...

— Усіх?

Ён, Усяслаў, маўчыць.

— Усіх? — строга дапытваецца Сафія.

— Не ўсіх. На патаемных лясных капішчах я загадаў пакінуць выявы Перуна і Даждзбога.

— Я так і ведала. Ты, князь, паганец. Аглушальны смех, не гром, а смех чуецца зверху. Усяслаў бачыць, як ад гэтага смеху ўздрыгваюць каменныя калені Сафіі. Праходзіць страх, і злосць апякае душу.

— Чаго ты смяешся? — дзёрзка ўздымае галаву Усяслаў. — Ты не смяецца павінна, а плакаць.

— Плакаць? — здзіўляецца Сафія.

— Так. Як ты плакала шмат стагоддзяў назад, калі першых хрысціян распіналі на крыжах, варылі ў смале, кідалі ў пашчу дзікім звярам. Ты ж тады плакала?

— Плакала.

— Навошта ж сёння прымушаеш плакаць іншых, тых, хто не верыць табе? Няўжо бачыць слёзы і пакуты асалода?

— Але ж яны не вераць Хрысту, не вераць мне!

— А хіба твая вера і твая праўда адзіная! Ёсць жа Буда, Іегова, Магамет. Быў і ёсць Пярун, бог-Ірамавік.

— Маўчы, паганец! І ты яшчэ дзівішся, што цябе трымаюць у порубе?

— Я ўжо не дзіўлюся, — сумна кажа Усяслаў.

— Скарыся, — павучае Сафія. — Ратуй душу для вечнага жыцця, ідзі ў манастыр, адмоўся ад Полацкага княства. Яно як вярыгі на тваіх руках і нагах. Што дала табе твая гордасць? Разлуку з сям'ёй, поруб... Скарыся.

Усяслаў маўчыць. З-пад ягоных ног цячэ ўніз па стро́ме жоўтым ручаём пясок.

— Яраславічы перамогуць цябе. У іх больш мячоў, больш вояў.

— Не перамогуць, — блішча гнеўнымі вачамі Усяслаў. — Перамагаюць не толькі сілай, перамагаюць верай. Ці не так вучыць Хрыстос?

— Так.

— А я веру ў сваю крыўскую зямлю. Веру! Чуеш?

Ён уздымае галаву, каб з выклікам глянуць на Сафію, але яе ўжо няма. Царквы няма, а замест яе стаіць высозны дубовы Пярун, чатырохтвары, з доўгімі залатымі вусамі.

— На гэтым месцы, над полацкім Рубонам, мог бы стаяць я, — ціха і сумна гаворыць ён. — Мне пакланяўся князь Рагвалод, усе твае прадзеды. Навошта ж ты аддаў мяне на згубу, кінуў у вір, у агонь, у балота?

— Я невіновен, — бляднее Усяслаў. — Палачане, як і Кіеў, і Ноўгарад, паверылі новаму Богу.

— Заморскаму Богу, чужому Богу, — ледзь варушыць драўляныя патрэсканыя вусны Пярун. — Чаму вы не верыце сваім багам? Чаму вас заўсёды вабіць тое, што не сваё? Беручы чужое, пакланяючыся чужому, вы самі прызнаеце перад усім светам, што вы цямнейшыя, слабейшыя розумам за іншых, дурнейшыя.

Усяслаў маўчыць.

— Я знайшоў вам імя, — пагрозліва ўзвышае голас Пярун. — Самаеды вы! Самажэрцы! Так жахлівы Крон пажыраў калісці сваіх дзяцей.

— Маўчы, — ціха вымаўляе Усяслаў, і ў словах ягоньх пакута. — Ты ж ведаеш, ты павінен ведаць, што я ніколі не называў цябе гнілым бервяном, я верыў і пакланяўся табе, як нашаму Богу. Але на тваіх вуснах кроў. Ты патрабаваў крываваў трэб, чалавечыхавяр...

— Кроў, — смяецца Пярун. — Хрысціяне залілі чалавечай крывёй Еўропу, Егіпет, Іудзею. Яны ходзяць па горла ў крыві, а вы цалуеце іхні крыж. Дзе ж вашы вочы? Няўжо былі дрэнныя лясныя, лугавыя, палявыя і хатнія багі? Няўжо не прыемна было ведаць табе, нагінаючыся над крыніцай, каб глынуць халоднай вады ў нясцерпную спёку, што на рачным дне, там, адкуль б'е нястомны струменьчык, жыве добры бог з блакітнымі вачамі і срэбнай мяккай барадой?

— Я й цяпер яшчэ веру ў такіх багоў, — шчыра кажэ Усяслаў.

— Заўсёды вер, сын мой, — весялее Пярун. — Той, хто лёгка адмаўляецца ад учарашняга, не варты заўтрашняга. А я сачу за табою, полацкі князь. І я ведаю, што не ўсіх старых багоў ты загадаў знішчыць. Я ведаю, што, будуючы Сафію, ты ненавідзеў яе.

— Няпраўда, — бляднее Усяслаў.

— Праўда. Калі ты спіш, я зазіраю ў тваё сэрца, слухаю голас тваёй душы. Ты будаваў храм для чужога бога, а думаў пра сваіх багоў. Ты не мог не будаваць, бо хрысціянамі рабіліся твае баяры, хрысціянамі рабіліся твае дружыннікі. Каб захаваць сваю ўладу, свой сталец, ты павінен быў стаць хрысціянінам. Я нават скажу табе большае. Хрысціянства, хацеў бы гэтага ты ці не хацеў, пераможа на нашай зямлі. Шмат багатых прыгожых цэркваў пабудуе яго. Людзі так павераць яму, што з радасцю будуць паміраць за Хрыста. Але недаўгавечная гэта перамога. Надыдзе такі час, такі век, калі людзі адмовяцца ад яго, будуць смяяцца з яго. Як чакаю я гэты дзень, лежачы ў гнілым смярдзучым балоце! Як хачу я ўбачыць слязу на Іпчацэ папа, які, смеючыся, здзекуючыся, сёк на маленькія трэсачкі маіх братоў!

— Ты жорсткі, — строга кажа Усяслаў.

— Жорсткасці мяне навучылі хрысціяне. Яны яшчэ запаляць па ўсёй Еўропе свае страшныя вогнішчы, і жывое чалавечае цела зашыпіць на агні.

— Прашу, пакінь мяне, — умоўна глядзіць на Перуна Усяслаў.

— Я знікаю. Я вяртаюся ў балота, — адразу цішэе Пярун. — Помні: я буду сачыць за табой.

Усяслаў прачнуўся. У порубе — цемра, цішыня... Спяць сыны. Расціслаў прычмоквае губамі. Князю зрабілася страшна, аж сэрца затахкала ў грудзях. Ён узняўся на ногі, вобмацкам падышоў да сцяны, далонямі дакрануўся да цёплага дрэва. Гэта адразу супакоіла яго. Ён заўсёды, калі было няўтульна, нявыкрутна на душы, калі ў агідным холадзе абмірала сэрца, шукаў дрэва, не абавязкова жывое, шукаў што-небудзь драўлянае і клаў на яго далоні. І адчуваў сябе лепш, упэўненей, бо жыццятворная сіла пачынала бруіцца ва ўсім целе. Магчыма, дрэва аддавала яму тое сонца, тую цеплыню, якую дзень за днём назапашвала ў сабе, калі яшчэ расло, калі было зялёным і шумлівым.

Пасля допытаў у велікакняжым палацы, пасля доўгіх размоў з манахамі з Усяслава знялі ланцугі. Манахі казалі, што святы Феадосій папрасіў аб гэтым самога Ізяслава. І кіян пачалі падпускаць да акенца поруба. Той, хто хацеў, падыходзіў, садзіўся на кукішкі, гукаў Усяслава або ягоных сыноў і пачынаў гутарку. Больш за ўсё прыходзіла тых, хто люта ненавідзеў новую веру. Шмат прыходзіла палачан з Брачыслававага падвор'я, што было непадалёку ад поруба. «Пачакай яшчэ трошкі, князь, — казалі яны шэптам. — Вызвалім цябе, тваіх сыноў з цямніцы, убачыш Полацк, сядзеш на полацкім сталец». Яго хвалявала адданасць усіх гэтых незнаёмых людзей,

рамеснікаў і купцоў, з якімі, каб не палон, не поруб, ён, магчыма, ніколі б не сустрэўся ў Полацку або Менску. Ён пазіраў на іх знізу ўверх, становіўся так, каб яны бачылі ягоны твар, часта становіўся разам з сынамі, абдымаючы сыноў, і заўсёды стараўся ў час такіх гутарак быць бадзёрым, нават вясёлым.

Да акенца падыходзілі розныя людзі. Былі нядобразычліўцы, якія радаваліся ягонаму гору і прыніжэнню. Аднойчы падкльшала бабулька з кіёчкам, пагукала сухім чорным ротам:

— Князёк, дзе ты? Пакажыся, князёк. Ён паказаўся, убачыў добры жаўтаваты тварык, васільковыя, надзіва яркія вочкі.

— Што табе, маці? — лагодна запытаўся ў бабулькі Усяслаў.

І раптам старая з вузельчыка, які трымала ў левай руцэ, шпурнула проста ў твар палоннаму князю добрую жменю балотнага броду разам з вялізнай белапузай жабаю.

— З'еш! — радасна заверашчала старая. — З'еш, антыхрыст, жабку! Гэта табе за паганства тваё! За чары твае лясныя-балотныя!

— Ведзьма! — крыкнуў Усяслаў, махнуўшы цяжкім кулаком.

Але гэта не дужа каб узбунтавала ці расхвалявала яго. За сваё ўжо немалое бурнае жыццё (якніяк, трыццаць дзевяць сонцаваротаў¹⁵ жыў на зямлі) ён пабачыў мноства людзей, цэлае мора людзей. Рознай вышыні і чысціні бываюць хвалі на моры. Гэтак жа сама і сярод людзей.

Яшчэ ў юнацтве, калі не быў полацкім князем, ён часта думаў: «Няўжо людзі, усе жывыя людзі, што ходзяць пад сонцам, не могуць сабрацца аднойчы на вечы і дамовіцца між сабою рабіць адзін аднаму толькі дабро. Няма ж такіх людзей, якія хочуць, якія жадаюць, каб ім прычынялі боль». Пажыўшы, паваяваўшы, паглядзеўшы на свет, Усяслаў зразумеў, што толькі дзівакі могуць марыць пра такое, бо чалавецтва, на жаль, не можа адначасова задумацца. Нехта думае, нехта пакутуе, а нехта смяецца або п'е віно, нехта плача, а нехта спакойна спіць.

У порубе ён адчуў голад па напісанаму слову. Ён заўсёды любіў чытаць і збіраў, дзе толькі мог, старыя пергаменны, Святыя пісанні, рамейскія, балгарскія, кіеўскія... Ён і сыноў прывучаў да чытання, і ў

¹⁵ Трыццаць дзевяць сонцаваротаў... Па нашых падліках, Усяслаў мог нарадзіцца ў 1029 годзе. Чаму? Ёсць вядомая быліна пра Волха Усяслававіча. Многія вучоныя, у тым ліку Д. Ліхачоў, А. Шахматаў, перакананы, што ў ёй ідзе размова пра Усяслава Полацкага. У быліне чытаем: «Збіраў Волх дружыну ў пятнаццаць год...» Дружыну, як вядома, мог збіраць князь, а князем полацкім Усяслаў стаў у 1044 годзе пасля смерці свайго бацькі Брачыслава Ізяславіча. Такім чынам, Усяслаў пражыў 72 гады (1029-1101 гг.).

Полацку ўсе разам яны заседжваліся над пергаменамі да глыбокай ночы. У порубе, вядома, было не да гэтага, але калі яго дапытвалі манахі, ён папрасіў, і яны прынеслі пажоўклы скрутак — пісанне грэка Плутарха. Тры ночы ён чытаў, а потым ляжаў у цемры, думаў, нібы размаўляў з далёкімі людзьмі, што жылі за тысячагоддзі да яго. Іхнія жыцці ён прымерваў да свайго жыцця, як прымерваюць старую, але моцную кальчугу. Шмат падобнага было ў яго з тымі людзьмі. Яны даўно памерлі, але дзякуючы летапісу атрымалі вечнае жыццё. Ён вучыўся ў іх цяпленню, чаканню свайго дня, свайго часу. Прайшла першая гарачка палону, калі ён, як дзікі звер, кідаўся на сцены поруба, грукаў у іх кулакамі, клікаў Яраславічаў, у гаеве спальваў сваю душу, траціў сілу. Зараз ён — ціхі, асцярожны, памяркоўны і радуецца, што ворагі не ўбачылі апечаны слязьмі ягоны твар, не ўбачылі рабскага прыніжэння ў ягоным позірку.

Усяслаў стаяў у цемры, прыслухоўваўся. Была цішыня. У такой цішыні ён пачуў нават кроплю, што там, наверху, сарвалася з лісцяў маладой таполі, якая расла побач з порубам. Ён быццам бачыў гэтую кроплю, маленькую, зіхоткую, падобную на срэбную гарошынку. Усю ноч яна спала на далоні цёплага ліста, але ранішні вецер прыляцеў з-за Дняпра, шкуматнуў тонкую таполлю, і кропля не ўтрымалася, слізганула з ліста, упала на ніжэйшы, ды і там не змагла ні за што зачэпіцца і паляцела ўніз. Лісты хацелі схопіць яе, перашкаджалі ўпасці, але яны былі дрогкія, вецер не даваў ім супакоіцца, і, прабіўшы гушчар лісцяў, кропля гучна пляснулася на пясок.

У порубе ў полацкага князя з'явіўся надзіва чуйны слых. Мала гукаў далятала ў падзямелле, ды і тыя, што прарываліся сюды, былі слабыя, кволья, але ён хутка навучыўся ўгадваць тупат каня, кашаль воядзорца, грукатанне грому, рокат званоў на Сафіі. Кожны гук быў радасцю, напамінам пра тое, што жыццё не знікла, жыццё ідзе і чакае яго, князя.

У порубе Усяслаў востра адчуваў вялікую сілу і неабдымнасць жыцця - Майскі жук, які так узрадаваў яго і сыноў, быў не адзінай жывой істотай у гэтым паўзроку. Каля акенца раскінуў срабрыстую павуціну павук. Так прыгожа, так хітра плёў ён свае смертаносныя карункі, што князь і княжычы любаваліся ім. І яшчэ адны госці, дзёрзкія, небяспечныя, наведаліся аднойчы ў поруб. Якраз быў Вялікдзень, і праз акенца вой-ахоўнік спустіў кошычак з чырвонымі яйкамі. Усяслаў і сыны пахрыстосаваліся, з'елі па яйку, астатнія пакінулі на заўтра. Вось, калі пад вечар усіх змарыў сон, Усяслаў пачуў няўлоўны шорах, такі слабы, што на яго можна было і не звярнуць увагі. Але ён асцярожна расплюшчыў вочы і, ніводным

рухам не выдаючы, што не спіць, пачаў пільна ўзірацца ў змрок. Па сцяне поруба да кошыка з яйкамі бяшумна падкрадваліся два пацукі. Агідныя доўгія хвасты, вострыя зубастыя пысы... Яны баяліся сваіх смяртэльных ворагаў, людзей, і ўсёткі ішлі па здабычу туды, дзе жывуць людзі, а Усяслаў, адважны князь, баяўся іх. Ён нават хацеў пляснуць рукой па саломе, але чамусьці перадумаў, пачаў назіраць, што будзе далей. Пацукі падкраліся да кошыка, пачалі абнюхваць яйкі. Гэта была іхняя любімая ежа, але як узяць яе? Яны ціхутка перакулілі кошычак, высыпалі яйкі, і адзін лёг на спіну, чатырма лапкамі моцна абшчаперыўшы вялізнае яйка. Другі пацук зубамі асцярожна ўзяў напарніка за хвост і пацягнуў яго разам з яйкам. Усяслаў знямеў ад здзіўлення.

Варта каля поруба стаяла строгая, маўклівая. Усяслаў напачатку спрабаваў разгаварыць вояў, ды яны, пачуўшы князеў голас, адыходзілі далей ад акенца. Так цягнулася некалькі месяцаў, і вельмі здзіўіўся князь, калі адзін з ахоўнікаў сам загаварыў з ім, праўда, штохвілінна азіраючыся. Усяслаў зразумеў: варта падкуплена! Значыць, у Кіеве і ў Полацку не забыліся пра яго. Гэта адразу надало такую сілу, так ускрыліла душу, што князь захлынуўся ад радасці. Не ўсё страчана! Ён яшчэ сядзе на каня, ён яшчэ возьме меч.

З таго дня, калі вой-ахоўнік упершыню асмеліўся загаварыць з полацкім князем, да акенца патрохі пачалі падпускаць людзей. Гэта незвычайна абрадавала палонных княжыгааў. Кладучыся спаць, яны ўжо нецярпоўва думалі пра заўтрашнюю раніцу, меркавалі, хто першы падыдзе да акенца. Найбольш падабалася ім, калі ў адведкі да поруба прыходзілі палачане і чулася крывіцкая гаворка. Твары ў княжыгчаў святлелі. Усяслаў з радасцю глядзеў на сыноў, бо не хацеў, каб сум і крыўда на лёс грызлі іхнія сэрцы. «Маладое сэрца павінна жыць у веселасці, — думаў Усяслаў. — Не ад віна гэта веся-лосць, не ад гуляў-скокаў. Ад моцнага пляча, ад разумнай галавы і відушчай душы».

Пакуль яшчэ спалі сыны, ён стаяў у цемры і кожнай клетачкай цела адчуваў нараджэнне новага дня. Ён быццам бачыў, як залаціцца неба, як густы малочна-белы туман залівае Дняпро ва ўсёй яго шырыні. Спіць Гара, спіць Падол, а ўжо сонца, магутны Ярыла, сын Даждзбога і Лады, ахоўнік мужчынскай сілы, пачынае нацягваць свой залаты лук, пускае вогненныя стрэлы. Высокагаловая Сафія першая сустракае паёт гэтых стрэл, радуецца ім, бо адступае пераможаны змрок, бо, злосна скрыгатнуўшы зубамі, хаваецца за чорную хмару Абіда, багіня смерці і няшчасцяў. Хмара гэта сплывае з кіеўскага неба, ляціць за раку Сулу, за Харол і Вараскол, туды, дзе

гудзе ад конскіх капытоў, дыміцца начнымі бяссоннымі вогнішчамі Палавецкая зямля, Дэшті-Кыпчак. Там вострыць шаблі тысячаротная галодная арда. Там на сухіх стэпавых узлобках стаяць пласкатварыя каменныя бабы, нямыя і загадкавыя, як вечнасць. Што за народ паставіў іх? Дзеля чаго? А можа, яны ўпалі, зваліліся калісцы з неба, бо неба, як і зямля, напоўнена камянямі, праўда, не халоднымі, а гарачымі. Два сонцавароты назад вісела над зямлёй, гарэла ў начным небе хвастатая, крывававаласатая зорка, якраз тады, калі ішоў Усяслаў браць Ноўгарад. Гэта было кепскім знакам, такім кепскім, што некаторыя воі затыкалі вушы і заплюіпчвалі вочы. Тады разліўся, разбух ад вялікай вады Волхаў, а маланкі ў час навалніцы былі падобныя на карэнні вырваных бурай дрэў. Усяслаў адолеў страх, узяў Ноўгарад, зняў з цэркваў званы, радаваўся, але радасць закончылася крывавай Нямігай, цёмным порубам. Смяротны чалавек не можа змагацца з вечным небам. Неба мацнейшае ўжр тым, што высока ўзнята над чалавечай галавой і кожнае імгненне можа ўдарыць па гэтай галаве Перуновай стралой або гарачым каменем. Але хочацца, ой як хочацца паспрачацца з небам, перахітрыць яго. Нездарма ў грэкаў былі тытаны, быў Праметэй. Усяслаў стаяў у цемры, думаў пра ўсё гэта, чуйна прыслухоўваючыся да наваколля і да самога сябе.

Разгарэўся дзень. Пайшлі да поруба людзі. Паміж імі былі і сябры і ворагі. Усяслаў успамінаў старую з яе балотнай жабай, з яе ядавітай злосцю і ўжо з асцярогаю пазіраў на акенца. А сыны радаваліся кожнаму чалавечаму твару.

Недзе пасля абеду сеў ля акенца, узяўшыся рукамі за грудзі, сумны чалавек з пастрыжанай галавой. Памаўчаў, потым няўпэўнена гукнуў:

— Князь! Князь Усяслаў!

— Хто ты і што табе трэба? — падаў голас Усяслаў.

— Падыдзі бліжэй, стань на святло, каб я цябе ўбачыў.

Усяслаў выйшаў са змроку поруба на большы віднае месца. У чалавека радасна ўспыхнуў твар. Ён шырока перахрысціўся, сказаў:

— Дзякуй Богу, што я цябе ўбачыў. Цяпер і паміраць можна. Я сёння памру. Чуеш князь? Я сённяпамру.

— Хто ты? — спытаў Усяслаў.

— Залатар Дзяніс. Жыў у Менску, у тваім горадзе, князь Усяслаў. А сёння я — чорны раб рамея Тарханіёта.

— Чаму ты кажаш, залатар, што сёння памрэш? Толькі самагубцам дадзена ведаць часіну сваёй смерці. Але як полацкі князь, як твой князь, я забараняю табе накладваць на сябе рукі. Чуеш,

залатар? Жыві. Той, хто жыве, заўсёды спадзяецца на лепшае.

Дзяніс горка засмяўся.

— Я памру непадалёку ад твайго поруба. Яшчэ ўчора я быў здаровым чалавекам, яшчэ сёння раніцой. Ды, пэўна, рамеі накармілі мяне атрутай. Але я не баюся смерці. Навошта жыццё рабу?

— Жыццё дае Боц і толькі ён забірае яго з чалавечага цела, — загаварыў Усяслаў, але Дзяніс перапыніў яго:

— Ты не быў рабом, князь, хоць і сядзіш у цямніцы. Ты — князь. Як і ўсе князі, ты жывеш на небе, а я, раб, жыву пад зямлёй. Скажы мне, князь Усяслаў, чаму ляжыць у дыме і попеле Полацкая зямля? Чаму зруйнавалі Менск, а мяне, як і многіх, пагналі з палонам, сюды загналі?

— Таму, што Яраславічы перамаглі мяне і маю дружыну, — ціха адказаў Усяслаў. — Павер, я не хацеў зла крыўскай зямлі, але яны адолелі мяне.

— Ты не хацеў зла сваёй зямлі. Я веру. Але навошта ўсё сваё жыццё ты ваюеш? Навошта льюць кроў дружыннікі і смерды? Скажы, навошта?

— Я хачу, каб Полацк быў моцны, — цвёрда вымавіў Усяслаў. — Я хачу ўзяць у свае рукі дняпроўскія і дзвінскія волакi.

— Навошта так шмат крыві? — зноў перапыніў князя Дзяніс. — Зямля хоча спакою. Войскі конь топча жыта, і дзеці смердаў паміраюць з голаду. Сцены гарадоў не паспяваюць узняцца, вырасці, як іх зноў пажырае агонь. Рамеснікаў, усіх рукадзельных людзей гоняць у палон. А ты, князь, хочаш узяць волакi, хочаш дзвюх сарок у руцэ ўтрымаць. Падумай і спыніся.

— А што даецца лёгка? — спытаў Усяслаў. — Не для лёгкага жыцця прывёў нас Бог на гэту зямлю. Для барацьбы, для працы. Чуюцца мне, залатар, голас Рагнеды. І кажа яна: «Змагайся, князь».

— Цябе не перагаворыш, — сумна сказаў Дзяніс. — Што ж... Кожны з нас дзве торбы носіць: адну перад сабою, другую — за плячамі. У пярэдняю складваем чужыя памылкі, у заднюю — свае. Цяжкая пад старасць будзе ў цябе задняя, запlechная торба, князь Усяслаў. Але не я табе суддзя, а Бог.

Залатар пабляднеў, моцна прыціснуў да грудзей рукі. Яго павяло ўбок, нейкая сіла пачала выкручваць, як бы ламаць суставы. З рота палілася чорная сіна.

— Бывай, князь, — прахрыпеў Дзяніс, выхапіў з-за пазухі маленькі васковы шарык і кінуў яго ў акенца. Затым, пахістваючыся, узняўся на ногі і з мокрай галавою, бо раптоўна абліўся халодным потам, пайшоў, пашіёўся ад поруба. На кожным кроку ён спатыкаўся,

галава абвісла на грудзі. Вой-ахоўнік падбег да яго, хацеў даведацца, што за чалавек, але не паспеў вымавіць ні слова, бо Дзяніс, шырока хакнуўшы ротам, пляснуўся на зямлю каля ягоных ног, спусціў дух.

— Хто гэта быў? — спытаў у бацькі Барыс.

— Чалавек, — адказаў Усяслаў. — Чалавек... Ён падняў васковы шарык, пакруціў у руках, потым, здагадаўшыся, моцнымі пальцамі расціснуў, разламаў яго. Ядвабную стужку, скручаную ў камячок, знайшоў ён усярэдзіне шарыка, падышоў бліжэй да святла. Усяслаў трымаў яе асцярожна, кончыкамі пальцаў, бо стужка магла быць атручаная. На стужцы ён прачытаў: «Базілеўс Раман Дыяген, зямны Усётрымацель, Уладар Візантыі і цёплых мораў, шле парфіраноснае прывітанне табе, полацкі князь Усяслаў Брачыслававіч. Чуў я, што ты жывеш у смутку, у цямніцы. Але лепш добраахвотна сумаваць, чым змушана, пад бізуном, радавацца. Помні пра Візантыю, і Візантыя заўсёды будзе помніць пра цябе. Чакай змен. Гэта пасланне спалі. Арсеній».

Усяслаў задумліва ўзняў галаву ўверх, да акенца, адкуль прыляцеў шарык. Хто такі Арсеній? Чаго хочучь ад яго, полацкага князя, рамеі? Чаго хоча Раман Дыяген? А можа, гэта хітрыкі Ізяслава?

Ён выбіў з крэсіва іскру, запаліў кароценькі аплывачак свечкі, паднёс ядвабную стужку да агню. У любым выпадку стужку трэба спаліць, бо не выключана, што варта можа адшукаць поруб, ператрэсці ўсё, і калі воі знойдуць гэта пасланне, яму і сынам пагражае смяртэльная небяспека. Той, хто напісаў загадкавае пісьмо, можа, і хоча, каб меч выпрабаваў моц князевай выі.

Візантыя магутная, дакладней, была магутнай. На шмат стагоддзяў перажыла яна сваю сястру заходнюю Рымскую імперыю. Страшны ўдар нанеслі Рыму вестготы, а потым прыйшоў Адаакр, варвар-наёмнік з германскіх лясоў, і скінуў апошняга рымскага імператара Ромула Аўгуста. Візантыя засталася збоку, ацалела. Базілеўс Юсцініян, сялянскі сын, уліў у яе новую сілу, пабудаваў крэпасці на Дунаі, умацаваў войска. Але даўно няма Юсцініяна, і паступова з зааэтага сасуда імперыя ператварылася ў шчарбаты гліняны гаршчок. Праўда, яна яшчэ трымаецца на нагах, захапіла балгараў. Ды ідуць з усходу і поўдня ваяўнічыя плямёны, б'юць і б'юць у візантыйскую сцяну...

Усяслаў у глыбокім одуме стаяў насупраць акенца. Сцішыліся, засумавалі сыны і нават не ўспомнілі пра свой любімы занятак — гульню ў косці. Хоць яны не ведалі, што было напісана на ядвабнай стужцы, яны бачылі, як усхваляваўся бацька, і хваляваліся, перажывалі разам з ім.

Чаго хоча Візантыя ад яго, палоннага князя, ад яго, ізгоя? Рамеі ніколі не пачынаюць справу, якая не дае ім нейкай карысці. Гэта Усяслаў добра ведаў. Хітрасці на Палатыі, у пакоях парфіраносных базілеўсаў, заўсёды хапала. На стужцы напісана, што чакаюцца змены. Якія змены? Пэўна, вялікі князь Ізяслаў пасварыўся з Візантыяй, і рамеі хочучь скінуць яго, пасадзіць на сталец новага князя. Але па кіеўскім законе гэта павінен быць адзін з Яраславічаў. Нельга прыйсці збоку, прыйсці з невядомасці, з бязроддзя і стаць вялікім князем. Гэта будзе узурпатарствам, а узурпатара веча закідае каменнямі. Хаця калі ўглядацца ў мінулыя дні, то можна ўбачыць людзей, што не знаяй крывёй бацькоў, а ўласным розумам і сілай узялі залаты сталец. Быў жа ў ляхаў Пяст, звычайны смерд, які рабіў колы для фурманак, а стаў каралём. Як каму пашанцуе ў жыцці, як усміхнецца чалавеку ўдача. Удачлівы — гэта такі чалавек, што склаў сабе падмурак з тых камянёў, якімі яго напачатку закідвалі.

Пасля залатара ніхто не падыходзіў да акенца. Пэўна, варце здаўся падазронным чалавек, які нечакана для ўсіх памёр каля поруба. Некалькі дзён Усяслаў з сынамі не чулі людскога голасу. Але потым народ хлынуў зноў: рамеснікі з Падла, купцы з Брачыслававага падвор'я... Прыходзіў стары яўрэй у панюшанай круглай ярмолцы. Доўгія сівыя пэйсы ляжалі на плячах. Глянуў сумным карычневым вокам, нешта сказаў па-свойму, кінуў у поруб срэбны дынарыі. Дарэчы, грошы кідалі часта. Расціслаў збіраў іх у мяшэчак.

Недзе праз сяміцу пасля залатара ў шэры дажджлівы дзень асцярожна падышоў да акенца нізенькі тоўсценькі чалавек, нечым падобны на вожыка. У яго былі чорныя вясёлыя вочкі, здавалася, яму так хочацца засмяцца, але ў такім месцы смяцца не выпадала, і ён, аблізнуўшы сакавіта-чырвоныя губы, хуценька кінуў у поруб бяросту і знік. Усяслаў падняў бяросту, адчуў, як затахкала сэрца. Выціснутыя пісалам словы добра бачыліся ў паўзмроку на беласнежнай тонкай кары. «Князь Усяслаў Брачыслававіч, — было напісана на бяросце, — твае сыны і княгіня Кругаслава жывыя і здаровыя, моляць Бога за цябе, чакаюць цябе. Ведай, што ўся Полацкая зямля таксама моліцца за цябе і верная табе да скону, бо ты Рагвалодавіч і Рагаедзіч, крыві нашых старадаўніх князёў. Дружына чакае цябе, а я, старшы дружыннік Раман, Ішто з табою ад Нямігі да Ршы бец тут — у Кіеве, непадаёку ад поруба. Спадзявайся на лепшае. Мы памром, але вызвалім цябе. Божа, памажы рабу свайму Усяславу».

Гэта быў нібы голас з нябёсаў. Даўно чакаў Усяслаў такую бяросту, стаміўся чакаць, перастаў чакаць, падумаўшы, што ўсе адмовіліся ад яго, забыліся пра яго, і вось белая птушка надзеі скінула

ў цямніцу сваё пярэ.

— Сыны мае, дзеці, — усхвалявана сказаў Усяслаў, — ёсць яшчэ на зямлі добрыя верныя людзі, ёсць адважныя воі.

Расціслаў з Барысам падышлі да бацькі. Ён абняў іх, бліскаючы вачамі, гаварыў далей:

— Князь Брачыслаў, мой бацька, а ваш дзед, які далучыў да Полацка Віцебск і Усвят, перад сконам сваім паклікаў мяне і сказаў: «Сыне Усяслаў, калі Бог дасць табе мой сталец з праўдай, а не з насілле, і калі прыйдзе да цябе смерць, загадай пакласці сябе, дзе я буду ляжаць, каля маёй труны». Думаў я, дзеці, што не суджана мне выканаць волю бацькі майго, што памру далёка ад нашай радзімы, ад светлага Полацка, што не ўбачу ніколі Дзвіну, дарагі наш Рубон. Але сілы і веру мне вярнула вось гэтая бяроза. Ёсць людзі, сыны, якія верна служаць нашаму княжацкаму дому, якіх не асяпіла і не аглушыла бяда. Яны рыхтуюцца выбавіць нас на белы свет з-пад зямлі. Памолімся ж за іх.

Яны, бацька і сыны, сталі на калені і перад маленькай кволай свечкай пачалі маліцца з усёй шчырасцю і страсцю. Потым Расціслаў папрасіў:

— Дай, бацька, патрымаць бяросту.

Узяў, пачытаў напісанае і знерухомеў. І ўбачыўся яму вясновы Рубон, сонца на хвалях, залатыя пырскі, пясчаная, абхлешчаная ветрам строма і на самым версе гэтай строма, здаецца, у аблоках — бярозка. Маладая, зеленакося, белацелая. Як хацелася яму дакрануцца да цёплай вільготнай кары, пачуць трывожна-радасны шум веція, стаць пад мільготкімі кроплямі, якія градам падаюць на галаву, як толькі датыкнешся плечуком да ствала.

Барыс таксама прачытаў напісанае на бяросце, таксама ўзрадаваўся. Яго ўжо так даканалі поруб, змрок, беднае прыніжанае жыццё пасля раскошы княжацкага церама, што ён гатовы быў кінуцца ў пельку, у агонь, толькі б нешта змяніць, парушыць у сваім няшчасным лёсе. Ён быў жыццязлюбам, ён любіў віно, жанчын, прыгожае адзенне, багата прыбраных коней, любіў ловы, сакалінае паляванне, смачную ежу, і яго даводзіла да шаленства думка, што ў той час, як ён жыве жыццём падземнага чарвяка, нехта карыстаецца ўсім гэтым, нехта млее ад асалоды. «Усё з-за бацькі, — думаў ён. — Мала яму было Полацка, захацеў прыбраць да рук Ноўгарад і Смаленск, быццам там мёд п'янейшы».

Усяслаў хацеў быў спаліць бяросту на свечцы, ды кволы слабы язычок полымя толькі лізаў яе, не мог адолець. Тады князь моцнымі пальцамі пачаў ламаць, разрываць бяросту на дробныя кавалачкі і

закапаў у самым куце поруба, там, дзе з-пад гнілых збуцвелых дошак выглядала палоска цёмнай халоднай зямлі. Старанна выцер гарахавіннем рукі, па-змоўніцку ўсміхнуўся сынам.

— Будзем жыць, — сказаў Усяслаў. — Хай Бог трошкі пачакае, на неба я яшчэ пакуль не спяшаюся.

Барыс уздрыгнуў ад такіх святатацкіх слоў, спалохана перахрысціўся. Расціслаў падышоў да бацькі, пацёрся, як маладзенькі козлік, галавою аб ягоныя грудзі.

Жыццё ў порубе зрабілася веселейшым, нібы ў апраметнай цемры нехта запаліў агеньчык. Нават самая мізэрная надзея дае чалавеку сілу. Адбярыве ў чалавека надзею, і ён адразу памрэ, а калі не памрэ, дык ператворыцца ў рахманага дурнога вала, які дрэмле, аблеплены пякучымі мухамі, што залазяць яму ў самыя ноздры, і перакочвае ў роце зубамі і языком сваю бясконцую жвачку.

Праз некалькі дзён вой-ахоўнік сказаў у акенца:

— Зноў загадана цябе, князь, узяць з поруба і паставіць перад светлымі вачамі вялікага князя Ізяслава Яраславіча.

— Засумаваў без мяне твой князь? — скупа ўсміхнуўся Усяслаў.

Але вой быццам не пачуў ягоных слоў, адышоўся. У акенца заляцела дажджынка.

Частка III

Вялікі князь Ізяслаў не ведаў, што рабіць з палонным полацкім князем. «Дарэмна я схопіў яго каля Ршы, — думаў бяссоннымі начамі Ізяслаў. — Толькі рукі сабе звязаў... Хай бы бегаў гэты ізгой на злом галавы па балотах і пушчах, нехта б прыкончыў яго».

Баяры, асабліва Чудзін і брат яго Тукэ, раілі забіць Усяслава. Без крыві ўсё роўна не абысціся, дык чаго чакаць? Хіба мала ахоўнікаў? Няхай адзін з вояў добра стукне кап'ём, і ўсё. А княжычаў можна завесці ў манастыр.

Спачатку іх падтрымліваў і Святаслаў, але потым, седзячы ў сваім Чарнігаве, перадумаў, не захачеў браць кроў на душу.

Супраць забойства адразу ж падаў свой голас малодшы Яраславіч, Усевалад Пераяслаўскі. З княгіняй, маладой светласкурай рамейкай з роду Манамахаў, ён некалькі разоў прыязджаў у Кіеў і слэзна прасіў вялікага князя сцішыць гнеў, быць мудрым. «Родзічаў нам пасылае неба, сяброў жа мы выбіраем самі, — казаў ён старэйшаму брату. — Забіўшы палоннага і безабароннага, мы страцім шмат нашых сяброў. Што дасць табе гэта смерць? Братні нам па крыві Полацк ты назаўсёды адарвеш ад Кіева. Добра памаліся і добра

падумаі».

Ізяслаў маліўся, думаў, не спаў, змучыўся. Удача гэтым летам павярнулася да яго спінаю. З поўдня ціснулі полаўцы, на захадзе грывелі мячамі ўгры, і нават кароль ляхаў Баляслаў, родзіч, перабягаў цераз Буг, паліў гарады і весі. Усе, хто мог, упіваліся зубамі ў кіеўскую зямлю. Так ганчакі грызучь на ловах мядзведзя.

«Заб'ю Усяслава, — думаў, шалечучы ад свайго бяссілля, вялікі князь. — Нездарма кажуць смерды і рукадзельныя людзі, што ён ваўкалак. Гора прынёс мне полацкі князь. Заб'ю яго». Але супакойвалася сэрца, і ён разумеў, што не адважыцца забіць, бо Святаполкам Акайным назаве яго Руская зямля. Ён жа, сягаючы думкамі ў будучае, хацеў, каб пасля смерці з любоўю ўспаміналі яго ўсе, як успамінаюць бацьку ягонага Яраслава Мудрага. Спустошаны, знясілены цяжкімі згрызотамі, павярнуў вялікі князь душу сваю і вочы свае да царквы, загадаў завезці ў Пячэрскі манастыр багатыя дарункі: тры вазы карчаг з віном і пяць вазоў з хлебам, сырам, рыбай, гарохам і мёдам. Адразу ж да князя прыехаў ігумен Феадосій, сказаў:

— Голад цялесны быў у нашай абшчэлі, плакалі чарняцы, выграбаючы апошнюю жменьку мукі з сусекаў але ты, хрысталебец, успомніў пра нас, сірых і бедных. Келар¹⁶, молячыся за цябе, наварыў для браццяў пшаніцы з мёдам. Ты не з тых, што з'ядаюць сваіх дзяцей замест хлеба. Жыві ж і слаўся, вялікі князь!

Ізяславу было прыемна слухаць такія словы. Ён пасадзіў Феадосія побач з сабою, пачаў шчодро частаваць. Але ігумен, строга звёўшы суровыя бровы, адмовіўся. Ізяслаў піў і еў адзін і, калі хмельнае віно зрабіла сэрца празрыста-лёгкім, пажаліўся ігумену:

— Адзін раз жывём на гэтай зямлі, святы ойча. Пойдзем некалі адсюль. Будзем жыць у раі, на небе... А сюды не вернемся, ніколі не вернемся. Траву зямную не ўбачым...

Феадосій здзіўлена зірнуў на вялікага князя.

— Рабі добрае, — сказаў ён, — і такія думкі не будуць засмучаць цябе. Трава зямная — тлен. Апошняя каза можа згрызці яе. Думаі пра небясны вечны эфір. Зямное жыццё — падрыхтоўка да жыцця нябеснага.

— А як рабіць добрае? — запытаўся Ізяслаў. — І што такое добрае? Калі я забіваю свайго ворага — добра мне, але дрэнна яму, ягонай жонцы і дзецям.

— Бог — адзіны суддзя, — перахрысціўся ігумен. — Вышэйшы суд на небе.

¹⁶ Келар — загадчык манастырскай гаспадаркі

Ізяслаў таксама перахрысціўся, ціха вымавіў:

— Не магу рашыць, што мне рабіць з Усяславам.

— З полацкім князем, які сядзіць у порубе? — выцер вусны ядвабнай вышыванай хустачкай Феадосій.

— З ім. Парай, святы ойча.

На нейкі міг павісла маўчанне. Промень сонца ўляцеў праз каляровае шкло акна, і, здалося, успыхнула віно ў высокіх срэбных кубках.

— Ты спазніўся, — сказаў нарэшце ігумен і растлумачыў: — Яго трэба было забіць на Дняпры, каля Рыш, трэба было забіць учора, а сёння ўжо позна. Пра яго ведае ўвесь Кіеў. Калі ты яго заб'еш, заб'еш у порубе, ён зробіцца пакутнікам у вачах усіх, і Русь не даруе табе.

— Што ж рабіць? — пазмрачнеў Ізяслаў. — Выпускаць яго нельга, бо ён адразу схопіць меч і сядзе на каня.

— Я з ахвотаю ўзяў бы яго чарняцом у сваю абіцель.

— Чарняцом? Усяслава? — аж прыўзняўся з мяккай венецыянскай канапы вялікі князь. — Хіба такія ідуць у манастыр? Ды ў яго душа з агню, а не з воску. Нездарма кажуць, што ён прыэвараець, ваўкалак. Ручным ён ніколі не будзе. Ніколі.

Апошнія словы Ізяслаў амаль выкрыкнуў. Феадосій жа быў спакойны. Узняўся, падышоў да акна, пагладжваючы сухімі цёмнымі пальцамі вялікі залаты крыж на грудзях. Потым павярнуўся да вялікага князя:

— Ёсць у мяне ў абіцелі чарнец Мяфодзій. Ужо семнаццаць сонцаваротаў сядзіць у сваёй келлі. Святы праведнік, а праведнасць, як вядома, лучыць чалавека з усім, што над зямлёй, на зямлі і пад ёю. Лучыць людзей з Богам і між сабой. Гэты Мяфодзій, як і Усяслаў, родам з Полацкай зямлі і, як прызнаўся на споведзі, у маленстве сябраваў з князем Усяславам, бо быў у ягонага бацькі Брачыслава сядзельнічым. І называлі яго тады не Мяфодзіем, а Ярунам.

— Пра яго твае чарняцы Арцёмій і Улеб мне гаварылі, — перапыніў Феадосія Ізяслаў.

— Гаварылі, — задаволена ўсміхнуўся ігумен. — І яшчэ яны гаварылі табе, вялікі князь, што ў гады маладосці і сілы гэты Мяфодзій быў агідным паганцам, ворагам Хрыста. У глухіх лясах, у ямах і на балотах маліўся са сваімі хаўруснікамі Перуну. І княжыча Усяслава павёў за сабою да ідалаў, хацеў зрабіць паганцам. Так атруціў дуіпу княжычу, што той як спалеў — кожны дзень бегаў з горада ў дрыгву Перуну маліцца. Веру ў Хрыста, у Святую Тройцу называў ён казкай, якую прыдумалі прыблудныя рамейскія чарнарызцы. Цяжка было з ім князю Брачыславу. Баяры пачалі

гаварыць, што сын-паганец у полацкага князя расце, што вялікая бяда будзе, калі гэты няверац сталец возьме. Плакала княгіня, лютаваў стары Брачыслаў. Але ні лаза, ні пакаянныя пасты і малітвы не дапамагалі, і раптам цуд адбыўся — паказаў Усяслаў князю-бацьку і ягонай дружыне патаемнае лясное логвішча полацкіх паганцаў. Там адных ідалаў з оотню было. Усіх пасеклі дружыннікі, у агонь і ў багну пакідалі. Многіх стараверцаў узялі за кадык і забілі. І вось я думаю: што перамяніла тады Усяслава?

— Хрысціянская вера душу асвятіла, — сказаў Ізяслаў.

— Гэта так. Ваісціну справядлівыя словы твае, вялікі князь, — перахрысціўся Феадосій. — Але кожны новы дзень пачынаецца з самага першага сонечнага праменьчыка. Што было тым праменьчыкам?

Яны памаўчалі. Віно палала, іскрылася ў срэбных кубках, клікала да сябе. Віно было ружовай нябеснай расой, што выганяе з сэрца сум, робіць лягчэйшай самую цяжкую згрызотную думку. Ды Феадосій не дакрануўся да свайго кубка, пільна паглядзеў на Ізяслава.

— Хачу я, вялікі князь, каб Усяслаў і Мяфодзій сустрэліся. Двум былым паганцам, адзін з якіх яшчэ і сёння касахурыцца на балота, будзе што ўспомніць. Калі мы не можам скараць Усяслава мячом, трэба клікаць на дапамогу Божае слова. Мяфодзію зверху дадзены дар накіроўваць сляпыя душы на ісцінны шлях. Камяні плачуць, слухаючы яго.

Ізяслаў недаверліва гмыкнуў.

— Так-так, — натхнёна сказаў Феадосій. — Я сам сведка. І не руда-кроў цячэ ў ягоных жылах.

— А што ж?

У цёмных вачах вялікага князя ўспыхнула непрыхаваная цікаўнасць.

— Малако.

— Малако? — у Ізяслава выцягнуўся твар. — Ды хіба можа быць такое?

— Можа, — рашуча сказаў ігумен. — Зноў жа — я сам сведка. Мяфодзій, капаючы сваю пячору, параніў руку аб камень, скуру садраў ад кісці да самага локця. І замест чырвонай крыві ў ране я ўбачыў белую, убачыў самае сапраўднае малако.

— Твае вочы маглі памыліцца, — недаверліва зморшчыў лоб Ізяслаў і ўзяў кубак з віном.

— Вялікі князь, я веру сваім вачам, як веру Хрысту, — усклікнуў Феадосій. — Плоць мая і душа мая, дзякуй Богу, здаровыя, і я магу адрозніць дзень ад ночы, белае ад чорнага або чырвонага. Клянуся на

крыжы, кроў у Мяфодзія белая-белая, як малако. А можа, гэта і ёсць малако.

Ізяслаў слухаў ігумена і крывіў ва ўсмішцы тонкія вусны.

— Ты не верыш мне? — пачырванеў, як бураковым сокам наліўся, Феадосій. — Тады бяры з падзямелля свайго палачаніна, і ўтрох, ты, ён і я, паедзем у пячору Мяфодзія. Там ты ўсё ўбачыш на свае вочы.

Назаўтра воі-ахоўнікі і надворныя халопы разабралі верхнія вянцы дубовага поруба, на вяровачнай лесвіцы выпягнулі Усяслава. Полацкі князь жмурыўся, ратаваў вочы ад сонца, закрываючы іх далонямі. Але ў паставе, у руках адчувалася няскораная сіла.

— Ці молішся Богу, князь? — падышоў да яго Феадосій.

— Малюся, — спакойна адказаў Усяслаў. — Хіба ж можна не маліцца Богу, жывучы побач з табою?

— Не разумею, пра што ты кажаш, — збянтэжыўся ігумен.

— Я кажу, што мы з табою, з вялікім князем Ізяславам жывём побач, жывём у слаўным Кіеве. Толькі вы ў палатах, а я ў порубе.

— Кожнага Бог узнагароджвае за зямную дабрачыннасць, за справы зямныя, — з годнасцю сказаў Феадосій.

— Але не забывай, ігумен, што наперадзе ўсіх нас чакае вечнасць, — усміхнуўся Усяслаў. — Столькі яшчэ Божых узнагарод будзе і ў цябе, і ў мяне. Ёсць не толькі рай, ёсць пекла. Запомні гэта.

Вялікі князь уважліва слухаў іх, сам зацята маўчаў, толькі прыгладжваў сваю русую бараду, якая расла клінам. Яркія, але ўжо нягрэйкія сонечныя промні ліліся на Кіеў.

Да Пячэрскага манастыра дабіраліся конна з трыма дзесяткамі дружыннікаў. Манастыр стаяў за гарадской сцяною, на высокай гары. Гара была сточана пячоркамі-хадамі. Так мышы праточваюць духмяную галёўку сыру. Першы прыйшоў на гэта месца настаяцель¹⁷ царквы Апосталаў у княжным сяле Берастове Іларыён і на беразе Дняпра паміж густога лесу пачаў закопвацца ў зямлю, каб схаватца ад мітусні і тлуму. Але неўзабаве бацька Ізяслава вялікі князь Яраслаў пасварыўся з рамеямі і прызначыў Іларыёна, мясцовага чалавека, мітрапалітам Кіеўскай зямлі. «З Богам я буду гаварыць праз сваіх людзей, а не праз рамеяў», — напісаў у Канстанцінопаль Яраслаў. Пячорка нядоўга пуставала. Неўзабаве з горада Любеча прыйшоў пустэльнік Антоній, каб сагрэць у ёй свае старэчыя косці. Да Антонія пацягнуліся вучні, і калі іх набралася роўна дванаццаць, як святых апосталаў, яны выкапалі болын прасторную пячору, збудаваў і ёй

¹⁷ Настаяцель — старшы свяшчэннік праваслаўнай царквы

падземны храм. Кіеўскія князі напачатку не дужа прыязна сустрэлі святых «кратоў». Ізяслаў таксама пасварыўся з імі, бо яны спакуслівымі словамі завабілі ў пячору і пастрыглі ў манахі пад імем Варлаама і Яфрэма сыноў самых знатных кіеўскіх баяр. Разгневаны Ізяслаў крычаў тады: «У цямніцу пашлю вас усіх і пячору вашу раскапаю!» Але вельмі хутка Ізяслаў, і ён заўсёды ганарыўся сабой, стаў верным сябрам манахаў, падараваўшы ім у вечнае ўладанне гару. З гэтага часу зрабіўся Пячэрскі манастыр першым княземым жаласнікам і заступнікам, і сёння князь ехаў туды, як да сябе дадому. У патаемных думках радаваўся Ізяслаў сустрэчы з пячорнікамі, як радуецца дзіця новай касцяной свістульцы. Паміж манахаў у густой цішыні падзямелля можна было адпачыць душою, забыцца пра полаўцаў і хітрых рамеяў, пра знясільваючы камень улады і адказнасці, які не адзін сонцаварот гняце душу.

На самым вастрыі гары стаяў новенькі драўляны храм трайнога сячэння, падобны на карабель. Пярэдняй, насавай сваёй часткаю ён быў скіраваны на ўсход — тут размяшчаўся алтар. Сярэдня частка храма вышэй усяго ўздымалася над зямлёй і заканчвалася цыбулькай з крыжам. Задняя ж частка была нізкаю, прысадзістаю, але вельмі доўгаю.

Ігумен Феадосій, святлеючы тварам, глядзеў на храм, сказаў вялікаму князю:

— Як мурашы, як крупныя пчолы, працавалі манахі.

Усяслаў не ведаў, дзея чаго вязуць яго да пячорнікаў. Ён сядзеў на кані, ад якога, прызнацца, ужо трошкі адвык, пражна пазіраў на Дняпро, на зялёныя стромы, на бясконцыя лясы. Бура кіпела ў душы, хацелася шырока раскрыліць рукі і абняць усю гэту жывую вечную прыгажосць, прытуліць яе да сэрца. Хацелася захлынуцца свежым ветрам, басанож пабегчы па цёплай пясчанай сцяжынцы, тварам упасці ў сакавіты хрумсткі чарот, нырнуць у раку, поўнай жменяю зачэрпнуць са дна халоднага глею, зрабіцца рыбінай, імклівай, моцнай, і плыць, плыць на поўнач, туды, дзе Бяроза ўліваецца ў Дняпро. Вочы ў князя ўспыхнулі мяккім глыбінным святам, пчокамі паружавелі. Незвычайную сілу адчуў ён у сабе, нейкую лёгкасць, хмельнасць і звонкасць, якія бываюць пасля пацалунка каханай жанчыны.

Ігумен кінуў на Усяслава падазроны позірк, перахрысціўся. Вялікі князь таксама зірнуў на палачаніна, паклаў дзясніцу на рукаец мяча.

— А некалі ж быў ва ўсіх людзей залаты век, — на поўны голас выгукнуў Усяслаў. — Ні запрраў не было, ні клетак, ні порубаў. Ідзі

куды хочаш. Ляці куды хочаш.

«У ім прачынаецца ваўкалак», — падумаў Феадосій і сказаў Усяславу:

— Памаліся, князь. Хутка мы ўбачым людзей, якія не хочуць ні хадзіць, ні лётаць, ні бегаць, а ўсё сваё зямное жыццё адцаюць малітве, бясконцай і суровай. Птушкі, хоць і лётаюць высока, не ўюць гнёзды на воблаках. Не будзь птушкай, князь. Упусці малітву ў душу, і Бог збудуе табе гняздо ў сваёй нябеснай дзяржаве.

— Навошта ты гэта гаворыш мне, мне, які ўзвёў полацкую Сафію? — уладным голасам перапыніў яго Усяслаў.

Феадосій разгублена змоўк. Нейкая патаемная сіла струменілася, ішла ва ўсе бакі ад полацкага князя, і не мог ігумен зразумець і адолець гэту сілу. «Пярэварацень, — зноў падумаў Феадосій. — Ноч — ягоны дзень».

Пячора Мяфодзія была вельмі маленькая, як павярнуцца. Высокія ростам Ізяслаў і Усяслаў не сталі ў яе заходзіць, бо давялося б сагнуцца ў крук. Яны ўбачылі толькі жоўценькі пясок, свечку і лоўжык завялага вецця, на якім ляжаў пячорнік. Феадосій нырнуў у гэты паўзмрок, нешта ціха сказаў Мяфодзію, і неўзабаве яны ўдвух выйшлі адтуль на святло.

Мяфодзій адразу пазнаў Усяслава, усміхнуўся сухімі вуснамі, сказаў:

— Вось і сустрэліся мы з табою, княжа.

Ён быў хмуры, беласкуры, бо рэдка паказваў сябе гарачаму кіеўскаму сонцу. Уся ягоная апрадка складалася з доўгага грубага палатнянага мяшка, у якім былі прарэзаны дзіркі для шыі і ддя рук. Мяшок Мяфодзій падпяразваў лыкам.

— Ярун? — аж уздрыгнуў Усяслаў. — Сядзельнічы?

— Калісьці я быў Ярунам, быў сядзельнічым, — ціха загаварыў Мяфодзій. — А ты быў княжычам, полацкім князем...

— Я і сёння князь, — горда сказаў Усяслаў і прытупнуў нагой.

— Усе мы — рабы Божыя, — быццам не пачуў яго

Мяфодзій, потым павярнуўся да Ізяслава, пакланіўся. — І ты, вялікі князь, прыйшоў? Молімся мы за цябе штодзённа і штоночна, за тваіх дзяцей і княгіню, за тваю дзяржаву.

Ізяслаў правай рукою лёгка абняў пячорніка, усхвалявана вымавіў:

— Дзякуй вам, людзі божыя. Заўсёды буду дзяліцца з вамі, святымі малельшчыкамі, кавалкам хлеба.

У гэты час ігумен Феадосій узяў у дружынніка корд, схопіў Мяфодзія за левую руку, сухую, бела-сінюю, і вострым лязом нанёс

яму невялікую рану крыху ніжэй локця. І ўсе ўбачылі, як на парэзе выступіла белая кроў.

— Што ты робіш, ойча? — спалохаўся Мяфодзій.

— Вялікі князь хацеў паглядзець на тваю кроў, — накрэсліў над ім святы крыж ігумен. — Я прышлю братоў-зялейнікаў, і рана твая загоіцца. А зараз мы пакінем цябе з князем Усяславам.

І вось яны сядзелі ў цёмнай пячорцы на дубовым і кляновым вешці — князь і чарнец. У змроку ззялі маленькія вочы Мяфодзія. Яны здаваліся Усяславу светлякамі-гнілушкамі, якія свецяцца ўначы ў дрымотных полацкіх лясках.

— Ты стаў хрысціянінам, — усхвалявана казаў Усяслаў. — Ты, які крывёю і агнём кляўся Перуну ў вечнай вернасці. Памятаеш, як мы хадзілі ўначы на возера Валовае, як раўла навальніца, як маланка раскалола замшэлы валун, разбіла на друз? Ты тады гаварыў нам, сваім вучням: «Глядзіце — гэта Пярун пусціў з-за чорнай хмары залатую стралу. Ён хоча напамніць усім адступнікам, усім палахлівым адшчапенцам, што рана яны смяюцца з яго, валакуць яго пад наглядам папоў у багну, у бруд. Ён яшчэ загрыміць, яшчэ забліскача ў іхніх цёплых і сытых снах». Ты гаварыў гэта нам, і мы верылі, верылі табе, як можна верыць толькі Богу.

— Але ж ты сам навёў на патаемнае капішча бацькавых дружыннікаў, — строга перапыніў Усяслава Мяфодзій, узбуджана крутнуўся, і вешце хруснула пад ім.

— Я быў горкім дзіцём. Душа мая была сляпым кацянём. Яна шукала дарогу. Я вельмі верыў табе, я гатоў быў праліць за цябе і за Перуна кроў, але я бачыў, як моляцца Хрысту маці і бацька, як моляцца новаму Богу баяры і дружына... Колькі я паплакаў тады!

— Ты прывёў на капішча дружыннікаў, азвярэлых хрысціян, яны пасеклі ўсё і ўсіх, — сказаў Мяфодзій.

— Усё жыццё я ўспамінаю гэту ноч! — усклікнуў Усяслаў. — Я чую стогны старога вешчуна, якому па валаску выдзіралі бараду.

— Я зразумеў цябе, — перапыніў князя пячорнік. — Ты хочаш адначасова праехаць на двух конях, але так нельга.

— Аты асядаў аднаго каня! Хрысціянства! — ускочыў Усяслаў і адразу сеў, стукнуўшыся галавою аб камяністую столь пячоры. — Твайго каня кормяць пшаніцай і аўсом, ён у залатых папонах, яго ніколі не запрагуць у саху, ён начуе не ў глухім дажджлівым полі, а ў стайні. І ты выбраў яго. Так лягчэй.

— Вядома, так лягчэй, — згадзіўся пячорнік. — Бог вярнуў мне розум, і я ўбачыў, што нельга чапляцца за Перуна, нельга маліцца патухлым галавешкам.

— Ты здрадзіў болей, чым я, — ціха, з дрогкасю ў голасе сказаў Усяслаў. — Я выдаў сховішча старога Бога па дзіцячай неразумнасці, па сваёй слепаце, а ты адцураўся ў старасці, адцураўся на схіле жыцця, ты плюнуў на ўсё тое, што лічыў святым і вялікім, чаму пакланяўся, чаму вучыў іншых. Яны верылі табе і тваёй веры. Здрадзіўшы Перуну, ты здрадзіў ім усім. За цёплую пячору, за сытую старасць, за абяцанне вечнага жыцця ты зрабіўся хрысціянскім манахам. Ты верыш, ты ўпэўнены, што цябе, за ўсю тваю святасць, чакае рай. А каб ты ведаў, што наперадзе не будзе раю, ты б зрабіў мне ці іншаму добрае? Адказвай: зрабіў бы, каб ведаў, што не будзе нябеснай узнагароды?

— У прыцемках блукае твая душа, князь, — уздыхнуў Мяфодзій. — Заблудзілася яна ў паганскім лесе, і трэба гукаць, крычаць што ёсць моцы, клікаць на дапамогу.

— Пашкадуй сябе і сваю дуіпу, — з годнасцю сказаў Усяслаў. — Мая душа заўсёды баліць, я адчуваю гэты боль. Значыць, мая душа жывая. А ці баліць табе, Мяфодзій? Не, не Мяфодзій, Ярун. Ці баліць табе, Ярун? Ці плакаў ты хоць раз уначы, успамінаючы свае маладыя гады і сваю старую веру?

— За ўсіх нас плача Хрыстос, — узвёў вочы ўгору Мяфодзій.

— Але ці плакаў ты? — настойваў Усяслаў.

— Што табе да маіх слёз, князь? Я бачу: ты згубіў сам сябе і ўсё жыццё шукаеш...

— Шукаю, — уздрыгнуў Усяслаў. — Сябе шукаю. Веру сваю. Дзеля таго і нараджаецца чалавек, каб шукаць.

— Ёсць тое, чаго не трэба шукаць. Варта толькі прыслухацца да сваёй душы, і ўсё зразумееш, — павучальна сказаў пячорнік.

— Не згодзен я з табою. Шукаць трэба заўсёды, бо нават душа чалавечая кожны дзень мяняецца.

— Душа нязменная, — жвава ўсклікнуў пячорнік. — Запомні гэта, і табе лягчэй будзе жыць.

— Як жа далёка разышліся нашы дарогі, — пасля працяглага маўчання сказаў Усяслаў. — Быццам тры жыцці праяцела з таго часу, як мы са сваімі аднаверцамі сыходзіліся ў начным лесе, маліліся Перуну, маліліся нашым дзядам-прадзедам. Ты быў малады і прыгожы, ты вучыў нас... Ты быў дзя мяне адзін — разумееш? — адзін на ўсёй зямлі, а зараз ты манах, малельшчык, якіх тысячы. Сумна мне, Ярун.

— І мне сумна, — узяў князя за руку Мяфодзій. — Я заўсёды казаў табе, Усяслаў, што ты будзеш вялікім мужам, што ты праславіўся сам і праславіш Полацкую зямлю. Героі жывуць не толькі

паміж рамеяў альбо лацінян. Гэта калісьці казаў я... Але не ў той бок ты ідзеш, князь. Прашу цябе: скарыся Яраславічам, стань пад іхнюю руку, і яны аддадуць табе Полацкае княства.

— Княства мне даў мой бацька Брачыслаў Ізяславіч, — горача выдыхнуў Усяслаў. — Я сваё з чужых рук не бяру.

— Тады будзеш княжыць у порубе, — сурова зірнуў на яго Мяфодзій. Усяслаў спакойна сустрэў гэты позірк. За акном пачуліся хуткія крокі, пэўна, ішлі зялейнікі.

— А кроў у цябе і сапраўды як малако, — сказаў Усяслаў. — Сівы волас у цябе, сівая кроў... Што ж, бывай. Болей мы не ўбачымся. Не чакаў я цябе сустрэць у гэтай нары, думаў, што мой настаўнік у лясак ды балотах разам з аднаверцамі Перуну моліцца, думаў нават, што ты жылот паклаў за прадзедаўскую веру, што ў катлах зварылі цябе хрысціяне, галодным псам кінулі на кармленне, а ты тут зімуеш. Дроў, напэўна, вялікі князь кіеўскі не шкадуе для манастыра вашага і хлеба з мясам не шкадуе. Я думаў, што ты, як нябесная птушка, адной расой харчуешся. А ўсё проста, проста, як яблык. На старасці ты захацеў пажыць сытым. Я разумею цябе, бо сам не раз быў галодны. Я разумею твой страўнік, але душу тваю ніколі. Ніколі.

Усяслаў, прыгінаючыся, выйшаў з пачоры.

Раздзел чацвёрты

Частка I

Засвяціўся над пушчай рог неба.
Конь трывожна ў імгле заіржаў.
Свайго праўнука будзіць Рагаеда:
«Уставай, меч бяры, Усяслаў».

Белавалода з Ульяніцай і Ядрэйку выратаваў ад рахманаў Раман. Са сваёй дружнаю ён прабіраўся лясной глухаманню ад Полацка да Менска. У Менску да яго павінны былі прыйсці з дзесятак надзейных вояў, і ў Менску ж смалілі, рыхтавалі ў далёкую дарогу лодзі. Кірунак быў адзін: па Свіслачы ў Дняпро, а там — у Кіеў, каб вызваліць з поруба Усяслава.

Ядрэйка адразу бухнуўся на калені перад Раманавым канём, натхнёна загаварыў:

— Дзякуй вам, баяры вы мае дарагія! Карачун чакаў нас, тлен, магільны чарвяк, і за што? За тое, што хацелі, каб яшчэ адной чалавечай душою было болей на свеце. А-я-яй, якіх жахаў мы

нацярпеліся, якіх страхоццяў набачыліся. Кожны мой валасок яшчэ і зараз трымціць. Ды асабліва было шкода нашу прыгажуню, нашу Ульяніцу. Але ж Бог ведае, што робіць, і, напэўна, мы заслужылі такога вялікага страху, бо нездарма кажуць людзі: хто рыбку хоча, у таго хвост у вадзе.

Раман з недаўменнем пазіраў на нізенькага тоўсценькага гаваруна з лысай галавою, з вяёлымі чорнымі вочкамі. Сам ён быў маўклівым чалавекам, ашчаджаў словы, сказаць лішняе слова для яго было, што курыцы знесці залатое яйка. Рыбалоў жа, якога шчасліва абмінула смяртэльная страла, вёў сваё:

— Яшчэ раз дзякуй вам у ногі, баяры вы мае дарагія. Выбавілі нас, нанова на белы свет нарадзілі. Думаеце, я стары, дык мне ахвота паміраць? Стары ці малады — смерць у зубы не глядзіць. Але ж пажыць ахвота, ой ахвота, зяёную травіцу ўбачыць, птушку лясную пачуць, каля бабскага цёплага пляча пастаць. У поле выйсці, каб вятрэц, вясновы, свежы, папчыкатаў.

— Годзе, — не вытрымаў Раман. — Спыніся. Ты, як млын — круціш і круціш. Хто ты?

— Ядрэйка. Хрысціянін. Менскі рыбалоў — весела стаў на ногі, абтрос калені Ядрэйка. — А гэта...

— А іх я сам спытаю, — Раман строга паглядзеў на Белавалада і Ульяніцу. — Хто вы?

— Я залатар з Менска, — разгублена сказаў Белавагод. — Яна мая жонка, Ульяніцаю клічуць.

Белавалада ўсё яшчэ трэсла ад нядаўняга страху і страху не за сябе, а за Ульяніцу, за тое новае жыццё, якое яна, калі Бог злітаваўся, носіць у сабе. Ён стаяў побач з жонкаю, пазіраў на незнаёмых вояў, што выязджалі з лесу.

— Хто на вас напаў? — запытаў Раман. — З-за чаго напалі? Вунь пад кустом адзін забіты ляжыць, астатнія ўцяклі. Што гэта за людзі?

— Баяры вы мае дарагія, — зноў ублытаўся ў гаворку Ядрэйка, — а з-за чаго авадзень, сляпіца паганая на гавяду нападае, кароў і валоў джаліць? А хто напаў, не ведаем. Той, што пад кустом валяецца, ужо не скажа.

Белаваладу спадабалася, што Ядрэйка рашыў не расказваць, нічога не гаварыць пра лясных людзей рахманаў. Тыя рахманы, якія хацелі забіць іх, былі, ён не сумняваўся, людзьмі Гнеўнага, і была іх усяго жменька. Але няхай незнаёмыя чужыя людзі не ведаюць пра вялікую лясную абшчыну, пра Добрага, няхай не перашкодзяць ім жыць удалечыні ад гарадоў і весяў, жыць сваім жыццём.

— Пэўна, на іх напаў Іван Вогненная Рука, — сказаў Раману

Гняздзіла, які, пакінуўшы баярыча Гвая, з радасцю зрабіўся служкам у княжага дружынніка.

— Во-во, гэты мог напасці, — узбуджана загаварыў Ядрэйка, але Раман, нават не зірнуўшы на рыбалова, спытаўся ў Гняздзілы:

— Адкуль табе вядома такое?

— Ды ўсе смерды, усе купцы, што ездзяць і плаваюць з таварам, праклінаюць яго. Таць ненажэрны. Як грак — сам малы, а рот вялікі.

— Ты бачыў Вогненную Руку?

— Даводзілася, хай яго чэрці ў пекле бачаць.

— І я Івана бачыў, — не ўцярапеў Ядрэйка. — Як вас бачу, баяры вы мае дарагія.

Але Раман, які чамусьці адразу ж не ўпадабаў Ядрэйку, не даў яму дагаварыць, сказаў Белаваłodу:

— Плывіце на сваім чоўне, а я з дружнай берагам пайду. У Менску, дасць Бог, сустрэнемся.

Белаваłod, Ульяніца і Ядрэйка зноў селі ў дубоўку, накіраваліся ўверх па Свіслачы. Іхнія збавіцелі на чале з Раманам, б'ючы здарожаных коней нагайкамі, зніклі між дрэў.

— Строгі, — сказаў пра Рамана Ядрэйка. — І гарачы, як жар у печы. Люблю такіх людзей.

Белаваłod з Ульяніцаю маўчалі. Змоўк нарэшце і Ядрэйка. Летні дзень убіраўся ў самую сілу. Пякло сонца. Гусцелі хмары над ракою і над лесам. Задуха была страшэнная, і Белаваłod, які напераменку з Ядрэйкам гроб вяслom, абліваўся гарачым салёным потам. Ульяніца зрабіла з бяросты кубарык, зачэрпвала ў рацэ ваду, гэтай вадою пырскала на разагрэты мужаў твар.

Гучней загаварылі, захісталіся дрэвы. Моцны вецер наляцеў з неба, шкрабануў пругкім крылом па рацэ. Палахлівыя дробныя хвалі пачалі танцаваць наўкол. Раптоўна схавалася, як правалілася, у тоўшчу хмар сонца, і трывожны змрок абрынуўся на раку і лес. Глуха ўдарыў далёкі гром. Япчэ не было ў ім ярасці і гневу, здавалася, спрасоння зароў у яловым гушчары мядзведзь. Чырвоныя промільы маланак востра прашылі суровую і насцярожлівую трапятлівасць хмар. Гром ударыў мацней, званчэй. Ужо ў ягоным высокім і раскацістым водгуллі пачулася няўмольная пагроза, ужо сталёвыя мячы скрыжоўваліся ў нябёсах і вогненныя іскры ляцелі ва ўсе бакі ад гэтых мячоў.

Ядрэйка спалохана перахрысціўся, звузіў вочы, усклікнуў:

— Пярун прачнуўся, баяры вы мае дарагія. Лук свой шукае, зараз пчоўкне стралой па рацэ.

— Мне страшна, — прыхілілася да Белаваłода Ульяніца.

Кропелькі поту ззялі ў яе на смуглых скронях. Белавагод пачаў падварочваць дубоўку да берага, ды яна заўпарцілася, не слухалася вясла. Магутнейшы віхор уварваўся ў цясіну лесу, па дне якой бегла рака, паламаў, папчапаў некалькі дрэў, скрышыў, сцёр са ствалоў сухія гаіны, уціснуў, утаптаў у вадз прыбярэжныя хмызнякі. Рака забурліла, зараўла, крутнулася ў цесных берагах і быццам раскалолася на дзве палавіны. На нейкае імгаенне на сярэдзіне ракі мільганула глеістае цёмнае дно. Гнілыя калоды, упіўшыся вострым суччам у зямлю, ляжалі на дне.

— Белавагод! — распачна крыкнула Ульяніца. Велізарная хваля падхапіла дубоўку і шпурнула, нібы яловую шышку, на бераг. Адразу густы шыпучы дождж ударыў па рацэ, па лесе.

— Што гэта было? — высунуў галаву з куста, у які яго закінула хваляю, Ядрэйка. — Пэўна, шалёны цмок прабег па Свіслачы.

Але Белавагод не слухаў рыбалова. Ён стукнуўся галавою аб камель бярозы, і ў вачах скакалі нясцерпныя бліскаўкі, а вушы быццам былі заткнуты мохам. Ён сеў, абхапіў галаву рукамі. Ён глядзеў на раку, на лес, на бледнага Ядрэйку і не разумеў таго, што адбылося і што адбываецца, не разумеў сам сябе. Ён, хоць забі яго, не мог даўмецца, не мог успомніць, як і чаму апынуўся тут, у гэтым лесе, ля гэтай ракі. Ядрэйка нешта казаў яму, потым крычаў на самае вуха, але Белавагод сядзеў, як каменны.

— Мазгі хлопцу адбіла. А-я-яй, — прыцмокнуў языком Ядрэйка. Рыбалоў сваімі шурпатымі рукамі пачаў церці Белавагоду скроні, лёгенька цягаў яго за вушы, тармасіў. Раптам нібы нешта шчоўкнула ўвушшу, вылецеў з іх агідны мох, і адразу вярнулася памяць. Белавагод прутка ўскочыў на ногі, крыкнуў:

— Дзе Ульяніца?

Яна ляжала непадалёк, раскінуўшы рукі, і здавалася нежывою. Белавагод ірвануўся да жонкі, стаў перад ёю на калені, зазіраў у вочы, слухаў яе дыханне, потым узяў на рукі, пачаў калыхаць, як малое дзіця. Увесь час ён паўтараў:

— Ульяніца, ці чуеш ты мяне? Адкрый вочы.

Ульяніца маўчала, нават, здавалася, не дыхала, і едкі страх апаліў сэрца Белавагоду. Яму здалося, што жонка памерла. Белавагод паклаў яе на траву, апусціў у бяссілі рукі, заплакаў. Але Ядрэйка не разгубіўся, як і Белавагод, пачаў церці Ульяніцы скроні, пачаў лёгенька біць яе па шчоках і прыгаворваў:

— Раней смерці ў магілу не кладзіся... Раней смерці ў магілу не кладзіся...

Між тым дождж перайшоў у сапраўдны лівень, лес аж стагнаў,

курчыўся пад ярасным напорам вады, што ляцела і ляцела з нябёсаў. Вогненнай касой махала над лесам маланка. Гром бухаў ва ўсе званы. Яны прамачыліся да апошняй ніткі, пакуль ачомаліся і здагадаліся перанесці Ульяніцу пад густую старую елку. Навокал на лужах і лужынках ускоквалі бліскучыя дажджавыя бурбалкі. Здавалася, мноства грыбоў высоўваюць з-пад зямлі свае галоўкі.

Нарэшце Ульяніца расплюшчыла вочы, зірнула на Белавалада і Ядрэйку. І хоць усіх траіх дождж абліў з галавы да пятак, яна ўбачыла слёзы на шчоках у Белавалада, слаба ўсміхнулася.

— Не плач... Я жывая...

— Ну і абрадавалі вы мяне, баяры вы мае дарагія, — аж падскочыў Ядрэйка. — А то я ўжо і сам не ведаў, на якім свеце жыву. Зараз мы цяпельца распалім, падсушымся. У сухасці душа веселейшаю робіцца. Я рыбалоў, я ведаю. Намочышся, бывала, як асака балотная, паўзеш дадому, і такая соль, такая брыдота душу раз'ядае, але чэкнеш крэсівам па крэмені, пададзьмеш трут і князем, вялікім баярынам робішся. Я так сабе думаю: чаму ўсе людзі агонь любяць? Таму што з агаю душа чалавечая.

Ён гаварыў і гаварыў, абломваў сухія яловыя сучкі, абдзіраў мох, збіраў кавалачкі кары, склаў усё гэта ў грудок, выбіў з крэменю іскру, апусціўся на калені і, амаль прыпаўшы шчакою да зямлі, выдзьмуў тоўстымі напружанымі губамі нітачку агаю. Потым атуліў далонямі гэтую нітачку, сачыў за ёй бліскучымі карычневымі вачамі, баючыся дыхнуць, павольна-павольна прыўзнімаўся, быццам падрастаў разам з агнём. Белавагод і Ульяніца таксама не адрывалі позірку ад агаю. Чырвоная кветка распускалася ў паўзмроку. Аціхаў дождж. Яшчэ спалохана шумелі верхавіны дрэў, яшчэ трывожны гуд перакочваўся па лясным гушчары, а ўжо зямля задыхала на поўныя грудзі, карэлы ельнік прамыў вочы, радасна глянуў наўкол. Недзе побач падаў голас дрозд-белабровік, вясёлая птушачка мясцовых лясоў. Дажджавая вада цякла па жылах зямлі, напаіла кожную сцяблінку, запоўніла кожную дзірачку. Млела зямля, сытая вадой. Не верылася, што некалі зноў будзе сухмень і ў зямлі ад спёкі патрэскаюцца губы.

У Менск вярталіся невясёлыя. Ульяніца заняджала, кашляла, стагнала. Твар гарэў. Белавагод месца сабе не знаходзіў. «Навошта трэба было ехаць да гэтых рахманаў? — упікаў ён сам сябе. — Толькі няшчасце знайшлі...»

Ульяніцу паклалі не ў істопцы, а на светлай палавіне Ядрэйкавай хаты. Ядрэйчыха прывяла шаптух-зялейніц. Бяззубыя сівыя бабулі распранулі Ульяніцу, пачалі націраць яе сухімі і мокрымі травамі,

давалі піць траянку — грэтае віно, змешанае з мёдам, чырвонай глінай і каровіным маслам. Але нічога не дапамагала. Тады яны запаалілі казіны рог, запалілі пук чалавечых і конскіх валасоў. Ульяніца пачала задыхацца.

— Маліся, — сказала старэйшая зялейніца Белаваłodу. — Не балотны дух грызе тваю жонку, а вялікі страх. Страхам запоўнена яе душа. Маліся.

На трэцюю ноч Ульяніцы зрабілася зусім кепска. Яна не пазнавала нават Белаваłodу. Усё цела было абліта потам. Шчокі праваліліся, а вочы заслаў густы туман, і праз той туман не мог зазірнуць Белаваłod у жывую душу сваёй жонкі.

— Ульяніца, — клікаў Белаваłod, — Ульяніца, глянь на мяне... Глянь... Не памірай, галубка мая...

Ульяніца раптам расплюшчыла вочы, выдыхнула з тугою, з жалобай:

— Гэта Бог мяне карае...

— За што цябе, такую добрую, такую светлую, можа караць Бог? — абліўся слязьмі Белаваłod.

— За тое, што без бацькавага благаславення за Белаваłodу пайшла, — не пазнаўшы мужа, ціха прашаптала Ульяніца і змоўкла назаўсёды.

Белаваłod у роспачы кінуўся да Ядрэйкі.

— Чаму яна памерла? Яна ж яшчэ такая маладая.

— Бог тых, каго любіць, маладымі да сябе забірае, — адвёў вочы Ядрэйка. — Маліся, Белаваłod, за яе дуіну.

Пахавалі на менскім могільніку Ульяніцу, і вялікая туга чэпкімі абцугамі сціснула сэрца Белаваłodу. Ён не ведаў, што рабіць, як жыць далей. Тая, з якой дзяліў хлеб і одр, ляжала зараз у сырой зямлі, у ціхім сасонніку. Пакрыўся пылам, іржой золатакавальскі струмант, патух, аброс чорнай сажая горан. З раніцы да вечара блукаў Белаваłod за гарадскім валам, заходзіў у лясны гушчар, садзіўся на які-небудзь выварацень або проста на зямлю і слухаў шум лісця. Шмат пра што гаманіла неспакойная лістота. Пра тых людзей, што навекі адышлі з гэтай зямлі, пра тых, што яшчэ будуць. У лясных ручаях, у воблаках бачыўся Белаваłodу твар Ульяніцы, асабліва на стыку святла Гцемры, калі на імгненне хавалася сонца і шэра-залаты паўзмрок быўразліты наўкол. Вочы жонкі смяяліся, клікалі да сябе, але варта было пільней зірнуць у той бок або працягнуць руку, як усё знікала, расплывалася, заставаліся толькі воблакі, толькі вада.

Ядрэйка неўпрыкметку снаваў за Белаваłodам, сачыў, каб малады залатар не наклаў на сябе рукі. Адночы Белаваłod, пачуўшы

за сваёй спінай мяккія, асцярожныя крокі, рэзка азірнуўся і ўбачыў рыбацова. Той аж прысеў. Але неяк трэба было выкручвацца, і Ядрэйка, ён якраз стаяў каля яблыні-дзічкі, сказаў:

— На яблыні растуць яблычкі, на елачцы — шышкі. Чаму гэта ўсё так створана, Белавагод?

— Не ведаю, — паныла адказаў Белавагод. — Не хадзі за мною.

— Буду, — пажвавеў, заступіў яму дарогу Ядрэйка. — Буду хадзіць. Уляніцу ўсё роўна ўжо не вернеш, а табе трэба жыць.

— Навошта мне жыць? — сеў на лясную траву Белавагод. Ядрэйка сеў насупраць яго, узяў залатара за руку.

— Людзі живуць, і ты жыві. Белавагод памаўчаў, потым спытаўся:

— А навошта людзі живуць?

— Гэтага я не ведаю, — павесялеў Ядрэйка. — Адзін Бог ведае, але да яго далёка, і ён не шапне на вуха. Усё жыве. І вось гэта яблынька, і мурашкі, і стракозы, і ручай, што ў асінніку цячэ. Думаеш, ён не жывы? Ластаўка гняздо лепіць, стараецца, рыбіна нямая ікру на каменчыкі кладзе. Усё жыве і жыць хоча. Пэўна, нельга зямлі і небу без жывога. Вось чаму і пращу я цябе, Белавагод, пойдем у горад, бяры свае малаткі і малаточкі, грукні так, каб усе мае суседзі сярод ночы прачнуліся, плявацца пачалі. Сябе разбудзі, Белавагод. Жыць трэба, хлопца.

Белавагод моўчкі глянуў на Ядрэйку, моўчкі ўзняўся, пакрочыў праз асінавую і бярозавую гушчэчу да гарадской брамы. Ядрэйка падбегам шыбаваў за ім. Яны прайшлі каля касцёрні, над якой траскуча крычала вараннё. Белавагод ішоў нібы сонны.

У горадзе, там, дзе ляжалі камяні-бульгі для новай царквы, яны ўбачылі купку людзей. Вой у шлем, у барвяным плашчы стаяў на самым вялікім камені і нешта гаварыў. Белавагод з Ядрэйкам падышлі бліжэй.

— Людзі добрыя, — казаў малады светлавалосы вой, — чорны дзень наступіў для Полацкай зямлі. У попеле, у гарачых вугалях ляжыць яна. Усюды, куды ні кінь вокам, вароп і знішчэнне. Ваўкі цягаюць з хат малых дзяцей, бо няма каму іх абараніць.

Вароны выклёўваюць вочы яшчэ жывым дзіядам. Таці і галаўнікі ўжо не хаваюцца ў пушчах, а ў белы дзень выходзяць на дарогу, каб рабаваць. А наш князь Усяслаў Брачыславіч з сынамі сваімі сядзіць у Кіеве ў порубе і не можа свой меч узняць за Полацкую зямлю. Людзі добрыя! Нам вядома слава і сіла мянян, вядома, як можна біліся вы на Нямізе. Паслужыце ж Полацкай зямлі! Аддайце ёй сваю сілу, спрыт і ўменне!

Ядрэйка навастрыў вушы, адным вокам пазіраючы на воя, другім — на Белавалада. Потым узяў залатара за руку.

— Гэта не ддя нас гаворыцца. Пойдзем адсюль. Пойдзем дахаты.

Але Белавагод вырваў руку, праціснуўся наперад, спытаў у воя:

— Скажы, добры чалавек, як я магу паслужыць Полацкай зямлі? Вой зверху глянуў на яго, адказаў:

— Ідзі ў дружыну да ваяводы Рамана. Рукі ў цябе ёсць, вочы ёсць, адвагу ж у ваяводы пазычыш.

— Пойдзем дахаты, — як прыклеіўся да Белавалада Ядрэйка, але малады залатар бліснуў вачамі, рэзка і рашуча вымавіў:

— Дзякуй за прытулак, толькі не вярнуся я болей да цябе. Няма мне жыцця ў гэтым горадзе, бо не магу на магілу Ульяніцы глядзець. Пайду з ваяводам Раманам, куды ён павядзе. Пакідаю табе струмант свой кавальскі, а ты дай мне за яго, калі можаш, добрую дзіду, шлем і шчыт. Кальчуга і меч, хоць і старыя, ёсць у мяне свае. Бывай, Ядрэйка. Добрую ты маеш дупіу, ніколі я цябе не забуду.

— Апамятайся, Белавагод, — спалохаўся Ядрэйка. — Які з цябе вой? У першай сечы галаву згубіш, а галава ў чалавека адна.

Белавагод паклаў далонь на камень, на якім стаяў полацкі вой, і гэта азначала, што ён клянецца ў вернасці Раману, пойдзе з яго дружынаю. Ядрэйка борзда пабег дахаты, каб паклікаць на дапамогу жонку. Прыкацілася кругленькая Ядрэйчыха і разам з ёю дзеці. Гвалт усчаўся, віск. Ужо Ядрэйчыха ўтаворвала Белавалада, а сам Ядрэйка моўчкі стаяў збоку, жываток пагладжваў.

— Хто з канём, хто пешкі, збірайцеся, як сонца ўзыходзіць, каля касцэрні! — выгукнуў вой. — Ваявода Раман з вамі заўтра гаварыць будзе.

Да глыбокай ночы адгаворвала Ядрэйчыха Белавалада, але залатар сказаў ёй:

— Дзякуй, Настуля, за ласку тваю, за хлеб-соль, ды ўсё-ткі пайду я з дружынаю.

— А ты чаго сядзіш рот замазаўшы? — накінулася Ядрэйчыха на мужа.

— Я магу і легчы, — раздумліва прамовіў Ядрэйка. — Вялікі ад цябе, баба, гром, вялікі...

Ён узняўся з лавы, падышоў да акенца, зірнуў у яго. Ноч камянела на дварэ.

— І я не з голым жыватом, — ціха сказаў Ядрэйка. — Пайду і я.

— Куды пойдзеш? — не зразумела Настуля.

— У дружыну. Да ваяводы Рамана. Жонка на нейкі час анямела.

— Пайду і я, — ужо бадзёра казаў Ядрэйка. — У нашай радні я

сама лепей з лука б'ю! Ого-го, як я б'ю!

Ён страсянуў маленькім цвёрдым кулачком.

— Сшалеў, — выдыхнула нарэшце жонка і загаласіла.

— Чаго ты равеш? — весела паляпаў яе па спіне Ядрэйка. — Лічы, што я на яцвяжскія азёры ў рыбу пайшоў. Далёка ад азёраў яцвяжскіх. Хлеб, гарох і мяса ў вас ёсць. Сядзіце і чакайце мяне. Ды перастань румзаць. Кожны сваё месца павінен ведаць. А месца ў нас такое: мужчына і сабака на двары, жанчына і кошка ў хаце.

Настуля слухала яго і плакала.

— От макравакая, — нязлосна вылаяўся Ядрэйка. — Адразу відно, што рыбакова жонка. Ну, не плач, Настулечка, не гшач. Я табе з дружныны, з паходу залаты і срэбны бранзалет прывязу.

— Спруцяней ты са сваімі бранзалетамі, — пачала хустачкаю выціраць слёзы жонка. — Навошта я пайшла за такога адарвірога? Пра дзяцей ты падумаў?

Але ў яе словах, у яе голасе ўжо чуліся лагода і пакора. Не першы год жыла яна з Ядрэйкам і добра ведала неспакойны нораў свайго мужа. Колькі разоў чакала яна яго з далёкай дарогі і прывыкла да такога пастаяннага чакання, як прывыкаюць да чорнай навалынічнай хмары.

Дзеці яшчэ спалі, калі Белавалод і Ядрэйка, развітаўшыся з Настуляй, рушылі да касцэрні. Ядрэйка пацалаваў дзяцей, пацалаваў жонку, сказаў ёй:

— Ты ведаеш, дзе закапаны гаршчэчак з грыўнямі. Як будзе нявыкрутка, дастань з зямлі гаршчэчак. А я да Пакроваў вярнуся.

Ля касцэрні сабралася чалавек пяцьдзсят мянян, усё болей маладзенькія хлопцы, народ шумны, гарачы, які яшчэ ні разу не пакаштаваў сапраўднай сечы. Гэта былі сыны рукадзельных людзей і купцоў, баярскія дзеці. Ядрэйка між імі быў самы старэйшы.

Сонца зайграла на ўсходзе, раззалаціла зарэчныя пушчы. Вецер то лётаў пад аблокамі, то бегаў па хмызняках і вострай балотнай асацэ. У Менску брахалі сабакі, бэкалі авечкі. Пахла цёплым гаркавым дымам. Нехта, махнуўшы рукою на паходы і на сечы, кляпаў лугавую касу.

— Ваявода едзе, — раптам загаварылі ўсе і павярнулі галовы ў бок Свіслачы. Раман ехаў на кані ў суправаджэнні трох дружыннікаў. Ён надзеў баявы шлем-місюрку з кальчужнай сеткаю, апрануў лускаваты панцыр са сталёных пласцін, якія былі прымацаваны да скураной кашулі. Панцыр закрываў ваяводу да сцёгнаў. На нагах у Рамана былі зялёныя мяккія боты з ласінай скуры без абцасаў. У правай руцэ ваявода трымаў доўгае бранябойнае кап'ё, у левай —

круглы чырвоны шчыт з пукатаю паверхняю. Такі шчыт цяжка ўзяць варожаму мячу.

Раман цвёрдай рукою спыніў каня, гучным голасам загаварыў:

— Радасна бачыць вас, адважныя дзеці горада Менска, сыны Полацкай зямлі! Вы адгукнуліся на мой кліч, вы прыйшлі да мяне, пакінуўшы свае сем'і, сваіх бацькоў, жонак і каханак. Вы не збаяліся змяніць хатняе цяпло на холад невядомай дарогі, цішыню на грукат сечы, пяшчоту прыгожай жанчыны на ўдар варожай стралы. Дзякуй вам за гэта!

Ён нізка пакланіўся, потым шырока махнуў цяжкім кап'ём:

— У невясёлым месцы сабраў я вас.

Пры гэтых словах усе паглядзелі на касцярню. Дзюбастая чорная варона сядзела на самым верхнім бярвяне.

— Тут ляжаць людскія косці, — прыцішыў голас Раман. — Косці нашых дзядоў. Калісьці магутнай сілаю поўніліся яны. Сёння яны — тлен, прах. Мы таксама з касцей, з жылаў, з гарачай крыві. Запомніце: усё на зямлі смяротнае. Памруць яшчэ ненароджаныя. Адплыве ў нябыт пакаленне за пакаленнем, як адплываюць хмары за далёкі небасхіл. Толькі любоў да маці і роднай зямлі несмяротныя. Запомніце гэта! Я павяду вас па нялёгкай і няроўнай дарозе. Я не ведаю, што чакае нас наперадзе. Аб гэтым ведае адзін Бог. Але я спадзяюся на свой і на ваш меч, на сваё і на ваша плячо, на войскіх коней, на вятрылы лоддзяў, якія панясуць нас удалячынь.

Мяняне ўважліва слухалі ваяводу. Знікла з твараў весялосць і бесклапотнасць, вочы былі сур'ёзныя, суровыя. Розныя людзі згуртаваліся, сышліся тут, рознае было і ўзбраенне. Сыны багатых баяр надзелі прыгожыя рознакаляровыя даспехі, бліскучыя вастраверхія шлемы. Хто быў бяднейшы, прыйшоў у драцяных кальчугах, у круглых жалезных шапках, з драўлянымі невялікімі шчытамі, абцягнутымі бычынай скурай. Некаторыя замест коп'яў і мячоў трымалі ў руках рогвіцы, з якімі ходзяць на ловы.

Ядрэйка і Белавалод стаялі побач. Белавалода пякла віна перад Ядрэйчыхай і яе дзецямі, ад якіх ён звёў бацьку. Але сам рыбакоў быў, як заўсёды, вясёлы, рухавы, гаваркі. Ён горда стаяў у кляпанай кальчуге па самыя калені, з доўгім мячом. Раман заўважыў яго, здзіўўся, спытаў:

— І ты прыйшоў, гаварун?

— Прыйшоў, — ўзрадаваўшыся, як малое дзіця, што яго пазнаў Раман, адказаў Ядрэйка. — Дзе ж мне быць? Люблю між людзьмі круціцца, разумных людзей слухаць. Для мяне гэта ўсё роўна як добрую рыбную юху хлябтаць.

— Ты і сам умееш пагаварыць, — скупа ўсміхнуўся Раман.

— Умею. А навошта чалавеку язык дадзены? Каб зубы падпіраць? Не, ваявода. На гэтай зямлі трэба паспець нагаварыцца, каб на нябёсах цэлы век анёльскія спевы слухаць.

— А мячом ты ўмееш гаварыць? — строга звёў бровы Раман.

— Не так, як ты. Махаць трошкі ўмею, і ўсё. Але я табе спатрэблюся. Сам я рыбалоў, з вады жыву...

Ядрэйка пачаў корпацца ў невялікай палатнянай торбе, што вісела ў яго на левым плечуку, даставаў і паказваў Раману рыбалоўныя кручкі, вялікія і маленькія, жалезныя і касцяныя.

— Вось мая зброя, ваявода. Голад жа таксама люты вораг. Як нападзе ён у дарозе на тваю дружыну, закіну я кручкі ў раку і разаб'ю гэтага ворага.

Усе, хто стаяў побач з Ядрэйкам, засмяяліся. Засмяяўся і Раман, ды адразу ж спахмурнеў, бо лічыў, што ў паходзе трэба трымаць дружыну ў строгасці, паслушэнстве. Не зубаскальствам ваююць, а дзідай і мячом. Неўзабаве яму давялося ўсім паказаць сваю строгасць. Пакуль іпша размова з дружынаю, з горада панабегла шмат дзяўчат, некалькі маладзіц-вісен¹⁸. Спачатку яны хаваліся дзе хто, але як толькі ваявода скончыў гаварыць, рынуліся з віскам і плачам да дружыннікаў. Так веснавая вада ўрываецца з высокага пагорка ў лагчыну. Наўкол крычалі, плакалі, смяяліся, цалаваліся... Некаторыя парачкі неўпрыкметку пачалі падавацца ў бок лесу, дзе была дужа мяккая трава. Да Ядрэйкі падскочыла жвавая чарнавокая маладзіца з пунсовымі ад бураковага соку шчокамі, павісла ў яго на шыі, зашчабятала:

— Ах ты, вожык мой кругленькі. Што ты прывязеш мне? Прывязі падвескі-лунніцы, якія баярыні носяць.

Ядрэйка не разгубіўся, схпіў чарнавокую ў абдымкі. У рыбалова, хоць і цягаў ён усё жыццё невад у халоднай вадзе, была гарачая кроў.

Раман пацягнуў ад гневу, крыкнуў сваім воям:

— Сячыце бярозавыя дубцы і арэховыя кіі! Ганіце прэч вісен!

Тым такія загады былі не ўпершыню. Весела саскочылі яны з коней, мячамі насклі дубцоў і кіёў.

— Ратуйся, бабская дружына! — у чатыры пальцы свіснуў Ядрэйка. Вісен як віхор змеў. Але некаторыя з дружыннікаў абаранілі сваіх дзяўчат, сказаўшы, што гэта іхнія нявесты і што яны прыйшлі развітацца. Такіх Раман загадаў не чапаць.

¹⁸ Вісле на — жанчына лёгкіх паводзін

— У каханкі смаляныя лаўкі, — рагатаў Ядрэйка. — Глядзі, ваявода, прыліпнуць хлопцы да гэтых лавак і не аддзярэш іх. Не будзе з кім у паход ісці.

Але развіталіся, цалаваліся, адыходзілі, махаючы ў апошні раз пяшчотнымі дзявочымі рукамі. Не адна сляза скацілася з вачэй. Белавагод з сумам глядзеў на горад, у якім сустрэліся яму самае вялікае шчасце і самая пякучая бяда. У гэтым горадзе вечным сном спала Ульяніца, без якой чорным было ўсё. «Паеду, паплыву, куды дарога завядзе, — думаў Белавагод. — Нельга мне тут жыць». Па Свіслачы паплылі ўвечары на трох лоддзях-насадах. На сярэдняю пагрузілі коней, цяжкія даспехі, ежу і пітво. Лодзі былі выдзеўблены са ствалоў таўшчэзных асін, да якіх нарасцілі барты з дубовых дошак. На носе грозна шчэрылася доўгімі чырвонымі зубамі галава страшыдлы, выразаная з дубовага камя, на карме на тоўсты кол быў набіты чэрап тура. Вострыя бязлітасныя рогі пранізвалі рачны туман. Уздоўж бартоў пукаціліся жалезныя шчыты. Кожная лодзя мела сем пар вёслаў. Вятрыла было з моцнага шчыльнага палатна, і на тым палатне ў сінім крузе трапятала пад ветрам галава святога Юрыя — ахоўніка Полацкай зямлі.

Белавагод з Ядрэйкам разам са сваімі супаходнікамі адразу селі за вёслы, бо вецер быў кволы, ледзь чутны. Вёслы цяжка рэзалі тоўшчу цёмнай рачной вады. У змроку ржаў спалоханы конь, і малады вой утаворваў яго, шкадаваў:

— Цішэй, кося... Не бойся, дурненькі...

Конь пераставаў іржаць, але гусцеў вечар, ляцела насустрач у кашлатых лясных берагах рака, і ён зноў фыркаў, хроп, шкроб днішча лодзі капытом.

На дзвюх лоддзях плыло па пяцьдзесят вояў, на той, дзе былі коні, дваццаць. Стырnavы Ішрэдняй лодзі час ад часу трубіў у сурму, асабліва на рачных паваротах, каб не стукнуцца лоб у лоб з тым, хто мог плыць насустрач.

Нарэшце Раман загадаў прыстаць да берага. Скінулі дашчаныя сходні, сышлі з лоддзяў і звялі коней, бо ім таксама трэба адчуць пад нагамі цвёрдую зямлю. Запалалі вогнішчы. Запышела на ражных мяса. Пушча насоўвалася з трох бакоў чорнай злавеснай мядзведзіцай. Толькі з чацвёртага боку выбельвалася з цемры палоса ракі, і ўсе — людзі і коні — ціснуліся да яе. Ноч прайшла спакойна. Плескатала ў Свіслачы вялікая рыба ды з ляснога змроку крычаў касцяным голасам пугач.

Праз два дні ўвайшлі ў Бярозу. Шырэйшаю і глыбейшаю была тут вада, і можна было адпачыць ад цяжкіх вёслаў, якія адрывалі

рукі, бо ўзняўся моцны роўны вецер, панёс лоддзі на поўдзень.

Чырвоныя сасоннікі, белыя бярэзнікі і чорныя ельнікі глядзелі з берагоў. Вялікае мноства звяроў і птушак жыло тут. А яшчэ жылі тут лютыя гадзюкі, неадчэпныя камары, бязлітасныя авадні. Коней у дзённую спёку давялося пакрываць скуранымі апонамі, бо хмары аваднёў рынуліся на іх.

У некаторых месцах лес трохі адступаў ад ракі, адбываўся ўбок, і на такіх пакрытых зялёнай аксамітнай травой прагалах раслі сям'і дубоў. Побач стаялі высачэзныя, абпаленыя маланкамі дубы-таўстуны і іх маленькія дзеткі, зграбныя, кучаравыя. У дубняку і рашылі перачакаць ноч. Зноў загаманілі вогнішчы. Коні з палёгкаю і радасцю па самыя грывы апусцілі галовы ў густую халаднаватую траву. І раптам з цемні пачуўся чалавечы крык. Усе адразу сціхлі, насцярожыліся. Крык паўтарыўся. Страх і пакута былі ў ім. Раман выцягнуў з похваў меч, наструнена ўстаў каля вогнішча.

— Што там за крыкса аб'явіўся? — хацеў пажартаваць Ядрэйка, але астатнія дружыннікі і разам з імі Белавагод быццам не пачулі вясёлага рыбалова, спалохана ўзіраліся ў вечаровы змрок. Чалавек закрычаў зноў.

— Не ідзі туды, ваявода, — ціха сказаў Раману Гняздзіла і нават заступіў яму дарогу. — Гэта, ныйначай, як лясун-клікун, прырэварачень з савай галавой. Завабціць у пушчу, а там і ўтопіць у балоце і ўсю кроў высмакча.

— Не ідзі, — пачалі прасіць ваяводу найбольш пудлівыя з дружыннікаў. Але Раман левай рукою выцягнуў з вогнішча галавешку, узяў яе, у правай руцэ сціснуў меч і, распорваючы вастрыём мяча цемру, пайшоў на голас. Гняздзіла і Ядрэйка, схопіўшы мячы, прыгнуўшыся, пакрочылі за ім.

Яны выйшлі на пукаты пагорак, ублыталіся ў нейкую сухую ломкую траву. Чалавек гукнуў зусім непадалёку, злева. Яны павярнулі ўлева, Ядрэйка ступіў нагою ў мурашнік і ледзьве не ўпаў. Рыбалоў ціхенька вылаяўся, пачаў калаціць, трэсці нагою, каб скінуць з цела мурашак, бо адна пастела ўжо джыгнуць за лытку.

Рагаты дуб устаў у змроку перад імі. Пярун калісці ляснуў у яго, абсмаліў з макаўкі да карэння. Чалавек быў прыкручаны бічоўкамі да дуба якраз там, дзе разыходзіліся ў розныя бакі дзве палавінкі расшчэпленага маланкай дрэва.

— І я так вісеў, — чамусьці ўзрадаваўся Ядрэйка. — І Хрыстос так вісеў на крыжы. Зараз мы цябе, добрая душа, здымем адтуль.

Паклікалі на дапамогу дружыннікаў. Чалавек знясілеў, пэўна, не першы дзень глядзеў са сваёй вышыні на лес і на раку. Яго панеслі да

вогнішча, паклалі на мядзведжую шкуру. Белавалод з карчажкі даў яму вады. Чалавек з хрыпеннем і стогнам пачаў піць.

— І я так вісеў, — зноў быў пачаў сваё Ядрэйка і раптам крыкнуў: — Дык гэта ж Іван Вогненная Рука!

Усе ўздрыгнулі. Гняздзіла падкінуў у агонь сушняку, каб пасвятлела. Усе збіліся ў кучу, нахіліліся над чалавекам, узіраючыся ў шэры змучаны твар.

— Ён, — прашаптаў Гняздзіла, — Вогненная Рука.

Раман з вялікай цікавасцю глядзеў на таго, чыё імя палохала людзей на берагах Свіслачы і Бярозы. Маленькі і мізэрны чалавек ляжаў і стагнаў на мядзведжай шкуры, ускрыкваў, трызнычы.

— Трэба занесці яго назад на дуб, — прапанаваў Ядрэйка. — Хай вісіць там, як жолуд.

— Навошта несці? — не згадзіўся Гняздзіла. — Адсячом галаву, як гадзюцы, і канец. Ён узяўся за меч.

— Але ж ён зусім аслабеў, без памяці, — сказаў Белавалод. — Хіба можна караць такога?

— Нельга, — адразу згадзіўся Ядрэйка і прысеў на кукішкі каля Вогненнай Рукі. — Трапіў і ты да мяне, Іван, на кручок. Казаў я табе: не чапай Ядрэйку. Не паслухаўся, зачапіў, кадук цябе бяры. Але як жа ты на дубе завіс? Хто цябе туды гэтак высока ўзвалок? Няўжо сам, як птушка, узяцеў?

Можна было падумаць, што пасля доўтай разлукі сустрэліся і размаўляюць два самыя добрыя сябры. Ядрэйка гаварыў, Іван Вогненная Рука стагнаў.

Нарэшце Раман не сцярпеў, загадаў:

— Усім, акрамя варты, спаць. А заўтра я выраіпу, што з ім рабіць.

Назаўтра Іван Вогненная Рука ачомаўся, паныла і хмура глядзеў наўкол сябе. Яго накармілі, напілі, і Раман пачаў допыт.

— Ты хто? — запытаў ён.

— Іван Крывашэй. Збройнік. Раблю шчыты, цягну дрот для кальчугаў.

— А чаму цябе клічуць Вогненнай Рукой?

Пры гэтых словах маленькі чалавечак пабляднеў, заплюшчыў вочы. Лоб у яго пакрыўся потам. Раманава дружина затаіла дыханне, каб пачуць, што ён скажа ў адказ.

Але Іван Вогненная Рука маўчаў.

— Ты — галаўнік і крывавай таць, — казаў далей Раман. — Тваім імем палохалі дзяцей. Але Богава Цярпенне скончылася, і ты паслізнуўся на крыві, пралітай табою. Адказвай, сабака, дзе твае

крумкачы і совы, што клявалі чалавечае мяса?

— Пэўна, яны пайшлі ў пушчу на левы бераг Бярозы, — ціха вымавіў Іван Вогненная Рука. — Сядміцу назад мы напалі на купецкі караван, узялі багатую здабычу.

— Што вы зрабілі з купцамі?

— Кінулі ў вір. А потым, дзелячы купецкае багіно¹⁹, паспрачаліся. У мяне ўжо даўно былі ворагі... На купецкіх стругах было шмат амфар з рамейскім віном. Усю ноч мы пілі, а раніцою я прачнуўся на дубе. Лепш бы яны мяне забілі соннага.

Іван Вогаенная Рука гаварыў усё гэта без страху, але з вялікім смуткам.

— Чаму ты, збройнік, зрабіўся галаўніком? — не адступаў Раман.

— Што я магу сказаць? Не ведаю... Як быў малы, старая вядуння нагадала майму бацьку, быццам памру я смерцю гадзюкі, а я падслухаў іхнюю гаворку.

— Што гэта за смерць такая?

— Гадзюка мяняе, скідае скуру. Дык вось вядуння нагадала, што сустрэну я смерць без сваёй скуры, заўпяць з мяне жывога скуру перад смерцю. Напалохала мяне тое гаданне, кожную ноч пра яго думаў, не мог жывць спакойна. Як падумаю пра тых пакуты, што мяне чакаюць, сэрца абмірае, не хоча біцца. Богу маліўся, прасіў, каб пашкадаваў. Ды страх не праходзіў, тачыў душу. І збег я ад бацькі, збег з дому, пайшоў у пушчу, у цёмны гушчар, каб ад лёсу свайго схавацца. Атам сустрэў галаўнікоў, і пачалі мы гуляць над Свіслаччу і Бярозай.

Ён змоўк, лізнуў чырвоным языком сухія абсівераныя губы.

— Сам з жывых людзей скуру здзіраў? — грозна спытаў Раман, і ўся дружына аж на пальчыкі ўстала, каб пачуць адказ.

— Не. У вір кідаў, на дрэвы падвешваў, але скуру не чапаў, — спакойна прамовіў Іван Вогаенная Рука і пасля кароткага маўчання папрасіў у Рамана: — Забі мяне, добры чалавек.

Вочы ўсіх скіраваліся на Рамана. Ваявода падумаў, пакамечыў пальцамі бараду, глуха сказаў:

— Я не Бог, каб караць цябе страшным судом. Рыбалоў, — паклікаў ён Ядрэйку, — ты вісеў на бярозе?

— Вісеў, — адказаў Ядрэйка.

— Тады аддаю таця табе. Адпомсці яму. Можаш забіць яго. Бяры меч і забі галаўніка.

Цяпер усе глядзелі на Ядрэйку. Нехта падаў рыбалову меч.

¹⁹ Багіно — добра, багацце

Ядрэйка ўзяў меч, няўпэўнена круціў яго ў руках. Іван Вогненная Рука чакаў, стаяў побач. Усе расступіліся, каб даць прастору мячу.

— Кат цябе бяры, — сярдзіта пюнуў Ядрэйка, усадзіў лязо ў пясок і, адышоўшы на рачную строму, гукнуў адтуль: — Вазьму я свае рыбалоўныя кручкі і лепш налаўлю табе, ваявода, рыбы.

Шумела рака. Шумеў лясны вецер. Усе маўчалі.

— Дай, ваявода, я яму галаву здыму, — сказаў раптам адзін з дружыннікаў, таўставаты бледнатвары хлопец. Агеньчыкі гарэлі ў шэрых вачах.

— Ты ведаеш Вогненную Руку? — уважліва зірнуў на яго Раман.

— Першы раз бачу, — адказаў дружыннік. Раман памаўчаў, потым цвёрда прамовіў:

— Збіраемся ў дарогу. Ты, — паказаў ён на бледнатварага дружынніка, — возьмеш вясло, а побач з табою прыкуем ланцугом да вясла Івана Вогненную Руку. Хай грабе да самага Кіева. Там паглядзім, што з ім рабіць.

Зноў паплылі па Бярозе. Рака няспынна бегла на поўдзень. Бліжэй да берага, у тонкай доўтай траве, насцярожана стаялі шэрасінія шчупакі, чакалі здабычу. Калі якая-небудзь рыбная малеча, загуляўшыся ў вясёлых булькатлівых струменях, падплывала да іх, раскрываўся і шчоўкаў вялізны вастразабны рот.

Івана Вогненную Руку прыкавалі, як і загадаў Раман, да цяжкага вясла. Былы галаўнік сядзеў з мёртвым тварам. Раманавы дружыннікі ўпотаі кідалі на яго цікаўныя позіркi. Усе хацелі б зараз даведацца, аб чым думае галаўнік, раскаянне ці халодная злосць ваўка, што трапіў у лоўчую яму, жыве ў ім. А ён, адчуваючы на руках цяжар ланцугоў, успамінаў, што ўжо аднойчы ў Друцеску быў скаваны, у ашыйніку, у наножніках і наручніках сядзеў ля ўвахода ў мясцовую царкву. Куніцай называецца такое месца і такое пакаранне. Кожны, хто хацеў, мог пюнуць тады на яго або хвастаць вяроўкай ад царкоўнага звона, што вісела побач на круку.

Наступны начлег чакаў іх на тым месцы, дзе з левага боку ўлівалася ў Бярозу нешырокая, але бруістая і гаманкая рэчка. Калі прывязвалі лодцы да камянёў, што густа ляжалі на беразе, з хмызняку выйшаў русавы чалавек з лукам за спінаю. За вушы чалавек трымаў тлустага зайца, якога, пэўна, толькі што ўпалаваў. Смела пакіраваўся ён да незнаёмых вояў, пакланіўся ім.

— Як рэчка завецца? — спытаў яго Раман.

— Вольсай рэчку людзі завуць, — адказаў высакарослы паляўнічы, сеў каля вогнішча, якое распальвалі Ядрэйка з Белаваладам, дастаў з палатнянай торбы цёмнага жалеза нож у

касцяных тронках, пачаў свежаваць зайца.

— А пад якім князем жывяце? — слязістым ад гарачыні вокам зірнуў на яго Ядрэйка.

— Полацкая зямля ў нас і князь полацкі, — прамовіў усміхнуўшыся Ядрэйку, паляўнічы, а сам займаўся звычайнай справаю. Спрятна і хутка ўспароў зайцу жывот, адсек лапкі, сцягваў, дапамагаючы сабе нажом, мяккую шэрую шкурку.

— Шмат я гэтай жыўнасці са свету звёў, — гаварыў ён. Зайцоў, вавёрак, лісіц і куніц... Не злічыш... Аж страхоцце бярэ, як падумаю, што ў мяне адна жывая душа, чалавечая, а я загубіў тысячы звярыных душ. Яны хоць і маленькія, і цёмныя, гэтыя звярыныя лясныя душы, але ж Бог і пра іх памятае на небе і, калі пакліча ўсіх на свой суд, скажа мне: «Чаму ты, Крыванос, так шмат жыццяў патушыў, якія я на белы свет прывёў?» Што адказаць Богу?

Белавагод са здзіўленнем глядзеў на Крываноса. Ніколі не даводзілася яму чуць такіх слоў. Б'е чалавек звера, б'е, каб карміць дзяцей сваіх, і шкадуе яго. Як зразумець такога чалавека?

У гэты час шум і крыкі даляцелі з лодзі, на якой сядзеў Іван Вогненная Рука. Галаўніку прынеслі паесці, прынёс той самы бледнатвары дружыннік, які падахвочваўся забіць яго. Вогненная Рука глядзеў на дружынніка, на бераг, дзе Крыванос лупіў зайца, і раптам, калі дружыннік нахіліўся зусім нізка, падаючы хлеб і мяса, правай рукой выхапіў у яго з похваў меч, ударыў дружынніка ў горла і з аднаго маху адсек сабе левую руку, якою быў прыкаваны да дубовай лаўкі лодзі. Потым, бляднеючы, заціскаючы кульцю здаровай рукою, ступіў на борт, скокнуў у раку, пабег да берага. Страла дагнала яго на пясчанай строме, прашыла спіну. Калі ўсе стоўпіліся над ім, Іван Вогненная Рука ўжо не дыхаў.

— Супраць ночы памёр. Дрэжны знак, — сказаў Крыванос. — Чалавек павінен паміраць ранідой, у час сну, каб не ўбачыць твар смерці і не спалохацца.

Трывожная ноч апусцілася на бераг. Адалі зямлі Івана Вогненную Руку і дружынніка, якога ён забіў, падкідвалі ў вогнішчы паболей ламачка, каб гусцеў агонь, каб радзеў змрок.

Крыванос, хоць ягоная весь была ўсяго за некалькі попрышчаў адсюль, застаўся начаваць разам з дружыннікамі. Сядзеў ля агаю, расказваў пра свае паляўнічыя прыгоды, дубчыкам выкаціў з вогнішча вугаль і на пацеху ўсім прысутным узяў яго ў рот, выпускаючы праз ноздры іскры, потым сказаў Белавагоду:

— Зайздросчу я табе, хлопец. Далёка плывеш, аж у самы Кіеў. Свет убачыш. Чалавек павінен за жыццё сваё зямное як мага болей

пабачыць сваімі вачамі. А я з самага нараджэння ў пушчы таўкуся, далей яе носа не выторкваў.

Ён памаўчаў, зноў загаварыў сіплаватым голасам:

— Але нічога... Прывязаў мяне Бог да гэтай зямлі сонечным промнем і дажджавым струменем. Навек прывязаў. І добра мне тут, у пушчы, бо і са звярамі звыкаюцца жыць, не толькі з людзьмі. Я і тут такое пабачыў, чаго і за морам няма. Вось слухай...

Ён падсунуўся бліжэй да Белавалода.

— Было гэта на леташнія Пакровы. Сяджу я ў сваёй хатцы, жонка з дзецьмі ўжо спяць, а я перад ловамі нож вастру, цеціву на лук тужэй нацягваю. Цёмна за вокнамі. Вецер у пушчы свішча. І раптам грукаюць у дзверы. Адчыняю, і заходзяць у хату двое. Адзін высокі, чарнявы, як васьм гэтага сажа, другі ростам ніжэйшы і ўвесь белы, і валасы, і твар, быццам у смятане купаўся. Напачатку я падумаў, што гэта князевы емцы²⁰. Гляджу, шукаю вачамі, дзе іхнія біркі драўляныя. Аж не. Кажуць, што яны купцы з Турава, што з дарогі збіліся, і просяцца пераначаваць. Я не супраць. Нават на стол ім вячэру сабраў. Хай, думаю, жонка спіць, а я і сам гасцей пачастую. Садзяцца яны разам са мною за стол і плашчоў з плячэй не здымаюць. У аднаго плашч белы, у другога чорны. Зноў жа я думаю, што ў Тураве такая завядзёнка — у плашчах сілкавацца. Сядзім, ядзім. І раптам лыжка з маёй рукі — брэнь! — на падлогу паляцела. Быццам хто выбіў лыжку тую з рукі. Нахіляюся я пад стол, каб яе дастаць, і аж скамянеў ад жаху — ногі сваіх начных гасцей убачыў. Думаеш, што там было?

Крыванос прыцішыў голас, нават спалохана азірнуўся.

— Не было там ног чалавечых, а былі вялізныя ласіныя капыты. Дзве пары капытоў, гразёю балотнаю перапэцканыя, чорныя, і цёмна-рудая поўсць над імі. Во якая жудасць! Зверху, над сталом — людзі. Ядуць, гавораць. А знізу — звяры лясныя. Як нагнуўся я пад стол, так і здранцвеў. Што рабіць? Узнімі крык, адразу заб'юць яны мяне, капытамі ўсе рэбры ператрушчаць. І тут нейкая блазnota на мяне найшла. Бяру я лыжку і лыжкай гэтай ціка стукваю па капыту, які сама бліжэй стаіць: тук-тук-тук. Грымнула, завыла над сталом, віхор карчагі змеў, дзверы адчыніліся, моцна лягнулі, і цішыня наступіла. Карачун, думаю, мне будзе. Заплюшчыў вочы і ўжо збіраюся Богу душу аддаць. Але ніхто мяне не чапае, жонка і дзеці спяць як спалі. Узняў я галаву, а за сталом нікога няма. Толькі каля дзвярэй два плашчы валяюцца — чорны і белы, і два абгарэлыя

²⁰ Емец — зборшчык падаткаў

яловыя смалякі. Падняў я плашчы, а яны балотам пахнуць, тванню...

— Жахоцце, — толькі і сказаў Белавагод.

Раніцой выкацілася з-за пушчы смугла-жоўтае сонца, раздзьмуў, распукаціў вятрылы вецер-связак, і Раман загадаў адплываць.

— Бывай, — паціснуў руку Белававоду Крыванос. — Дай Бог, каб убачыліся мы з табою.

Ён доўга стаяў на беразе, глядзеў на лоддзі, што весела імчаліся ў абдымках ветру і вады, потым ямчэй ускінуў на плячо лук, прыпляскаў даланёю скураную шапку-аблавушку і, не азіраючыся, борзда пакрочыў у пушчу. Сумна зрабілася Белаваладу. Яшчэ з адным добрым чалавекам разлучыла яго жыццё, і, пэўна ж, назаўсёды. Але застанецца ў памяці ноч каля вогнішча, сіплаваты голас Крываноса, шум пушчы і вугаль, які русявы паляўнічы выкочваў з полымя на траву.

— Эге-гей, Белавагод! — крыкнуў з пярэдняй лоддзі Ядрэйка. — Дужа доўга глядзіш услед гэтаму лесуну. Помні, што я твой лепшы сябра!

Белавагод усміхнуўся рыбалову, згодна кінуў галавой.

Праз тры дні яны прыплылі да сутоку Бярозы з Дняпром, у землі чарнігаўскага князя Святаслава Яраславіча. Тут іх ужо чакалі стругі полацкіх купцоў, якія з Дзвіны праз дняпроўскія валокі ішлі да Кіева. Раман меў з купцамі дамову. Сваю дружыну ён меркаваў увесці ў стольны Юеў пад выглядам вояў-ахоўнікаў купецкага каравана. Старэйшына каравана чорнабароды здаравяк Валодша прывітаўся з Раманам, сказаў:

— Два нашы стругі адсталі, наскочылі на дрэвы-таплякі. Днішчы зашываюць новымі дошкамі, смалой заліваюць. Праз ноч павінны тут быць. Трэба чакаць...

Раман зморшчыўся ад такой навіны, хацеў сказаць гняўлівае слова, але зірнуў на Валодшу, убачыў сівізну ў яго на скронях, нібы марскую соль на карабельных вятрылах, і згодна кінуў галавой. Ды ў сэрцы засталася шурпацінка, гарчынка, бо заўсёды любіў ён своечасова рабіць тое, што задумаў.

На звязку дня і ночы, калі пацямнела рака і пагрозна зашумеў вакольны лес, Раман ударыў мячом у шчыт, сабраў дружыну, павёў яе праз глухмень і балота. Узышлі на выспу, з якой добра былі бачны Бяроза і Дняпро. Не першы раз быў на гэтым месцы Раман, бо ўпэўнена знайшоў пад вялізным калматым дубам высечанага з чырвонага пясчаніку ідала. Макрэча восені і драпежны холад зімы нарабілі трэшчынак на суровым каменным твары, круглячкі птушынага памёту бялеліся на галаве.

Раман зняў шлем, і ўсе знялі шлемы і шапкі. Раман загаварыў глухімусхваляваным голасам:

— Да вас прыйшоў я, Пярун і Дажджабог. Дайце мне моц і ўдачу. Дапамажыце ў далёкім паходзе, у грознай сечы. Напоўніце сілай маю дружыну і маю зямлю.

Ён стаў на калені, тройчы пакланіўся ідалу. Шумеў лес. Гнуліся, трашчалі галіны ў лясным змроку. Здавалася, нечыя велізарныя рукі хочучь струшчыць, сцерці на паракню ўсе дрэвы. Закутукала, заплакала, як згубленае дзіця, сава. Лес абрастаў сівой барадой туману. Раптам над зямлёй, у цёмна-блакітнай нябеснай неабсяжнасці, успыхнула шырокая палоса трапяткога святла. Адразу раззалаціліся воблакі, макаўкі дрэў. Нават паружавела трава, што расла каля ідала. З дуба сарваўся жолуд, звонка шчоўкнуў аб Раманаў шчыт.

Частка II

Кацера сумавала ў сваёй святліцы. Ні бацька з маці, ні Гвай, ні чалядзінка Хадоска не маглі развесяліць яе, не маглі разгаварыць. Баярын Аляксей з'ездзіў у Полацк, накупляў там прыгожых бранзалетаў, караляў з жоўтага бурштыну прывёз, хоць заўсёды быў скнараю, залаты налобнік, з якога на скроні ручайкамі сцякалі зіхоткія падвескі-лунніцы. Але нішто не цешыла Кацэру.

«Аддаць замуж яе трэба, — думаў баярын. — Хай дапаможа мне Бог, захавальнік чалавечага семени. Толькі дзе ж знайсці жаніха? Куды ні глянь — той недарэка, той калека. У Полацк павязу Кацэру. Горад вялікі, людны, багаты, там жаніх адшукаецца». Ён сказаў аб гэтым жонцы, і баярыня Вольга адразу ж згадзілася, хваравіты бледны твар асвяціўся кволай спалоханай усмешкаю. «Вось дзе лядоўня, — раздражнёна падумаў пра жонку баярын. — Усё жыццё пакутую, жыву з такой. Пэўна, у гнілую восеньскую ноч зачыналі яе бацькі. Ні смеху, ні голасу звонкага ніколі ад яе не пачуў. Што ні скажы, міргае вачамі, з усім згаджаецца.

Хоць бы раз слова насуперак сказала. Цьфу ты, трухлявіна нялюбая!»

Спрабаваў раскатурхаць сястру Гвай. Апошнія дні ён таксама хадзіў невясёлы, але ягоны сум і ягоную хмурасць было лёгка зразумець — баярын строга забараніў чалядзінам даваць свайму сыну віно. А што за жыццё без віна? Кроў робіцца прэснаю, далоні рук пацеюць, сэрца абмірае ў грудзях, уначы сняцца чэрці рагатыя. Гвай, патаемна ад бацькі, здабываў віно і, схваўшыся дзе-небудзь ад

людскіх вачэй, прагна глытаў горка-салодкае пітво. Трохі лягчэла, і тады ён ішоў да сястры, жаліўся ёй на свой няўдалы лёс. Кацера сказала Гваю:

— Ты ва ўсім сам вінаваты. Спалохаўся, як зайчык, не паехаў з Раманам. Каб я была хлопцам, толькі б мяне тут і бачылі.

Гвай раззлаваўся:

— Не балабонь пустое. Бадлівай карове Бог рогаў не дае.

— Гэта я карова? — успыхнула, пачырванела ад гневу Кацера. — Што ж... У каровы ёсць малако. А што ёсць у цябе? Пустадамак ты, хоць і брат мне. Ідзі прэч! Не хачу на цябе глядзець.

Яна абхапіла смуглымі рукамі твар, упала на свой одр, заплакала. Гвай разгублена стаяў каля сястры, кусаў губы. Зярняты халоднага поту праклюнуліся на спіне пад кашуляй. У яго было незласлівае мяккае сэрца, ён любіў прыгажуню сястру, і ён сказаў:

— Ведаю, чаго ты плачаш. Па Раману сохнеш. Ды Раман ужо далёка. Можа, нават каля Юева ўжо плыве з дружнай. Ніколі не дарую сабе, што паслухаўся бацьку і застаўся дома.

— Каля Кіева плыве? — Кацера ўзняла заплаканы твар, кулачком выцерла вочы. — Эх, братка, зрабіцца б мне птушкай крылатай, адразу б за ім услед паляцела.

— Кахаеш яго, — раздумліва прамовіў Гвай. — Такого ёсць за што пакахаць. Такіх вояў няшмат знойдзецца і на Русі, і на Літве, і ў ляхаў. Ён як той Раланд, што ваяваў з сарацынамі. Ая...

Гвай махнуў рукою, цяжка ўздыхнуў і выйшаў са святліцы, каб скруціць у агародзе апошнія макавыя галоўкі. Цішыня абрынулася на Кацера, перахапіла як пятлёй-удаўкай дыханне. І адразу ж патаемная струна прачнулася, заспявала ў душы, вярнулася песня. Гэта было як збавенне. Кацера ўскочыла з одра, падбегла да слюдзянога акенца. Шырокі свет быў за акном, ззяла сонца, сінела неба, цёпла шумелі зялёныя дрэвы. Сцяжынка вілася між травы і недзе за небасхілам у зваблівай смуге рабілася торнай дарогай, вольнай ракой. Там плылі стругі і лодзі, там чырвоная зара клалася на вятрылы, там быў Раман...

Назаўтра Кацера аб'явіла бацьку, што збіраецца на багамолле ў Кіёў. Баярын Аляксей якраз грыз печаную на вуголлях свіную ножку і ледзьве вус не адкусіў ад нечаканасці і здзіўлення.

Куды? — выкругліў вочы ён.

— У Кіёў. У святых месцы, — рашуча адказала Кацера.

— Табе сонца галаву напакло, ці што? — пачаў злосна чырванець баярын.

— Сон мне бачыўся, — сціпла апусціла вочы Кацера. — Быццам

стаю я каля ракі, і раптам у небе нада мною загараецца светлы крыж і нечы голас абвясчае: «Ідзі ў Кіеў на маленне».

— Голас? — баярын Аляксей адваліў ніжняю губу ад такіх дзівосаў, падышоў да дачкі, паклаў цяжкую руку ёй на плячо. — «Што з ёю? — напружана думаў ён. — Няўжо і сапраўды чула нешта?» — Сам ён за ўсё сваё жыццё чуў толькі зямныя галасы, чуў, як гавораць людзі, як іржуць коні і брэшучь сабакі, як гудуць пчолы ў борцях. «Няўжо ў чаканні жаніха затуманіўся розум яе?» — пахаладзеў ад жаху баярын. Але вочы ў дачкі былі чыстыя, разумныя і смелыя.

— Дык едзь у Полацк, у Сафію, — радуючыся, выгукнуў баярын.

— Голас быў, каб я ў Кіеў ішла, — ціха, але цвёрда сказала Кацера.

Тады баярын кінуўся да жонкі, усхвалявана пераказаў ёй сваю размову з дачкой і ўпершыню за доўгае сумеснае жыццё хацеў параіцца з жонкаю.

— Хай едзе, — стомленым голасам прашаптала баярыня Вольга. — Хай за дом і род наш памоліцца, замае здароўе...

Яна зняможана заплюшчылася, і ў млявым руху яе павекаў было нешта ад курыцы, калі тая зацягвае вока бледна-чырвонай плёнкай.

— Каму трэба тваё здароўе?! — закрычаў баярын. — Ляжыш і ляжы. Цьфу ты!

Ён ляпнуў дзвярыма, панёс гаеў свой і злосць да чэлядзі, а баярыня ціха заплакала. З кутка апачывальні, з вузенькай шчылінкі раптам выбегла шэрая мышка, стала на заднія лапкі, бліскучымі зярняткамі вачэй паглядзела на баярыню. Баярыня таксама зірнула на сваю госцю, пакрысе супакоілася. Не першы дзень і нават не першы сонцаварот удалечыні ад людзей глядзелі яны адно на аднаго — невылучна хворая баярыня і шэрая асцярожная мышка.

Зашумела, захвалявалася баярская сядзіба. Збіралі Кацэру ў далёкую дарогу, прадумваючы кожную дробязь. У скураную торбу і ў палатняныя мяшэчкі калі хлеб і соль, іголку і люстэрка, зёлкі і пучкі духмяных траў. З бацькавай студні зачэрпвалі халоднай вады і налілі поўную карчагу. Глынуўшы гэтай вады, успомніць Кацэра ў няблізкай дарозе свой дом, сваю зямлю.

Падручнымі людзьмі для маладой баярышні баярын Аляксей выбраў чэлядзінку Хадоску і надворнага халопу Сцяпана. Хоць Сцяпан быў стары, як з'едзены жукамі-караедамі пень, і слабавата стаяў на нагах, але ён з вялікай радасцю згадзіўся, пакляўшыся баярыну Аляксею на святых абразях, што ні адзін волас не ўпадзе з галавы ў Кацэры. Даўно марыў ён, праўда, глыбока хаваючы сваю мару ад усіх, дабрацца да святой зямлі, да Палесціны, шчыра

памаліцца там Богу і ў знак таго, што быў там, што піў ваду з ракі Іардань, прынесці адтуль пальмавы ліст. Паломнікамі завуць такіх людзей. І вось на схіле жыцця не ў Палесціну, дык у Кіеў выпраўляецца ён. Шчасцем ззялі мутна-шэрыя старэчыя вочы.

Кацера з твару была спакойная, раздумлівая, ды каб хто здолеў глянуць ёй у сэрца, убачыў бы там яркі іскрысты агеньчык. Яна едзе ў Кіеў! Яна памоліцца ў мітрапольнай Сафіі, у Пячэрскім манастыры! Яна знойдзе там Рамана! Яна не сумнявалася, што абавязкова знойдзе, сустрэне ў вірлівым людскім мурашніку маладога прыгожага воя. Баярскія і купецкія дачкі сядзяць, чахнуць у святліцах, чакаючы нарачоных, а Кацера сама пойдзе насустрач свайму лёсу, свайму шчасцю. Жыццё між лугоў і лясоў навучыла яе быць рашучай і самастойнай.

Перад далёкай дарогай Кацера пайшла развітвацца са сваімі любімымі дрэвамі, з валунамі і ручаямі, ля якіх так хораша думалася-марылася ў маладыя дні. Яны пазнавалі яе — радасна шумелі дрэвы, званчэй булькаталі ручаі. Толькі вялізныя бела-шэрыя валуны, затканыя мяккім зялёным мохам, былі безгалосныя. Але і яны пасвойму віталі яе — срэбракрылыя стракозы і меднавокія яптчаркі, якія драмалі на іх, прыгрэтыя сонечнымі праменьнямі, не ўцякалі хто куды, а даверліва заставаліся на сваіх месцах. Кацера спынялася пад якой-небудзь танклявай бярозкай, пяшчотна гладзіла свежую вільготную кару, прыпадала Іпчакой да ствала, і чулася ёй у лясным нямоўчным гудзе: «Шчасця табе, Кацера... Плыві і вярніся назад...» Звінелі пчолы, танцавалі матылькі, бясконцымі цёмна-рыжымі ніткамі мурашоў была прашыта лясная зямля, пырхалі і спявалі птушкі, лётаў бяссонны вецер. З густой травы неспадзявана выскачыў зайчык, сеў, глянуў на Кацэру, смешна зламаў адно доўгае вуха, весела бліснуў касым вокам.

— Ідзі, ідзі да мяне, — ціха сказала Кацера, але шэры камячок прутка падскочыў і знік.

Да Полацка ехалі на парцы коней, запрэжаных у вазок з лубяным верхам. Засталіся дома хмурыя бацькавы вочы, матчыны слёзы. Трывога сціскала сэрца: Кацера ўпершыню ў жыцці выпраўлялася ў такую дарогу і чым далей ад'язджала ад роднай сядзібы, тым усё вастрэйшая туга, здаецца, распорвала душу. Яна крадком змахнула з вачэй слязінку, пачала, каб хоць трохі развеяцца і супакоіцца, глядзець на высокае вільготнае неба, на хмарку, што плыла па гэтым небе. «Плыві за мной, хмарка», — прасіла яна ў думках, але хмарка неўзабаве адсталала, а ўперадзе, на шырыню ўсяго неба, разварочваліся полчышчы воблакаў. І былі тыя воблакі суровыя, змрочныя, чужыя.

У Полацку на прыстані старшы карабелыччык весела сказаў:

— Не ведаў што ў баярына Аляксея расце такая красуня дачка. Каб сам быў баярскага роду, сватоў бы прыслаў.

— Да нас шмат хто сватоў слаў, і ўсе ні з чым ехалі назад з баярскай сядзібы, — незадаволена прамовіў стары Сцяпан, каб адразу паказаць гаваркому карабелыччыку, што ён, Сцяпан, апыкуе ў няблізкім падарожжы маладую баярышню і не дазволіць лезці да яе з заляцаннямі.

Цяжка гружаныя стругі, раздзімаючы рознакаляровыя вятрылы, павольна адышлі ад полацкай прыстані. Грабцы спорна налягалі на вёслы, абліваючыся бліскучым гарачым потам. Трэба было прайсці ўверх па Дзвіне, потым — у раку Касгоію, потым, праз нялёгкія волакі — у Дняпро.

Кацера з Хадоскай і Сцяпанам размясціліся пад паветкай, сплеценай з маладой зялёнай лазы. На выпадак дажджу і моцнага ветру меўся вялізны кавалак шэрага тоўстага палатна, які ў любы час можна было нацягнуць над галавой. Плылі насустрач узгорыстыя і раўнінныя рачныя берагі, лясы, балоты. Бегла, звінела вада. Уначы ярка свяцілі зоркі. Мігцела імі чорнае маўклівае неба, і калі Кацера прачыналася, калі глядзела ў нябесную бездань, чуючы таемныя шэпты ракі, страх мяккімі савінымі крыламі халадзіў душу. Але яна гнала прэч гэты страх, смялей узіралася ў цемру, бачыла сіняваты расхіаў туману, чорны грэбень лесу. Побач мірна пасопвала носам Хадоска, крактаў ува сне Сцяпан. Калі змрок шчыльней асядаў на зямлю і рабіўся асабліва глыбокі, купцы прыставалі да берага, чакалі зары-дзянніцы.

— Чаму не спіш, красуня? — спытаў у яе аднойчы стырnavы, загарэлы чорнавалосы мужчына.

— Пра Кіеў думаю, — адказала Кацера.

— Ні разу не была там?

— Першы раз плыву.

— Пабачыш, — задумліва ўсміхнуўся стырnavы. — Усім гарадам горад. А хто ж цябе там чакае?

Ад такога пытання Кацера сумелася, хуценька прамовіла:

— Да святой Сафіі еду. Маліцца буду.

Але словы стырnavога запалі ў душу. Сапраўды, хто чакае яе ў вялікім людным Кіеве? Раман, магчыма, даўно забыўся пра яе, ды не толькі забыўся, а ніколі не хацеў думаць, не думаў пра яе. Што княжаму дружынніку дзяўчына-дзічка з лясной баярскай сядзібы? Ці адну дзяўчыну сустракаў ён на жыццёвай дарозе, зрываў нібы кветку або гронку спелых ягад, а потым раўнадушна шпурляў у пыл, нават

не азірнуўшыся. Мужчыну жыць лягчэй і весялей. Добры меч, добры конь, кубак мёду, пацалунак жанчыны — вось і ўсё, што патрэбна яму. Жанчыне ж трэба болын, невымерна болын, і ці не таму так шмат на зямлі няшчасных жанчын?

Чым бліжэй падплівалі стругі да Кіева, тым гарачэйшы сум раз'ядаў душу. Хадоска як магла супакойвала баярышню. Стары Сцяпан, спалохаўшыся, што хвароба вось-вось учэпіцца ў Кацэру, не адыходзіў ад яе ні на крок.

— Маліся, — павучаў ён Кацэру. — Святая малітва як пчыт перад любой бядой. Запомні: ні адзін чалавек такі не радзіўся, каб усяму свету прыгадзіўся, толькі Божая малітва ўсяму свету патрэбна.

Кацэра малілася, стаўшы на калені. Бегла абাপал магутная рака, з лясамі і весямі на берагах, з аксамітна-зялёнымі астравамі, адкуль чулася густое лопанне птушых крыл.

У Кіеве спыніліся на Брачыслававым падвор'і. Спрадвеку тут начавалі-сталаваліся купцы з Полацка і Менска. Сцяпан баярскім срэбрам разлічыўся з карабелшчыкамі, пачаў закупаць харч, свечкі, паліва. Кацэра ж з Хадоскаю адразу пайшлі да Сафіі.

Трынаццаць купалоў узятала ў сонечнае смутлае кіеўскае неба. Велізарны храм быў абпаясаны з паўднёвага, паўночнага і заходняга бакоў адкрытымі аркамі галерэй. Такімі маленькімі і мізэрнымі адчулі сябе дзве юныя палачанкі ля падножжа прыгожай гордай царквы. Ды самае ашаламляльнае і дзівоснае чакала іх унутры. Быццам на казачны лут ступілі яны. Падлога ў храме была высцелена яркімі рознакаляровымі каменчыкамі. Гэтыя каменчыкі спляталіся ў цудоўныя зіхоткія ўзоры, хацелася глядзець і глядзець на іх. Але ўладная сіла ўзняла іхнія позірккі ўгору, і яны ўбачылі круглыя зялёнага шкла вокны, а на слупах і на сценах шматлікія фігуры святых, золата і срэбра абразоў і царкоўных сасудаў. Недзе тут, у храме, у мармуравай рацы стаў вечным сном будаўнік Сафіі князь Яраслаў Мудры. Ён жа, трымаючы ў руках мадэль храма, чэпка пазіраў з фрэскі, што палымнела над заходняй трайной аркай, насупраць сярэдняга алтара. Князевы сямейнікі, мужчыны і жанчыны, з двух бакоў спяшаліся да яго. Жывалісец намаляваў іх высокімі, хударлявымі, са строгімі вачамі на цёмных тварах.

Кацэра адчула нясцерпнае хваляванне. Колькі людзей прайшло па гэтых плітах, пад гэтым высозым купалам, з якога, калі ўзнямеш вочы, льецца святло. Яшчэ больш людзей марыць пабываць тут, спіць і бачыць у снах святы храм, а яны, Кацэра з Хадоскай, стаяць у Сафіі, стаяць і баяцца дыхнуць.

«Дапамажы мне, Сафія, — думала Кацэра. — Звядзі мяне з тым,

каго я кахаю. Я прашу ў цябе, бо ведаю, што ты абараняеш каханне».

Вярнуліся з Сафіі на Брачыславава падвор'е, і стары Сцяпан пачаў пачціва, як гэта дазволена вернаму халопу, папікаць Кацэру, што дужа доўга яна з Хадоскай хадзіла па горадзе, а дарога ў яе павінна быць толькі адна — да царквы і назад, бо неспакойна, трывожна ў Кіеве.

— Не вучы мяне, раб, — гнеўна сказала Кацэра. Сцяпан пабляднеў, пракаўтнуў сухі камяк у горле і, набраўшыся смеласці, зноў загаварыў:

— Хочаш карай мяне, баярышняя, хочаш плыў на мяне, валасы дзяры з маёй лысіны, але я на святых абразях пакляўся твайму бацьку, баярыну Аляксею, што ўберагу цябе ад злой рукі і злога вока. Ці ведаеш ты, што робіцца ў горадзе і вакольных весях? Мерцвякоў з магіл крадуць, Божыя крыжы сякуць, нейкія д'ябальскія знакі на сценах крывавай фарбаю малююць. Вялікае хваляванне ў сэрцах чалавечых кіпіць. Абаронцы Перуна, што ў пупічах і чаратах сядзелі, на белы свет выходзяць, са стэпу алахі²¹ на конях і на гарбатых вярблюдах Божым цэрквам пагражаюць.

Стары стаў на калені, тройчы стукнуўся лбом аб падлогу, слёзна папрасіў:

— Слухайся мяне, птушачка залатапёрая, баярышняя дарагая. Калі ж не ўсачу за табой, калі злыбда з табой здарыцца, кіне мяне баярын на корм дворным псам.

Кацэра паабяцала халопу быць асцярожнаю, без асаблівай патрэбы не выходзіць з падвор'я. Сцяпан супакоіўся, пачаў разам з Хадоскай гатаваць абед. Елі духмяны сушаны сыр, жаўтабокія салодкія грушы.

— Розных плямёнаў купцы і рукадзельныя людзі ў Кіеве жывуць, — расказваў палагаднелы Сцяпан, — рамеі, армянцы, ляхі, яўрэі, тэўтоны. Збор з усяго свету. І кожны сваёй моваю гаворыць, паспрабуй іх зразумей.

— Я тут і нашу гаворку чула, — сказала Хадоска.

— А дзе нашага людзю няма? Полацк і Менск ведаюць усюды.

Над Кіевам пырскаў дробны крапісты дождж. Дні тры, не меней, трэба яму ісці, каб адмыць неба ад дыму. Вялікі дым апошнім часам наплываў са стэпу. На левабярэжжы Дняпра палалі пажары. Хан Шарукан зашавяліўся там са сваёй ардою.

Кацэра доўга не магла заснуць. Недзе ў гэтым велізарным горадзе быў Раман. Як знайсці яго, як убачыць? У моры людзей

²¹ Алахі — полаўцы

зрабіць такое, бадай, немагчыма, адна надзея на Бога. І яна малілася ў начной цішыні. А ўва сне перад ёю Раман, усмешлівы, прыгожы, пакланіўся і сказаў: «Каля поруба мяне шукай, дзе князь Усяслаў сядзіць». Яна прачнулася і ўсё не магла зразумець, хто сказаў гэтыя словы, але яны яшчэ гучалі ўвушы: «Каля поруба мяне шукай...»

Назаўтра Кацера з Хадоскай зноў пайшлі да Сафіі, памаліліся, а на зваротнай дарозе маладая баярышня выпытала ў кіян, дзе знаходзіцца поруб з полацкім князем. Аказваецца, быў ён непадалёку ад Брачыслававага падвор'я. Адразу ж падбегам накіраваліся туды. Але нічога незвычайнага не ўбачылі — тырчала з зямлі некалькі вянцоў дубовых тоўстых бяровенняў з плоскім, таксама бяровеністым дахам, воі-ахоўнікі сумавалі, абатёршыся на коп'і, і ўсё. Нясмела падышлі яны да вузенькага акенца, у якім быў змрок.

— На ваўкалака хочаце глянуць? — усміхнуўся адзін з вояў. — Дык нешта не чуваць яго. Мо спіць, а мо пабег за трыдзець зямель.

Ён быў у добрым настроі, жартаваў, чорным вясёлым вокам прымерваўся да Кацеры і да Хадоскі.

— Там не ваўкалак сядзіць, а полацкі князь, — строга сказала Кацера. — Ты хрысціянін, і грэх табе смяяцца з бяды чалавечай.

Вой змоўк. Усхваляваная Кацера глянула ў акенца, але нікога не ўбачыла. Поруб як вымер. Ні зыку, ні шэпту. Можна, і сапраўды князь Усяслаў і княжычы спалі. З невясёлым сэрцам вярнулася Кацера на Брачыславава падвор'е, дзе ўжо месца сабе не знаходзіў стары Сцяпан.

Назаўтра, ідучы з царквы, зноў павярнулі да поруба. Каля яго было людна і шумна. Дзесяткі смердаў з жонкамі і з малымі дзецьмі тоўпіліся насупраць акенца, хацелі ўбачыць полацкага князя, крычалі:

— Заступіся за нас, князь-міласэрнік!

— На аднаго цябе надзея!

— Маліся за зямлю рускую! Смерць яе надыходзіць!

Усе гэтыя страшэнна стомленыя запыленыя людзі прыбеглі ў Кіеў з дняпроўскага левабярэжжа, дзе гарэлі іхнія хаты, дзе пагрозна храпілі палавецкія коні. Шматтысячнае войска стэпнякоў пераваліла рэкі Вараскол, Псёл і Харол, імкліва рухалася да ракі Сулы, адкуль прамая дарога вяла на Пераяслаў і Кіеў.

— Ратуй, прыснапамятны князь! — крычаў, галасіў натоўп, упаўшы на калені. — Ты ўсё можаш! Ратуй!

Да смердаў далучыліся рукадзельныя людзі з Падла, баярскія халопы з Гары, сляпыя паломнікі, што ішлі ў Палесціну. Вялікі крык стаяў перад порубам. Воі-ахоўнікі ціснуліся адзін да аднаго, ведалі — махні кап'ём або мячом, і адразу галодны злы натоўп пераломіць коп'і,

як чарацінкі, а іх растопча або з каменем на шыі павалачэ ў Дняпро. Начальнік варты шапнуў двум сваім самым хутканогім воям, каб беглі да вялікага князя Ізяслава і ваяводы Каснячкі, клікалі дапамогу.

А натоўп шалеў. Сонца пякло, смаліла з вышыні, сухі пыл забіваў ноздры, пахла дымам і потам, не адгукаўся, маўчаў у порубе Усяслаў, і гэта рабіла людзей падобнымі на статак разгневаных, раз'ятраных лясных тураў, які ашалела імчыцца пушчаю, ломячы і крышачы ўсё на сваім шляху.

— Разнясём на трэскі баярскія жытніцы! — прарэзліва крыгчаў загарэлы да чарнаты бондар з Падола. — Хрыстос вучыць, што зямля павінна карміць усіх. Разрэжам баярам жываты і наб'ём іх зернем!

— Пойдзем адсюль, Хадоска, — спалохана выгукнула Кацера. Яны пачалі пастешліва выбірацца з людскога віру. Сляпы сівы паломнік выкінуў уперад худыя, карычневыя ад сонца рукі, дрогкімі пальцамі правёў па Кацерыным твары, сказаў са скрухаю:

— Навошта, прыгожая, тут ходзіш? Зараз тут кроў пацячэ.

Кацеры ўжо аж ускалатнула ад гэтага дотыку. Так здаралася, калі ў цёмным лесе раптоўна наліпала на шчокі і на бровы павуціна.

— Хутчэй, Хадоска, — ціснулася праз натоўп Кацера. І ў гэты самы час ваявода Каснячка на белым кані, у бліскучых наборных даспехах вылецеў да поруба. З ім было каля сотні дружыннікаў і ноўгарадскі епіскап Сцяфан, які дзве сядміцы назад прыплыў па царкоўных справах да кіеўскага мітрапаліта. Сцяфан, хістка седзячы на кані, трымаў высока над галавой выяву багамацеры. Касмоцце ягоньх чорных валасоў шкуматаў вецер.

Перад натоўпам коні ўзвіліся на дыбкі. Так пагрозна шумеў, так махаў кулакамі і люта бліскаў вачамі раз'юшаны натоўп, што войскія коні спалохаліся.

— Разыдзіцеся! — уладным голасам закрыгчаў Каснячка. — Вяртайцеся ў свае весі! Напаіце вадой і накарміце хлебам дзяцей! Дд вашага ляманту дзеці сытыя не будуць!

Загарэлы бондар смела стаў перад ваяводам, упёрся кулакамі ў бокі, сказаў:

— Добры ў цябе конь. Вачамі зоркі ліча. Вушамі вайну чуе. Але не на белым кані трэба табе ездзіць.

Бондар нагнуўся, шырокай даланёю зачэрпнуў гарачага цёмнага пяску, лэпнуў каня па шыі, і ўсе ўбачылі на беласнежнай грыве брудны пісяг. Каснячка, выскаліўшы ў гневе зубы, пачаў выдзіраць з похваў меч. Але бондар схаваўся ў натоўпе.

— За антыхрыстам ідзяце! — закрыгчаў епіскап Сцяфан. Чорнай цецівой затрапяталі на бледным твары бровы. Размахваючы выявай

багамацеры, зганяючы з дарогі злых духаў, адважна ўрэзаўся епіскап на сваім кані ў людскую сцяну, прабіў у ёй трэшчыну. Сляпога паломніка, які стаяў на дарозе, ён стаптаў канём. Ды раптам выбеглі з натоўпу два сінявокія русагаловыя дзецюкі, паплявалі нарукі і за каршэнь пачалі сцягваць епіскапа з каня. Ён адчайна супраціўляўся, біў іх кулакамі, ледзьве не кусаў.

— Мы ноўгарадцы! — крычалі дзецюкі. — Халопы гэтага пса. Страшнымі карамі ён нас караў! На ланцут садзіў. Жалезным кіем біў. На сценах распінаў. А малалетку Андрэю нос урэзаў.

Яны сцягнулі епіскапа з сядла, кінулі на зямлю, пад ногі натоўпу.

— Бі яго! — закрычалі дзесяткі людзей, рынуўшыся да Сцяфана, якому страх адабраў мову. Ноўгарадскі епіскап толькі маўчаў. Твар быў заліты ярка-чырвонай крывёю.

— Адступіцеся ад святога ўладыкі! — секануў бліжэйшага да сябе смерда мячом Каснячка. — Увесь горад за яго на кап'ё ўзніму!

Ды было позна. Епіскап ужо канаў, уплішчаны ў пясок.

— Ён нас еў, як палявы звер траву, і мы яго жывога не выпусцілі, — абтрасаючы рукі, сказаў адзін з ноўгарадскіх дзецюкоў. Смерць епіскапа на нейкае імгаенне супакоіла натоўп. Людзі, кожны ў сябе ў душы, як бы прымерваліся да гэтай раптоўнай смерці. Хацелі ўцяміць, асэнсаваць імгненны пераход ад жыцця да тлену. Шмат хто, астываючы ад узбуджэння, шкадаваў, што ўзняў дзясніцу на епіскапа. Не мінаваць божай кары. Такая разгубленасць і расслабленасць дорага каштавалі натоўпу. Ваявода са сваёй дружнай ударыў па безабаронных людзях. Секлі і мужчын, і жанчын, і дзяцей, кожнага, у каго не хапіла спрыту вывернуцца, выслізнуць з-пад мяча.

Проста на Кацэру з Хадоскай імчаўся, праломваючы сабе дарогу ў чалавечых целах, чорнабароды дружыннік на вялізным рудым кані. Конь, храпучы, ударыў капытом Хадоску, стаптаў яе, нібы пшанічны колас. Кацэра змярцвела ад жаху, заплюшчыла вочы, развітваючыся з жыццём. І тут нечыя дужыя рукі схалілі яе, панеслі... Зусім побач мільгнулі конскія капыты, прарэзліва закрычаў чалавек.

— Сячы сыраядцаў! — шалёна махаў чырвоным ад крыві мячом ваявода Каснячка. — У Дняпро гані! Кладзі на дно рачное!

Дужыя рукі неслі Кацэру далей ад смерці, ад стогоаў і свісту мячоў, ад конскага дзікага ржання. Яна слаба войкнула і страціла прытомнасць...

Прамень вечаровага сонца лёг ёй на шчаку, разбудзіў. Яна ўбачыла над сабой цёмна-блакітнае неба. Такого неба Кацэра яшчэ не

бачыла ў сваім жыцці — высока і нязрушна стаяла яно, усё ў белых клубочках воблакаў, у белых даўгакрылых птушках. Птушак было незлічонае мноства. Яны здаваліся вохлапамі зімовага белага снегу. Радасна-трывожны птушыны крык нёсся з вышыні. «Дзе я?» — падумала Кацера і адразу ж адчула лёгкае пайгойдванне. Яна ляжала на цёплай, нагрэтай сонцам мядзведжай шкуры, а шкура была расцелена на дубовай палубе вялізнай лодзі. «Лоддзю калыша рака, — здагадалася Кацера. — Хто ж мяне прынёс сюды?» Яна асцярожна павяла позіркам наўкол сябе і ўбачыла непадалёк тоўсценькага чарнавокага чалавечка з буйным сіняватым носам, з немалой лысінаю. Скура на цемні, там, дзе не было валасоў, моцна загарэла, нават, здавалася, спяклася пад шчодрымі промнямі сонца. Чалавечак сядзеў на палубе, падгарнуўшы пад сябе ногі. Было ў ім нешта ад ляснога вожыка-чмыхуна.

— Ажыла, — радасна ўсклікнуў чалавечак і пляснуў далонямі па палубе. — Ая сяджу, пазіраю на цябе і чакаю, калі ты хоць адным вокам глянеш.

— Дзе я? — спытала Кацера.

— На зямлі, — бадэра адказаў чалавечак. — Калі б ты была на небе, цябе б пільнаваў анёл. А я — Ядрэйка.

Ён падсеў бліжэй да Кацеры, чорнымі бліскучымі вочкамі пазіраў на яе, здавалася, гладзіў яе.

— А дзе Хадоска? — успомніла пра сваю чалядзінку Кацера.

— Не ведаю, баяры вы мае дарагія, не ведаю, — хуценька загаварыў Ядрэйка. — Нават не ведаю, кім яна табе будзе, гэта Хадоска, і хто яна такая. З-пад капытоў цябе вынеслі. Можна сказаць, з паіпчы людзеда вырвалі. Яшчэ б трошкі, і карачун табе, дзеўка. Я там не быў, але нашы расказвалі, што дужа шмат людзей пабіў кіеўскі ваявода. А цябе Раман ад смерці ўратаваў, пад каня кінуўся.

— Раман? — усклікнула Кацера і ўскочыла на ногі. — Усяславаў грыдзень?

— Раман, — адказаў Ядрэйка. — Адкуль яго ведаеш? Ён, як я прыкмеціў, дужа абрадаваўся табе.

Ды Кацера ўжо не слухала Ядрэйку. Раман, той, да каго рвалася яна ўсёй душою, выратаваў яе! Хутка яна ўбачыць Рамана! Вялікі дзякуй Богу, што ў такім агромністым горадзе перакрываў іхнія дарогі! Сэрца трапятала ад шчасця!

Ядрэйка, вядома ж, не здагадваўся, якую буру выклікаў у душы гэтай прыгожай дзяўчыны сваімі словамі пра Рамана. Красамоўства, як звычайна, накацілася на яго.

— Раман загадаў пры табе быць, — гаварыў Ядрэйка. — Пільнуй, кажа, баярышню, а не ўпільнуеш, за конскі хвост прывяжу і ў стэп, дзе агаране жывуць, выпушчу. А ты і праўда з баярскага роду. Бач, якая апаратыка багатая на табе. Я ж — рыбалоў. Рыбу лаўлю. Дробную і вялікую, якая патрапіцца. А ты, значыцца, з баяраў. Не жыві я паміж вашага семіні, не даводзілася. Усё жыццё між халопаў, між чорных людзей кручуся. Ведаеш, якая розніца паміж агнём і халопам? Агонь спачатку высекуць, а потым раскладуць. Халопа ж наадварот — спачатку раскладуць і ўжо тады высекуць. Можна, перакусіць хочаш? На зуб кінуць у мяне знойдзеца.

— Не хачу, — хуценька адказвала Кацера. Яна, каб хоць як супакоіцца, пачала глядзець на раку. Тут, дзе Пачайна ўлівалася ў Дняпро, была карабельная прыстань. Мноства яркіх ветразяў надзімаў вецер-свяжак. Мітусіліся грузчыкі і купцы. На вялізную лодзію заганялі чараду авечак. Баран з шурпатымі гнутымі рагамі ганарыста ішоў па сходнях наперадзе сваіх смяртэльна перапалоханых сябровак. Неўзабаве ён зробіцца воўнаю, смажаным мясам, косці ягонныя расцягнуць сабакі, але пакуль што важак ішоў паважна і няспешна, з вялікай годнасцю, быццам усё на белым свеце — і магутная шырокая рака, і караблі, і карабелычкі — было створана толькі для таго, каб у самай сарцавіне гэтага тауму і мітусні быў ён — тоўсты тлусты баран.

— Нашы ідуць, — радасна выгукнуў Ядрэйка. Сэрца ў Кацеры, здалося, успыхнула ў грудзях. Яна ўбачыла купку людзей, чалавек дзесяць — пятнаццаць, у сціплай апаратыцы, якая рабіла іх падобнымі на грузчыкаў або ганчароў ці кавалёў з Падолы. Па-перадзе крочыў Раман, высокі, цёмнавалосы, з густа загарэлым на шчодрым кіеўскім сонцы тварам. Ён лёгка ўзбег па рыплівых сходнях, падышоў да Кацеры, усміхнуўся, сказаў:

— Дабрыдзень, баярышня-крывічанка. Які добры вецер прынёс цябе?

— Дабрыдзень, харобры вой, — засвяціўшыся, прамовіла Кацера.

Яны глянулі адно аднаму ў вочы, усё зразумелі, аб усім здагадаліся, і добра было ім стаяць паміж гаманкага людзі і маўчаць. «З-за цябе я пайшла на край свету», — казалі шчаслівыя вочы Кацеры. «Я помніў цябе, я думаў пра цябе», — адказвалі Раманавы вочы. «Я пайду за табой да скону свайго жыцця», — крычалі вочы Кацеры. «Небяспечны і суровы чакае Ішых, але нам лёгка будзе ісці разам», — радасна блішчалі Раманавы вочы.

— А я рыбкі налавіў, баяры вы мае дарагія, — пахваліўся

Ядрэйка.

— Каб ты яе яшчэ зварыў, было б зусім добра, — усміхнуўся Белавагод. — А можа, яна тут вараная ў рацэ плавае?

— У рацэ не ў руцэ, — адказаў Ядрэйка. — Разам і варыць і есці будзем.

Частка Раманавай дружыны жыла на дзвюх лоддзях, астатнія атабарыліся на сядзібе багатага ганчара Варлама, находніка з Полацкай зямлі. Зброю, кальчугі і шчыты хавалі. Збоку здавалася, што гэта арцель землякопаў ці каменясечцаў. Стольны Кіеў будаваўся, рос ушыркі, перавальваўся цераз сцены, і шмат было ў горадзе работнага людю, асабліва цяпер, калі, ратуючыся ад полаўцаў, хлынулі на кіеўскія вуліцы і гоішчы смерды з вакольных весяў.

Раман кінуў у поруб князю Усяславу бяросту, абнадзеіў князя. Але як вызваліць яго з цямніцы, пакуль што не ведаў. З раніцы і да ночы сачыў ён разам са сваімі людзьмі за порубам. Апошнім часам варта ўзмацнілася, кіян пачалі адганяць ад поруба, і Раман зразумеў, што вялікі князь Ізяслаў нервуецца. Пасля таго як ваявода Каснячка пасек і патаптаў коньмі смердаў і рукадзельных людзей, увесь горад жыў прадчуваннем нядобрых крывавых падзей. Вешчуны і скамарохі прыходзілі з пушчаў і балот, гаварылі, асабліва не хаваючыся, пра блізкі канец свету, пра пажар і галодны мор, якія чакаюць Кіеў. Каснячка схапіў некалькі дзесяткаў крыкуноў, зачыніў у падзямеллі, пасадзіў на ланцуг. Але горад не сціхаў. Густа падалі з неба халаднаватыя серпеньскія²² зоркі.

Частка III

Кацера толькі на другі дзень успомніла пра свайго старога халопа Сцяпана. Радасць затуманіла ёй галаву, адзін Раман быў у думках. Яна знайшла тое, што шукала, і ў цэлым свеце не было душы шчаслівейшай за яе. Раман сказаў адразу пасля сустрэчы:

— Я кахаю цябе. Бог звёў нас на гэтай зямлі, і ніхто, апроч яго, нас не разлучыць. Але ты ведаеш, якой небяспечнай справе аддаю я ўсе дні свае?

— Ведаю. Ты хочаш выбавіць на белы свет з цёмнага поруба князя Усяслава, — ціха прамовіла Кацера.

— Я пакляўся ў полацкай Сафіі, што зраблю гэта, — хваляючыся, усклікнуў Раман. — Ды суровымі сцежкамі водзіць людзей Бог. Мяне могуць схапіць, могуць забіць... Ты падумала пра

²² Серпень — жнівень

гэта, Кацера?

— Падумала, — адказала яна. — Затулены мне свет Божы без цябе, Раман. Дазволь, як чайцы, паляцець з табою. Дазволь ад непагадзі, ад лютай маланкі пад тваім моцным крылом схавацца. Вернай буду табе да скону.

Яна нізка пакланілася Раману. Ён абняў яе, прыгарнуў да сябе, тройчы пацалаваў.

Сказалі яны адно аднаму, што як толькі выйдзе князь Усяслаў з поруба, возьмуць шлюб, а пакуль што будуць для ўсіх старонніх людзей як брат з сястрою. Ганчар Варлам выдзеліў для Кацеры невялічкую свяцёлку ў сваім доме, і пачала яна разам з нямой служкай ганчара Грыпінай варыць для дружыннікаў кулеш з салам. Толькі тады і ўспомніла пра свайго вернага халопу Сцяпана. Пэўна, дужа кепска пачувае сябе стары на Брачыслававым падвор'і. Адзін. Кацера і Хадоска не вярнуліся з малебна. Звар'яець можна ад такой неспадзяванкі. Кляўся баярыну, што ўберажэ ягоную дачку, а баярышня знікла.

Кацера пра ўсе свае трылогіі расказала Раману, і той адразу ж паслаў яе на Брачыславава падвор'е, даўшы ў памочнікі і ахоўнікі Белавалада. Моўчкі ішлі па шумным горадзе. Белавагод кроць у трошкі заду, глядзеў на прыгожую баярышню, і ўспаміналася яму Уляніца. Чаму так жорстка пакарала яго жыццё? Хіба ён не шанаваў, не любіў сваю жонку? Хіба не хацеў мець сям'ю, дзяцей?

Кацера адчувала позіркі свайго маўклівага спадарожніка, ёй было някавата ад такіх пільных позіркаў. Пра што думае зараз гэты вой? У яго добры светлы твар, але хмурыя халаднаватыя вочы.

Да Брачыслававага падвор'я Кацера выбрала такую дарогу, каб прайсці каля поруба. Смяшлівая Хадоска ўспаміналася ёй. Ды нічога не ўбачыла яна там. Забітых людзей падабралі і закапалі ў патаемным месцы, крывяныя ішшы засыпалі жоўтым пяском.

— Не спыняйцеся, праходзьце, — грозна сказаў ахоўнік і траснуў кап'ём.

Нават невядома, дзе магіла Хадоскі. А гэта ж з-за яе, з-за Кацеры, загінула чаядзінка. Хіба пайшла б яна да поруба, каб не Кацера?

Моўчкі шыбавалі па шумным горадзе.

Стары Сцяпан стаяў на каленях перад абразамі. На вузкай сухой спіне праз палатняную каіпулю маленькімі гурбачкамі выпіраўся хрыбетнік.

— Сцяпан, — ціха гукнула Кацера.

Стары халоп уздрыгнуў. Нават, здалося, вушы ягонныя пабялелі.

Ён азірнуўся, убачыў Кацэру, кінуўся ёй у ногі, заліўшыся слязьмі:

— Матухна мая! За што ж ты так сэрца мне пластуеш?

Ён цалаваў баярышні ногі, а яна, прыгнуўшыся, слаба адпыхвала сівую галаву рукою, казала:

— Не трэба, Сцяпан... Бачыш, я вярнулася... Я жывая... АХадоскі няма...

— Не Хадоску кляўся я баярыну пільнаваць, а цябе, — плакаў, жаліўся халоп. — Хадосак у твайго бацькі шмат, а ты, адзінакроўная дачка, адна...

— Памолімся за Хадоску, Сцяпан, — ціха прамовіла Кацэра і стала побач з ім на калені.

З Брачыслававага падвор'я пайшлі на Падол. Сцяпан ажыў, жвава тэпаў нямоглымі нагамі. Радасць віравала ў выцвілых вачах. Раз-пораз кідаў ён позірк на сваю маладую гаспадыню, нібы хацеў яшчэ раз упэўніцца, што яна знайшлася, што яна ідзе побач.

— Карай старога мухамора, але болей нікуды не адпушчу цябе, баярышня, — казаў ён Кацэры. — Заб'е мяне баярын, калі з табой што-небудзь здарыцца. Ды не баярскага гаеву я баюся, я цябе люблю, быццам ты дачка мне родная. Як не вярнуліся вы з Хадоскай, усю ноч ты мне снілася. Праўду кажуць людзі: кожнаму свая ікона сніцца.

Радасць невымерная была на сэрцы ў старога Сцяпана. Ён ішоў і гаварыў, гаварыў... Кацэра ўсміхалася яму, і гэта яшчэ болей расчэлювала вернага халопа.

Белавалоду пачала ўжо надакучваць балбатня старога. «Япічэ адзін Ядрэйка аб'явіўся, — думаў ён. — Пэўна, хоць вушы затыкай, калі сядуцца яны разам». Ды даводзілася ісці побач і цярпліва слухаць.

— Дадому вяртацца нам трэба з табою, баярышня, — казаў між тым Сцяпан. — Памолімся за душу рабы Божай Хадоскі, прыстанем да полацкіх купцоў і паедзем, дадому паедзем. На чужыне і камар загіне.

Кацэра пакуль што не прырэчыла старому. Няхай спадзяецца на хуткае вяртанне. Вернуцца ж яны (гэта яна канчаткова дая сябе вырашыла) толькі тады, калі выйдзе з поруба князь Усяслаў з сынамі. Пра Рамана яна таксама не спяшалася расказваць халопу. Відущчы — сам усё ўбачыць і ўсё зразумее. Калі ж пачне ўпарціцца, надумае чыніць перашкоды, не пазбегнуць яму гарачай лазы, а скура ў халопаў да лазы прывычная. Пра сябе, пра свой далейшы лёс Кацэра ведала толькі адно — пойдзе яна хоць на край зямлі за Раманам, а потым вернуцца яны ў бацькаву сядзібу, кінуцца баярыну-бацьку ў ногі, і благаславіць ён іхні шлюб.

На Падолі дорогу Кацеры, Сцяпану і Белававоду перагарадзіў натоўп нявольнікаў, каля сотні змучаных маўклівых людзей, сярод якіх былі і юнакі, і дзяды-сівагрыўцы. Конныя воі гналі іх да прыстані. Павязуць гэтых няшчасных па Дняпры, а потым у Корчаў²³ або ў Візантыю і там прададуць.

Якое ж было здзіўленне Белавалада, калі паміж змардаваных, абпаленых злым сонцам нявольнікаў ён убачыў Добрага і Гнеўнага. Духоўныя бацькі, настаўнікі рахманаў, ішлі, скаваныя агульным ланцюгом. Добры ішоў басанож. Яны таксама заўважылі Белавалада, пазналі яго, бо Гнеўны, палахліва азіраючыся на ахоўніка, які ехаў на кані з бізуном у руцэ, хуценька сказаў, аблізваючы сухія губы:

— Выкупі мяне, добры чалавек. Я не хачу плыць за мора і да самай смерці быць там рабом. Я вельмі багаты, але ўсё маё срэбра ляжыць у дупле старрга дуба над ракой Свіслаччу. Калі ты мяне выкупіш, выратуеш ад няволі, я з ног да галавы абсыплю цябе срэбрам.

— Няшчасны Гнеўны, — ціха сказаў Добры. — Ён звар'яцеў. Усім сустрэчным гаворыць пра нейкае срэбра, усім абяцае вялікае багацце. Адкуль у нас, бедных рахманаў, срэбра? Адкуль магло быць срэбра ў яго? Ён жа ўвесь час жыве пад зямлёю. А я памятаю цябе. Ці нарадзіла табе жонка сына?

— Мая жонка памерла, — з тугою глянуў на Добрага Белавагод. — І нікога ў мяне няма.

Нечаканая сустрэча вельмі ўсхвалявала Белавалада. Ён успомніў пушчу над Свіслаччу, працавітых маўклівых рахманаў. Ён успомніў Ульяніцу, якая бегла да яго праз густы змрок трывожнай летняй ночы. Як змянілася ўсё з таго часу! Няма і ніколі не будзе Ульяніцы, а Добрага з Гнеўным гоняць у рабства.

— Такі ўжо наш лёс, — пакорліва ўздыхнуў Добры. — Збавіцеля ўкрыжавалі за нас, грэшных, а шчасця ўсё роўна няма. Мы хацелі схавацца ад злага свету, мы ўцяклі ў лясную глухмень, але і там бяда адшукала нас.

Ён з горкім смехам узяў скаваныя рукі.

— Выкупі мяне, — гарача загаварыў Гнеўны, — і я пакажу табе дуб, дзе схавана маё срэбра. Мы адразу ж паплыём на Свіслач, я пакажу дуб, і ты зробішся багацей самога князя кіеўскага.

— Памаўчы, брат. Пацярпі, — з вялікім спачуваннем сказаў Гнеўнаму Добры, але Гнеўны штурхнуў яго ў грудзі, плюнуў на яго, закрываў:

²³ Корчаў — Керч

— Адкусі язык, пёс! Гэта з-за цябе загінула абшчына. Гэта ты ўсім верыў, усіх любіў і шкадаваў. І чаго ты дасягнуў? Прыйшла ў пушчу князева дружына, узяла нас, як бараноў. Ты заўсёды зайздросціў мне. Ад зайздрасці ў цябе сіна з рота вяроўкай вілася.

— Памаўчы, брат, — нізка ўгнуў галаву Добры. — Ніхто з нас не віновен, што гоняць рахманаў у падняволю, у рабства. Эх, брат...

Ён у горкай скрусе, жалобе махнуў рукой, цяжкой ад ланцугоў.

— Выкупі мяне, і я буду тваім рабом, — зноў умольна глянуў на Белавалада Гнеўны. — Я буду мыць табе ногі, рабіць усё, што ты загадаеш. Але я не хачу, каб мяне везлі за мора!

— Што гэта за людзі? — запытала Кацера ў Белавалада.

— Гэта рахманы. Я быў у іх у пушчы. Яны жылі мірна. Нікога не крыўдзілі, нікому дарогу не заступалі. Ды вось палавілі іх князевы грывдні і прадаюць рамейскім купцам. Калі б я меў торбу грыўняў, я б усё аддаў, каб вызваліць іх.

— Няшчасныя, — толькі і прамовіла Кацера.

— Выкупі мяне, добрая душа, — ужо да яе памкнуўся ўсім целам Гнеўны. У гэты час пад'ехаў вой-ахоўнік, шлегануў бізуном яму па спіне. Гнеўны зморшчыўся ад болю, слёзы накруціліся на вочы.

— У мяне загінула чалядзінка, — раптам сказала Кацера. — За яе хачу я прынесці трэбу Хрысту і магу даць волю аднаму чалавеку. Але каго з іх выкупіць? — павярнулася яна да Белавалада.

Нявольнікі ажылі пасля такіх слоў, з надзеяй пазіралі на Кацера і Белавалада.

— Выкупі, баярышняя, вось гэтага, — паклаў руку на плячо Добраму Белаалод. — Ён жыў па божаму пісанню, нікому вока не запарушыў.

Усе астатнія рахманы, і Гнеўны ў іх ліку, агтусцілі галовы. Толькі Добры бліскучымі ад хвалявання вачамі глядзеў то на Кацера, то на Белавалада.

— Даю за яго пяць грыўняў, — сказала Кацера ахоўніку. Той незадаволена прыкусіў вус:

— Мала. Рамеі за кожнага дадуць больш.

— Але ж па ўставах князеў Яраславічаў жыццё радовіча, смерда і халопа ацэньваецца ў пяць грыўняў срэбра.

— Які ж гэта халоп? — рукаціцу бізуна ўзняў Добраму падбароддзе ахоўнік. — Бач, якія вочы ў яго, якая пастава. Самае меншае купцом некалі быў. Адказвай, быў? — грозна запытаў ён у Добрага. Той маўчаў.

— Я дам за яго, як за ратайнага старасту, дванаццаць грыўняў, — трохі падумаўшы, сказала Кацера.

— Дамовіліся, — згадзіўся ахоўнік і крыкнуў сваім напарнікам:
— Нясіце кавадла, малаток і рубіла!

Тыя прыбеглі з кавальскім струмантам, і тады ахоўнік, дастаўшы з футарала, што вісеў у яго на поясе, дарожную вагу з гіркамі, звярнуўся да Кацеры:

— Давай срэбра, баярышня.

Кацера загадала Сцяпану адважыць дванаццаць грыўняў. Сцяпан зморшчыўся, засоп старэчым носам, але выпягнуў са скураной торбы ладнаваты скрутак срэбнага дроту. На кавадзе адсеклі доўгі кавалак дроту, узважылі, і ахоўнік даў знак раскоўваць Добрага. Калі падышлі да Добрага, каб вызваліць з ланцутоў, ён узняў галаву, прасветленым позіткам слізгануў вышэй людскіх галоў, потым зірнуў на неба, на бела-ружовыя воблакі ў сакавітым блакіце. Твар быў велічны і спакойны. Добрышаптаў малітву, і воі стаялі побач, разгублена чакалі.

— Ну што ж ты? Хутчэй радуйся, — сказаў ахоўнік Добраму і ўтапіў у кішэні плашча кавалак срэбнага дроту. — Табе пашанцавала.

Добры нізка пакланіўся Кацеры, пакланіўся рахманам. Рахманы пачалі кланяцца яму ў адказ, гаварылі ціхімі галасамі:

— Вяртайся на Свіслач...

— Маліся там за нас...

— Бог па заслугах узнагародзіў цябе... Добры маўчаў.

— Чаго стаіць? Раскоўвайце яго! — ужо сярдзіта загадаў ахоўнік.

— Не спяшайся, — строга глянуў Добры. — Гэтага раскоўвайце, — паказаў ён на Гнеўнага. — Адну душу выкупіла баярышня, і я хачу, каб раскавалі майго брата.

— А ты? — запытаў ахоўнік.

— Я пайду са сваімі братамі, каб падзяліць з імі пот, боль і кроў, — сказаў Добры і яшчэ раз пакланіўся рахманам. Ахоўнік прыкусіў вус, прыжмурыў вочы, ціскануў рукаць бізуна.

А рахманы ўжо пакорліва і дружна станавіліся на калені перад Добрым.

— Хочаш быць рабом? Будзь. Твая воля, — нарэшце вымавіў ахоўнік. — Раскуйце таго, каго ён просіць.

Раскавалі Гнеўнага. Ён не верыў свайму шчасцю, стаяў, цёр знямелыя рукі, потым тройчы пакланіўся Добраму. Натоўп нявольнікаў крануўся з месца. Закурэў сухі пыл з-пад ног. Далёкая дарога чакала ўсіх гэтых няшчасных людзей, дарога без вяртання. Яшчэ не раз пад чужым небам успомніцца ім родная зямля.

— Чаго ты стаіш? — строга сказаў стары Сцяпан Гнеўнаму. — Ты зараз наш, ты халоп баярышні. Бяры вось гэты хатуль і ідзі за

мною.

Гнеўны паслухмяна выканаў загад. Белавагод стараўся не глядзець на яго, бо помніў густы змрок падзямеля, чэпкія неадрыўныя вочы, вялікую ўладу і сілу гэтага чалавека, помніў спалох Ульяніцы.

— Як цябе завуць? — спыталася Кацера ў свайго новага халопы.

— Яфрэм, — адказаў Гнеўны.

Яны прыйшлі да сядзібы Варлама, і Белавагод, адшукаўшы Ядрэйку, расказаў пра нечаканую сустрэчу з Гнеўным. Рыбалоў дужа здзіўся, потым напалохаўся. Падумалася яму, што хітры цямрук можа нейкім чынам нашкодзіць ім.

— Калі ён рахманаў, лясных людзей, у кулаку трымаў, ён і тут здолее, як вуж, прапаўці ў любую шчыліну, — раздумліва прамовіў Ядрэйка. Ёсць у ягоных вачах ліпучасць нейкая. Глянеш у такія вочы — і ўжо сам сабе не гаспадар. Адным словам, далей нам трэба ад яго трымацца і нікому не казаць, што мы ведаем яго.

Так і зрабілі. Абыходзілі Гнеўнага, стараліся не трапляць яму на вочы. А Яфрэм (так усе, акрамя Белавагода і Ядрэйкі, звалі Гнеўнага) і сапраўды вельмі хутка з броду і пылу ўзняўся, стаў правай рукою Кацеры, патрохі пачаў на старога Сцяпана крычаць, а аднойчы спрытна падтрымаў залачонае стрэмя, калі Раман садзіўся на каня.

— Добрага ў няволю пагналі, а гэты цямрук раскашуе, як крапіва пад плотам, — пачухаў патыліцу Белавагод. — Чаму ўсё так робіцца, Ядрэйка?

— Кожнаму дразду па свайму гнязду, — адказаў рыбалоў. — Даўно заўважыў я, баяры вы мае дарагія, што мякчэйшыя людзі на мулкіх палатках спяць або ў чыстым полі, камень пад голаў падклаўшы, начуюць. А той, у каго сэрца з валуна высечана, на пухавіках, на ядвабе свае белыя костачкі пеціць.

У вольныя часіны Раман вучыў усіх сваіх людзей рукапашнаму бою. На лодзі плылі на пустынным пясчаным востраў, надзявалі кальчугі, шлемы, бралі ў рукі шчыты, мячы, дзіды і сякеры. Кожнага выпрабавваў Раман моцным сакрушальным ударам. Часта ад такога ўдару падаў у пясок шчыт, а няўдаліца-дружыннік стаяў агламошаны, разгублена лыпаў вачамі.

Укапалі калаўрот з высокім дубовым калом усярэдзіне, прывязалі да кала бічоўкамі цяжкія жалезныя гіры і камяні. Калі раскручвалі калаўрот, гіры і камяні са свістам рассякалі паветра. Трэба было па Раманавым знаку адважна стаць побач з калаўротам і толькі паспяваць нахіляць галаву, каб камяні і гіры не разбілі яе, быццам курынае яйка.

Белавалоду падабалася ўсё гэта. Ён адчуваў, як наліваюцца сілай рукі і ногі, як цяжэе і шырэе плячо, а бязлітаснае сонца высмоктвае з цела лішнюю ваду. Праз некалькі дзён густы загар лёг на лоб і на шчокі, валасы былі святлей, чым скура. «Ульяніца б не пазнала мяне», — думаў ён.

Ядрэйка ж хітраваў, смяшыў усіх. Часцяком ён прасіў Рамана:

— Бі цішэй, ваявода, а то ад твайго ўдару я да Кіева далячу.

Калі надышла ягоная чарга стаць ля калаўрота, ён падысці падышоў, але адразу ж сеў на гарачы пясок, растлумачыў:

— Хай гэтыя будавешкі далей ад галавы лётаюць. У мяне шыя не гнецца ім кланяцца. Раман разлютаваўся, загадаў:

— Ідзі лаві рыбу.

— Во гэта па мне, — борзда ўскочыў на ногі Ядрэйка. — Будзеш ты сёння, ваявода, з добраю юшкаю.

Дружыннікі засмяліся. Усміхнуўся і Раман. Потым сцёр загарэлым кулаком з ілба пот, сказаў:

— Трэба, каб кожны валодаў мячом, як лыжкаю. Ад гэтага жыццё ваша будзе залежаць і жыццё папличнікаў вашых.

— Лыжку я паўз рот ніколі не праношу, — ідучы да вады, падміргнуў дружыннікам Ядрэйка.

Пакрысе канчаўся летні сонцапал. Ужо не так ярка зіхцелі дняпроўскія хвалі. Чароды хмар закрывалі неба, халаднеў вецер, вішчэў, залятаючы ў гнёзды стрыжоў, што густа ляпіліся на рачных стромах. Часам ніткі дажджу прашывалі небасхіл. Першая жоўтая павуціна ўблыталася ў зялёную бараду лясоў.

На Падоле пабольшала людзей. З князевых і баярскіх вотчын везлі халопы ў горад плады зямныя. Торжышча шумела, прадавала і купляла, спрачалася, смяялася на поўныя грудзі, да слёз, адразала лусту хлеба з шэраю соллю калікам вандроўным, што з усіх бакоў спяшаліся да яго, як спяшаюцца начныя матылі да агню. Белы сыр, іскрыста-жоўты мёд у сотах, велізарныя вусатыя самы, што яшчэ раніцою драмалі ў цемры прахалодных віроў, але паквапіліся на параны гарох і апынуліся на рыпучым пяску торжышча, грыбы і арэхі, ягады, яблыкi, вазы з хрумсткай сакавітай рэпаю, гладышы і гладышачкі, карчагі і браціны для віна, выразаныя з мяккай ліпы хлебавыя лапаты, лыжкі, гліняныя свістулькі, пацеркі і бранзалеты для прыгажунь, льяное палатно, ядваб і аксаміт, кавалкі праменнага бурштыну з Варажскага мора, брусy цёмнага крыганага жалеза, нажы і мячы, сярпы і сякеры, паляўнічыя сокалы і сабакі, звонкагалосыя птушачкі ў клетках з чароту... Чаго толькі не было тут!

Чалавек, які гандлюе і які купляе, у нечым не зусім звычайны

чалавек. Адам жыў у райскіх кущах і яшчэ не ведаў гандлю. Але ўжо ягоная Ева, сарваўшы яблык, захацела набыць рэч, захацела мець рэч у сваім уладанні. Купецкія караваны ідуць па гарачых вятрыстых пустынях, плывуць па бурных морах, начуюць пад святлом зорак, пад крылом дажджу. Фінікійцы і яўрэі, арабы і нарманы, русы і ляхі, не будзе вам спыну ў вашай вечнай дарозе. Бог падарожжаў і гандлю Гермес у крылатых сандалях, у запыленым плашчы, з жазлом у руцэ глядзіць на вас з нябёсаў.

Аднойчы Раман паслаў на торжышча Гнеўнага, Ядрэйку з Белаваладам, наказавшы купіць мяса і гароху. Гнеўны ўжо ўвайшоў у поўны давер да Кацеры і лічыўся старшым кухарам. Пад рукою ў яго былі стары Сцяпан, нямая Грыпіна і па чарзе адзін-два дружыннікі. Гнеўны не галіў галаву, як у падзямеллі, і чорныя пругкія валасы каліся прыгожымі колцамі на смуглы лоб. Ён быў апрануты ў багаты плашч, падпязаны чырвоным шнуром. На шнуры ў скураным мяшэчку ляжалі ключы і срэбра. Шчасліва выбавіўшыся з няволі, Гнеўны рабіў выгляд, што не ведае Ядрэйку і Белавалада, што ўпершыню ўбачыў іх у Кіеве. Гэта дужа злавала Ядрэйку, і сёння ён рашыў расквітацца.

— Дык як расце твой дуб, Яфрэм? — запытаў ён.

— Які дуб?

Рука Гнеўнага цвёрда ляжала на скураным мяшэчку.

— Срэбны дуб. Той, што над ракой Свіслаччу расце. У ім — памятаеш? — ёсць вялікае дупло.

— Ну і што? — не міргнуў вокам Гнеўны.

— Калі ж мы срэбра будзем дзяліць на тры часткі?

— Якое срэбра?

— Адбіў табе нехта памяць, Яфрэм, — уздыхнуў Ядрэйка. — Ты ж, як вялі цябе прадаваць рамейскім купцам, на ўсё горла крычаў, што дужа шмат срэбра маеш.

— У вялікім страху быў я, у гарачцы, — спакойна сказаў Гнеўны.

— Калі б цябе, чалавеча, за кадкы узялі, і ты б залатыя грры абяцаў.

— Я — Ядрэйка. Хіба ты не помніш? Я ў лес да цябе прыходзіў.

— Мудрэйка? Першы раз такога бачу. А лясцоў у Бога шмат.

— Не выкручвайся, як вуж, — не стрываў Белавагод. — Усё ты ведаеш, усё помніш. Добры за цябе, краты падземнага, у рабства пайшоў.

— І цябе я не ведаю, — уважліва зірнуў на Белавалада Гнеўны.

Пры гэтых словах Белавагод учапіўся яму ў глотку. Яны ўпалі на пясок. У Гнеўнага было вёрткае, жылістае цела, але слабыя рукі, і, каб не Ядрэйка, Белавагод у шаленстве прыкончыў бы яго. Калі ўзняліся

на ногі, твар у Гнеўнага быў у крыві.

— Мая кроў? — здзіўлена сказаў Гнеўны, асцярожна дакрануўшыся да шчакі і пазіраючы на чырвоныя палцы. — Упершыню бачу сваю кроў. Чужой я шмат бачыў. Ну што ж, з гэтага дня ты мой даўжнік. А даўгі я прывык збіраць спраўна. Клянуся Богам, я адпомшчу табе.

— Не збаюся, — выгукнуў Белавагод. — Рады буду сустрэцца з табою на вузкай сцежцы. Зло нясеш ты людзям, падман і разруху душы чалавечай. Не чакай літасці, калі я дабяруся да цябе.

Як мячы, скрыжываліся іхнія позіркі, і Белавагод не адвёў убок вочы, вытрымаў шалёны пякучы позірк Гнеўнага.

Раздзел пяты

Частка I

Будзе гром. Навальніца будзе.
На кургане, дзе спяць арлы,
Нехта першы падставіць грудзі
Пад удар палавецкай стралы.

Чалавек ідзе туды, куды кладзецца дарога. Мала праходзіць за сваё кароткае жыццё чалавек, які б ён ні быў хутканогі. Ён падобны на муху, што садзіцца на гарачы ад сонца полаг шатра, поўзае па ім, і, пэўна, уяўляецца ёй гэты полаг бясконцым сусветам. І не разумее дурная муха, што, апроч палага, ёсць бязмежны стэп, а за стэпам снежнагаловыя страшныя горы, а за імі — акіяны. Чалавек ідзе і памірае ў дарозе, пакідаючы пасля сябе маўклівы курган. А народ спяшаецца далей. Куды ж ідзе народ? Што гоніць яго да напятай цецівы небасхілу? Сакавітая густая трава для авечак і коней? Глыбокія, поўныя сцюдзёнай вады калодзежы? А можа, цені продкаў? Яны падобныя на хмары, такія ж зменлівыя, загадкавыя, у вечным руху, ніколі не ведаеш — гнеў ці ласка вырвецца з таемных глыбін. Куды ж ідзе народ куманаў? Так думаў хан Гіргень. Ягоная вежа²⁴ была над вузкай стэпавай рачулкай. Чынгул. Спёкай поўнілася шэрае неба. Людзям і жывёле не хапала вады.

Траву коні і авечкі аб'елі да самай зямлі. Худыя вярблюды, заплюшчывшы вочы, стаялі, як здані, каля сцёртых дзіравых шатроў.

«Не шанцуе маёй ардзе, — спустошана і лянiва думаў хан. — Я ўжо стары, цяплява зношваю сваё цела, хутка памру. Што ж тады

²⁴ Вежа — стаянка

будзе з куманамі? За Дняпром і Варасколам Русь у гарадах сядзіць. Аднакроўцы Шаруканіды ціснуць з поўначы і з усходу. У іх лепшыя лучнікі і лепшыя коні. Што для іх стары Гіргень? Прыйдучь і праглынуць, як кавалак печанага мяса, маю аслабелую арду. І ніхто не абароніць Гіргеня. Чорнае ў мяне жыццё, як стэп пасля пажару. А Шаруканіды ў вялікую моц увайшлі. Ёсць у іх гарады — Шарукань і Сугроў. Багатыя гарады, хоць Шаруканіды пальцам не паварушылі, каб іх збудаваць сярод стэпу. Ад сарматаў, ад старадаўняга народа, кажуць людзі, засталіся гэтыя гарады. А што маю я? Пусты стэп з яшчаркамі і дрофамі, бязводную раку. І скрозь — гранітныя жылы, што востра вытыркаюцца з зямлі. Коні з вярблюдамі б'юць капыты аб непатрэбны граніт. Гора мне, старому Гіргеню».

Але тут позірк хана слізгануў па беласнежным шатры, у якім жыла ягоная любімая маладая жонка Агюль. Ханша якраз прачнулася і капрызным голасам паклікала да сябе рабыню-печанежку. Рабыня са срэбнага збана пачала мыць ёй ногі. Потым на кожны палец нагі (якія прыгожыя ў ханшы пальчыкі!) надзела залатыя пярсцёнкі з каштоўнымі камянямі. Гіргень глядзеў на жонку, і кроў пачынала хутчэй і гарачэй бегачь па жылах. Жанчына заўсёды малодзіць мужчыну. Гледзячы на прыгажуню, самы стары і самы цвёрдаскуры весялее і мякчэе, робіцца юнаком, у якога наперадзе безліч дзён, як ікры ў пладавітай рачной рыбы.

— Як табе спалася, Агюль? — лагодным голасам спытаў хан.

— Дрэнна, — адказала ханша.

— Чаму?

— Таму што рэдка бачу свайго мужа і ўладара.

— Шмат у мяне клопатаў, Агюль, — падышоў, пагладзіў жонку па шчацэ Гіргень, і рабыня-печанежка, як чорная вужака, маўкліва адпаўзла ўбок. — Але нікто не забараняе табе кожную ноч бачыць свайго мужа ўва сне.

— Сёння ўва сне я бачыла, як пачырванеў ад крыві Чынгул і людзі Шаруканідаў зганялі ў адзін гурт нашых авечак і вярблюдаў, а мяне... Паслухай, мой хан, што яны зрабілі са мной, — Агюль чорна-вішнёвымі вачамі пранізліва глянула на Гіргеня. — Мяне конюх Шаруканідаў, злы агідны чалавек з чырвоным носам, схапіў за валасы і кінуў цераз сядло.

— Што ты кажаш, Агюль? — спалохаўся, адразу як бы змізарнеў стары хан. — Не зробіць яны гэтага, ніколі не зробіць. Яны — куманы, такія, як і мы, і не ўзнімуць шаблю на свой народ. Ды і як яны змогуць на мяне напасці? Я ўбачу, пачую і павяду сваю арду на раку Вараскол, прасіць у Русі дапамогі. Папіў бы крыві камар, каб

навучыўся лётаць бясшумна, а Шаруканіды не ўмеюць нападаць ціха.

Гіргень расхвалываўся, забігаў каля маладой жонкі. Ад бязводзіцы і бястраўя даўно пакутавалі ягоньня статкі і ягоньня людзі. Шаруканіды вышеснілі аслабленую арду ў сухі камяністы стэп, а зараз, калі верыць сну Агюль, хочуць схапіць Гіргеня за горла. А сны ў Агюль заўсёды праўдзяцца. «Дапамажы мне, Бог куманаў, — лямантаваў у думках стары Гіргень. — Я загадаю насыпаць у твой гонар вялізны курган і на самым версе кургана, там, дзе лётаюць арлы і маланкі, пастаўлю каменнага ідала. Я зарэжу для цябе лепшых бараноў». Як ніколі хацелася яму зараз быць актыўным, дзейным, ды вельмі мала стрэл было ў тулах ягоных лучнікаў. І ўсё-ткі нешта трэба рабіць. Усё можна страціць, але толькі не Агюль. Хан хуценька пайшоў у свой шацёр, крэкчучы, дастаў з прасторнай скураной торбы кубак-курыльніцу, якую выменяў на палонных русаў у арабскіх купцоў. Формаю сваёю гэты цудоўны кубак напамінаў «дрэва жыцця», на вастрыі накрыўкі распускалася залатая кветачка. Яшчэ прыгажэй быў заморскі кубак усярэдзіне — на чарнёным срэбры спляталіся выявы быка, арла, ільва і грыфона. З дна кубка ўздываўся залаты цыліндр, на яго пярэднімі лапамі абавіраўся залаты леў з агатавымі вачамі.

— Вазьмі, мая птушачка, сабе на ўцеху, — сказаў Гіргень. Агюль схапіла кубак, прыціснула да грудзей, смуглыя шчокі паружавелі. Яна любіла багатыя падарункі.

— О, мой уладар, — прашаптала яна. Зараз, як дзіця, да самага вечара будзе яна гуляць з кубкам, цалаваць яго, гаварыць кубку пяшчотныя словы. Хан з любасцю глядзеў на красуню. Сэрца напаўнялася мёдам і п'янкім кумысам.

— Пачашы мне пяткі, — гладзячы кубак, загадала ханша рабыні і, калі тая на імгненне спазнілася выканаць загад, ударыла яе пяшчотнай ножкай, дзе на кожным пальчыку ззяў залаты пярсцёнак, у твар.

Гіргень, адразу павесялеўшы, ускочыў на свайго любімага каня, борзда выехаў на ўзлобак, адкуль добра бачылася ўсё наваколле. Ён нарадзіўся ў стэпе, жыў у ім усё жыццё і нічога лепшага, прыгажэйшага не было на свеце для старога хана. Пойма Чынгуга зарасла нізкімі вербамі, ракітамі, ясакарнікам. Гэта быў не лес, а лясок. Асабліва ярка, сакавіта выглядаў ён вясною. Русічы, а яны любяць лес так, як Гіргень любіць стэп, называюць гэтакія зараснікі блакітным лесам, у адрозненне ад чарналесся і чырваналесся. Не надта ўжо благое жыццё, калі ёсць стэп і ёсць у ім кавыль, праўда, лядашчы, і хаваюцца ў кавылі суслікі, байбакі, дрофы. А яшчэ ёсць

кумыс, пітво багоў, і любімая прыгожая маладая Агюль.

«Не саступлю Шаруканідам», — рашуча і злосна падумаў Гіргень. І зноў на самоце пачаў ён мроіць пра бясконцасць зямных дарог, пра зменлівасць чалавечага лёсу. Колькі народаў прайшло, пракацілася па гэтым стэпе! Скіфы, хазары, угры, торкі, печанегі... Спаленая сонцам стэпавая зямля хавае іхнія магілы. Ён, Гіргень, таксама некалі памрэ. Душа паляціць на неба, а косці, якія калісьці поўніліся яраснай сілай, застануцца на зямлі, у зямлі. Стары хан узняў правую руку, сухую, загарэлую да сіняватай чарнаты, доўга глядзеў на яе. Некалі гэтая рука зробіцца прахам, шэрым бяссільным пяском. Але сёння яна яшчэ можа моцна трымаць бізун, шаблю, кубак з кумысам. «Не саступлю Шаруканідам», — скрыгатнуў зубамі Гіргень. Са злосцю і адчаем падумалася яму, што, калі не вытрымае, не дасць адпор, не захавае сваю ўладу і сваю арду, бясслаўе, здзек і зняважлівая кара чакаюць яго. Павязуць яго, як нікчэмнага раба, у горад Шарукань, і там, дубянеючы ад страху і ад холаду, будзе сядзець ён у смярдзючай яме, чакаючы, пакуль старэйшы з Шаруканідаў успомніць пра Гіргеня і загадае прывалакчы палоннага ў свой шацёр. З ротам, поўным сухога пылу, стане Гіргень на калені перад Шаруканам, пацалуе зямлю між ягоных ступакоў, назаве ненавіснага ворага сонцам, прахалодай сваіх вачэй і вымушаны будзе старэчымі сваімі зубамі грызці з вялікага пальца на правай назе ў Шарукана пазногаць. Ужо адрощчвае, гадуе Шарукан гэты агідны пазногаць. Значыць, трэба як мага хутчэй дзейнічаць. Слязьмі не залеш агонь. Трэба апярэдзіць Шарукана, падмануць. Шарукан не ўсясільны. Насіў арол, панясуць і арла.

Гіргень вярнуўся ў сваю вежу, паклікаў да сябе старэйшага сына Аклана і, калі той увайшоў у шацёр, сказаў:

— Ты моцнарукі і смелавокі. Я хачу, каб на схіле маіх дзён ты быў ханам, каб цябе ўсе слухаліся, баяліся і паважалі. На схіле маіх дзён я буду піць кумыс, вучыць тваіх сыноў страляць з лука, а ты будзеш ахоўваць маю старасць.

Аклан у знак згоды пакланіўся бацьку. Голас у Гіргеня пазванчэў.

— Едзь ў Кіеў да вялікага рускага хана Ізяслава і скажы яму, скажы так, каб не пачула чужое вуха, што я, мудры Гіргень, хан прыморскай куманскай арды, ці палавецкай, як называюць нас русы, хачу прывесці мой народ пад ягоную бацькоўскую руку. Мы будзем союзнікамі Кіеву, гэтаксама, як торкі, берандзеі, чорныя клябукі. Шабля Гіргеня не ведае, што такое слова «зрада». Я буду верна служыць са сваёй ардой вялікаму хаііу русаў.

— Значыць, мы пакінем свой стэп? — ціха спытаў Аклан, і,

падалося, сум быў у ягоным голасе.

— На правым беразе Дняпра багатыя стэпы. Там шмат вады і травы, — строга зірнуў на сына Гіргень. — Шарукан пабаіцца хадзіць на правы бераг.

Сын з вернымі целаахоўнікамі памчаўся ў Кіеў, павёз вялікаму князю Ізяславу залаты паходны кубак, які носяць, прывязаўшы да пояса. На дне кубка былі выдрапаны дзве паралельныя лініі — родавы знак прыморскіх куманаў.

Гіргень, застаўшыся адзін, загадаў прывесці да шатра паляўнічага пардуса²⁵. Два служкі на доўгім ланцугу ледзьве прыцягнулі мускулістую светла-рудую кошку. Пардус грозна шчоўкаў зубамі, шыпеў.

— Вось ты які, — задумліва сказаў Гіргень. — Усё не хочаш скарыцца. Але скарышыся, голад і агонь змусяць цябе.

Пардус, выгнуўшы дугою спіну, шалёна глядзеў на старога хана іскрыстымі залёнымі вачамі. Ланцуг упіваўся яму ў шыю.

— Ты самы хуткі між звяроў, я самы мудры між людзей, — прамовіў хан, і служкі нізка схілілі галовы, зацмокалі языкамі ў знак згоды.

— Я падару цябе вялікаму кіеўскаму хану, — пачаў асцярожна падыходзіць да звера Гіргень. — Русы любяць сакалінае паляванне, любяць гончых псоў, але яны не ведаюць нястомных пардусаў і вельмі ўзрадаюцца. І хан Ізяслаў дасць шмат хлеба і мяса маёй ардзе.

Раптам пардус рэзка рвануўся, аж, падалося, хруснула ягоная шыя. Адзін са служкаў не ўтрымаўся на нагах, упаў. Пардус леваю лапаю наводзіў ударыў хана па шчацэ. Кроў заліла падбароддзе. Гіргень ад нечаканасці ўскрыкнуў, схпіўся за шчаку і сеў на траву. Пабялелы ад страху служкі звалілі звера, адзін біў яго канцом ланцуга, другі наступіў пардусу на хвост, учапіўся рукамі ў вушы.

— Ты, як я, — нарэшце сказаў пардусу Гіргень. — Волю любіш. Але не ўсё жывое варта волі. Арол, хан птушак, і той, бывае, сядзіць у няволі, а ты, агідная дурная кошка, асмеліўся праліць чалавечую кроў, ханскую кроў. Завядзіце яго ў клетку і сем дзён не давайце есці, ваду давайце праз дзень. Голад і смага — самыя лепшыя настаўнікі.

— Твае словы, як залатыя яблыкi на срэбным падносе, — пакланіўшыся, умільна глянуў на хана служка, той, што ўпаў. Але Гіргень нават не зірнуў на яго.

— А гэтага нedarэку, — сказаў ён другому служку пасушэлым голасам, — прывяжы ланцугом да клеткі, дзе будзе сядзець пардус. І

²⁵ Пардус — гепард

сем дэён патрымай на ланцугу. Няхай пардус лапай яму перад носам памахае.

Служкі бухнуліся на калені. Хан, як і заўсёды, казаў мудра, і словы ягоныя былі вастрэй шаблі.

Уначы арда паліла вогнішчы. Вельмі позна клаліся спаць, калі ўжо ногі не трымалі, а стары Гіргень некалькі сутак запар наогул вока не змружыў. Клапатліва глядзеў, ці заснула Агюль, ці ёсць побач з ёй верная рабыня, потым ішоў на абрывісты бераг Чыргула, садзіўся там, глядзеў на срэбнае ззянне ракі, на цёмнае глухое неба. Вечнае шэсце зорак бачылася яму. Куды плывуць гэтыя камячкі нязгаснага святла? Што яны хочуць сказаць стэпу, людзям, Гіргеню?

«Пайду на Русь, — думаў стары хан. — Яна багатая, яна засыпана срэбрам, як снегам. Там знойдзеца корм і прытулак мне і маёй ардзе. Не хачу быць пад пятой у Шарукана, аблізваць, як галодны пёс, ягоныя катлы і кубкі. На Русі я застануся самім сабой, таму што я чужы для яе душой і словам, а Шаруканіды, адзінакроўныя браты, ператвораць мяне ў дурнога барана, якіх тысячы ў іхніх незлічоных статках. Не хачу быць бараном, хачу арлом лётаць».

Ён разумеў, што нядоўга засталося яму бачыць траву і піць кумыс, і спяшаўся захаваць для будучага жыцця свой народ. Будуць прыморскія куманы, будзе нехта сіняй стэпавай ноччу спяваць ля вогнішча песню пра яго, мудрага хана Гіргеня. Хутчэй бы вяртаўся з Кіева Аклан, і можна скручваць шатры, здымацца з месца. Ад Іціля да Дуная раскінуўся велізарны стэп, а яму, Гіргеню, няма ў гэтым стэпе ні пядзі зацішнай зямлі.

У лютую гарачыню, калі здавалася, вось-вось закіпіць вада ў Чынгуге, дзорца з кургана ўбачыў у стэпе чорныя кропкі.

— Хан, — закрычаў дзорца, — нашы паслы з Русіедуць!

Гіргень, хвалючыся, ускочыў на каня, узляцеў на курган.

— Чаму іх шэсць? — спытаўся ён у дзорцы. — Разам з Акланам іх было сямёра.

Дзорца маўчаў. Пот цёк па ягоных смуглых шчоках. І Гіргень зразумеў, што зараз павінна здарыцца непапраўнае. А верхавыя набліжаліся, ужо чуўся гуд капытоў. Коні нагамі і жыватамі разрывалі стэпавую траву, што густа ўстала пасля дажджу, які чатыры дні назад паслала неба. Вось верхавыя побач з курганам, вось прыпыняюць коней, звальваюцца з сёдаў.

— Дзе Аклан? — ціха запытаўся Гіргень.

Старшы верхавы, стоячы на каленях, падаў хану цяжкі бурдзюк²⁶ і палахліва прыпаў ілбом да самай зямлі. Хан ускрыкнуў, укусіў сябе за руку, ударыў верхавога бізуном.

— Ты прывёз мне галаву майго сына?!

— Так, мудры хан, — прашаптаў пасол і адчуў, як чорнае крыло смерці апускаецца яму на плечы.

— Палахлівы байбак! — пабалеў ад гневу Гіргень. — Я даверыў табе жыццё маладога хана, а ты прывёз ханскую галаву! Чаму не твая галава ў гэтым бурдзюку?!

— Людзі Шаруканідаў падпільнавалі нас у тым месцы, дзе рака Арэль уліваецца ў Дняпро. Там ёсць вялікі востраў. Яны, як начныя совы, напалі на нас. Маладога хана забілі, а нас сем сутак трымалі ў пячоры, якую завалілі камянямі. Шаруканіды ўсёй сілаю ідуць на Кіеў, — ужо болын спакойным голасам адказаў старшы пасол. Ён зразумеў, што ад смерці яму на гэты раз не адкрупіцца, а смерці куманы не баяліся.

Гіргень загадаў адсекчы ўсім паслам галовы, адсекчы галовы іхнім коням. Потым пахавалі Аклана. Выкапалі ў стэпе глыбокую яму, вакол яе паклалі тушы забітых коней. У пойме Чынгугла нарэзалі доўгія лусты дзірвану і вакол ямы зрабілі трайны вал з трыма праходамі. Усё гэта збудаванне акружаў роў глыбінёй у паўтары сажні. Галава Аклана была павернута на ўсход, адкуль выплывае цёплае сонца куманаў. У магілу паклалі шаблю, тры нажы, кальчугу, шчыт, калчан з лукам, пазалочаны шлем і шэсць шаўковых кафтанаў, а таксама два залатыя пярсцёнкі з каштоўнымі сінімі і зялёнымі камянямі, тры парчовыя паясы са срэбнымі спражкамі. Над усім гэтым насыпалі жалобны курган, і адразу Гіргень ударыў жалезнай будавешкай у паходны кацёл — даў сігнал ардзе здымацца з месца. Заржалі коні, зараўлі вярблуды, заплакалі дзеці, і толькі курган моўчкі глядзеў на гэту мітусню, на людзей, якія адыходзілі, каб ужо ніколі не вярнуцца да яго. Гіргень, хоць і быў сумны, цвёрда сядзеў у сядле, з гордасцю пазіраючы на сваіх коннікаў. На галовах у куманаў былі нізкія шлемы, начэрненыя смалой, каб не блішчалі на сонцы. Карычневарыжыя кафтаны ладна аблягалі мускулістыя фігуры, і толькі спіна ў кожнага верхавога здавалася гарбатай — гэта тырчаў лук і тул са стрэламі. На самім Гіргеню ззяла кальчуга з тоўстых кляпаных кольцаў. Акрамя яе стары хан надзеў падкальчужны кафтан, скураныя штаны з нашытымі спераду жалезнымі палосамі, вастрасосыя боты з чырвонага саф'яну.

²⁶ Бурдзюк — скураны мяшок

Рухаліся левабярэжжам Дняпра. Тут яшчэ вялікі кіеўскі князь Уладзімір на ўсіх стэпавых рачулах будаваў крэпасці, каб стрымаць пастаянны бязлітасны напор вандроўных орд. На ўсім стэпавым парубежжы Русь насыпала земляныя валы, рабіла засекі з дрэў, ставіла сігнальныя вышкі. На левабярэжжы стэп ляжаў амаль да самага Чарнігава. Ажно чатыры абарончыя лініі вымушаны былі зрабіць русічы. У вусці ракі Сулы яны збудаваці крэпасць-гавань Воінь, куды ў час небяспекі маглі схаватца лоддзі з Дняпра. Па ўсёй Суле густа стаялі крэпасці — па 15—20 попрышчаў адна ад адной. Калі ж стэпнякі прарывалі першую лінію абароны, а ім гэта часта ўдавалася, на рацэ Трубеж іхні ўдар прымаў буйнейшы горад Русі Пераяслаў. З левага берага Дняпра да Кіева ваяўнічыя орды маглі падабрацца толькі перайшоўшы брод каля Віцічава і даліну ракі Стугны. Але і тут іх чакалі магутныя крэпасці. Над бродам узвышалася крэпасць з дубовымі сценамі і сігнальнай вежай на вяршыні гары. У час небяспекі на вежы, адкуль простым вокам быў відзён Кіеў, запальвалі велізарны касцёр. З поўдня да Кіева падступаў густы сасновы бор. Тут вялікі князь Уладзімір зрабіў апошняю абарончую лінію, у якую ўваходзілі крэпасці Трыполле, Васілёў і Белград, злучаныя між сабой землянымі валамі.

Гіргень добра ведаў пра ўсё гэта, бо неаднойчы ўдзельнічаў у крываваых набегях. Упершыню ён ішоў з мірам на Русь, ішоў, каб уваткнуць шаблю ў зямлю. Нават у ягонай ардзе гэта не ўсім даспадобы, ужо не кажучы пра Шаруканідаў, але ён цвёрда рашыў стаць братанічам вялікага кіеўскага князя Ізяслава. Годзе попелу і слёз.

Дрэнная прыкмета чакала хана. Ягоны конь пярэдняй левай нагою пацэліў у норку сусліка, зламаў косць. Бедалагу каня прырэзалі, а Гіргень адчуў, як адразу насцярожылася арда, цень пабег па людскіх тварах. Але хан спрытна ўскочыў на новага каня, рашуча пакіраваў туды, дзе неўзабаве чакалася рака Вараскол. Жыццё — гэта такая дарога, па якой кожны павінен ісці сам. Стары Гіргень добра засвоіў такую муцрасць.

— Сам памрэш і нас павядзеш у змрок, — з адчаем і лютай злосцю крыкнуў адзін з лепшых коннікаў арды Калатан. Ён быў малады і звонкагалосы.

— Што з табой, Калатан? — нетаропка павярнуў галаву Гіргень. — Няўжо ты думаеш, што стары хан звар'яцеў і жадае смерці свайму народу?

— Так, ты звар'яцеў, хан! — смела, не апускаючы вочы долу, выгукнуў Калатан. Уся арда пачула гэтыя словы. — Ты звар'яцеў, бо

вядзеш нас у Кіеў, да нашых ворагаў, — пабляднеўшы, казаў далей Калатан. — Хіба можа раздольны стэп сябраваць з узаранай нівай? Хіба можа вольны арол піць вадугу з той крыніцы, што бусел ці верабей? Ты хочаш ланцугамі прыкаваць нас да аднаго месца, але яшчэ дзяды нашых дзядоў і прадзедаў нашых прадзедаў абралі сваёй радзімай стэп і вольную дарогу.

— З Кіевам сябруюць торкі, і печанегі, і берандзеі, і кавуі, і шмат якія народы, — перапыніў Калатана Гіргень. — І яны, як табе вядома, не памерлі. У Кіева моцная рука, і не па звярыным законе ён жыве, а па чалавечым. Рускай праўдай называецца гэты закон. Нас, прыморскіх куманаў, ціснуць з усіх бакоў, адбіраюць вадугу і пашы, у жанчын арды няма ў грудзях малака, каб карміць дзяцей. Я вяду свой народ у Кіеў, каб ён знайшоў там прытулак і мір. Хіба гэта дрэнна, хіба гэта смерць, Калатан, знайсці для ўсяго свайго народа прытулак і мір?

— Не слухайце яго, вольныя куманы! — выхапіў шаблю Калатан. — Не слухайце гэтага сляпога чалавека! Дыханне ягонае толькі ў ноздрах ягоных, і ён не чуе, як шуміць у стэпе вецер вечнасці!

Іскры поту гарэлі на шчоках у Калатана. У смуглым кулаку ён сціскаў эфес шаблі, і нават гэты кулак (заўважыў Гіргень) быў мокры ад поту. «Баіцца і пацее ад страху», — падумаў стары хан.

— Шкадую я цябе, Калатан, — уздыхнуў Гіргень. — Ты такі малады, моцны, прыгожы, але памрэш рана, дужа рана. Не насіць табе сівой барады.

Пры гэтых словах Калатан пабялеў, шабля ў руцэ задрыжала. Ён азірнуўся на арду, пэўна, там былі ягоныя аднамыснікі, ды ніхто з іх не падаў ні знаку, ні голасу, чакалі, што будзе далей, і Калатан, шалеючы ад бяссілля і нянавісці, сказаў:

— Ты хітры, як змей, Гіргень. Але нават ты не можаш бачыць наперад людскі лёс. У цябе не сямёра вачэй.

— Не сямёра, — згадзіўся стары хан. — Толькі я ўпэўнены, што неўзабаве твая шыя зломіцца. Ведаеш, як ломіцца сухі бадыльнік?

— Мая шыя цвёрдая, — рашуча выдыхнуў Калатан. — І рукі ў мяне цвёрдыя.

— А ханская шапка, якую ты так прагнеш надзець, вельмі цяжкая, і яна зломіць табе шыю, — усміхнуўся Гіргень.

— Не палохай! — закрывааў Калатан. — Босага мяне на лёд не ўзгоніш!

У гневе ў яго быў надзівя непрыгожы твар. Морда нейкага звера ўбачылася ўсім.

— Ты хочаш весці арду, — міралюбна сказаў Гіргень. — У твае

гады і я хацеў. І кожны мужчына, калі толькі ён мужчына, марыць стаць ханам. Але для гэтага трэба быць мацнейшым, разумнейшым і адважнейшым. Ты кажаш, што ў мяне не сямёра вачэй, і ты ўпэўнены, што тыя вочы, якія я маю, старыя і сляпыя. Давай страляць з лукаў. Хто патрапіць у цэль, той і хан.

Арда зашумела, захвалявалася. Ніхто не чакаў ад старога Гіргеня такой прапановы. Сябрукі Калатана, схваўшыся ў натоўпе, крычалі адтуль, праўда, змяніўшы свае галасы:

— Згаджайся, Калатан! У цябе вочы, як у беркута! Ты пераможаш сляпога Гіргеня!

Калатан заружавеўся ад радасці. Нарэшце наступіў ягоны міг! Зараз уся арда ўбачыць, які ён спрытны і вастравокі. Калатан рэзкім рыўком выцягаў з-за спіны лук, намацаў рукою апярэнне стралы. Сэрца калацілася ў грудзях.

— Будзем страляць у конскі чэрап. Аднясіце чэрап у стэп на тры сотні крокаў, — сказаў Гіргень. — Чыя страла трапіць у чэрап або ляжа бліжэй да яго, той і перамог. Пачынай. Ты павінен страляць першы, бо стаць ханам хочаш ты.

Малюсенькай бела-жоўтай кропкаю ледзьве бачыўся ў зялёным разліве стэпавай травы чэрап. Калатан, затойваючы дыханне, нацягнуў дрогкую цеціву, пальцамі ног націснуў на страмёны, прыўзняўся з сядла, папрасіў у думках удачы ва ўсіх стэпавых багоў. Страла свіснула, паляцела. Следам за ёю, не, не следам, а на яе вострай дзюбе, паляцела душа Калатана.

Гіргень усміхнуўся, потым сцёр з твару ўсмешку, узяў у рукі лук. Бяскроўная нітачка ханскіх вуснаў бачылася ўсім, хто быў непадалёку. Гіргень лёгка спусціў цеціву, кінуў стралу ўверх, на сонца.

Усе ўзнялі галовы, і пякучае сонца ўдарыла ў вочы, выбіваючы цёплыя слёзы. У яркім блакіце ляцела ханская страла. Верхавыя, хвошчучы коней плёткамі, рынуліся ў стэп. Калатан хацеў памчацца разам з усімі, але ўбачыў, як нетаропка і паважна заторквае лук за спіну Гіргень, і прытрымаў каня. Яны паехалі побач, стары хан і ягоны малады вораг. А верхавыя ўжо даляцелі да чэрапа, ужо саскочылі з коней.

— Ханская страла! — пачулася адтуль. — Ханская страла перамагла!

Калатан уздрыгнуў прыкусіў губу. Гіргень усміхаўся.

Страла старога Гіргеня ўпілася ў конскі чэрап, крыху вышэй дзіркі, дзе калісьці было вока. Страла Калатана ляжала ў траве крокі за чатыры ад чэрапа. На Калатана шкада было глядзець. Ён калаціўся, як у ліхаманцы. Дзікая ўсмешка крывіла рот. Ён саскочыў

з каня, упаў тварам у калючыя сцябіны.

— Слава хану Гіргеню! — крычала арда.

— Вось бачыш, Калатан, — спакойна, смакуючы словы, сказаў Гіргень. — Бог абраў мяне, накіраваў маю стралу туды, куды трэба было. Значыць, я хан па Божаму праву. А ты вучыся страляць з лука. Можа, да сівой барады і навучышыся.

Ад такой страшэннай прылюднай абразы Калатан змярцвеў здавалася, ператварыўся ў шэры стэпавы камень. Ён гатовы быў забіць сам сябе, вырваць свае вочы, каб не бачылі яны людскіх насмешлівых твараў. Бяссьільна ляжаў ён у траве, па цэле прабягалі сутаргі, і не было ім спыну, як не было спыну тупому неадчэпнаму болю, што абклаў з усіх бакоў сэрца.

Ласкі пяшчотнай Агюль былі ўзнагородаю Гіргеню.

— Ты сапраўдны хан, — шаптала Агюль. — А гэтага Калатана, гэтага пса, які асмеліўся ўзняць супраць цябе голас, загадай забіць. Не, хай ён жыве, але прышлі яго да мяне — будзе збіраць косці ля майго шатра.

— Прышлю, — млява бубніў у адказ Гіргень. — Агюль, зорка мая...

Толькі назаўтра Калатана не знайшлі ў ардзе. Знік, растаў, як ранішняя раса. Вырашылі, што з вялікага гора або кінуўся ў стэпавае возера (шмат іх ляжала па дарозе), або сканаў дзе-небудзь у глухатраўі. Стары шкурадзёр з племені печанегаў, які яшчэ за людской памяццю прыбіўся да арды і закопваў трупы дохлых жывёл, расказаў Гіргеню, што бачыў Калатана. Той сядзеў у траве, заўважыў шкурадзёра, нешта хацеў крыкнуць, хацеў даць нейкі знак рукою, але не паспеў, увесь пасінеў, зморшчыўся, змізарнеў ростам і раптам ператварыўся ў сусліка і шмыгнуў у нару з-пад ног шкурадзёра. Пры такой навіне Агюль пабляднела, ёй зрабілася вельмі сумна.

Між тым арда ўсё далей і далей ішла на поўнач. Перавалілі цераз раку Снапарод, набліжаліся да Ерэлі, якую русы завуць Вуглом. Спякота даймала людзей і жывёлу, нямелі ногі ў страмёнах, а Гіргень усё не даваў перадыху, усё гааў свой народ наперад. Трывога апошнім часам грызла ягоную душу. Здаецца, усё было вакол звыклае, надзейнае — і верная Агюль, і верныя супляменнікі, і шырокі стэп, і дрогкія зоркі ў начных нябёсах, а ён змрачнеў, хмурыўся, падазрона прыслухоўваўся да нечага. Часам заміраў, седзячы ў сядле, ухаліўшыся правай рукою за сваю сіваю рэдкую бараду. Збоку здавалася, што стары хан хоча па валасіне выдзерці яе. Нават здавалася, што ён спіць у сядле, бо немагчыма старому целу цяпець такую задуху, такую цяжкую бясконцую дарогу, калі нават маладыя

ехаі з чырвонымі ад стомленасці вачамі і соль плавiлася ў іх на спінах. Рыпеў пясок пад капытамі ў каня. Рыпеў лук за плячамі. Рыпелі кібіткі, у якіх ехаі жанчыны і дзеці. Здавалася, рыпела гарачае неба. Адзінай уцехаю быў вечар, калі кацілася за небасхіл круглае чырвонае сонца, спадала спёка, мякчэлі галасы людзей і жывёлы. Тады Гіргень паварочваў каня да беласнежнага шатра, у якім яго чакала Агюль. Там былі прахалода і каханне. Ён злазіў з каня. Сядло, нагрэтае за дзень сонцам, апякала руку.

— Выпі кумысу, мой хан, — сказала Агюль, калі ён, як заўсёды, прыйшоў да яе. Ён пачаў піць гаркаватае пітво, неадрыўна пазіраючы на яе.

— Ад кумысу добры спакойны сон, — усміхнулася Агюль і раптам спыталася. — А што, калі Калатан жывы, не памёр?

— Табе яшчэ помніцца гэты чарвяк? — здзівіўся Гіргень. — Ён памёр, бо, пасля таго як ён прайграў мне, сапраўдны куман не павінен жыць. Але, калі б адбыўся цуд і ён зноў з'явіўся б у нашым стэпе, я адрэзаў бы яму вушы. Яны ў Калатана занадта доўгія.

Гіргень засмяўся, задаволены жартам і сабой, і раптам адчуў, як няўлоўна пахіснулася пад ім зямля. Ён сядзеў на кашме, побач была Аполь, кумыс прыемна ахалоджваў рот, але трывога ўспыхнула ў сэрцы, ды такая, што пацямнела ўваччу. Яму падалося, што ён зараз памрэ.

— Што з табою, уладар? — ціха спыталася Агюль. Вочы ў яе былі бліскучыя, вялікія. Такія вочы, як халодная рачная вада ў спёку.

— У мяне чамусьці закружылася галава, — разгублена сказаў Гіргень. Ён прыклаў далонь да лба.

— Ты стаіўся... Ляж, паспі, — супакоіла старога хана Агюль.

— Не... Гэта не тое... Не тое, — прыслухоўваючыся да самога сябе, да глыбіняў сваёй душы, павольна прагаварыў Гіргень. Потым ён рыўком паклаў руку на круглы мяккі шіячук Агюль, задыхаючыся, запытаўся:

— Ты кахаеш мяне?

Зноў страх, як гаой з раны, выліўся з сэрца, затапіў кожную клетачку цела. Хан адчуў, што ў яго спыняецца дыханне. Рукі і ногі зрабіліся бязважкімі, быццам пяро стэпавай птушкі. У роце перасохла, нібы кінулі туды гарачага пяску. Агюль маўчала, уважліва глядзячы на старога Пргеня.

— Што ты зрабіла са мной? — пра ўсё здагадаўшыся, усё зразумеўшы, выгукнуў Гіргень, але толькі слабы шэпт вырываўся з грудзей.

— Спі, хан, — строга сказала Агюль.

— Ты ўліла ў кумыс атруту. Ты... якую я так кахаў... Скажы, Агюль, што гэта не так... Скажы, і я дарую... Не маўчы...

Але Агюль маўчала, загадкава пазіраючы ў твар хану. Ён адчуваў, як нямец, халадзее нутро, бяссільна скрыгатаў зубамі, дарэмна спрабуючы ўзняць галаву, цвёрда і гнеўна глянуць на каварную падманшчыцу. Ён добра ведаў, што яна заўсёды баялася ягонага позірку ва ўпор. Ды галава хілілася на Ірудзі. І раптам такая стома, такая тупая абыякавасць наваліліся на хана, што ён салодка пазяхнуў, сказаў: «Буду спаць», лёг на кашму і заснуў.

— Спі, хан, — прашаптала Агюль. Яна доўга сядзела ў цемры, прыслухоўваючыся да ягонага дыхання, баючыся, што соннае зелье акажацца слабым і хан, перамогшы сон, схопіцца за шаблю. Але хан моцна спаў, свістаў носам, быццам суслік. Тады Агюль прутка ўскочыла на ногі, шчоўкнула пальцамі, выклікаючы рабыню, і калі тая, чорная, бязмоўная, схілілася перад ёй, спытала:

— Ці гарыць на Гарбатым кургане касцёр?

— Гарыць, упрыгожанне нябёсаў, — лісліва адказала рабыня.

Агюль выбегла з шатра. Касцёр, як чырвонае пранізлівае вока, глянуў з глухога зроку.

— Доўга ж ты спіш, хан Гіргень, — пачулася аднекуль зверху, Гіргеню падалося — з воблака, залатога і яркага, якое праплывала над ім. Ува сне ён бачыў сябе ў спякотна васільковым небе. Разам з Агюль ён сядзеў на маленькім іскрыстым воблачку, лунаў над бязмежнасцю стэпаў. Побач, унізе, уверсе, з бакоў бясшумна плылі белыя бухматыя воблакі. Холадам веяла ад іх. І вось з вялікага верхняга воблака пачуўся гэты нечаканы голас. Гіргень, пяшчотна абдымаючы левай рукой Агюль, правую руку працягнуў да воблака, каб падклікаць, падвабіць яго да сябе. Так у вяновым стэпе з вялізнага авечага гурту ён выклікаў даверлівых белых баранчыкаў. Ды раптам воблака выпусціла жалезную дзюбу і балюча ўдарыла ёю па руцэ. Гром-смах пракаціўся па нябёсах. Стары хан з вялікаю напружатаю расплюшчымі склееныя сном павекі і ўбачыў над сабой Шарукана. Побач, злосна і пераможна ўсміхаючыся, стаяў Калатан.

— Уставай, бяззубы вярблюд, — загадаў Шарукан.

Гіргень павольна ўзняўся на ногі, пахіснуўся. Каменьчык болю, цяжкі, вастробокі, перакочваўся ў галаве. Усё яшчэ хацелася спаць, але ён зразумеў, што гэта быў апошні ягоны зямны сон, што неўзабаве, магчыма, праз некалькі імгненняў, ён засне наўвекі. Страху не было. Ён шукаў вачамі Агюль. У шатры тоўпіліся шмат людзей, але Агюль між імі ён не ўбачыў.

— Ты хацеў завесці вольных куманаў у Кіеў, парадніца з

русамі, — жорстка ўсміхаючыся, сказаў Шарукан. — Ці не звар'яцеў ты?

— Я разумнейшы за цябе, — з годнасцю вымавіў Гіргень.

— Як жа ты дадумаўся да такога? Калі ты разумнейшы за ўсіх, як ты мог нашых стэпавых багоў раўняць з кіеўскім богам? Хіба можна на небе спыніць воблака? Ты ж у сваёй старэчай слепаце захацеў, каб мы, уладары стэпаў і хутканогіх коней, спыніліся на ўзбочыне дарогі, пачалі калупацца ў зямлі. Ёсць народы-грыбы, якія растуць на адным месцы. Гэта — русы, рамеі, ляхі... Але прыходзіць нехта, мудры і магутны, зразае грыб і пячэ яго на агні. Гэта мы — куманы. Такімі зрабіла нас неба. Вечны рух, вечны паход. Што знойдзецца лепшае на зямлі? Нічога няма.

Шарукан гаварыў натхнёна. Затаіўшы дыханне, яго слухалі ўсе, хто быў у шатры, слухалі і згодна ківалі галовамі:

— Так... Так... Справядліва кажа мудры Шарукан.

А хан Гіргень у перадсмяротнай тузе думаў пра Агюль. Здрадзіла, апаіла сонным зеллем, навяла ворагаў... Ды чамусьці не было гаеву на сэрцы. Ён і зараз кахаў чарнавокую прыгажуню і, калі б убачыў яе, не змог бы сказаць злое слова, толькі б глянуў з журбру. І ўспомніўся хану цяжкі сон. Бачылася яму аднойчы ўва сне, што душыць яго чорная гадзюка. Абвілася кальцом, дыхнуць не дае. У жаху, у халодным поце прачнуўся ён тады, аж гэта Аполь абняла яго за шыю і цалуе.

— Аддай мне Гіргеня, — папрасіў у хана Шарукана Калатан. Але той быццам не пачуў Калатана, казаў Гіргеню:

— Ля чужога агаю не сгрэшся. Ты ж забыўся пра гэта, Гіргень.

І раптам прапанаваў палоннаму:

— Ты адважны, мудры. Цябе паважае народ куманаў. Давай з'яднаем нашы сілы, ударым па Кіеве, спалім горад русаў, і будзе ў нас шмат срэбра і рабоў.

Усе чакалі, што адкажа стары Гіргень.

— Мінулае не паправіш, — пасля некаторага роздуму прамовіў Гіргень. — Заўсёды мы з табой варагавалі, дык застанемся ж ворагамі да самай маёй смерці. Лоўка ты мяне ўзяў, як птушку ў гняздзе. Навука старому дурню, але няма калі вучыцца — паміраць трэба. А табе адно скажу: не ідзі з вайной на русаў, бо і сваю галаву згубіш і народ з-за цябе прападзе. Такое маё слова.

Гіргень апусціў сіваю галаву, змоўк. Шарукан уважліва паглядзеў на яго, зморшчыўся, кашлянуў у загарэлы кулак.

— Аддай мне Гіргеня, — зноў папрасіў Калатан. — Я з яго жывцом скуру спусху.

— Не аддам, — гнеўна сказаў хан Шарукан. — Куманы будуць судзіць старога асла.

Арда, зліўшыся з войскам Шарукана, рушыла ў стэп, каб адтуль, сабраўшы грозную сілу, наваліцца на Юеў. Расталі за небасхілам апошнія кібіткі. Цішыня затрымцела наўкол. З норкі асцярожна вытыркнуў галоўку суслік, зірнуў туды-сюды, асмялеў, вылез на паверхню і застыў на кургане, як слупок. Раптам незразумелыя гукі пачуліся яму. Суслік на ўсялякі выпадак нырнуў кумільгом у норку, потым, счакаўшы, зноў высунуў цікаўную мордачку, якая была запэчкана пяском. На суседнім кургане паміралі двое — стары чалавек і дзіўны звер. Такіх звяроў ніколі не сустракаў суслік у родным стэпе. Чалавек і звер былі прывязаны адзін насупраць другога да доўгіх, убітых у сухую зямлю шастоў. Нехта зламаў ім хрыбетнікі, і яны каналі. Вось іхнія глухія стогны і пачуў суслік. Ён трошкі павагаўся, зноў выбраўся з норкі, бо чалавек і звер былі бездапаможныя, зусім нястрашныя. Мухі заляпілі морду зверу, лезлі ў вочы, вушы, і звер час ад часу пагрозна вішчаў. Але калі ён адкрываў для свайго слабога віску рот, мухі роем ляцелі яму ў пашчу, і ён давіўся, екатаў. Слёзы ззялі на вачах у невядомага зверу.

Гіргень, скамянеўшы ад дзікага болю, ад гарачыні і лютых мух, з найвялікшай напрутаю адкрыў вочы, убачыў пакуты няшчаснага пардуса. «Хоць бы зверу пашкадавалі, — падумалася яму. — Хіба звер віновен?» Потым ён убачыў сусліка, шэры палахлівы слупок. «Падбязжы бліжэй, — у думках умольваў ён звярка. — Свісні, праспявай мне на развітанне песню стэпаў». Але суслік маўчаў, а праз нейкі міг разануў вушы і сэрца перадсмяротны віск пардуса. «Бывай, — развітаўся з ім Гіргень. — Я чалавек, і таму павінен даўжэй жыць і даўжэй пакутаваць, чым ты, звер». Ён памёр праз ноч, на світанні...

Частка II

Зноў Стэп ішоў на Ніву, Кібітка на Хату, Аркан на Плут. Усё дняпроўскае левабярэжжа заслаў едкі дым. Полаўцы вялікімі коннымі масамі напалі знянацку. На поўнач ад ракі Вараскол, дзе спрадвечу стаяць селішчы русічаў, рассекла белы дзень на чорнае ашмоцце крывавае шабля. Смерды з сем'ямі ратаваліся хто як мог. Да Кіева або да Рымава ці Пераяслава бегчы было далёка, і людзі, як стэпавыя дрофы, разам са сваімі дзецымі зашываліся ў траву. Але на ўзмыленым кані ўзвіваўся над схованкаю полавец, і мужчын чакала шабля, а жанчын і дзяцей — аркан. Некаторыя беглі да стэпавых рачулак, лезлі ў чарот, у ваду, толькі нідзе не было збавення. У

імгненне рабілася попелам тое, што чалавек цяжкой працаю здабываў усё сваё жыццё. Палонных жанчын і дзяцей зганялі, як жывёлу, у статкі. Потым самых прыгожых дзяўчат пачыналі гвалціць на вачах ва ўсіх. Дзяўчат не хапала, і прапахлыя потам, дымам і крывёю стэпнякі гвалцілі жанчын навідавоку ў іхніх дзяцей. Жонкі полаўцаў цярпліва чакалі ва ўмоўленых месцах у стэпе палон, дзялілі новых рабынь і малалетніх рабоў, нагужалі іх, як вярблюдаў ці коней, дабром, гналі да сваіх вежаў. Калі ж па той ці іншай прыгажне нельга было забраць з сабою згвалчаных дзяўчат і жанчын, полаўцы іх адразу ж забівалі, бо некаторыя маглі ў будучым зацяжарыць, пусціць на белы свет дзяцей, а закон стэпаў не дазваляе, каб сярод чужога народа жылі людзі, цела і душою падобныя на полаўцаў.

Усе парубежныя гарадкі-крэпасці русічаў былі ўзяты ў аблогу. Без вады і ежы, пад градам палавецкіх стрэл і камянёў мужна адбіваліся нешматлікія іхнія гарнізоны. З наваколя пад ахову земляных валаў і дубовых забаролаў збегліся тысячы людзей. Плакалідзеці. Галасілі жанчыны. Некаторыю з жанчын, гледзячы зверху на раз'юшанае мора стэпнякоў, што вось-вось павінна было хлынуць у пашчапанья, зламаныя брамы, не вытрымлівалі, пачыналі істэрэчна смяяцца, распускалі валасы, здзіралі з сябе адзенне і голыя скакалі з валаў проста ў рукі полаўцаў.

Вестку аб тым, што Стэп зноў пайшоў на Кіеў, прынёс вялікаму князю Ізяславу ваявода Каснячка. Ізяслаў, седзячы ў ціхай святліцы, разам з сынам Святаполкам чытаў стары рамейскі пергамен. Лагода была на душы. Чыталі «Пчалу» — словы і думкі з Евангелля, словы святых айцоў, словы славутых любамудраў.

— Як каню ржанне, і псу гаўканне, і валу мычання, і барсу рычання дадзена, і гэта іхняя прыкмета, так і чалавеку слова, і гэта прыкмета ягоная, і сіла ягоная, і зброя, апірышча і агароджа, — раздумліва чытаў цёмна-русы Святаполк. Ізяслаў пагладзіў яго па галаве, прамовіў:

— Мудра сказана, сын.

— А вось што пішуць рамеі пра маўчання і тайну, — чытаў далей Святаполк. — Калі Сакрата спыталі, хто тайну можа захаваць, ён адказаў: «Той, хто гарачы вугаль утрымаць на языку здолее». Калі ж нехта злаваўся, што ў яго, Сакрата, пагана смярдзіць з рота, Сакрат сказаў: «Мноства тайнаў згніло ў горле маім».

Святаполк хацеў чытаць яшчэ, але ў гэты час увайшоў усхваляваны Каснячка, і па ягоных вачах, па разгубленым твары Ізяслаў зразумеў, што здарылася нешта дужа непрыемнае.

— Адпачні, сын мой, — асцярожна адсунуў ён убок пергамен.

Незадоволены Святаполк хуценька выйшаў са святліцы, і вялікі князь, шкадуючы, што які ўжо раз не ўдалося пабыць з сынам, раздражнёна спытаў у ваяводы:

— Што ты скажаш мне?

— Полаўцы перайшлі раку Вараскол, — выдыхнуў Каснячка. Загарэлым вялізным кулаком ён змахнуў з броваў пот.

— Зноў, — зморшчыўшыся, пабляднеўшы, сказаў вялікі князь.

— Зноў, — як рэха, паўтарыў ваявода.

Нейкае імгненне яны маўчалі. Ізяслаў прыпамінаў рэкі, якія ўпадалі ў левае плячо Дняпра: Вараскол, Псёл, Сула... Стэпнякі ўжо, напэўна, падкочваюцца да Псёла. Ён быццам убачыў імклівую чорную хмару конніцы. Недзе там гараць весі і парубежныя крэпасці, чарназём чырванее ад крыві. «Ненажэрная саранча», — падумаў вялікі князь.

— У Кіеве пра гэта ведаюць? — асцярожна спытаў ён.

— Падол кіпіць, як мурашнік, у які ўваткнулі галавешку, — сказаў ваявода.

Ізяслаў зірнуў на яго, хацеў раззлавацца, гнеўным словам укалоць Каснячку, але стрымаўся. Адной вярхоўкаю звязаны яны і зараз, калі смяртэльная навала пагражае Кіеву, павінны быць шпачо ў плячо, стрэмя ў стрэмя.

— Кліч старшых баяр, хто не ў сваіх вотчынах, на сені, — сказаў ён Каснячку. Той моўчкі выйшаў. Вялікі князь абхапіў твар гарачымі рукамі, задумаўся. Не шанцуе яму апошнім часам. Бяда б'е з усіх бакоў. «Ты да жыцця з добром, а яно да цябе рабром», — успомнілася яму. Няўжо Русь і Кіеў рухнуць пад ударамі Стэпу? Няўжо даведзецца паўтарыць лёс караля саксаў Гарольда? Два сонцавароты назад нарманы пераплылі мора, ушчэнт разбілі войска саксаў каля Гастынгса і падзялілі іх між сабою, як рабочую жывёлу. Няўжо нейкі ап'янелы ад крыві хан зробіць сваім рабом княжыча Святаполка, пацягне на аркане ў стэп? Ізяслаў аж застагнаў, аж заскрыгатаў зубамі ад такіх думак. «А ці радуецца полацкі князь Усяслаў гэтаму нашэсцю? — раптам падумаў ён. — Пэўна ж, ужо даведаўся ці хутка даведаецца ў порубе пра новую бяду Кіева». Вялікую сілу над душамі шмат каго з кіян мае полацкі князь. Ходзяць людзі да яго поруба, гавораць з ім, і не забароніш, бо назавуць мсцівым чалавекам, а такіх ніхто не любіць — ні смерды, ні баяры. У малачасным зямным жыцці трэба мець надзейнае апірышча. Апірышча ж гэта — хрысціянская вера і хрысціянскі люд. Каб захаваць уладу і дзяржаву для сябе і для сваіх сыноў, неабходна іншы раз і перад галыцьбой з Падолы княжую шапку ў пыл скінуць. Магутная дзяржава Русь, увесь Божы свет ведае

пра яе, але нават у дубовым камлі бываюць трэшчыны. А што чакае дзяржаву праз сонцаварот, праз два? Раптам вялікаму князю ўспомнілася нядаўняе паляванне. З баярамі і з чэляддзю насіўся ён тады на легканогім кані па аксамітных лугах і павуцінних барах. Шмат важнецкай дзічыны звалілі, шмат мяса, поўсці і рогу займелі. Ды пад вечар неўпрыкмет адбіўся вялікі князь ад шумнага натоўпу лоўчых і застаўся адзін у нейкім змрочным хваёвым гусцяжы. Далёка-далёка екаталі сабакі. Шэры павук марудна калыхаўся на сваёй павуціне. Наўкол былі бязлюддзе і безгалоссе. Ён саскочыў з каня, сеў на зваленае бурай дрэва. Карэнні, як велізарныя скукарэчаныя пальцы лесавіка, пагрозна вытыркаліся з вільготнага цёмнага долу. Адразу кінулася ў вочы, што ўся зямля наўкол як бы ўзараная, уздэртая. Мох, трава, ігліца, маладыя кволья хвойкі — усё было скручана ў адзін клубок. Ён, Ізяслаў, уважліва кінуў позірк туды-сюды і заўважыў непадалёку мёртвага тура. Толькі рэбры, капыты, рагаты чэрап і шматкі цёмна-рудой поўсці засталіся ад ляснога ўладара. Пэўна, нехта моцна параніў звера, і тур прыбег сюды, знясілеў, упаў і, ужо канаючы, поўзаў, круціўся ў хвойнічку, жыватом выворваў мяккую лясную зямлю. Вялікі князь падышоў бліжэй. Нешта гуло ў цёмных пукатых рэбрах, і раптам агідны рой сініх мух вырваўся адтуль, узвіўся ўверх. Ізяслаў аж адхіснуўся, закрыў вочы рукою. Той, што быў калісьці самой сілаю і самой ярасцю, не мог шавяльнуць хвостом, ляжаў грудком нерухомых мёртвых касцей. І кіеўскаму князю падумалася тады, што вось так, безгалоса і бездапаможна, будзе ляжаць некалі ягоная дзяржава, а гудлівыя мухі ўявіліся яму паганцамі-пяруннікамі, якія раз'ядаюць знутры гэтую дзяржаву. . .

На сеньях Ізяслава ўжо чакалі баяры. Вялікі князь строга зірнуў на іх, сеў. Баяры, усхвалявана перагаворваючыся, расселіся на дубовых лавах.

— Чулі? Ведаеце? — спытаў Ізяслаў.

— Ведаем, — адказаў Чудзін.

— Што ж рабіць будзем, баяры?

Вялікі князь адчуў, што голас ягоны нечакана ўздрыгнуў. Зрабілася прыкра ад сваёй слабасці. Ён злосна ўдарыў рукою па касцяным падлакотніку крэсла, аж пальцы забалелі. Баяры глядзелі на Ізяслава і маўчалі. Гэта здзівіла яго. Гаваруны, пустабрэхі, а тут ні слоўца, быццам раты гарачым воскам залілі.

— Садзі на коней дружыну, князь Ізяслаў, і вядзі насустрач бязбожнікам, — рашуча сказаў ваявода Каснячка. — Пяткі ў іх крывыя, каб Русь пад сваю шаблю ўзяць.

Нарэшце прарэзаўся голас і ў баяр.

- Да братоў сваіх, да князеў Святаслава і Усевалада шлі ганцоў.
- Пашлі ганца ў Ляхі да родзіча свайго караля Баляслава.
- Ворагі з ваяводам Тордам няхай таксама ідуць на полаўцаў.

«А самі вы, відно, не вельмі хочаце пад палавецкія стрэлы брушину падставіць», — гняўліва падумаў Ізяслаў. Ён рэзка ўстаў, сказаў, цвёрда і ўладна:

— Русь у агні. Іскры далятаюць да стольнага Кіева. Будзем бараніць сваю зямлю. У паход, баяры.

Князь Усевалад чакаў з дружынаю ў Пераяслаўлі, прыспешваў вялікага князя, бо полаўцы ўжо наваліліся на ягоную вотчыну сваімі прэднямі атрадамі. Праз дзень-два павінен быў падысці з Чарнігава Святаслаў. Ад кіеўскіх прыстаней да пераяслаўскіх воднай дарогаю 120 вёрстаў, а па сухому, берагам Дняпра, усяго 80. Раніцою выбраўшыся з Юева, можна на добрым кані да ночы заехаць у Пераяслаў. Але, вядома ж, гэта можна зрабіць, калі едзеш адзін. Вялізная ж аграмадзіна войска рухаецца павольней, яе стрымлівае абоз.

Увесь дзень вялікі князь правёў у зборах. Дружыннікі вастрэлі мячы, коп'і, баявыя сякеры, правяралі конскую зброю, напывалі таўсцейшыя слаі бычынай скуры на шчыты, змазвалі свіным салам і барсуковым тлушчам кальчугі. Надворныя чалядзіны і халопы напаўнялі свежай вадой дубовыя кадоўбцы, бо войска дарога вяла ў спякотны стэп, а там без вады — смерць. На вазы клалі тушы дзікоў і ласёў, груды сухіх дроў, амфары з віном і мёдам, горы вастрядзюбых стрэл, цяжкія металічныя шчыты ў рост чалавека. Зялейнікі неслі са сваіх таемных сховаў снапкі траў, грыб-трут, дымам якога глушаць боль, чысты мох, тонкую бяросту і кужальнае палатно, каб закручваць свежыя раны. Ран чакалася шмат, бо полаўцы спрадвеку мелі бязлітасныя кіпцоры і зубы — трапныя лукі і стрэлы.

На адзін з вазоў уладкоўваўся ігумен Пячэрскага манастыра Феадосій з двума інакамі. Святыя брацці везлі з сабою вялікую выяву Хрыста і крыж, які павінен быў засланіць кіеўскае войска ад зброі бязбожных агаран. Яны спявалі святыя псалмы, крэслілі Божы крыж над кожным, хто падыходзіў да воза. Ізяслаў таксама падышоў, спытаў у Феадосія:

— Ці ўдалы будзе паход, святы ойча? Ігумен прасветлена зірнуў на яго, шырока перахрысціўся.

— Жонкам галава мужы, а мужам — князі, а князям — Бог. На Бога спадзявайся, вялікі князь. Учора інаку Фёдару відзенне было. Інак зерне меліць на жорнах у сваёй пячорцы, уначы меліць, бо такі зарок Богу даў. І вось калі ён круціў жорны, калі ўжо дайшоў да

поўнай знямогі і хацеў апаласнуць твар вадою, на сцяне ў пячорцы раптам святло ўспыхнула. Незямное святло. Інак стаў на калені, пачаў маліцца і Божы голас пачуў. Сказаў Хрыстос: «Кап'ём сваім я паб'ю ворагаў». І пальмянае светлае-светлае кап'ё праплыло над галавой у Фёдара. Добры гэта знак, вялікі князь Ізяслаў. Ты пераможаш паганых.

— Абвясціць усёй дружыне аб гэтым! — радасна крыкнуў Ізяслаў. Неўзабаве ўсе ведалі аб начным відзенні пячэрскага інака. Баяры і малодшая дружына адразу павесялелі, заўсміхаліся, пачалі хрысціцца. Добрая вестка даляцела да стругаў на Дняпры, у якіх плылі воі-пешнікі. Гуд Іпчаслівых галасоў пачуўся адтуль. Ды пад'ехаў на кані баярын Чудзін, ціха сказаў Ізяславу, бліскаючы лідзістымі вачамі:

— Вялікі князь, ты шукаеш ворага спераду, але чаму ты пакінуў ворага за сваёй спінай?

— Пра што ты кажаш, баярын? — не зразумеў Ізяслаў.

— Я кажу пра полацкага князя Усяслава. Яго трэба забіць.

Ізяслаў уважліва глянуў на Чудзіна, спытаў:

— А з княжычамі Барысам і Расціславам што рабіць будзем?

— Трэба, каб і яны крывёй абмыліся, памерлі, — цвёрда вымавіў Чудзін.

— Але я не хачу, каб народ назваў мяне Святаполкам Акаянным, — сказаў вялікі князь і нажыліўся, пацягнуў тварам. Халодна зрабілася яму, аж плячамі варухнуў.

— А хто скажа ці падумае, што іх забіў ты? — не адступаў Чудзін. — Яны могуць аддаць Богу душу тады, калі ты пайшоў у паход, калі цябе не было ў Кіеве. Яны могуць памерці ад выпадковага пажару...

— Ад пажару? — перапытаў Ізяслаў.

— Так. Неба гарачае, бяргвенні ў порубе сухія... А кіеўскія кавалі і залатары спраўна раздзімаюць свае горны... Можна выкаціцца вугольчык...

— За што ты так не любіш Усяслава? — перапыніў Чудзіна вялікі князь.

— Ты і сам яго не любіш, — спакойна адказаў баярын. — Усяслаў — злая небяспечная сіла. На яго моляцца халопы і смерды. Ягонае імя крывёй пішуць на сваіх лясных капішчах паганцы-пяруннікі. Ён — хворы зуб у здравым роце. Вырві атрутны зуб, калі не хочаш, каб рухнула дзяржава, каб было ссечана дрэва, якое пасадзіў твой мудры бацька.

— Вернемся з паходу і тады... — усхвалявана пачаў быў Ізяслаў.

— Не, — не даў яму дагаварыць Чудзін. — Толькі зараз. Ваявода Каснячка ўжо знайшоў надзейных людзей. Яны чакаюць велікакняжага слова.

— Добра, — ціха вымавіў Ізяслаў.

Ішлі правабярэжжам Дняпра. Разам з княжай дружынай у паход рушыла нешматлікае гарадское апалчэнне кіян. Каля Пераяслава па Зарубінскім бродзе пераправіліся на левы бераг. Тут ужо чакаў князь Усевалад. Браты прынародна тройчы пацалаваліся, а потым схаваліся ад старонніх вачэй у шацёр. Адтуль вялікі князь выйшаў задумлівы, ціхмяны, маўкліва сеў на каня, у суправаджэнні рынды Цімафея паехаў у вечаровы стэп. Усё войска з трывогаю глядзела яму ўслед. Калі ён знік у змроку, князь Усевалад загадаў свайму баярыну Тугалуку з сотняю верхавых ехаць следам, бо ў стэпе ўжо маглі быць палавецкія перадавыя дазоры.

Незразумелы сум ужо трэці дзень тачыў вялікага князя. Горка і няўтульна было яму пад срэбрадымнымі воблакамі, што ляцелі над пустынным стэпам. Думалася аб смерці, аб слязах княгіні Гертруды. А яшчэ ж сядміцу назад было так светла на душы, з усёй сям'ёю ў княжай багата прыбранай лоддзі ён шыў па Дняпры, ззяла высокае неба, сонца праменным кругам бегла ў кашлатых надрэчных лясах, здавалася, залатая птушка звіае ў дрэвах гняздо. Куды ж знікла радасць? Якой сцяжынай пайшла з сэрца весялосць? Ён ужо заўважыў, даўно заўважыў, што чалавечая душа ў зямным сваім жыцці вельмі часта зусім рознымі, зусім непадобнымі вачамі глядзіць вакол сябе. То нястрымна радуецца чалавек жыццю, аж захлынаецца ім, гатоў скочыць пад веснавую хмару, гатоў з коранем вырываць пушчанскі дуб. То раптам дрыжыкі заначуюць у душы, усяго чалавек баіцца, баіцца свайго голасу і свайго кашлю, рукі і ногі слаба служаць яму, страх смерці спальвае нутро — прачнецца чалавек уначы на мяккім цёплым одры, у сваім сямейным гняздзе, побач соладка дыхаюць сонныя дзеці, а думаецца яму чамусьці пра тое, што некалі ён памрэ, будзе ляжаць у халоднай зімовай зямлі і ў ягоным чэрапе, там, дзе месціцца жывы гарачы мозг будзе камянец круглячок лёду. І тады чалавека раздражняе ўсё: і нечы смех, і кокае святло, і асабліва дагледжаныя вясёлыя твары жанчын, бо жанчыны холяць, песцяць сваё цела, а хіба разумна штодзённа, штохвілінна песціць і даглядаць будучы тлен, заўтрашні попел? Бывае ж і так, што ў некім одуме жыве душа, як бы да нечага прымерваючыся, усё прапускаючы праз сябе. Тады даспадобы чалавеку і шапаткі восеньскі дожджык, і Ырымучы крыгаход, і лютая жнівеньская спёка, і нават смерці не баіцца ў такія імгненні чалавек, бо ніхто, акрамя Бога, не ведае, дзе

мяжа між смерцю і жыццём. Па свайму вобліку зрабіў Бог чалавека, цэнтрам усяго зямнога жыцця зрабіў, гаспадаром жывога, але ў імгненні прасветленасці, вастрыні духоўнага зроку раптам прыходзіць, палохаючы сваёй грахоўнасцю, думка: а чаму чалавек цэнтр жыцця? А можа, трава, звычайная лугавая трава цэнтр усёй сусветнай гармоніі і ўсяго розуму, можа, яна паслала чалавека на гэты свет у разведку, як сонца пасылае прамень, і чалавек створаны толькі для таго, каб прыйсці ў белы свет, паглядзець на яго, а потым памерці і, вярнуўшыся ў зямлю, раскажаць траве аб усім, што бачыў.

Ізяслаў, халадзеючы ад такіх думак, злез з каня, стаў на калені, пачаў адчайна маліцца. «Божа, не рабі мяне разумнейшым за іншых, — прасіў ён. — Не хачу я, баюся думаць пра такое. Я ж ведаю, што дужа разумных і гордых ты караеш вар'яцтвам».

Рында Цімафей таксама ўпаў каленымі ў траву. Ён думаў, што вялікі князь маітваю просіць у Бога перамогі над полаўцамі. Яны страсна маліліся, князь і ягоны целаахоўнік, а змрок гусцеў над стэпам, коні цярпліва чакалі гаспадароў і пачалі нервавацца, потым пачалі ржаць.

Праз тры дні падышоў са сваёй дружынаю і з чарнігаўскім апалчэннем Святаслаў. Яраславічы, сабраўшыся разам, выпілі з баярамі добрага віна, пачалі раіцца, што рабіць далей. Адны з іх прапаноўвалі неадкладна ісці ўперад, каб з усяго маху ўдарыць па полаўцах. Больш асцярожныя казалі, што трэба спачатку агледзецца, паслаць у стэп разведку, бо невядома, з якою сілаю ідуць Шаруканіды на Кіеў. Пачуўшы такое, ігумен Феадосій пачырванеў ад гневу, крыкнуў:

— Агаране натыкаюць на шаблю дзяцей-млекасосцаў і смажаць іх! Хто хоча чакаць, пакуль згараць на агні хрысціянскія дзеці?!

Князі і баяры адразу змоўклі. Усе глядзелі на Феадосія. Ён сказаў рэзка і ўладарна:

— Пакляніцеся святым крыжам, пакляніцеся крываваымі цвікамі, якія ўпіваліся ў Хрыстову плоць, што ўсе вы, як адзін, зараз жа пойдзеце насустрач агаранам і знішчыце іх.

Вялікі князь, князі Святаслаў і Усевалад, старшыя баяры пакляліся на крыжы. Ігумен Феадосій задаволена прамовіў:

— А смерці не бойцеся. Смерць як сонца — вачамі на яе не глянеш.

На рацэ Трубеж спешна рабілі наплаўны мост, звязваючы лодкі, кладучы на іх дошкі і лясіны. Прадчуванне хуткага бою, ад якога ажно ломіць у грудзях, аднолькава хвалявала і старога, сечанага шаблямі ваяводу Каснячку, і маладзенькага воя. Ізяслаў з братамі ў

гэты час маліліся аб перамозе ў каменным храме Узнясення крыжа. Горад Пераяслаў стаіць на сутоку рэчак Альты і Трубяжа, і, молячыся, князі ні на міг не забывалі пра Альцкае поле, страшнае поле, на якім Святаполк Акаянны забіў свайго брата Барыса. Не хацелася Ізяславу скрыжоўваць меч з полаўцамі на гэтым полі, бо невымерна цяжка будзе рукам і нагам хрысціянскім там, дзе пралілася нявінная кроў. Зямля, палітая такой крывёю, няўмольна прыцягвае да сябе, і які ты ні асілак, упадзеш ад вялікай стомы, і голай рукой возьме цябе вораг. Вялікі князь прыспешваў ваяводу Каснячку і дружыну, гааў іх за Трубеж, далей ад гэтага праклятага поля.

Паўднёвей Трубяжа сутыкнуліся з палавецкай конніцай. Стэпнякоў ішло тысяч сем-восем. Коні ў іх былі самай рознай масці, і ажно запырэсціла ўваччу. Адна конная лавіна ўдарыла ў другую, загрымела жалеза, пакаціліся збітыя з галоў шлемы, захрабусцелі скураныя і драўляныя шчыты. Полаўцы з пранізлівым гікам секлі крывымі шаблямі, кідалі арканы. У бліжнім баі ім ніяк не ўдавалася выкарыстаць сваю галоўную страшную зброю — лук. Іхнія коні, што перад гэтым скублі толькі рэдкую, выпаленую сонцам траву, разяталіся ў бакі перад шыракагрудымі коньмі русічаў, адкормленымі аўсом і ячменем. Кіяне, пераяслаўцы і чарнігаўцы білі стэпнякоў цяжкімі вострымі коп'ямі, крышлы мячамі. Полаўцы не вытрымалі тараннага ўдару, пакаціліся назад. Воблака рыжага пылу ўзмахнулася над стэпам. Коні, страціўшы сваіх гаспадароў, з здзікім іржаннем несліся ў пыльную імглу. Адусюль чуліся стогны і пракляцці тых, каму не пашанцавала, хто быў выбіты з сядла і ўжо канаў, абліты крывёй і потам. Пераяслаўцы, якім асабліва моцна дапякалі апошнім часам полаўцы, гналіся за імі ў стэп, секлі без літасці. Вялікі князь загадаў трубіць у трубы, астудзіць гарачыя галовы і вярнуць іх назад, бо некаторыя гатовы былі імчацца на край стэпу, каб вынішчыць усе палавецкія улусы.

Але гэта быў толькі пачатак страшнай бітвы. Русічы япгаэ не ведалі, што сутыкнуліся толькі з часцінкай велізарнай арды. Шарукану ўдалося ўзняць увесь Стэп, і ўвесь Стэп, да апошняга чалавека і каня, лука і калчана, ішоў на Кіеў, ішоў, каб наесціся хлеба і гарачага тлустага мяса, напіцца салодкага віна, зжаць тое, што не сеяў, узяць тое, што не клаў. Глытаючы пыл, абліваючыся горкім потам, Стэп шырокай чорнай ракой цёк туды, дзе была прахалода казачна багатых палацаў, дзе жылі прыгожыя белацелья жанчыны, якіх можна было зрабіць пакорлівымі рабынямі.

— Трэба ісці да палавецкіх вежаў, — гарача сказаў Ізяславу Святаслаў.

— Адпачнём і пойдзем, — лагодна усміхнуўся брату вялікі князь.
— Воі сталіліся, і першая дружына яшчэ плыве на лоддзях з Кіева.

— Трэба біць параненага вепра там, дзе ён жыве, — упарта настойваў Святаслаў. Але чарнігаўскага князя не паслухалі, нават Феадосій Пячэрскі быў не супраць таго, каб напроціў ночы вярнуцца назад за раку Трубеж.

Святаслаў пачарнеў ад злосці і, выганяючы гэту злосць з нутра, стукнуў свайго каня кулаком паміж вушэй, крыкнуў:

— Шавяліся, аўсяныя зубы!

Бедны конь аж спатыкнуўся.

Ізяслаў, сцешаны перамогай, разагрэты боем, толькі на паўночным беразе Трубяжа ўспомніў пра Альцкае поле. Яно слалася перад ім, па-восеньску пустое, зацятае ў суровым маўчанні. І вялікі князь падумаў, і падумаў нявесела, што ўжо восень, холад коціцца да чалавечага жылга, грукае ветрам у дзверы. Людзі б'юцца, грызунца між сабой, дзеляць зямлю і ўладу, срэбра і жанчын, а прырода як бы збоку назірае за імі, не забываючыся ў адведзены час пакрыць восеньскай чырванню лясы, затуманіць лугі і рэкі, сыпануць мяккім белым снегам на чорнае глухое поле. Усё ў божых руках: і рух зоркі ў небе, і кожны ўздрыг чалавечай душы.

Пад'ехаў Святаслаў. У яго былі налітыя холадам вочы. Ні слова не мовіў старэйшаму брату, вялікаму князю, пакіраваўся да сваіх чарнігаўцаў.

— Будзем разбіваць шатры, станавіцца на начлег, — міралюбіва сказаў услед яму Ізяслаў.

Неба пачало чарнець. Злавесныя жоўта-агністыя хмары ярка вылучаліся ў гэтай трывожнай чарнечы. Густым туманам заліваўся стэп. Людзі і коні згубіліся ў імгле. «Чалавек чалавека павінен і ў тумане шукаць», — раптам падумаў Ізяслаў, і яму захацелася знайсці братоў, пагаварыць з імі, пасядзець каля вогнішча. Ён крутануў каня туды-сюды, праехаў па лагеры, але не сустрэў ні Святаслава, ні Усевалада, цяжка спусціўся з сядда на зямлю, стомлена пайшоў да свайго паходнага шатра.

Полаўцы наваліліся ноччу. Дзесяткі тысяч коннікаў амаль бясшумна пераправіліся цераз Трубеж, ударылі знянацку. Вастравокія лучнікі ва ўпор білі па шатрах. Вогненныя хмары стрэл (да кожнай стралы была прывязана змочаная нафтай сухая чарацінка) паляцелі на русічаў. Хто не знайшоў смерці ад стралы, таго ўзяў бурлівы агонь. Гарэлі шатры, гарэлі вазы.

«Альцкае поле», — у распачы падумаў Ізяслаў, гняўліва выхопліваючы меч. Баярын, які падвёў яму каня, упаў каля князевых

ног. Палавецкая страла пчоўкнула у кадык.

— Сафія і Русь! — закрычаў вялікі князь і ўдарыў мячом стэпняка. Той пакаціўся клубком, прарэзліва заенчыў

— Сафія і Русь! — даляцела са змроку. Там мітусіліся людзі, іржаалі, як плакалі, коні, метал глуха стукаўся аб метал. Разгаралася лютая начная сеча.

Ужо трашчалі косці, лопаліся пчыты, выкочваліся з вачніц вочы. Хто біў мячом, хто кап'ём, хто кулаком у цвёрдай скураной пальчатцы. Ужо хапалі адзін аднаго за горла, кароткім запоршневым нажом цалалі ў мяккі жывот, выпускаючы кішкі. Нават упаўшы з каня, русіч адразу ж кідаўся на ворага, уплішчваў яго ў пясок. А зверху падалі людзі, падалі яшчэ і яшчэ...

Хан Шарукан, зразумеўшы, што ў бліжнім рукапашным баі ён страціць лепшых сваіх коннікаў, загадаў адарвацца ад праціўніка і расстраляць яго з лукаў. Засіпелі дудкі, загрузалі бубны. Полаўцы, хто змог, імгаенна адхлынулі на край поля, пачалі біць з лукаў у цемру. Тысячы стрэл несліся над Альцкім полем.

Да вялікага князя прарываўся з часткай пераяслаўскай дружныны Усевалад, шчасліва-зморана выдыхнуў:

— Ты жывы, брат! А дзе Святаслаў?

— Там, — паказаў мячом Ізяслаў у цемру. Яны з'ядналі сілы, ударылі па цэнтры палавецкага войска, рассеклі яго, трацячы многіх і многіх вояў. «Альцкае поле, — думаў, б'ючы мячом Ізяслаў. — Праклятае крывавае поле. Тут брат забіў брата. Няўжо ты станеш магілай для мяне і для маёй дружныны?» Яму не хацелася паміраць. Сёння, зараз, у яго быў такі стан душы, калі востра хацелася жыць. У небе пракалоліся першыя святальныя зоркі, а бой усё грывеў, звінеў, ляскатаў, крычаў, захлынаўся перадсмяротным хрыпам. Ізяславу і Усеваладу ўдалося прасекчы сабе дарогу ў палавецкай сцяне. Яны вырваліся ў вольны стэп, з нешматлікім атрадам ацалелых пераяслаўцаў і кіян памчаліся да Дняпра. «Толькі не палон», — думаў Ізяслаў, прыгінаючыся да конскай шыі, няшчадна падганяючы каня. З боку ад сябе ён убачыў ігумена Феадосія. Святы ойча імчаўся на кані, трымаючы ў левай руцэ вялікі залачоны крыж. Ігумен быў у доўгай чорнай хламідзе, басанож. Цёмна-русую бараду распушваў вецер. Яны зірнулі адзін на аднаго.

— Ці далёка, князь, едзеш?! — выгукнуў ігумен, выгукнуў, падалося, з насмешкаю.

— Да Кіева, святы ойча. Як і ты, — адказаў Ізяслаў і адварнуўся.

Трэба было як мага хутчэй адрывацца ад пагоні, бо полаўцы на плячах у адступаючых з лёту маглі ўварвацца ў Кіеў. Дамчаліся да

Дняпра, у простых рыбалоўных чаўнах пераплылі на правы бок. Усіх коней давалося кінуць. Ваявода Каснячка хацеў прырэзаць іх, каб не дасталіся Шарукану, але Ізяслаў не дазволіў — пашкадаваў, ды і часу не было. Коні ржалі ўслед.

— Няўжо Святаслаў загінуў? — з трывогаю і жалобаю зірнуў на вялікага князя Усевалад. Ён любіў братоў, і думка, што аднаго з іх ужо няма ў жывых, агнём пякла дуіў.

— Памолімся, — толькі і сказаў Ізяслаў. Вялікі князь раптам адчуў такую слабасць і млоснасць, што паваліўся на дно лодкі. З ноздраў хлынула кроў.

— Што з табою, брат?! — адчайна крыкнуў Усевалад. Ваявода Каснячка ўжо стаяў на каленях каля вялікага князя, зачэрпваў шлемам з Дняпра ваду, пырсаў на лоб і шчокі. З усіх прысутных, бадай, адзін ваявода ўсё яшчэ жыў адгрымелым боем, астатнія стараліся хутчэй забыцца пра яго, як забываюць жахлівы недарэчны сон.

«Стапталі дружыну стэпнякі, — думаў ваявода. — Шчытамі дружына засланілася ад стрэл, але Шарукан пусціў здзічэлых коней. Па шасцёра ў рад загадаў звязаць коней і кожнаму каню ўваткнуць у вуха тлеючы жмут кавыля».

Крыўдна было Каснячку, бо якраз гэтай ноччу прысніўся яму сон, які, мяркуючы па ўсім, прадвясчаў русічам перамогу. Бачылася ўва сне ваяводу, быццам прыбег са стэпу вогненнавокі белы жарабок, голасна заржаў, паглядзеў разумнымі, як чалавечымі, вачамі, стукнуў ярасна капытом, і там, дзе капыт зямлю параніў, крынічка забублькатала. «Папі вады, ваявода», — сказаў белы жарабок і знік, як не было яго.

— Агаране — гэта Божая кара, — казаў у суседнім чоўне ігумен Феадосій, казаў так, каб чулі ўсе, хто, уцякаючы з Альяцкага поля, плыў па рацэ. — Караюць нябёсы Кіеў за мяккасць нашу да паганцаў-пяруннікаў, за слабую веру нашу.

Ізяслаў, як ні стараліся, не ачуняў. Патаемна прывезлі яго ў Кіеў на княжы двор, і толькі там рамейскія лекары вярнулі яму дыханне і памяць. Вялікі князь адразу загадаў сабраць бліжэйшых баяр.

— Што ў горадзе? — з ліхаманкавым бляскам у вачах спытаў ён.

— Мут і крык на Падоле, — адказалі баяры. — Падыходзяць з Альты разбітыя палкі. Адзін вой прынёс у Кіеў сваю адсечаную руку і ўсім паказвае. Бабы галосяць. Як звяры, з усіх бакоў сцякаюцца халопы і смерды. Твой брат Святаслаў шчасліва дабег да Чарнігава і адтуль шле табе праклёны.

— Праклёны шле? — зморшчыўся Ізяслаў і заўважыў, як у

малодшага брата Усевалада радасна заззялі вочы.

— Святаслаў жывы! — усклікнуў Усевалад. — Слава Усявышняму! Слава Хрысту!

Ён горача перахрысціўся. «І гэта мае браты, — з халоднай скрухаю падумаў вялікі князь. — Адзін праклінае мяне, а другі радуецца, што мой праклёншчык цэлы і здаровы дабраўся да свайго змяінага гнязда». Ізяслаў між многіх у святліцы заўважыў раптам баярына Чудзіна.

— Дзе твой брат? — запытаў Ізяслаў у яго.

— Брат? — здзівіўся Чудзін нечаканаму пытанню. — Ён тут, — і махнуў рукою: — Туку, ідзі сюды.

Падышоў баярын Туку, з годнасцю пакланіўся вялікаму князю. «Яны падобныя, як дзве стралы ў калчане ў полаўца. І думкі ў іх падобныя, — глядзеў на белавалосых братоў Ізяслаў. — Я не сумняваюся, што думкі іхнія падобныя».

— Што б ты хацеў мне параіць, баярын? — мякка спытаў ён у Чудзіна.

— Забі Усяслава, — адразу пачаў Чудзін, і Туку згодна кіўнуў галавой. — Каля ягонага поруба збіраюцца таці і вераломцы. Ты шмат што страціш, калі сёння ж не заб'еш полацкага князя.

— Ваўкалака трэба знішчыць, — сказаў Туку.

— Чуў? — спытаў у ваяводы Каснячкі Ізяслаў. Той варухнуў сіваватымі тоўстымі бровамі, і гэта азначала, што ён усё зразумеў, і полацкі князь жывым з поруба не выйдзе. У гэты час на княжым двары пачуўся гуд людскіх галасоў, прарэзлівыя крыкі. Баяры пераглянуліся між сабою. Каснячка падбег да акна.

— Што там? — спытаўся Ізяслаў. Замест адказу ваявода расчыніў акно. Вялікі князь паклаў дзясніцу на срэбную рукайцу мяча, хуткімі крокамі падышоў да акна, глянуў зверху ўніз. Чалавечае мора ўбачыў ён. Сотні людзей. Злыя гарачыя твары.

— Чаго прыйшлі, кіяне? — міралюбна, але з дрогасцю ў словах спытаў ён у гэтага мора.

— Коней дай! Мячоў дай! — закрычалі знізу.

«Падножны пыл, трава, — з агідаю падумаў пра крыкуноў вялікі князь. — Не ведаюць, з якога боку ўзлезці на войскага каня, а дзяруць глотку». Але ён змусіў сабе ўсміхнуцца, бо надта неспакойна рабілася на двары, падыходзілі ўсё новыя, яшчэ болей раз'юшаныя натоўпы.

— Чаму ўдэк з Альцкага поля?! — крычалі чарнарукія рамеснікі, карабелыдчыкі, нейкія жанчыны ў лахманах. — Чаму полаўцам дарогу на Кіеў адкрыў?

— Богу відней, — паспрабаваў улагодзіць асабліва раз'ятраных

Ізяслаў. — Даў Бог паражэнне, дасць і перамогу. Маліцеся, кіяне, і Хрыстос не пакіне ў бядзе Русь.

Ды яму не далі дагаварыць, пагрозна залямантавалі, заверашчалі:

— Палахлівы пёс!

— Лежабока!

— Ты нашых дзяцей гольмі на снег пусціш!

Не паспеў вялікі князь пракаўтнуць такія злыя здзеклівыя абразы, як нехта знізу шпурнуў у яго вялізную рэпу. Рэпа ўдарылася ў алавыны пераплёт акна. Халодным сокам Ізяславу абпырската шчокі. Ён адхіснуўся, закалаціўся ўсім целам. Гнеў і страх бушавалі ў душы.

— Ваявода! — закрычаў вялікі князь. Але Каснячкі на сеньях ужо не было. «Збег, — здагадаўся Ізяслаў, і ад такой здагадкі зашчымела сэрца. — Што ж будзе са мной і з маёй сям'ёю?» Ён ведаў ласку і дабрыню кіян, але і добра ведаў, які шалёны гнеў днюе і начуе на Падоле. «Усе косці мае разбяруць», — з жахам падумаў вялікі князь, і тут позірк ягоны натрапіў на Феадосія.

— Што рабіць, святы ойча? — ірвануўся да яго Ізяслаў.

На пытанне Феадосій адказаў пытаннем:

— Якая карысць чалавеку, калі ён заваюе ўвесь свет, але згубіць душу сваю? Выйдзі, князь, са святой іконаю на двор, мірным словам улагодзь крыклівых, бацькоўскім позіркам сунімі злых.

— На які двор? — сярдзіта зірнуў на ігумена баярын Чудзін. — Няўжо ты не бачыш, святы ойча, што там збегліся галаўнікі і таці. Едзь, вялікі князь, у сваё сяло Берастова, а адтуль шлі ганцоў да ляхскага караля Баляслава.

— Я паеду ў Берастова, — адразу згадзіўся Ізяслаў. Ён захінуўся ў плашч, апусціў галаву, стараючыся ні на кога не глядзець, хутка пакрочыў да выхада. Тым часам на княжым двары ўжо пралілася першая кроў. Аб'явіўся на двары ў суправаджэнні вялізнага натоўпу вой, які прывёз з Альцкага поля сваю адсечаную руку. Ён усім яе паказваў і крычаў:

— Глядзіце, кіяне, на пакуту маю, на кроў маю! Полаўцы ўжо за Дняпром! Яны нікога не пашкадуюць!

Усе з жахам глядзелі на мёртвую пачарнелую руку, і натоўп аж завывуў, рынуўшыся да княжых сяней:

— Дай коней і мячоў! Самі абаронім сябе!

Дзецкія з дружны Ізяслава хацелі стрымаць гэты ярасны напор, перагарадзілі ўзыход, лесвіцу, што вяла на другі ярус палаца, на сены. Але іх стапталі, знявечылі, шпурнулі пашкуматаныя трупы ўніз, на халодны пясок. Сотні людзей уварваліся на сены. Усе шукалі

Ізяслава, але яго нідзе не было. Шукалі ваяводу Каснячку, ды той таксама знік. Тады ў вялікім шаленстве пачалі зрываць са сцен, крышыць аб падлогу, таптаць нагамі срэбныя падсвечнікі, старадаўнія кальчугі, шлемы і пчыты. Вывалаклі са схованкі княжых кухараў, паставілі на калені, білі па шчоках, а потым надзелі ім на галовы каты.

— Сам уцёк, а нас пакінуў! — крычаў злюцелы ад злосці натоўп. Жанчыны хапалі з падлогі рэшткі падсвечнікаў, разбівалі імі вокны. Мужчыны ламалі дубовыя лавы, сталы. Скінулі драўляныя аскабалкі ў велізарную кучу, падпалілі, і густы агонь, змешаны з дымам, растапырыў ва ўсе бакі свае драпежныя крылы. Некаторыя з жанчын, пабраўшыся за рукі, пачалі танцаваць каля гэтага кастра, і ўсё ж большасць людзей, убачыўшы, адчуўшы Ірозны агонь там, дзе зусім нядаўна было чалавечае жытло, адразу сцішыліся, як бы сцяліся. Але гнеў браў сваё, і зноў стогалоса і страшна завыву натоўп:

— Дзе ваявода Каснячка?! Гэта ён паклаў на Альце ўсю дружыну! Смерць яму!

Адразу ж каля тысячы чалавек, узброіўшыся ўсім, што трапіла ў руку, рынуліся туды, дзе жыў Каснячка. Яго б разарвалі на шматкі, але прадбачлівы ваявода не сустрэў натоўпу. І тут людзі, большасць людзей, пачалі задумвацца, і думкі іхнія былі не дужа вясёлыя. Ніхто, ні Хрыстос, ні князь, не адмяняў заўтрашні дзень, гэты дзень абавязкова наступіць, і ў тым заўтрашнім дні будзе разбураны спалены палац, будуць мёртвыя дзецкія з велікакняжай дружыны. Непакраўнае здарылася, яго не абыдзеш, не забудзешся пра яго, бо зямля не вяртае крыві, а неба не вяртае дыму пажараў. Да гэтага часу людзі былі натоўпам, які крышыў, паліў, руйнаваў, помсціў, бег, абганяючы свой крык, у якога былі рукі, ногі, сэрца, ды раптам аказалася, што маецца галава, і гэтая галава, працверазеўшы, супакоіўшыся, моцна задумалася: што рабіць далей? Невядома, хто назваў першы імя полацкага князя Усяслава, некаторыя пазней успаміналі, што імя гэта выгукнуў невысокі тоўсценькі, юркі чалавечак з вялікай лысінаю, які ўвесь час круціўся на велікакняжым двары разам з сінявокім русавалосым і дзябёлым дзецюком.

— Князя Усяслава вызвалім з поруба! — прарэзліва закрычаў чалавечак. — Князь Усяслаў абароніць нас!

— Малайчына, Ядрэйка, — усміхнуўся чалавечку русавалосы дзяцюк і таксама крыкнуў: — Вызвалім Усяслава Полацкага.

Народ нібы чакаў гэтага крыку. Загрымела, пакацілася наўкол:

— Волю князю Усяславу!

— Чарадзеі заступіцца за нас!

І ўжо ўсім было ясна, што трэба рабіць. Людзі пабеглі да поруба. Штурхалі адзін аднаго, спатыкаліся, беглі. Як вогненная бліскавіца, як гарачае жалеза падае з навалынічнага неба, так упала ў натоўп гэтае слова, гэтае імя: Усяслаў. Ён сам пакутнік, ён зразумее людскую пакуту, абароніць, навучыць.

— Усяслаў! Усяслаў!

Цяжкі голас натоўпу не ўздываўся над зямлёй, а як бы каціўся па зямной паверхні, змятаючы ўсё, што траплялася насустрач.

— Усяслаў! Усяслаў!

Ён абароніць, бо ведае таямніцы старых часоў і старых багоў, бо харобры, як леў, бо можа ператварацца ў ранішні туман, у воблака.

— Усяслаў!

У гэты самы час ля поруба кіпела гарачая сеча. Ваявода Каснячка, аказваецца, не быў палахліўцам. Узяўшы верных дружыннікаў, узяўшы баяр Чудзіна і Туку, ён з велікакняжага палаца накіраваўся проста да поруба, каб забіць полацкага князя і ягоных сыноў. Ён цвёрда быў перакананы, што, ударыўшы мячом па выі князя-чараўніка, рассячэ агідную павуціну мяцяжу і ўсе смерды і халопы адразу ж разбягуцца па сваіх шчылінах. Агаліўшы меч, ваявода борзда падышоў да поруба, задыхана крыкнуў:

— Усяслаў!

— Я, — пачулася з поруба, з-пад зямлі.

— Падыдзі да акна!

Павісла маўчанне. Хакалі ратамі разагрэтыя дружыннікі. Тоўсты белаалосы Туку, моршчачыся, выціраў з мяккіх шчокаў пот.

— Лепш ты прыйдзі да мяне, Каснячка, — нарэшце даляцела з поруба. — Я князь, а ты халоп, хоць і носіш ваяводскую барвяніцу.

— Я заб'ю цябе, полацкі ваўкалак! — шалёна выгукнуў Каснячка.

— Ідзі сюды і забі, — спакойна адказаў Усяслаў. — Ідзі, калі маеш лішняе вока і лішняе сэрца. І ў гэта імгненне пачуўся баявы кліч:

— Рубон!

Так, добра ведаў Каснячка, крывагаць толькі палачане. Сотні маладых ярасных глотак дружна крыкнулі гэта слова, і невядомы атрад нападў зняцку на ваяводу і ягоных людзей. Амаль адразу ж упаў баярын Туку. Меч рассек яго ад левай ключыцы да правага падпаўша. Чудзін стаў над трупам брата, разгублена махаў баявой сякерай. Твар яго быў белы ад страху. На Чудзіна ўжо імчаўся вершнік, абвіты доўгай бліскучай кальчугай, з чырвоным шчытом у руцэ.

— Ты хацеў забіць полацкага князя і ягоных нявінных сыноў, — грозна сказаў вершнік. — Полацкая зямля помсціць табе за гэта.

Вялізнай жалезнай булавой ён ударыў Чудзіна ў скронь, а сам крыкнуў:

— Князь Усяслаў! Пачакай яшчэ трошкі, і мы вызвалім цябе!

— Гэта ты, Раман? — глуха данеслася з поруба. Голас у полацкага князя дрыжаў ад нецярпення і хвалявання.

— Я! — радасна адказаў вершнік.

Сеча зрабілася яшчэ мацнейшаю. Ваявода Каснячка пачуў словы Рамана і словы Усяслава, зразумеў, з якім ворагам сустрэўся. Літасці чакаць не выпадала, і ваявода закрычаў у перадсмяротнай тузе:

— Аспіды! Васіліскі! Пярэварацены праклятыя! Усіх вас пасяку!

Ён зваліў мячом двух ці трох палачан, але і сам атрымаў жорсткі ўдар кап'ём у левы бок, выпусціў зброю, заціснуў рукамі гарачую рану. Зямля паплыла перад вачамі, кроў паплыла між пальцамі. «Карачун мне», — млява падумаў ваявода і чырвонымі ад крыві рукамі пераламаў кап'ё, што ўпілося ў ягоную плоць. Дрэва на зломе было, як сыр, як косьць.

Людзі ваяводы, убачыўшы, што Каснячка рухнуў з каня, на міг аслупянелі, бо ваявода заўсёды здаваўся ім несмяротным, а потым рынуліся хто куды. Але мячы ў палачан былі доўгія, а жыццё чалавечае кароткае, як дзіцячы пальчык.

І ў гэты час нібы мора выйшла, выкацілася з берагоў — тысячы кіян прыбеглі да поруба.

— Волю Усяславу! — грымнуў натоўп.

Раман, Белавалод з Ядрэйкам, яшчэ некалькі чалавек схапілі сякеры, з ліхаманкавай хуткасцю пачалі па бярвяну раскочваць, разбіваць поруб. Трэскі сыпаліся наўкол. Пот выядаў вочы. Нецярпенне натоўпу расло. Некаторыя становіліся на калені, хрысціліся, цалавалі пясок. Жанчыны, хоць іх было няшмат, галасілі, у позіраках іхніх ззяла страшнае незямное святло. Усе чакалі, што вось-вось ударыць гром, узаўецца агонь і дым і з вогненнага яркага слупа выйдзе нехта незвычайны, непадобны на іншых, прыгожы і жахлівы гэтай сваёй непадобнасцю. Заміралі сэрцы. Пякучыя мурашкі поўзалі па скуры.

— Хутчэй! — пачаў прыспешваць Рамана і ягоных памагатых натоўп. У людзей калаціліся рукі, гарошыны слёз накіраваліся на шчокі. Да поруба, да чорнай глыбокай ямы, у якую ён паступова ператварыўся, прыпаўзлі аднекуль калекі: бязногія і бязрукія, з велізарнымі гарбамі, сляпыя...

— Дай святла! — крычалі яны. — Вярні сілу! Выратуй!

Адзін з невідучных учапіўся Белававоду ў нагу, цалаваў яе і прыгаворваў:

— Я, як і ты, хачу стаць ваўкалакам, бегаць па лясках. Запалі святло хоць у адным маім воку.

— Я не Усяслаў, — ушчэнт разгубіўся, не ведаў, што рабіць, Белавагод. — Князь зараз выйдзе з поруба.

Смерды ж і халопы, рукадзельныя людзі і купцы з Падла крычалі:

— Дай хлеба!

— Дай справядлівы княжы суд!

— Згані полаўцаў з нашых ніў!

— Вярні з рабства дзяцей і жонак!

Чалавечы гуд і лямант рос. Так расце над небасхілам навалнічная хмара. Ужо сусед не чуў суседа. Ужо быў усюды адзіны крык, адзіны стогн:

— А-а-а...

І вось усе ўпалі на калені. І, вылезшы з поруба, стаў над змярцвелым народам бледнатвары шэравокі чалавек, стаў, як промільг маланкі, як удар грому, тройчы пакланіўся, ціха сказаў:

— Дзякуй вам, кіяне, што сыноў маіх выпусцілі з-пад зямлі пад сіняе неба...

Частка III

Якія сны бачыліся Усяславу ў восеньскім лесе

Разам з сынамі я выйшаў з падзямелля. Сыны плакалі, убачыўшы сонца. Народ крычаў здравіцу, стаяў на каленях. Цёплым восеньскім ветрыкам ударыла ў твар, пайшла кругам галава. Я сказаў:

— Дзякуй вам, кіяне, што сыноў маіх выпусцілі з-пад зямлі пад сіняе неба.

Потым я ўбачыў трупы. Мноства трупаў. Іх яшчэ не паспелі падабраць. Колькі мёртвых чалавечых целаў бачыў я за сваё жыццё, і вось зноў яны перада мной. Мяне падхапілі пад рукі, старшы дружыннік Раман аддаў мне свой меч. Лязо было ў крыві. Мяне паставілі на шчыт, узялі над натоўпам, панеслі на велікакняжы двор. Усё гэта здавалася сном, але быў крык народа, узбуджаныя людскія твары, воблакі над Кіевам. Проста над сабой я заўважыў раптам невялікую чараду буслоў. Разразаючы стылае неба моцнымі крыламі, ляцелі гордыя прыгожыя птушкі ў вырай, да гарачага сонца. Я раней

думаў, што буслы ляцяць толькі ноччу і толькі парамі, а тут — чарада. Некалькі дзён назад гэтыя птушкі маглі бачыць лут над ракою Палатою.

Крык народа ўзмацніўся. Сыны Барыс і Расціслаў спалохана і шчасліва глядзелі на мяне знізу. Я ўсміхнуўся ім. «Толькі не пахіснуцца, не ўпасці», — загадваў сам сабе, бо ногі аслабеліўпорубе. Шчыт быў вялікі, полацкі, і гэта надавала сілу. Я нібы стаяў на зямной цвердзі каля полацкай Сафіі.

— Слаўся, вялікі кіеўскі князь! — закрычаў народ. Ударылі ў царкоўныя званы. Застывалі святыя псалмы.

З поруба — на сонца, з рабоў — у вялікія князі! Шмат праглынуў я ў сваім жыцці горкага і салодкага, але нават для мяне гэта было занадта.

— Абарані! — крычаў тысячароты натоўп.

Лёс узняў мяне, першага з Рагвалодавічаў, на такую асяляльную вяршыню. Я стаяў, моўчкі глядзеў на людзей. Раптам зноў з'явіліся ў небе буслы, быццам рабілі круг нада мною, быццам хацелі некуды паклікаць. У густым шуме плошчы я, здавалася, чуў шлох іхніх крылаў.

— Раман! — паклікаў я старшага дружынніка.

— Што, вялікі князь? — аддана зірнуў ён знізу, падтрымліваючы плячом шчыт.

— Хопіць. Апускайце шчыт. Хачу на зямлю.

Я пайшоў у апусцелы велікакняжы палац. Ізяслаў, калі верыць чуткам, уцёк у сяло Берастова, а з сяла пабег да караля ляхаў Баляслава. Ён уцякаў так хутка, што амаль нічога не паспеў узяць з сабой. Вялікае багацце бачыў я наўкол. Усё было маё. Я, што ў цёмным порубе мог трымаць у жменьцы толькі сухую павуціну, толькі пясок, апускаў руку па самае плячо ў скрыні з жэмчугам і срэбрам. Чаляднікі і халопы, якія не пабеглі разам з Ізяславам, упалі ніцма перада мною. Зараз я быў іхнім вялікім князем, іхнім богам.

— Раман! — сказаў я свайму вернаму вою. — Прынясі манаскую адзежу...

Ён адразу недзе знайшоў, прынёс грубы чорны плашч, які прыкрываў усё цела з галавою.

— Пайшлі, — сказаў я, апрануўшы плашч. Ён пакорна пашыбаваў за мною. Ён ні словам, ні рухам не выдаў свайго здзіўлення. Меч вісеў у яго на поясе, і я ведаў, што гэты полацкі меч усюды абароніць мяне.

Я ішоў, бег з Кіева ў лес. Мне патрэбна было ўпасці галавой у лясную траву, закрыць далонямі вушы, застацца на самоце. У

вялізным горадзе быў крык, гвалт. На Падоле і на Гары яшчэ звінела баявое жалеза, цякла кроў. У некаторых месцах бушавалі пажары. Барыс з Расціславам засталіся ў палацы, і Барыс, я не сумняваюся, ужо наляцеў недзе, як раз'ятраны певень, на прыгожых чалядзінах. Вялікі пост у порубе надзяліў яго незвычайнай мужчынскай сілаю.

Лес, як збавенне, узяў мяне ў свае зялёныя абдымкі. Дрэвы і хмызнякі, птушкі і мурашы, мухі і павукі — усё жыло! На ўтульных палянках зямля была заліта цёплым жоўтым сонечным святлом. Я знайшоў лясное азерца, скінуў з сябе апратку, увайшоў у блакіт вады і паплыў. Я адчуваў сябе рыбінай, вольнай і шчаслівай. Вада ўжо была халаднаватая, ледзяныя іголачкі калолі скуру, але я наўмысна шукаў халаднейшыя мясціны, плаваў і ныраў там, дзе білі з дна крыніцы. Мне патрэбен быў холад, каб супакоіць душу. Я вылез на бераг, і верны Раман старанна расцёр маю спіну і ногі акрайкам шурпатай калянай тканіны. Горача пабегла, запульсавала пад скураю кроў. Мячом Раман насек ліповага і кляновага вецця, зрабіў з яго ложка. Я апрагнуўся, лёц заплюшчыў вочы, сказаў дружынніку:

— Пакінь мяне аднаго, але будзь непадалёку.

Ён бясшумна знік. Я застаўся адзін. Толькі зямля, неба, вада і агонь, што чуйна драмаў у камянях, у жалезе і воблаках, засталіся са мною. Наўкол быў лес, куды сякера з сахой не хадзілі. Я ляжаў і чуў шум дрэў, чуў гул каранёў пад зямлёю. «Хутка зіма, — ціха перагаворваліся карані між сабою. — Хутка снег і мороз упадуць на лес. Шчыльней сцісьнемся, браты, і нам будзе цёпла спаць да вясны». «Яшчэ будуць навальніцы, — гаварылі дрэвы над маёй галавою, — яшчэ будуць такія страшныя навальніцы! Некага з нас бязлітасны нябесны агонь расшчэпіць ад макаўкі да карэння. Будзе грымець, калаціцца неба, і нават дзікія звяры ў жаху будуць шукаць чалавека, пастуха, будуць ціснуцца да ягоных статкаў».

Я разумеў галасы ўсяго жывога. І было так радасна, так добра ляжаць на зялёным пахкім вецці, слухаць зямлю і неба. Шум птушыных крылаў даляцеў да мяне. Пад воблакамі зноў пылі буслы. Не ўзнімаючы галаву, не адкрываючы вачэй, бачыў я іх. Мае любімыя птушкі, птушкі маёй радзімы былі нада мною, са мною. Я ўспрмніў Полацк, бурлівую Палату, сіняе неба над зялёным лугам. Чалавек, як птушка, таксама ўцякаў некалі ад зімы на поўдзень, плыў па рэках да цёплага мора. Але потым зачапіўся за сваю зямлю, прарос у ёй, быццам дубовы жолуд, каб у самую лютую сцюжу навекі застацца разам з ёю.

Я засынаў. Мне патрэбен быў гэты сон, сон-успамін і сон-надзея. У велікакняжым палацы чакала мяне вялікая ўлада, мяне чакалі

баяры і смерды, ворагі і сябры, княгіня Крутаслава з сынамі, гарэў Кіеў, полаўцы падкочваліся да ягоньх сцен, а я засынаў, засынаў...

Была цёплая зямля, і на гэтай зямлі расло дрэва, а на самым ягоным версе — была бусянка. Аднойчы прыйшоў чалавек, светларусы, кашчавы, з вачамі, як шэрая восеньская вада, ссек у дрэва вярхушку, зацягнуў, умасціў між галінамі старое драўлянае кола, якое ад'ездзіла свой век. Тое кола пахла сухім дарожным пылам, гноем. Але залопаў чысты вясенні дожджык, адмыў кола. Сонца глянула з-за хмар залатым цёплым вокам, высушыла яго.

Было гняздо. Дзве прыгожыя птушкі. Ён і Яна, летучы над разамаледай вясенняй зямлёй, убачылі дрэва і кола на ім.

Птушкі былі буйныя, белапёрыя, толькі канцы крылляў адлівалі чарніной. Сонца гарэла на чырвоных дзюбах, на доўгіх цёмначырвоных нагах. У птушак, як і ў людзей, як і ва ўсяго жывога, бывае каханне. Яны пакахаліся пад высокімі воблакамі і на зялёных звонкатраўных лугах. Цёплыя белыя яйкі пакаціліся ў гняздо. Птушкі, змяняючы адно аднаго, цярпіва сядзелі на гняздзе. Халодны дождж і нават снег падаў на цёплыя спіны буслоў...

Адкуль я гэта ўсё памятаю? Не ведаю. Толькі мне здаецца, што я быў нязграбным палахлівым бусляняткам, якое чэрвеньскай роснай раніцай нарадзілася ў гэтым гняздзе. Мне магло не быць, бо маці моцнай дзюбаю раптам выкаціла адно яйка на самы край гнязда, кінула на цвёрдую страшную зямлю. Навошта яна гэта зрабіла? У тым жа яйку пад цёплай шкараупінай была яе плоць. Напэўна, жывыя аддавалі даніну небыццю.

Было неба. А ў мяне былі маладыя мяккія крылы, якія штодня цвярдзелі, наліваліся кіпучай сілай. І я паляцеў. Над хаткай светларусага чалавека. Над ягоным полем, дзе вятры ламалі жыта. Над шырокай ракой, над высокай белай царквой, якую будавалі людзі.

Было неба палахлівых начных кажаноў, неба крыклівых вераб'ёў, неба траскучых сарок і ненаедных варон. Было неба буслоў. І недзе было неба ваяўнічых арлоў. Птушкі ад птушак, як і людзі ад людзей, былі аддзелены страхам.

— Чаму ты не арол?! — крыкнула мне аднойчы з луговой травы нейкая казюрка.

— Мне падабаецца быць буслом, — з годнасцю адказаў я.

— Арлоў маююць на сваіх сцягах зямныя ўладары. Арлоў носяць на шчытах і каронах, — зноў піснула казюрка. Я не даслухаў яе, паляцеў пад воблака. Мне падабалася быць міралюбным і моцнакрылым буслом.

Між тым халадзела неба, жаўцеў лес. І мне пачала сніцца

далёкая цёплая краіна, хоць я ніколі не бачыў яе. Іам было сіняе мора з безліччу скалістых астраўкоў. Мора злавесна раўло ўначы, але раніцою аціхаў вецер, знікаў туман, і сонца шчодро залівала астраўкі. Цёмнаскурныя людзі, жанчыны і мужчыны, весела выбягалі з хатак, пакрытых не светлаза-латой саломай, як у чалавека, што жыве ля маёй буслянкі, а велізарнымі зялёнымі лісцямі нейкага дрэва. Яны спявалі, танцавалі, палілі вогнішчы, і зусім побач, у цёплым травяністым балоце, хадзілі буслы, мноства буслоў.

Мы паляцелі на поўдзень, туды, дзе ў срэбна-пенным моры пад гарачым сонцам ляжалі ўтульныя шчаслівыя астраўкі. Чалавек са скрухай глянуў на нас, перахрысціўся. Выбег на двор ягоны сыноч, нешта крыкнуў услед, махнуў тонкай бледнай рукой. І мне зрабілася так сумна: ці ўбачу я іх?

Усё цяжэйшаю рабілася дарога. Я на сабе адчуў і зразумеў, што ёсць неба бясконцых чорных воблакаў, неба маланак і жахлівых ураганаў. Некаторыя з маіх сяброў знясілена падалі ўніз. Вецер ламаў іх крылі. Град выбіваў вочы.

Мы ляцелі і ўначы, бо важак, стары мудры бусел, мой прапрадзед, умеў чытаць зорную кніжку неба. Да зорак, здавалася, было так блізка, можна было зачэпіцца за іх крылом.

Сонная зямля была пад намі. У глухой маўклівай цемры спалі звяры ў норах, мурашкі ў мурашніках, людзі ў гарадах і весях. Толькі мы, буслы, ляцелі. Да скону я буду помніць ледзь чутны свіст крыльяў, белыя лядзіны хмар у сіне-чорным высокім небе, жывыя і іскрыстыя вуголлі зорак.

Проста ў палёце я засынаў, і тады браты па чарадзе, тыя, што не спалі, клапатліва і асцярожна давалі мне месца ўсярэдзіне чарады. Я спаў, але не спалі мае крылі, уздымаліся і апускаліся, уздымаліся і апускаліся, апіраючыся аб неба.

Потым нешта ўздрыгвала, шчоўкала ўва мне, са слабым трэскам раздзіралася цёмная плёнка сну, я зноў бачыў неба, зоркі, суседзяў-буслоў і асцярожна выкіроўваўся на самы край чарады, дзе гуў начны вецер. Бусел, што стаміўся, займаў маё месца.

Усё новыя бусліныя чарады прыбіваліся да нас. Неўзабаве чакалася мора, і ўсе буслы гуртаваліся ў адну велізарную чараду, каб лягчэй было адолець парывісты марскі вецер. Ужо ляцелі тысячы буслоў, бела-чырвона-чорнае воблака.

І тут з'явіліся першыя арлы. Я ніколі не бачыў арлоў і з вялікай цікавасцю глядзеў на іх.

— Мы — каралі птушак! — пагрозліва і хрыпла закрычаў-заклекатаў іхні важак. — Дайце нам дарогу! Пацясніцеся ўбок,

балотнае племя!

Наша чарада ўзяла трохкі лявей, хоць маладыя буслы, і я ў іх ліку, дрыжалі ад гаеву і абурэння. Мы ўжо ляцелі над морам, далёка ад берага, і трэба было ашчаджаць сілы, бо не сядзеш на віхурную марскую хвалю.

— Гэта наша неба і наша мора! — зноў закрычаў арліны важак.

— Неба створана для ўсіх, у каго ёсць крылы, — спакойна і разважна адказаў наш важак. — У небе хопіць месца арлам і буслам, усім птушкам.

— Замоўкні, жабаед! — ярасна шчоўкнуў дзюбаю, трасянуў вострымі крывымі кіпцюрамі арол. — Неба належыць толькі арлам! Толькі нам! Нездарма зямныя ўладары, імператары і караі арлоў і нашых бяскрылых родзічаў ільвоў носяць на сваіх сцягах. Скажы — хто дзе бачыў на якім сцягу ці на якім гербе палахлівага дурнога бусла?

Ён зарагатаў, і разам з ім зарагаталі ўсе арлы. Іх становілася ўсё больш і больш, яны вылётвалі з-за хмар, яны акружылі з усіх бакоў нашу чараду.

— Будзем некалі і мы на сцягах, — горда ўсміхнуўся наш важак. — Людзі паразумнеюць і замест драпежных дзюб і кіпцюроў уславяць мудрую развагу, мірны розум, а тваіх нашчадкаў, прабач мне, скінуць са сцягоў, як абскубаных нікчэмных курыц.

— Што?! — раз'юшана растапырыў сталёвае пер'е арол. Ён з усяго маху ўдарыў дзюбаю нашага важнага, той адказаў ударам на ўдар, і пачалася вялікая бітва. Арлы, упэўненыя ў сваёй перамозе, не раздумваючы, рынуліся на бусліную чараду, гатовыя раздзерці нас на крывавае ашмоцце, але адразу ж некалькі з іх каменем рухнула ў мора. Яны не чакалі такога, закрычалі, зашпыпелі ад ярасці, жоўта-шэрыя вочы зрабіліся чырвонымі, пер'е ўзвілося дыбком. Пад намі было мора, уверсе — плоскае неба, усё наўкол запаўняў парывісты нястомны вецер. Гэты вецер ламаў наш баявы строй, раскідваў нас у бакі. Арлам таксама было нялёгка, нават цяжэй, чым нам, бо яны загадзя лічылі сябе пераможцамі, а тут давялося абараняцца ад магутных удараў, аблівацца ўласнай крывёю. Усё часцей з распачным хрыпам, склаўшы крылы, валіліся яны ўніз, а там чакала іх мора, а на моры астраўкі, скалы, камяні — цвёрды зямны касцяк. Буслы паміралі моўчкі, толькі адзін, маладзенькі, што ляцеў у свой першы вырай, закінуў назад галаву, самотна заклекатаў у перадсмяротнай тузе. Велізарная рана-яміна злавесна чырванелася ў яго на грудзях, пер'е разам з мясам было вырвана арлінай дзюбай.

Позна ўвечары скончыўся бой. Знясіленыя, упалі мы на

астраўкі, побач, на суседніх скалах і камянях, астуджвалі пад усплёскамі ветру свае крываваыя раны арлы.

— Добра, — толькі і сказаў наш важак і глянуў на мяне адзіным ацалелым вокам. — Ты не клянеш неба, што нарадзіўся буслом?

— Не, — пакутуючы ад болю, выдыхнуў я. У мяне было надломлена левае крыло, і я з жахам думаў, што болей не ўзлячу.

— Не, — адказаў я зноў. А праз ноч, раніцою, закіпела яшчэ больш ярасная бітва. Я ўсё-ткі ўзляцеў. Падалі ў мора буслы і арлы дзесяткамі, сотнямі...

— Вы не клянеце неба, што нарадзіліся бусламі?! — крыкнуў важак.

— Не! — дружна адказалі буслы, старыю і маладыя.

На трэці дзень арлы не вытрымалі. Спачатку, сарамліва і вінавата азіраючыся, уцякалі нямногія, а потым уся парадзелая, пашкуматаная чарада раптоўна развярнулася і, з апошніх сіл махаючы крыламі, паляцела туды, дзе ў густым тумане шчарбаціліся высокія горы.

— Мы перамаглі! — радасна крыкнуў важак. І адразу ж нешта зламалася ўсярэдзіне, і я рухнуў уніз, у страшнае мора, бо неба ўжо не трымала мяне. Свістаў вецер, круціліся ўваччу хвалі і скалы, а я ў адзін міг успомніў дрэва на зялёнай роднай зямлі, гняздо, хатку ля падножжа дрэва, светла-русага ціхага чалавека і ягонага сына. «Ці вернешся, бусел?» — даляцеў аднекуль голас хлопчыка, шчаслівы і адначасна спалоханы. А потым была чырвоная цемра, сталёвая цемра, і ў глыбіні гэтай цемры, пакуты і самоты падала, падала бязважкае птушынае пяро...

Халодны восеньскі ліст упаў мне на лоб, і я прачнуўся і ўбачыў, што непадалёку ад мяне стаяць двое, стары і юнак. Яны былі сінявокія і доўгавалосыя, у белых кужэльных кашулях, у мяккіх ліповых лапцях. Юнак сціскаў у руцэ дубіну, выламаную у дубовага караня і абсмаленую на вогнішчы. Стары быў з пустымі рукамі, праз правы плячук у яго была перакінута рысіная шкура. Яны глядзелі на мяне ва ўпор, і асабліва цяжкі і ўладны позірк быў у старога. Сваім неадрыўным позіркам ён быццам выварочваў, ламаў усё мае нутро. «Мячэtnік»²⁷, — адразу здагадаўся я. Уздрыгнула, закалацілася ў халоднай тузе сэрца, але я, лежачы на сваёй лісцвяной падсцілцы, упіўся пальцамі рук у зямлю, неймаверным намаганнем прымусіў сябе не заплюшчваць вочы, ударыў сваім пранізлівым позіркам па твары старога, па ягоных вачах. Калі б я хоць на міг адвёў вочы ці, не

²⁷ Мячэtnік — чалавек, які валодае гіпнозам

вытрымаўшы, заплюшчыў павекі, мая б душа адразу аслабела і зрабілася б рабыняй старога мячэтніка. Я ведаў гэта і, вока ў вока, глядзеў на яго. Здавалася, скрыжываліся ў небе дзве маланкі. Стары здагадаўся, што мне вядома таямніца такога позірку, пабляднеў, прыкусіў жоўтымі зубамі сухую губу. Нарэшце ў яго затрымцелі калені, пакрыўся потам лоб, і я зразумеў, што мая сіла мацнейшая за ягоную сілу. Стары мячэтнік глуха ўздыхнуў, як бы хацеў нешта крыкнуць, закашляўся і пачаў церці вочы кулаком.

— Ты хто? — спытаў ён у мяне аслабелым голасам. — Кашчэй²⁸?

— Князь, — адказаў я.

Яны абодва дужа здзівіліся. Іх можна было зразумець — не кожны дзень і не кожнаму сустракаецца князь, які спіць у лесе на голай зямлі.

— Дзе ж твае залатыя палаты, князь, дзе дружина? — прамовіў нарэшце стары.

— А вунь мая дружина, — усміхнуўся я, паказваючы на Рамана, які сядзеў пад сасною, сціскаючы ў руцэ меч, апусціўшы галаву на калені. — Разбудзі яго.

— У твайго воя душа мякчэйшая, чым у цябе, — ён адразу скарыўся майму воку.

Стары мячэтнік падышоў да Рамана, паклаў яму сухую ладонь на лоб, нешта сказаў. Той павольна расплюшчыў вочы, няўцямна зірнуў наўкол, потым адным рыўком ускочыў на ногі. Твар быў разгублены і чырвоны ад злосці.

— Паршывы пяруннік! Зсяку! — шалючы крыкнуў ён, але я спыніў яго ўзмахам рукі. Раман дапамагаў мне апранацца і прасіў:

— Князь Усяслаў Брачыславіч! Дазволь чырвоную вадзіцу пусціць з гэтага чмутніка. З выгляду чарвяк чарвяком, а як ён мяне на зямлю паклаў! Падышоў, глянуў савіным вокам, і душа ў мяне з цела выцекла, рукі-ногі адняліся.

— Дык ты полацкі князь Усяслаў? — аж уздрыгнуў стары.

— І вялікі кіеўскі, — сказаў я.

Пры гэтых маіх словах малады спадарожнік старога мячэтніка пагрозна бліснуў вачыма, узяў страшную дубіну. Але Раман, якому так хацелася хоць нечым загладзіць сваю віну, кальнуў яму ў живот вастрыём мяча. Дубіна апусцілася.

— Цябе ж маглі забіць у лесе, — здзіўлена прамовіў стары. — Ведаеш, колькі ў цябе ворагаў?

— Гэта і вожык ведае, — засмяўся я.

²⁸ Кашчэй — раб

— Аты спаў... Ляжаў з заплюшчанымі вачамі...

— Глядзім вачамі, бачым душой. Пачуўшы такія мае словы, стары мячэтнік пабляднеў і, нейкі міг павагаўшыся, сказаў:

— Ты ведаеш, хто я? Белакрыс. А гэта сын мой — Лют.

Ён быў упэўнены, што я адчуў ягонае імя, і не памыліўся. Неаднойчы падыходзілі да майго поруба асцярожныя маўклівыя людзі, што пахлі глухім лесам і дымам. Яны шапталі, нібы трызнілі: «Белакрыс... Белакрыс...»

— Ты ваявода паганскага войска, — сказаў я.

— У мяне шмат людзей, — гарача загаварыў Белакрыс. — У мяне людзей, як лісцяў у гэтым лесе, як хваль у Дняпры. Мы гатовы памерці за нашых старых багоў, але не аддаць іх на глум і здэк мярзотным рамеям і іхнім кіеўскім падвывалам. Вялікі Род і Пярун ахоўваюць нас. Мы возьмем Кіеў, зруйнуем Сафію і на яе месцы паставім Вялікага Рода.

— Ці не позна, ваявода? — ціха прамовіў я. Мне чамусьці было шкада старога мячэтніка. Ён быў сівы, як лясная халодная трава, пакрытая туманам.

Белакрыс глуха ўскрыкнуў. Так у цемры крычаць начныя птушкі. Потым ён разам са сваім сынам стаў перада мной на калені, пачаў прасіць:

— Вялікі князь, выгані са свайго сэрца Хрыста. Мы ведаем, што ў Полацку ты шкадаваў веру дзядоў-прадзедаў. Выкінь з нашай зямлі рамейскую веру, як мярзотную балотную жабу. Зрабіўшы гэта, ты праславішся наўекі і пасля смерці сваёй будзеш стаяць на курганах над сінімі рэкамі разам з Родам і Перуном. Самыя прыгожыя дзяўчаты будуць абвіваць чало тваё вянкамі. Разам з імем маці будучыя дзеці-млекасосцы будуць паўтараць тваё імя. Войска наша стаіць у пушчы на рацэ Дзясне. Дай толькі знак...

— Устань, — сказаў я. Але Белакрыс і Лют стаялі на каленях.

— Разумееш, — пакутліва шукаў я словы, — багі самі прыходзяць... І самі адыходзяць... Любы зямны ўладар, будзь у яго лоб з самага чыстага золата, бяссільны перад гэтым. Былі ў рамеяў імператары-іконаборцы, але дзе яны сёння? Быў у Рыме імператар Юліян Адступнік, які, узяўшы ўладу, аб'явіў сябе паганцам. Дзе ён сёння?

— Ты баішся! — гнеўна ўскрыкнуў Белакрыс і прутка ўскочыў на ногі. Ягоны сын ускочыў следам за ім. — Ты баішся за сваю ўладу, за срэбра, якое будзеш мераць кадоўбцамі, за тлустае мяса, якое будзеш жэрці!

— Што сіпіш, як гад у разоры?! — разлаваўся ў сваю чаргу мой

дружыннік Раман. — Шмат вас, дурных і валасатых, а вялікі князь адзін.

Але Белакрас не слухаў яго. У шаленстве і ў ярасці ён то крычаў, то шаптаў:

— Ідзе на людзей вялізная ноч! Крыжавы кастагод будзе на зямлі... Меч увапеўца ў мяккую шыю... Дзе вера дзядоў? Дзе Род з Перуном? Чаму не абароняць нас? А мне ж давалі знак нябёсы, давалі! На свае вочы я бачыў, як зляцела з неба маланка, страла Перунова, уваткнулася ў зямлю пад старым дубам і пахіствалася, пахіствалася. Так трава хістаецца пад ветрам...

Ён сеў на зямлю, абшчапіў галаву рукамі, потым зноў ускочыў на ногі, прарэзліва закрычаў:

— Выходзьце са сваіх сховаў, цені! Выпаўзайце з нор, беспрытульныя і апляваныя, нікому не патрэбныя і растаптаныя!

І адразу ажыў лес. Тое, што я ўбачыў, можна было палічыць сном. Напачатку мне здалася, што гэта дрэвы пераходзяць з месца на месца. Варушыліся, уздрыгвалі галіны, рухаліся кусты, ііплі ў незразумелым карагодзе пнікарагі з вострымі растапыранымі ў бакі каранямі, ласіныя рогі, аскаленыя мядзведжыя і ваўчыныя пашчы... Прыгледзеўшыся ўважлівей, я зразумеў, што гэта людзі, мноства людзей, жанчыны і мужчыны, малыя дзеці. Яны былі паўголыя, аплеценныя лясной травой і мохам, абвешаныя жалудамі і лісцямі, галінамі дрэў. Некаторыя былі ў звярыных шкурах. На некаторых, згарнуўшыся клубком вакол шыі, драмалі вужы і гадзюкі. Яны, прытанцоўваючы, падыходзілі ўсё бліжэй і глухімі, шурпатымі, як дубовая кара, галасамі спявалі песню:

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

Раман, што стаяў побач са мною, пабляднеў ад страху, пазіраў то на мяне, то на незвычайны карагод, які павольна набліжаўся да нас. Некалькі імгненняў назад лес быў ціхі, пустынный, і ўсе гэтыя людзі, здавалася, выйшлі з чэрава зямлі.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

Усяго чатыры словы былі ў песні, як чатыры куты ў старой спаракнелай хаце. Я бачыў суровыя нахмураныя твары з копаццо ад вогнішчаў, бліскучыя вочы, худыя грудзі, тонкія, але чэпкія рукі. Усе былі басанож. Некаторыя трымалі ў руках дубіны, рогвіцы, коп'і. Я ўжо чуў іхняе дыханне.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох...

— Стойце! — крыкнуў Белакрыс, і ўсе спыніліся, і перарвалася нітка песні. Паганскі ваявода ўзяў нож, які вісеў у яго на скураным раменьчыку на грудзях, моўчкі пачаў рэзаць вільготны хваёвы лапнік, склаў яго ў кучачку, пакрышыў туды чырвоных мухамораў, разрэзаў на кавалкі чорную гадзюку, што падала яму жанчына, потым выбіў з крэменю іскры.

— Слухайце! — закрычаў ён зноў. — Усяго дзве рукі, і дзве нагі, і адна галава, і адно сэрца ў чалавека, якога вы бачыце перад сабой! У яго шэрыя вочы, як неба над намі!

— Ён падобны на нас, — выдыхнулі жанчыны.

— Але гэты чалавек — вялікі кіеўскі князь!

— А-а-а! — залямантаваў натоўп. — Забіць князя! Выкалаць яму вочы! Аддзерці рукі і ногі! Княжыя емцы і вірнікі забралі ўсё! Мы ядзім траву! Нашы дзеці жывуць у норах, як звыры!

— Слухайце! — перакрыў усе галасы Белакрыс. — Ён прыйшоў у гэты лес, і мы прыйшлі сюды. Сам Род звёў нашы дарогі! Род нічога не робіць дарэмна. Багам трэба было, каб мы сустрэліся. Дык усявім жа не князя, а ваўкалака, які прыбег да нас!

— Ваўкалак! — закрычалі ўсе. — Ваўкалак! Будзь з намі, сын лясой!

Дзве жанчыны, абвешаныя лісцямі і птушынымі пер'ямі, узялі мяне пад рукі, падвялі да тонкага струменьчыка дыму, які выплываў з цяпельца. Дым быў дурманна-горкі.

Сіні дым, сіні дым,

Абвей гэта чало, —

загучала песня, —

Хай трава ўспомніць свой карань,

Хай вада вернецца ў зямлю.

Мноства людскіх твараў бачыў я наўкол сябе. Гэта, здавалася, былі не людзі, а бледныя блуклівыя цені, што ўстаюць уначы над глухімі балотнымі пусткамі, над забытымі ляснымі магіламі. Яны спальваюць сваіх мёртвых на вогнішчах, яны вераць Роду і Перуну, сядзяць у лясх, як совы ў забруджаных душіх. Але ў лясх і рэках не хапае ежы для ўсіх, і тады яны велізарнымі натоўпамі, трымаючы над сабою высушаных лютым голадам немаўлят, падступаюць да баярскіх сядзіб, да пагостаў і гарадоў. Тады льецца кроў, бушуе агонь, трашчаць дубовыя забаролы, чалавечыя косці. Іх перамагаюць, зноў заганыюць у дрыгву, пушчу, у цемру. Яны — як начныя светлякі ў гнілых дрэвах, як месячныя промні на халоднай балотнай вадзе.

— Заб'ем князя, — сказаў бацьку Лют, — і ягонай крывёй змажам нашы баявыя шчыты.

— Не,— рашуча прамовіў Белакрыс, — Род не даруе нам. Адпусцім князя ў Кіеў. Хай помніць пра нас у залатых палатах, у радасці і сытасці. Я, сын мой, бачу ягоны лёс. Доўга ён будзе жыць і дру́га княжыць, сваім вострым мячом праславіць Кіеў і Полацк не ў адной сечы, але памрэ няшчасным.

«А ў чым чалавечае шчасце, вяшчун?» — хацеў крыкнуць я, ды змоўчаў, бо ведаў, што ніхто не зможа даць адказ.

Нас адпусцілі. Белакрыс з Лютам павялі паганцаў, і неўзабаве ні галасу чалавечага, ні шлоаху лісцянога не стала чутно. Рыжы восеньскі лес глядзеў на мяне.

— Князь, — асцярожна напамніў Раман, — трэба спяшацца ў Кіеў.

— Пойдзем, — адразу згадзіўся я. «Хай вада вернецца ў зямлю» — гучала ўва мне. І яшчэ я ўспомніў свой сон, успомніў буслоў, крывавы бой з арламі, цяжкую перамогу... Што зычыць мне гэты сон? Добра ці дрэнна быць буслом? Арлы захапілі неба, але неба, як і зямля, створана для ўсіх.

У горадзе стаяў вялікі крык. На Падоле казалі, што палавецкія дзоры ўжо бачылі перад Залатой брамай. Купцы хавалі сваё срэбра. Мацёркі хавалі маладых дачок. У палацы, як мне здалася, ніхто нават не заўважыў знікнення вялікага князя. Бязладна мітусілася дваровая чэлядзь. Натопі рукадзельных людзей і смердаў у незвычайнай ярасці крышыў клеці, павалушы, амбары. Я ледзьве адшукаў сыноў. Барыс ужо быў п'яны, сядзеў у велікакняжым крэсле. На ягоных каленях заліваліся смехам дзве ружовашчокія прыгожыя маладухі. Я, нібы хлапчука, схапіў Барыса за вуха. Маладухі анямелі ад жаху, потым рынуліся ў дзверы.

Расціслава я ўбачыў у княжай малітоўні. Ён стаяў на каленях перад абразамі. Вузкія плечы ўздрыгвалі.

— Бацька! — кінуўся ён да мяне. — Бяжым адсюль! Уцякайма!

— Што з табою, сын? — спытаў я, падхапіўшы яго, бо ён амаль упаў мне на рукі.

— Стэп ідзе! Таці паляць горад! Уцякайма ў Полацк! Нас тут ніхто не любіць!

Расціслаў заплакаў. Але я быў спакойны. Нездарма адразу пасля поруба я рвануўся ў лес, у траву, у цішыню... Душа адмылася ад бруду рабства, восеньскі лес разбудзіў яе. Я верыў сабе, верыў у сваю ўдачу.

— Іядзі, — падвёў я сына да акна, — што ты там бачыш?

— Бегаюць людзі. Шмат людзей, — усе яшчэ ўсхліпваючы, глянуў на княжы двор Расціслаў.

— Кіянэ выратавалі вас, мяне, а я выратую іх! — выгукнуў я. — Заўтра ж мы ідзём насустрач полаўцам.

— Але ў цябе няма вояў. Што ты можаш зрабіць?

— Мая сіла — яны. А яшчэ я паклічу з лесу паганцаў.

— Ты паклічаш паганцаў, каб яны абаранялі Хрыста? — здзівіўся Расціслаў і выцер кулаком вочы. — Але ж Хрыстовы служкі выгналі гэтых самых паганцаў у глухмень, у дзікую пушчу.

— Яны будуць абараняць не Хрыста, а сваю зямлю, — цвёрда сказаў я..

Раздзел шосты

Частка I

Калі памру я і белы твар
У стылым небе навек растане,
Дазвольце глянуць на вас з-за хмар,
Адзінакроўцы, браты-славяне.

Пад сваю руку для бітвы з полаўцамі Усяслаў здолеў паставіць гарадское апалчэнне кіян, дружыну Рамана і атрад варагаў-находнікаў на чале з Тордам, праўда, не ўвесь. Некаторыя з варагаў адмовіліся служыць новаму вялікаму князю, сказаўшы, што ён узурпатар і што трэба чакаць вяртання законнага князя Ізяслава з ляхаў. Калі Усяславу паведамілі аб гэтым, ён здзівіўся:

— Які я узурпатар? Мяне кіянэ сваім князем зрабілі, веча крыкнула за мяне.

Але сілы было мала. Усяслаў разумеў гэта і аднаго за другім слаў ганцоў у задняпроўскі лес да Белакрыса з Лютам. Выйшла і павярнулася так, што толькі паганцы-пяруннікі маглі выратаваць хрысціянскі Кіеў. Не прыйдуць яны на дапамогу, уедзе хан Шарукан на войскім кані ў залатую Сафію, заржэ конь там, дзе гучала святое п'янне. Старая чадзь, вялікія баяры хаваліся ў сваіх вотчынах, чакалі, што прынясуць новы дзень і новы князь. У думках спадзяваўся Усяслаў і на Святаслава Чарнігаўскага. Ізяслаў з Усеваладам пабеглі да ляхаў, а ён, іхні брат, застаўся ў Чарнігаве са сваёй дружынай, мог ударыць па стэпняках з поўначы. Паслаў да яго Усяслаў ганцоў а следам за імі, таемна, паслаў выведнікаў каб на свае вочы і вушы маглі даўмецца, што замысліў чарнігаўскі князь. Ганцы вярнуліся як мыша з'еўшы — Святаслаў выгнаў іх са сваіх палат. А вось выведнікі казалі Усяславу, што чарнігаўская раць спешна ідзе на раку Сноў.

— Добра, — павесялеў Усяслаў. — Хоць Яраславіч і верне нос ад мяне, полацкага ізгоя, але тут з вялікім розумам справу робіць. Давядзецца Шарукану сваю арду на дзве часткі дзяліць, а гэта значыць, што ён стукне па Юеву адным кулаком, а не двума.

Ды адразу ж зноў наліліся змрочнасцю вочы ў вялікага князя.

— Чаму не ідуць Белакрас з Лютам? Ганцы ж па маім загадзе кляліся на крыжы, што з гэтага часу ў стольным Кіеве зноў можна будзе маліцца Роду і Перуну і што паганец будзе жыць у міры побач з хрысціянінам. Не ідуць, не вераць княжаму слову.

Паслалі новых ганцоў. На гэты раз у пушчу памчаўся Раман з дзесяткам сваіх дружыннікаў. Трапіў у іх лік і Белавалод. Ядрэйка ж, як хвацкі рыбалоў, вымушаны быў цягаць сёці ў Дняпры і ў кошыках насіць рыбу на Варламаў двор. Там пад наглядам Кацеры з раніцы да цёмнага вечара завіхаліся кухары.

— Не вуснае слова вязём паганцам, а пісьмовае, — сказаў на развітанне Белавалод Ядрэйку. — Вялікі князь Усяслаў сваёй рукою напісаў на пергамене і княжую пячатку навесіў.

— Дзе той пергамен? — пацікавіўся Ядрэйка.

— У Рамана. А навошта табе? Пачытаць хочаш? Чытаць ты ўмееш?

— Не ведаю, — весела засмяяўся Ядрэйка, — можа, і ўмею, але ніколі не спрабаваў.

Коне з месца ўзялі ў намёт. Шумеў горад. Пахла дымам. Кружылася галава. Белавалод гнаў каня і неадчэпна думаў аб тым, што жыццё змянілася і душа ягоная змянілася, што нават Ульяніца ўспамінаецца ўсё радзей. Быў ён залатаром, а зрабіўся воем. Ды гляне іншы раз на высокае воблака, на рачную хвалю, на шумналістае дрэва, і зноў хочацца, да дрыжкаў у пальцах, даць работу рукам, схіліцца над кавалкам металу, пакуль што мёртвым, нямым, каб ён засвяціўся, пацяплеў, аддаў прыгажосць, схаваную ў патаемнай сваёй глыбіні. Усё на белым свеце прыгожае. Трава, якую чалавек і конь топчуць нагамі. Яшчарка, што дрэмле на імшыстай зялёнай спіне валуна. Павук-сеткаплёт. Марудная балотная чарапаха, якая паўзе ў густой цёплай гразі. Для прыгажосці Бог стварыў зямлю і чалавека на ёй. Каб не так, не запальваліся б зоркі ў нябёсах і яркая вясёлка не ззяла б над абмытым грымучай навальніцай лесам. А жэмчуг і бурштын? А рачныя вадаспады? А летняя раса і зімовы сіне-зялёны лёд? А кветкі і матылькі на кветках? Дзеля чаго, калі не дзеля прыгажосці, жыве ўсё гэта?

Паганцаў адшукалі ў змрочных бураломах, дзе аскабалкі дрэў тырчалі з сівога моху, як зубы і кіпцюры закапаных у зямлю пачвар.

Гарэлі вогнішчы. Брахалі, захліпваліся сабакі. Малыя дзеці калупаліся, поўзалі між пакрытых дзірваном і хваёвым лапнікам буданоў.

Сам ваявода Белакрас выйшаў насустрач ганцам, сказаў строга:

— Што за людзі?

Раман саскочыў з каня, моўчкі аддаў яму Усяславаў пергамен з пячаткай. Паклікаўшы Люта, доўга чытаў ваявода, хмурыўся, моршчыў лоб.

— Не вер ім, — горача загаварыў Лют, — і не ідзі на дапамогу. Няхай гараць іхнія царквы. Няхай іхняга Хрыста таксама кінуць у гразь, як кінулі нашага Перуна.

Белавалод глядзеў на маладога паганца і, жахаючыся ягоных кашчунных слоў, міжволі любавалася ім. Якая мужная прыгажосць! Танклявы, гнуткі ў поясе стан, але шырокая грудзіна, размашыстыя плечы, смуглыя рукі са светлым пушком, доўгія русыя валасы з мядзяным адлівам, белы, слаба загарэлы твар і празрыста-сінія вочы. У позірку — сіла і ўпартасць і ледзь прыкметная разгубленасць. На мяккай юначай шыі завязаны льяныя шнурок, і на тым шнурку густа вісяць абярогі: дзіковыя і ваўчыныя зубы, вылепленыя з чырвонай гліны кружочкі. «Гэта ён выяву сонца носіць на грудзях», — падумаў Белавалод.

— Вы палачане? — запытаў Лют.

— Палачане, — адказаў Раман і хмурнавата ўсміхнуўся: — На палачан кіеўскія князі ходзяць ахвотней, чым на полаўцаў.

— Чаму ж вы не пабеглі на сваю Дзвіну?

— Мы бяхым туды, куды бяжыць наш князь Усяслаў, — горда прамовіў Раман.

Паганцы пайшлі раіцца ў велізарны будан, каля якога стаяў чатырохтвары дубовы ідал. Адтуль даносіліся ўзбуджаныя галасы, нават крыкі. Нарэшце выйшаў пабляднелы Лют, сказаў:

— Наш меч — ваш меч. Мы пральём кроў за Кіеў. Ты, — строга зірнуў ён на Рамана, — паедзеш да вялікага князя Усяслава, каб рыхтаваў нам тысячу мячоў, тысячу лукаў са стрэламі і дзве тысячы коп'яў. Заўтра ўвечары, як толькі сонца ўпадзе за лес, гэта зброя павінна быць у нас. Астатнія застануцца з намі. Калі князь Усяслаў парушыць сваю клятву, мы спалім вас у гонар Перуна.

Ганцы і Белавалод са страхам паглядзелі на маўклівага ідала. Раман жа адразу ўзяўцеў на каня, ад'язджаючы, крыкнуў паганцам:

— Чакайце зброю!

Нявесела было на душы ў Белавалода. Іх накармілі смажанай на вогнішчы дзічынай, напаілі крынічнай вадой, потым Лют даў знак — і паганцы прыцягнулі тоўстыя дубовыя цурбаны з жалезнымі

ланцугамі. За правую нагу ўсіх прыкавалі да цурбаноў, і Лют разважліва сказаў:

— Не падумайце, што мы звяры, але даядзецца вам адну ноч паспаць у абдымку з бярвяном.

— Уліпілі ў нерат — ні ўзад ні ўперад, — успомніў Ядрэйкаву прымаўку Белавагод, пачухаўшы патыліцу.

Змрок апускаўся на лес. Патухлі вогнішчы, толькі адно-адзінае гарэла ля будана, у якім жылі Белакрыс і Лют. Спаў паганскі лагер. Воі-дазорцы бясшумна хадзілі наўкол яго, зрэдку перагукваючыся між сабою галасамі начных птушак, і Белавагод здавалася, што гэта ціўкаюць, кугукаюць і шчоўкаюць паганскія лесавікі. Яны ўжо, напэўна, вылазяць з дугаіаў, з карчоў, вогненнавокія, калматагаловыя, з тонкімі кручанымі хвосцікамі, каб усю ноч бегаць, лётаць па лесе, гушкацца на галінах, барукацца ў малінніках, валюхацца, купацца ў чорнай балотнай гразі. А як напаткаюць здарожанага чалавека — гора яму. Сарвуць адзежу, зашчыкочуць і кінуць галяком у мурашнік або завядуць у дрыгву.

Шумеў лес. Цякла, як чорная рака, ноч. Неўзабаве дождж паліўся з глухой вышыні, забурболіў, зашпыеў. Зусім нявесела зрабілася Белавагду. Ён утуліў галаву ў плечы, языком злізваў з губ халодныя кроплі. Раптам нечыя крокі пачуліся ў цемры.

— Машэка²⁹ ідзе, — спалохана прашаптаў Белавагодаў сусед. Але гэта быў Лют.

— Палачанін, — ціхенька гукнуў ён, спыніўшыся за некалькі крокаў.

— Я тут, — азваўся Белавагод.

— Я шчыт прынёс. Накрыйся ім.

Ён падаў Белавагду скураны доўгі шчыт. Потым прынёс нейкія рызманы, каб схавацца ад непагадзі двум астатнім ганцам. Сам стаяў з непакрытай галавою, сказаў:

— Я завёў бы ўсіх вас у будан, але нельга вам, хрыстам³⁰, начаваць разам з намі.

— Вось і трымаеце нас, як сабак, на ланцугу, — злосна выдыхнуў Белавагод і закашляўся.

— Так трэба. Колькі мы, сталаверы, людзі сталай дзедаўскай веры, нацярпеліся і церпім ад вас. Папы і чарнарызцы панаўтыкалі ў нашу зямлю крыжоў, спалілі нашых куміраў. Князі і баяры, нясытыя глоткі, дзяруць з беднага смерда скуру да самых касцей. Як жыць?

²⁹ Машэка — мядзведзь

³⁰ Хрысты — тут: хрысціяне

Каму верыць?

— Вер Хрысту, — пераканана сказаў адзін з ганцоў.

— А ты бачыў Хрыста так, як бачыш мяне? — павярнуўся на голас Лют. — Клаў ён табе руку на плячо?

Ён падышоў, паклаў руку на плячо ганцу.

— Хрыста не трэба бачыць. У яго трэба верыць, — з годнасцю прамовіў ганец.

— Вы бачыце яго толькі ў снах і мроях, — захваляваўся Лют. — Ліхаманка грызе вас у час хваробы, гарачынёй запаўняе аслабелыя уды³¹, і тады з туману прыходзіць Хрыстос. Ая раніцой — хочаце? — пакажу вам срэбнавалосага вадзяніка. Ён жыве на дне ляснаго возера. Калі я падыходжу да возера, ён фыркае, як жарэбчык, пускае вадзяныя пухіры і выплявае да мяне.

— Ты праўда бачыў яго? — спытаў Белавагод.

— Як цябе бачу, палачанін, — прысеў на кукішкі Лют. — У вадзяніка зялёныя вочы і сіняватыя валасы. Ён умее смяяцца, як малое дзіця.

— У рацэ Менцы, каля якой я жыў, не было вадзянікаў, — уздыхнуў Белавагод. — І ў Свіслачы не было. Напэўна, у нас халаднейшая вада. Каб я ўбачыў вадзяніка, я выкаваў бы яго з жалеза або медзі.

— Ты каваль? — нечакана ўзрадаваўся Лют.

— Я — залатар. Умею працаваць з металам. У Менску я быў унотам, а потым сам трымаў майстэрню.

— Шчаслівы ты, — дакрануўся да ягонай рукі сваёй цёплай рукою Лют. — А я ўмею толькі зямлю араць і ў сечы біцца. Мала для чалавека такога ўмення.

— Чаму ж мала? — не згадзіўся Белавагод. — Усё жывое з зямлі жыве. А сечы былі да нас і пасля нас будуць.

— Можа, некалі і не будзе іх, — задумліва прамовіў Лют.

Скончыўся дождж. Святлынь пабегла па небе. Чорны лес і чорная зямля дыхалі на поўныя грудзі. У суседнім будане спрасоння заплакала дзіця.

— Не плач, засні, малюта мой, — ласкавым ціхім голасам сказала маці, і Белавагод пачуў гэтыя словы. Моўчкі ўзняўся, пайшоў да сябе Лют. Спалі, скруціўшыся абаранкам, ганцы. Спалі гарады і весі. Спалі паганцы і хрысціяне. Спалі угры і ляхі, полаўцы і рамеі. Спалі князі і халопы. Спалі з вянкамі на галовах юныя прыгажуні пасля хмельных вясолых застоляў. Спалі ў катавальнях вяржнікі з

³¹ Уды — члены цела

крылавымі рубцамі на спінах. Іхнія каты таксама спалі. Хто мог не спаць у такую ноч? Толькі дужа пакрыўджаныя. Толькі дужа шчаслівыя. Толькі ваўкалакі. Мог не спаць, калі верыць людскому казанню, князь полацкі і кіеўскі Усяслаў. Вунь срабрыста-шэрае воблака мільганула над начнымі дрэвамі. Можа, гэта ён імчыцца ад Полацка да Тмутаракані?

«Засні, малюта мой»,— усё яшчэ гучалі ў душы ціхія ласкавыя словы. Яму, Белавалоду, ніхто і ніколі не скажа такіх слоў. Жыць яму на зямлі маркотнікам аж да самага скону. Ён думаў пра гэта, пакутаваў, не згаджаўся з такімі думкамі і нарэшце заснуў.

— Хочаш, пакажу вадзяніка, — падышоў раніцою Лют. Вочы ўсмешлівыя, твар свежы, вымыты лясной расой. Белавалод моўчкі зірнуў на дубовы цурбан, які незварушным вепруком драмаў ля нагі. Лют прынёс малаток, абцугі, невялічкае кавадла, вызваліў ягоную нагу.

— Вядзі, — сказаў Белавалод.

Сонца пачынала ружовіць небасхіл. У полі і ў лузе ўжо даўно гулялі залатыя цёплыя промні, а тут, у лясным гушчары, толькі лёгкая чырвань ззяла над дрэвамі. Лют крочыў наперадзе, і сонца бачылася яму Ярылам, сінявокім малайцом на белым кані, у белай адзежы. Ездзіць Ярыла па нівах, у адной руцэ — чалавечы чэрап, у другой — пук пшанічных каласоў. Дае Ярыла жыццё ўраджаю, а яшчэ дае мужчынскую сілу, распальвае страсць у чалавечым целе.

Белавалод шыбаваў следам за Лютам і адчуваў, як знікае, нібы чорт з бурага балота, начны сум. Усё наўкол было такое светлае, абяцаючы зыркi залацісты дзень з мяккай пяшчотай сонца.

Сіняй спінай бліснула між дрэў возера. Лясныя звяры напрабівалі сцежак у густой траве. Лют упэўнена, але асцярожна, бясшумна пайшоў на зялёны мысок, што ўтыркаўся ў возера. Шапка белага туману ляжала на нерухомай вадзе. Ранішні ветрык падшавельваў яе, гнаў, як кавалак лёду, у чараты на супрацьлеглым беразе.

Лют правым каленам апусціўся на мяккую дрыгвяністую зямлю. Белавалод прысеў на кукішкі побач з ім. Ласкаваўся, блішчаў пад ветрам і першымі сонечнымі промнямі чарот на тым баку. Вялізная грузная птушка ўспыхнула са свайго начнога сядалішча, нізка паляцела над вадой. Шырокія доўгія крылы былі светла-рудымі.

Раптам пасярэдзіне возера ўскалыхнулася вада, пайшла кругамі ў бакі. Можа, буйная рыбіна ўдарыла хвастом, а можа (і Белавалоду так падалося), птушка, узлятаючы, шкрабанула паверхню вады моцным крылом. У гэты міг пук сонечных промняў ярка вырваўся з-

за лесу, пракалоў ранішні змрок, успыхнуў залатой плямаю на вадзе.

— Бачыш? — усхвалявана зашаптаў Лют. — Ён выходзіць з возера... Па пояс ужо выйшаў... Валасы сінія... Вада цячэ па валасах...

Залатая рухомая пляма нясцерпна ззяла на возеры. Сонца, вывальваючыся з-за лесу, пасылала туды ўсё новыя і новыя промні. Аж вочы адбіраў зіхоткі бляск.

— На левым плечуку ў яго водарасці, — шаптаў Лют. — Напэўна, таптун-трава... Так і льецца вада з валасоў... Нечага спалохаўся... Глядзіць у наш бок... Нырнуў пад ваду. Усё. Не будзе яго сёння болей... Цябе пачуў, хрысціяніна.

Белавагод глядзеў да рэзі ўваччу і стараўся не дыхаць. Сонечная пляма на сіняй вадзе патухла. Здавалася, возера заплюшчыла вока.

— Яны раней смялейшыя былі, — горача загаварыў Лют, узняўшыся на ногі. — Русалкі на бераг выходзілі. Лесавічок на самы верх сасны залазіў і там рагатаў, аж іголки сыпаліся. Як пачнуць, бывала, спяваць, танцаваць, асабліва ў навальніцу. А ты бачыў вадзяніка? — раптам спытаў ён.

— Бачыў, — павагаўшыся, няўпэўнена сказаў Белавагод.

— Яны папоў і чарнарызцаў баяцца, бо за попрышча кадзілам і ладанам ад хрыстоў смярдзіць, а гэта пах нябожчыкаў. Вадзянікі і русалкі любяць, калі мятай пахне.

Лют крочыў побач з Белавагодам, і шчасцем свяціліся ягонныя сінія вочы, і мядовы пах сплываў з вяршыняў бортных дрэў.

Атрымаўшы ад Усяслава зброю, пакінуўшы ў лесе дзяцей, жанчын і нямоглых, рушыла паганская раць на злучэнне з воямі кіеўскага князя. Вершнікаў не было. Ішла адна пяхота з коп'ямі і рогвіцамі, з мячамі і булавамі, трымаючы ў руках скураныя і драўляныя чорныя шчыты. Здавалася, чорная вужака выпашае з хмурых пушчаў у чысты, заліты сонцам стэп. Выйшлі з лясоў, і ў вочы ўдарыла яраснае сонца. Паганцы зажмурыліся напачатку, але адразу ж заўсміхаліся, павесялелі, бо сам Ярыла вітаў іх з нябёсаў.

Белавагод ішоў праваруч ад Люта. Яму далі шлем, скураны шчыт, шырокі жалезны нож і баявую сякеру.

Белабог... Чарнабог...

Камень... Мох, —

заспявалі паганцы, і Белавагод заспяваў разам з усімі. Суровая, шурпатая песня накісвалася на стэп.

На ўмоўленым месцы іх ужо чакаў вялікі кіеўскі князь з дружинаю і гарадскім апалчэннем. Усяслаў цвёрда сядзеў на вогненна-рыжым шыракагрудым кані. На ім была кальчуга з тоўстых

кляпаных кольцаў, пад кальчутаю чырвоная пакаленняя кашуля. На галаву Усяслаў надзеў бліскучы жалезны шлем з кальчужнай сеткай-барміцай. На поясе ў яго вісеў доўгі цяжкі меч, асвечаны яшчэ ў полацкай Сафіі. Гэты меч уручыў князю пасля выбаўлення з поруба Раман.

Усяслаў пад'ехаў да старога Белакраса, які з непакрытай сівой галавою стаяў на чале паганскай раці. Адзіная зброя была ў мячэтніка — у дзясніцы ён сціскаў доўгі дубовы кій, вымачаны ў туравай і мядзведжай крыві, а потым высушаны, абсмалены на вогнішчы, у якім спалілі чалавечыя косці. Наканечнікам кія быў востры абточаны зуб з жалезнага каменя, што навалнічнай ноччу ўпаў з нябёсаў.

Праз плячук Белакрас, як і заўсёды, перакінуў рысіную шкуру. Гэта быў ягоны шчыт.

— Будзь здароў, ваявода, — гучна, каб пачулі ўсе, сказаў Усяслаў, злез з каня, абняў Белакраса.

— Будзь здароў і ты, вялікі князь кіеўскі, — спакойна прамовіў Белакрас. Але ў голасе старога мячэтніка віравала хваляванне. Вельмі адказнае і няпростае рашэнне прыняў ён, вывеўшы сваю раць зпушчы.

— Разам пойдзем? — пранізліва глянуў на яго Усяслаў.

— Разам.

— Ну то й добра.

Усяслаў лёгка ўскочыў на каня, памчаўся туды, дзе, ззяючы даспехамі і мячамі, разварочваліся вершнікі. Радасць распірала грудзі. Зноў ён у сядле, зноў разам з дружынаю шукае зменлівае баявое шчасце. У паход Усяслаў узяў Барыса і Расціслава. Няхай побач з бацькам вучацца праліваць сваю і варожую кроў. Пад аглушальныя крыкі ўсяго войска ляцеў ён на кані і ўспамінаў сябе, белавадскага хлопчыка-малалетка, у далёкі дзень падсцягі³². Ягоны бацька, князь Брачыслаў, у той незабыўны дзень паклаў перад ім на зямлю аголены меч, пасадзіў сына на каня і правёў каня перад усёй дружынаю. Воі крычалі «Рубон!», грукалі мячамі аб шчыты. Ён уздрыгваў, упіваўся пальцамі ў конскую грыву. Пярэстая сакавіцкая зямля ішла кругам. Сонца спальвала на полацкіх узгорках снег. У той дзень уручылі яму зброю, каня і войскую славу.

Белавадод крочыў поруч з Лютам. Пад тысячамі ног пагрозна гуў стэп. Сухі пыл узвіваўся ўгору, плыў над людзьмі, як рыжы лісіны хвост. Ад задухі цвярдзелі вусны, ільсніўся на шчоках пот. Заціхла песня. Трывожна і жалобна звінела жалеза. Шархацела зламаныя

³² Падсцяга — абрад пасвячэння ў воіны

конскімі і чалавечымі нагамі трава. Полаўцаў перадавыя дазоры яшчэ не бачылі, але па ўсім ужо адчувалася, што стэпнякі блізка. Набліжалася крывавае сеча, а разам з ёю для шмат якіх людзей, што маўкліва ішлі пад гарачым сонцам, смерць. Чалавек, паганец ён быў ці хрысціянін, стараўся не ўспамінаць пра яе. Тысячы аднародцаў былі наўкол, і чаму палавецкая страла або шабля ў гэтым шчыльным людскім частаколе павінны былі адшукаць менавіта яго? Кожны верыў у сваю ўдачу, а хто не верыў, моўчкі ішоў разам з усімі, развітваючыся ў думках з жыццём. Цішыня навісла над стэпам, над войскам. Здавалася, ідуць тысячы нямых, безгалосых. Нават коні вершнікаў, як бы зразумеўшы стан людзей, не храшлі, не ржалі, толькі нервовы мільготкі бляск быў у конскіх вачах. Некалькі воблакаў шло над стэпам. Усе раз-пораз насцярожана і трывожна глядзелі на іх, і амаль усім у снежна-белай тоўшчы гэтых воблакаў бачыўся злавесны чырвоны агонь.

Белавалод пазіраў на воблакі, сціскаючы ў руцэ баявую сякеру. У халоднай тузе заходзілася сэрца. Як добра было б зараз ісці сярод сваіх, побач з Ядрэйкам і Раманам. Вясёлы рыбалоў, пэўна б, не даў засумаваць нават на імгненне да смерці. А ў гэтых паганцаў такія суровыя твары. Аб чым яны думаюць? Пачнецца сеча, і яны разбягуцца, пакінуўшы яго, Белавалода, пад капытамі палавецкіх коней.

Усё шырэй расхінаўся, разгортваўся стэп. Лазуркавая далячынь была пустыннаю. Ні чалавека, ні каня. Дзе тыя полаўцы?

На кургане ўбачылі каменнага пласкатварага ідала. Стаяў, паклаўшы тонкія рукі на пупок, і глядзеў туды, адкуль уыходзіла сонца. Паганцы, як і Белавалод, упершыню былі ў стэпе. Лясных людзей уражвала бясконцасць нічым не прыкрытага небасхілу. Яны быццам апынуліся ў хаце, дзе вецер здэёр страху, у хаце без акон, без дзвярэй. Не было за што захапіцца воку, і ўсе нават абрадаваліся пласкатвараму ідалу.

— Як наш Пярун, — ціха сказаў Лют.

— Пярун прыгажэйшы і мацнейшы, — адразу запярэчыла некалькі паганцаў.

Курган быў свежы, толькі што насыпаны, яшчэ не ўзяўся травой. Пэўна, зусім нядаўна памёр ад старых гадоў або напароўся ў сечы на варожую стралу палавецкі хан.

Зноў затрымцела цішыня, трывожная і гняўлівая. Каб збіць яе, каб стрэсі з стому з ног і вачэй, паганцы заспявалі. І раптам, як з-пад зямлі, вылецела з-за кургана палавецкая конніца, і тысячароты крык абрушыўся на стэп. Гэта было так нечакана, што многія пачалі церці

кулакамі вочы — ці не сон убачыўся? Паганская раць у разгубленасці спынілася. Полаўцы, прыўзняўшыся ў страмёнах, нацягвалі свае страшныя лукі. Белавагод ледзьве паспеў прыкрыцца пгаытом. Крокі за тры ад яго ўпаў на сухую траву паганец і, курчачыся ад болю, спрабаваў дзвюма рукамі выцягнуць з жывата стралу, пакуль не спусціў дух.

— Горача будзе, — весела сказаў Лют. — Хопіць работы сёння маёй дубіне. Калі злы бываю, семярых забіваю.

Полаўцы ўдарылі па самым цэнтры паганскай раці, там, дзе ішоў прак Перуна. Полк Белага Бусла быў на левым краі, полк Чорнага Бусла — на правым.

Як толькі пасыпаліся першыя стрэлы стэпнякоў, ваявода Белакрас даў знак, і полк Перуна расступіўся, прапускаючы наперад баявых сабак. Гэта былі магутныя пушчанскія псы-ваўкадавы са скуранымі нагруднікамі і наспіннікамі, з бронзавымі званочкамі на шнях. Перад паходам іх не кармілі, толькі далі крышку падсоленай вады. Голад, спёка, палавецкая конніца, што з грукатам і лямантам імчалася па стэпе, давалі сабак да шаленства. Маладыя хлопцы-павадыры спусцілі іх са шворака, і раз'ятраныя псы з адчайным брэхам рынуліся насустрач коням. Вось прарэдні, цёмна-руды, падхлябісты, падскочыўшы, з налёту ўпіўся зубамі ў конскую пысу. Дд болю і жаху конь грывнуўся на калені. А сабакі вырывалі гарачае мяса з конскіх сцёгнаў, кусалі полаўцаў за ногі. Некаторым, хто ўпаў з каня, ужо дабраліся да горла.

— Ату! Ату! — крычалі паганцы. Лют, заклаўшы пальцы ў рот, прарэзліва свістаў. Нечаканыя чатырохногія ворагі, якія не баяліся смерці, ашаламілі полаўцаў. Стэпнякі збіліся ў велізарны клубок, чапляліся страмёнамі, страцілі перавагу ў хуткасці. Ваявода Белакрас высока ўзняў дубовы кій з жалезным наканечнікам, трасянуў ім, і паганскія пешнікі з усяго маху наваліліся на полаўцаў.

— Пярун! Пярун! — загрымеў баявы кліч паганцаў. Коп'і і рогвіцы шукалі чалавечае цела. Кісцяні і дубіны абрушыліся на чарапы. Белавагод біўся побач з Лютам. Палавец, размахнуўшыся, хацеў паласнуць Люта крывой шабляй, але Белавагод збоку сваёй сякераю ўдарыў стэпняка па руцэ. Той войкнуў, зваліўся пад каня. Лют ярка-сінімі вачамі ўдзячна ўсміхнуўся Белавагоду і магутным ударам дубіны выбіў з сядла яшчэ аднаго стэпняка. Плячо ў плячо ішлі яны побач па крывавай зямлі паміж крыкаў, енкаў, пракляццяў, адчайнага конскага ржання, сабачага брэху, паміж свісту мячоў і шабляў, выварочваліся з-пад яраснай варожай рукі, засланяліся шчытамі, білі направа і налева сякерай і дубінай, пераступалі цераз

трупы і толькі час ад часу кідалі кароткі позірк наўкол — ці жывы папалечнік, ці стаіць на нагах?

— Добра пайшоў ваявода, — сказаў вялікі князь Усяслаў. — Збіў рог Шарукану. Зараз і мы адсячом адзін рог.

Ён узняў меч. Хрыпла затрубілі трубы, ударылі бубны, вышэй узвіліся сцягі.

— Сафія і Русь! — закрычала гарадское апалчэнне кіян. Іхняя конніца пачала ахопліваць полаўцаў злева, адсякаючы стэпнякоў ад падножжа кургана. З нецярпеннем глядзеў Усяслаў на правы фланг свайго войска, дзе стаялі палачане і ворагі Торда. Велізарнае воблака пылу, узбітае коньмі і людзьмі, перашкаджала ўбачыць, што робіцца там. «Ну давай, давай!» — у думках падганяў ён Рамана. Вельмі хацелася вялікаму князю, каб палачане, гордасць ягоная і слава, і ў гэтай злой сечы паказалі сябе.

— Рубон! — пакацілася адтуль. — Рубон!

Пачуўшы баявы кліч сваёй радзімы, Усяслаў усміхнуўся, ударыў каня цвёрдымі абцасамі скураных ботаў. Сыны памчаліся за бацькам.

— Рубон! — радасна закрыгааў Расціслаў.

Полаўцы апынуліся ў мяшку. Як адрэзаная ад сваёй нары, смяротна параненая ліса, яны кружыліся ля падножжа кургана, кідаліся туды-сюды, але скрозь іх сустракала жалеза. Пусцелі калчаны. Валіліся з аслабелых рук шаблі. Зняможана хакалі коні. А русічы наступалі, ішлі напрам з усіх бакоў. Раз'юшаны Шарукан пагнаў у атаку конніцу хана Калатана. Прыморскія куманы з гікам рынуліся на коп'і і мячы русічаў. Калатан, прыпаўшы да потнай шыі скакуна, махаючы шабляй, нёсся наперадзе. У прахалодным шатры чакала яго Агюль, жаданая, нябеснавокая. «І ўсё-ткі, Гіргень, я зрабіўся ханам, я!» — крычаў у ім нейкі пранізлівы ярасны голас. Пад прарэднімі нагамі ў каня Калатан заўважыў вялізнага пса з пераламаным хрыбетнікам. Пёс, высунуўшы ружовы язык, пакутліва канаў. «Як Гіргенеў пардус», — успомніў Калатан. «Чаму я сёння так часта ўспамінаю старога Гіргеня?» — адразу ж трывожна падумалася яму, і ў гэты міг конь, няўдала пераскокваючы цераз пса, зламаў нагу, рухнуў на зямлю. Калатана выкінула з сядла. Ён ляцеў проста на русіча, шэравокага, русавалосага, які сціскаў у руках чырвоную ад крыві сякеру.

Белавалод не ўстаяў на нагах, упаў. Полавец быў шыракаплечы, дужы, ад яго пахла кізяковым дымам, конскім кіслым потам.

Размахнуцца зброяй не было як, і яны пачалі давіць адзін аднаго рукамі. Белавалод бачыў над сабой смугла-жоўты твар, чорныя пранізлівыя вочы. Ён спрабаваў выхапіць з похваў нож, але Калатан,

наваліўшыся ўсім целам, не даваў дыхнуць, лез жалезнымі пальцамі да горла. «Нас коні растопчуць», — з адчаем падумаў Белавагод і ўявіў, як цяжкія вострыя капіты будуць праломваць ягоную грудзіну. Гэта надало сілы, ён з вялікай натугаю, ад якой пацямнела ўваччу, разламаў замок пальцаў, што ўжо сыходзіліся на кадыку. Полавец глуха ўскрыкнуў, сашчэрыў зубы, сухім локцем ударыў па твары.

— Лют! — паклікаў Белавагод, бо адчуваў, што набліжаецца ягоны карачун³³. Усяго некалькі імгненняў валтузіліся яны, а здавалася, прайшла вечнасць. Лют у адзін скок развярнуўся, ляснуў цяжкой дубінай па загрывку полаўцу, крыкнуўшы:

— Не лезь, жаба, дзе коней куюць!

Калатан адразу спустыў дух. Ужо калі душа ягоная вылятала з цела, убачыўся яму Гіргень. Стары хан, на нейкі міг выплыўшы з чырвонага зроку, хітравата падміргнуў Калатану.

Тым часам сеча разгаралася. З абодвух бакоў падалі людзі, але полаўцаў падала значна болей. Хан Шарукан бачыў гэта і ў вялікай злосці біў сябе нагайкай па калене. Калена зрабілася як драўлянае, не адчувала болю, бо нясцерпны боль грыз дупію — Русь вынішчала цвет ягонай арды. Нарэшце полаўцы не вытрымалі, шуганулі хто куды. Некалькі соцень коннікаў ірвануліся намётам цераз курган, у спешцы не дужа выбіраючы дарогу. Ідал здзіўлена глядзеў на перакошаныя жахам і нянавісцю людскія твары. Куды яны ўсе так бясслаўна ўцякаюць? Той, што ляжыць пад ім, ніколі не паказваў ворагам конскі хвост. І хіба можна, аслепшы ад страху, таптаць магілу аднародца? А стэпнякі бязладнай гурбою імчаліся цераз курган. Вось нечы конь шырокімі грудзямі ўдарыўся аб ідала, спатыкнуўся, з усяго маху грымнуўся вобзём, падмінаючы пад сябе седака. За ім — другі. Ззаду напірала вялікая маса конніцы. Страшная сіла выбіла, вырвала ідала з сухой зямлі, і ён лёг побач з коньмі і людзьмі.

— Слава вялікаму князю! Слава Чарадзею! — крычаў увесь стэп. У кожным сэрцы бушавала незвычайная радасць. Кіяне і палачане, паганцы і варагі-находнікі радаваліся, што перамаглі і адолелі ў лютай сечы. Параненыя цягнулі да князя рукі, таксама крычалі славіцу. Толькі мёртвыя маўкліва глядзелі ў неба, і ўжо чорная муха небяцця садзілася на бледную шчаку.

Усяслаў разам з сынамі ўз'ехаў на курган, дзе ляжаў ідал, шырока махнуў мячом, пакланіўся ў пояс войску.

— Дзякуй вам, адважныя воі. Слава вам за мужнасць вашу. Глянем на тых, хто ўжо не ўстане з тлену, і скажам: ідзіце з мірам да

³³ К а р а ч у н — бог смерці ў старадаўніх беларусаў

дзядоў-прадзедаў, раскажыце ім, што наша зямля жыве, што ёсць у нас грозны меч і моцнае плячо. Жывыя, збірайце мёртвых. І яшчэ вось што я хачу сказаць. Я — крывіцкі князь, полацкі князь. У нас, крывічоў, ёсць такі звычай — за ворагам, які бясслаўна ўцякае з нашай зямлі, мы пасылаем пагоню, каб люты звер не дапоўз да сваёй нары. Пакуль гарачыя нашы мячы, пакуль хоча бітвы рука — у пагоню! Ён узвіў на дыбкі каня.

— Ё пагоню! — крыкнула войска, ударыўшы ў шчыты. Вершнікі памчаліся за вялікім князем.

— Ты выратаваў мяне, — падышоў Белавагод да Люта і паклаў яму руку на плячо.

— А ты мяне, — усмінуўся Лют. — Памятаеш, як зваліў сякерай стэпняка?

Збіралі мёртвых. Паганцы збіралі сваіх, варагі і хрысціяне — сваіх. Аднолькавай смерцю загінулі яны, але рознымі дарогамі павінны былі пайсці туды, адкуль не вяртаюцца. Ваявода Белакрас загадаў пакласці сваіх нябожчыкаў на вогнішча і спаліць. Хрысціяне павінны былі завезці мёртвых у Кіеў, адпець у Сафіі, а потым аддаць іхнюю плоць зямлі. Для ворагаў жа труною быў човен, на якім па бурлівых водах плаваў кожны, хто быў сынам далёкай паўночнай зямлі.

На кургане ўбачылі ідала. Хтосьці з паганцаў здзіўлена крыкнуў:

— Каменная баба!

Ідал, безгалоса лежачы на спіне, гледзеў у неба. У позірку была туга. Накінулі яму на шыю вяроўку, пацягнулі да ваяводы. Белакрас доўга маўчаў, потым сказаў:

— Быў ён кумірам у стэпнякоў, але яны не здолелі абараніць яго. Нясіце камень у нашу пушчу.

З вялікай радасцю вярталіся ў Кіеў. Усяслаў з конніцай памчаўся пагоняю з Шаруканам, а ўсе пешнікі, па звычаю дзядоў пастаяўшы дзень на полі сечы, «на касцях», левабярэжжам Дняпра рушылі дадому. Дзянніца гарэла над зямлёй, ранішняя зара, якую рамеі называюць Аўрорай. Хрысціяне і варагі везлі сваіх нябожчыкаў. У паганцаў мёртвых ужо не было — дымам пайшлі ў зорнае неба.

Напачатку хмель перамогі, якую здабылі агульнай крывёю, зрабіў усіх братанічамі. Добра было ісці адной дарогай і адчуваць побач мяккую чалавечую душу. Белавагод бачыў, як радуецца Лют. І ўсе астатнія паганцы былі як дзеці — смяяліся, шмат гаварылі, маладзейшыя нават барукаліся адзін з адным, схапіўшыся накрыж, уюнамі круціліся ў траве і пяску. Некаторыя дземулі ў свіспёлкі, білі ў бубны, ігралі на гудках. Ваявода з лагодным ружовым тварам крочыў

паперадзе раці. Вецер узвіваў доўгія сівыя валасы, рысіную шкуру на плячы.

Але чым глыбей уваходзілі ў абжыты земляробчы край, дзе спрадвеку сядзела Русь, дзе густа мясціліся вотчыны кіеўскіх баяр, княжых людзей, тым болей чорных вужак прапаўзала між хрысціянамі і паганцамі. Хрысціяне ўзнялі харутвы з выявай Хрыста, заспявалі святыя псалмы. Усе глядзелі на бледныя суровыя твары нябожчыкаў, якіх яны везлі з сабою, запаліўшы над кожным свечку. У паганцаў жа мёртвых не было, і гэта раз'ятрыла ўсіх, хто бачыў іхнюю раць, асабліва жанчын.

— Пяруннікі ідуць! Машэкі! — неслася адусюль. — Прэч у балота, антыхрысты рагатыя!

Дзеці кідаліся гразёю, плявалі, паказвалі старому Белакрасу язык. Тут, у багатых баярскіх вотчынах побач са стольным Кіевам, ужо цвёрда ўкаранілася новая вера і хрысціянамі былі не толькі баяры-мнагаімцы, але і халопы, смерды, ратайныя старасты, канюшыя і пастухі.

— Булыгу нясуць, — паказваючы пальцамі на палавецкага ідала, смяяліся жанчыны і дзеці, а потым з лютай злосцю крычалі:

— Прывяжыце гэты камень на шыю казлу, які ідзе паперадзе вас, і кінце смярдзючага казла ў вір!

Ваявода чуў усе абразы і знявагі, сурова хмурыў бровы. Паганская раць таксама ўсё чула, заціхла, як пяску ў рот набрала. Толькі Лют не вытрымаў, падбег да бацькі, чырванеючы ад гневу, горача загаварыў:

— Вось як нас сустракаюць. Мы для іх — звяры. А мы ж пралівалі кроў, за іхніх дзяцей пралівалі. І пасля гэтага ты яшчэ верыш хрыстам? Пайшлі ў лес, пайшлі ў дрыгву, толькі б не бачыць і не чуць такое!

Белакрас моцна сціснуў свой кій, аж костачкі пабялелі на пальцах, сказаў Люту:

— Вось на дарозе пясак — заляпі ім вушы. Вось дзядоўнік — сарві ліст і закрый вочы. Але ідзі ў Кіеў. У Кіеў, разумееш? Там мы павінны пачуць слова вялікага князя Усяслава і слова кіеўскага веча. Усяслаў, ты сам чытаў ягоны пергамен, кляўся, што роднымі дзецямі Русі будуць і хрысціяне, і паганцы. Князеў пергамен я нясу з сабой.

Ён правёў сухой загарэлай рукою па грудзях. Там, пад белай ільняной кашуляй, быў пергамен, ваявода прыкруціў яго да цела бічоўкай.

— І ты паверыў Усяславу? — горка ўсміхнуўся Лют. — Яшчэ ў нашым лесе я казаў табе і казаў усім, што нас падмануць, як дурных

барсукоў. Кіеву патрэбна была наша сіла, наша кроў, а Перуна, якому мы пакланяемся і служым, хрысты даўно пасеклі на дровы. Хіба дазваляць яны, каб побач з Сафіяй зноў устаў Пярун? Рака не цячэ назад, бацька.

— Я не хачу, каб твае будучыя дзеці, а мае ўнукі, жылі ў балоце, у дрыгве, — стомленым голасам сказаў Белакрыс. — Чалавек не вавёрыца, не залезе ў дупло.

— Але князь і баяры не аддадуць табе і тваім унукам свае залатыя палаты.

— Навошта мне палаты? Я — смерд, — строга зірнуў на сына Белакрыс.

— Ім і смерд патрэбен хрысціянін, каб іхняга Бога баяўся, — горача загаварыў Лют. — Яны аднолькава моляцца, але не аднолькава п'юць і ядуць. Баяры жывуць па горла ў срэбры, купаюцца ў мёдзе, а смерд і смердавы дзеці грызучы лебяду.

— Так было і пры Перуне, — перапыніў сына ваявода.

— Не пойдзем у Кіеў, — пачаў прасіць яго Лют. — Не хачу я туды ісці.

Ён разануў сабе далонню па горле, умоўна глянуў на бацьку.

— Пойдзем, — цвёрда сказаў Белакрыс.

— Дык, можа, і ты хрысціянінам хочаш зрабіцца? — пакутліва чырваняючы, раптам спытаў Лют. Усе, хто чуў гэта, анямелі. Белакрыс ударыў сына кіем па плячы:

— Шалудзівы пёс! Так ты бацьку свайго шануеш? На калені!

Лют адразу стаў на калені, змізарнеў.

— Дзеці Перуна! — закрычаў Белакрыс, узмахнуўшы кіем. — Слухайце мяне! Ніхто не скажа, што ў сечы мы хаваліся за чужыя спіны.

— Ніхто, — адабральна загулі паганцы.

— Мы ідзём у Кіеў. Вялікі князь Усяслаў абяцаў нам сваю абарону перад вечам і баярамі. Годзе нам жыць у сваіх норах! Мы не сляпыя краты і не палявыя мышы. Мы — людзі.

— Людзі! — загрымела паганская раць.

— Праўду кажучы: у голад намруцца, у вайну налгуцца. Калі вялікі князь салгаў, падмануў, не будзе яму даравання ні на гэтым свеце, ні на тым. Не будзе ён спакойна спаць і смачна есці, абдымаць жанчыну і гладзіць дзіця. Немач возьме яго. Вось у мяне князеў пергамен!

Белакрыс ірвануў на грудзях бічоўку, высокая ўзняў над сабой пергамен з віслай пячаткай. Усе глядзелі на светла-жоўты скрутак.

— Вядзі! — закрычалі ўсе. Стары зморшчаны паганец з меднай

завушніцай у левым вуху падбег да Белакрыса, папрасіў:

— Ты дужатка не гневайся, ваявода, на Люта.

— Што ты губамі мамыліш? — раззлаваўся Белакрыс і, не зірнуўшы на паганца з меднай завушніцай і на Люта, не па-старэчаму хутка пакрочыў наперад. Павесялелая раць рушыла за ім. Зноў у руках у паганцаў ажылі бубны, свісцёлкі і гудкі.

Белавагод падышоў да Люта, паглядзіў яго па галаве. Лют глянуў вачамі, поўнымі слёз, устаў, моўчкі паплёўся за раццю. Яны ішлі побач, і Белавагод адчуваў, як залівае сэрца пяшчота да гэтага суролага, прыгожага і сумленнага хлопца. Ён, як і ягоныя аднаверцы, жыве ў дрымучай пушчы, у холадзе і нястачы, жыве жыццём травы, якую топчуць і косяць, але не здраджвае сваім багам. Хто даў яму такую сілу? Хто яму даў цярпенне? Лягчэй за ўсё назваць яго цёмным і неразумным, назваць валом, што ў сваім стойле не хоча ўзняць галаву і глянуць на высокае сонечнае неба, якое бачна ўсім. Але хто такія — усе? І хто такі — я? Ці здолеў бы я, як гэты Лют, пакутаваць за сваю веру, за веру сваіх бацькоў? Калі б мяне пацягнулі ў вір або на гарачае вуголле, залямантаваў бы я, заплакаў бы, адмовіўся б ад сваіх святых, ратуючы белую скуру і жыццё? Ды ці ёсць у мяне тыя святых? Я хрысціянін, бо ўсе наўкол зрабіліся хрысціянамі. Заўтра прыйдуць іудзеі, і я зраблюся, як і ўсе, іудзеям. І буду праслаўляць іудзейства, буду маліцца Ягове. Хто ж я? Самы верхні, самы лёгкай слой глебы, які хоча ўвабраць у сябе як мага болей сонца, але вельмі хутка змываецца навальнічнымі ручаямі. Пада мной, пад падобнымі мне ляжаць валуны. Іх мала. Іх шукаюць, каб пакласці ў падмуркі княжых палацаў і святых храмаў, ведаючы іхнюю трываласць. Іх разбіваюць, раскольваюць на часткі, бо яны занадта вялікія. Агонь і молат абрушваюць на іх, але дарэмна. Вялікую сілу дала ім зямля, і сіла гэта непадуладная нават жалезу.

Вось ён крочыць каля мяне, сын ясоў, паганец. Хто з нас шчаслівейшы — я ці ён? Святары ў Полацку, Менску і Юеве кажуць, што ў яго сляпая душа. Патрыярх Іяан Ксіфілін, які сядзіць у Царградзе, у рамейскай зямлі, праклінае яго. Папы і манахі, бяльцы і чарняцы ідуць на яго з крыжам і ладанам. Ён — прамень учарашняга сонца, якое ўжо адгарэла і ніколі болей не ўзыходзіць. Але ён, як бачу гэта ў ягоных вачах, шчаслівы. Трава і вада, зямля і вецер, маланка і лясны матылёк, дрэва і мох кожны дзень апавядаюць яму такое, пра што я ніколі не пачую і не даведаюся.

— Што ты так на мяне глядзіш? — здзіўлена спытаў Лют. Белавагод уздрыгнуў, разгубіўся, апусціў вочы.

Радасна сустракаў стольны Кіеў сваё апалчэнне. Каля Залатой

брамы тысяцкаму Кандрату вечна падвяло беллага каня. Пад крык і здравіцы кіян сеў Кандрат на каня і ўехаў у горад.

Паганская раць увайшла ў Кіеў праз Лядскую браму. Ім таксама крычалі, але цішэй і не ўсе. Ваявода Белакрыс паслініў палец, разгладзіў пальцам калматыя бровы, строга пазіраючы перад сабою, павёў паганцаў да Сафіі. І ніхто не ведаў не здагадаўся, як б'ецца ў старога мячэтніка сэрца, як раздзімае жылы кроў. Даўно ён марыў увайсці вось так разам са сваімі аднаверцамі ў стольны горад, нікога не баючыся, адкрыта, сярод беллага дня. Ён, у адрозненне ад Люта, ужо зразумеў, што хрысціяне і іхні Бог моцна і ўчэпіста схапілі Русь за кадык, як сава хапае мыш-лясоўку. Князі з баярамі, прыраўноўваючыся да канстанцінопальскіх імператараў, да рамейскіх мнагаімцаў, канчаткова і беспаваротна абралі сваім Богам Хрыста. Грозны Пярун, якому прыносілі трэбы Святаслаў і Уладзімір, зрабіўся, сам таго не чакаючы, Богам бедных і цёмных. Калісьці ён быў са срэбнай галавой і залатымі вусамі, але ўсё меней золата на ягоных вусах, і некалі прыплыў дзень (Белакрыс з вялікай тугоюразумеў гэта), калі пад носам у Перуна будзе расці адзін балотны мох.

«Я прыйшоў, Сафія. Я прыйшоў, ненавісная», — у думках сказаў Белакрыс, прыпыняючы сваю раць ля падножжа прыгожага высьзнага храма. Яна горда глядзела са сваёй зіхоткай недасяжнай вышыні. Побач з ёю паганец быў драбнюсенькай пясчынкай, мурашкай. «Куды ты дзела маіх багоў? Навошта ты прыйшла на маю зямлю з-за мора? Хіба мала было табе рамяў, лацінян?» — «Мала, — быццам пачулася яму. — Я хачу ўвесь белы свет запоўніць сабою, хачу, каб мне пакланяліся ўладары і рабы». — «Але, ідучы шырокай і далёкай дарогаю, хоць вузенькую лясную сцяжынку пакінь маім старым багам». — «Не пакіну! Ты называеш багамі трухлявыя калоды, мязотныя гнілякі, якія свецяцца ўначы!» Яна засмяялася пад аблокамі. І зноў цвёрда сказала: «Не пакіну». — «Я памру, — яшчэ больш змізарнеў мячэтнік. — Ты ж будзеш жыць доўга, але не вечна. У той дзень, калі і ты будзеш паміраць, успомні мяне, успомні майго сына Люта, успомні бедных і галодных, якіх твае службы загаалі ў багну, у лясны дзікі гушчар. Тады ты даведаешся, што такое — слёзы». — «Я ведаю, — гняўліва гаворыць Сафія. — Маіх дзяцей, першых хрысціян, кідалі ў лапы крыважэрных звяроў, у вогнішчы». — «Чаму ж ты хочаш нашых слёз, ты, якая так горка плакала? Ага, я зразумеў! Ты лічыш нашы слёзы вадой, ты ўпэўнена, што мы не адчуваем болю, што баліць толькі табе. І не кажы, нічога мне болей не кажы. Я не хачу слухаць цябе».

Увесь гэты час паганцы пазіралі то на Сафію, свайго ворага, то

на твар старога ваяводы. Усе разумелі, як цяжка зараз яму, і адчулі палётку, калі ён, махнуўшы кіем, сказаў: «Пойдзем адсюль».

У чаканні вялікага князя Усяслава Белакрас вывеў сваіх людзей за гарадскую сцяну на Падол. Паганская раць спынілася на вечавай плошчы непадалёку ад торжышча. Расклалі вогнішчы, пачалі думаць, як накарміцца. Люта, Белавалода і яшчэ некалькі чалавек стары мячэтник паслаў купіць мяса, хлеба і солі, бо небагатыя прыпасы ў час паходу скончыліся.

— А я думаў, кіяне нас будуць медам паіць са срэбных карчаг, — засмяяўся, калі ішлі на торжышча, Лют.

— Глядзі, каб не налілі ў рот гарачай смалы, — змрочна сказаў адзін з паганцаў.

На торжышчы, як і заўсёды, было людна і шумна. І тут здарылася нечаканае. Да Люта падбег вёрткі рыжаныкі чалавечак, пранізліва глянуў светла-зялёным вокам і закрычаў:

— Гэта закуп³⁴ баярына Ануфрыя, які ўцёк перад Калядамі! Я пазнаў закупа!

Усе, хто пачуў, азірнуліся на крык. Пабляднелы збянтэжаны Лют апынуўся ў шчыльным людскім коле, нават Белавалода адцяснілі ад яго. Вэрхал усчаўся, галас:

— Грышка зноў беглага закупа злавіў!

— Ужо другога!

— Атрымае за кожнага па шэсць грыўняў і каня купіць.

Шчаслівы Грышка, моцна ўхапіўшы Люта за руку, крычаў:

— Дзе цівун баярына Ануфрыя?! Вяжыце баярскага закупа!

Гэты нікчэмны непрыкметны чалавечак быў калісьці ганчаром. Але абрыдла ўсё жыццё круціць ганчарнае кола, і ён зрабіўся пераёмнікам. Калі халоп уцякаў ад свайго гаспадара, той на торжышчы аб'яўляў пра ўцёкі, і кожны, хто, пачуўшы такі заклік, даваў халопу хлеб, хаваў халопа або паказваў яму дарогу, па якой можна было выслізнуць ад пагоні, плаціў гаспадару віру ў шэсць грыўняў, як за мёртвага раба. Той жа, хто дапамагаў злавіць, пераняць уцекача, атрымліваў ад гаспадара ўзнагароду. У Кіеве было нямала пераёмнікаў, якіх сытна карміла такое рамяство.

Убачыўшы, як пабляднеў, разгубіўся Лют, Белавалод рынуўся яму на дапамогу. Ён схопіў рыжаныкага Грышку за каршэнь, злосна прашаптаў:

— Зюкні хоць слова, заб'ю.

Ды гэтая пагроза не збянтэжыла пераёмніка. Не такое ён бачыў і

³⁴ Закупы — залежныя людзі, якія бралі ў феадала пазыку і павінны былі яе адрабіць

чуў у сваім жыцці, брудным і слізкім, як восеньская дарога. Не адпускаючы Люта, Грышка заверашчаў:

— Забіваюць! Ратуйце, кіяне!

Белавалод стукнуў яго кулаком у падбароддзе, спрабаваў разам з Лютам прабіцца праз людскую сцяну. Але апялі плечы, учапіліся ў крысо кашулі. Тады Лют, да якога нарэшце вярнуліся рухавасць і адвага, сказаў маладому паганцу:

— Бяжы да ваяводы Белакраса. Кліч нашых на дапамогу.

Той каўзануў, як вуж, між людзей, панёс да паганцаў злую навіну. Чалавек сто прыбегла разам з ім на торжышча. Хто з кіем, хто з каменем, хто з голым кулаком. Жалезную зброю ваявода забараніў браць.

— Дык гэта пяруннікі, нехрысці! — закрычаў натоўп. — Ах, гады паласатыя!

І пачалося касталомішча. Паміж кіян таксама нямала было такіх, хто маліўся і Перуну, і Хрысту, хто адным вокам глядзеў на Сафію, другім, на ўсялякі выпадак, на пустыя замшэлыя курганы, што засталіся пасля ідалаў, але зараз біліся за сваіх, за горад, супраць чужых, супраць балота. Толькі і чулася «гых» ды «вой-вой». Неўзабаве Грышка з крывавай юхай у носе папоўз па зямлі. Але Белавалоду таксама не пашанцавала. Падольскі бондар Ярамір, здаравенны чорнавалосы дзяцюк, выплюнуўшы выбітыя зубы, стукнуў яго дубовай цяжкой калатушкай па галаве. Зямля вывернулася з-пад ног. Нібы стаяў Белавалод на вялізнай мядзведжай шкуры і раптам шкуру гэтую моцным рэзкім рыўком выхапілі ўбок.

У гэты самы час Кацера, Ядрэйка і Гнеўны, ён жа Яфрэм, з варламавай сядзібы ішлі на торжышча. Кожны думаў пра сваё. Кацера хвалявалася за Рамана, які разам з вялікім князем Усяславам памчаўся пагоняю за полаўцамі. Яфрэм прыкідваў, як дагадзіць, яшчэ больш спадабацца маладой баярышні, каб праз яе, праз ейнага Рамана трапіць на вочы князю Усяславу і атрымаць такім чынам хоць кавалачак нейкай улады, бо без улады траціла сэнс жыццё. Рыбалоў пакутліва думаў, як паводзіць сябе з Гнеўным, з Яфрэмам. Але мяккае вясёлае сэрца было ў Ядрэйкі, і ён, адкінуўшы згрызоты, усміхнуўся, сказаў:

— Раскажу я вам, баяры вы мае дарагія, як я з лысінай сваёй ваяваў. Хочаце? Дык слухайце. Восенню, як халадэча прыцісне, дрэва ў лесе скідае з сябе ліст, лысее, адным словам. Як стукнула мне ўсяго дваццаць сонцаваротаў, і я такім дрэвам зрабіўся — волас пачаў аблятаць. І невядома ад чаго — ці з вялікага розуму, ці з малой дурноты. Хаджу, як той лутавы адуванчык. А я ж чалавек

жывакроўны, у мяне ўжо і жонка была. І вось я бачу, як гэта самая жонка моріпчыцца пачынае, не падабаецца ёй, што я з голай галавою. «Э, — думаю, — абдымай паветра, жанчына». І пайшоў да іудзея. Жыў у Менску іудзей Самуіл, разумны, як дзесяць маіх галоў. Расказаў я пра сваю бяду, і даў ён мне нейкую дужа смярдзучую зямліцу, пясок нейкі. «Маж, — вучыць, — галаву кожны дзень». Што ў той зямліцы было, не скажу, баяры вы мае дарагія, але што адвар са шкарлупіння зялёнага грэцкага арэха быў, ведаю — Самуіл сказаў. З канца лета аж да самай зімы мазаў, да Піліпаўкі. І вось чую — растуць!

— Растуць? — са смяшынкамі ў голасе запытала Кацера, глянуўшы на лысую Ядрэйкаву галаву.

— Растуць, баяры вы мае дарагія. Аж трашчаць. Пішчом лезуць. Адзін волас другога абганяе. І што дзіўнае — і чорныя, і рудыя лезуць. Чую нават, як яны шавеляцца.

Рыбалоў, захоплены сваім апавяданнем, спыніўся. Вочы ярка гарэлі. Прыпыніліся і Кацера з Яфрэмам.

— І што далей? — не вытрымала Кацера.

— Адалей тое, — зморшчыўся, быццам кінуў на зуб кіслюку журавіну, Ядрэйка, — што расці яны раслі, буялі, але толькі не на галаве. І на руках раслі, і на нагах, і на спіне, і на жываце завіваліся, і дзе толькі іх не было, але толькі не на лысіне. Пабег я да Самуіла, крычаць пачаў, кулакамі махаць, а ён кажа: «Ядрэйка, Ядрэйка, што я магу зрабіць? У цябе дужа хітрыя валасы».

Кацера весела засмяялася. Яфрэм толькі дзеля прыліку хіхікнуў, ды вочы былі халодна-строгія, глыбока сядзела ў іх насцярога.

— Вось так я, баяры вы мае дарагія, чупрыну гадаваў, — скончыўшы апавяданне, ляпнуў сябе далонню па лысым цемні Ядрэйка. І тут, падышоўшы да падольскага торжышча, убачылі яны жорсткую бойку кіян з паганцамі-лесавікамі. Некаторыя ўжо ляжалі на зямлі. Жонкі і дзеці з плачам вялі, цягнулі сваіх мужоў і бацькоў дадому. Але найбольш гарачыя вырываліся з рук родзічаў, зноў, ашалелью, кідаліся ў людскі гушчар, дзе ўзляталі і апускаліся кці, мільгалі кулакi, зварочваліся набок насы.

— Божа мой, што тут робіцца? — усклікнула Кацера і раптам паспешліва ўзяла Ядрэйку за руку: — Глядзі, глядзі — ці не нашага чалавека пацягнуў вунь той доўгавалосы?

Якраз у гэты самы момант Лют, схопіўшы абяруч абмяклага Белавалада, цяжка ішоў праз натоўп. Светла-русыя валасы наліплі на лоб, пад вокам, як вялізная слівіна, быў сіняк.

— Белавагод! — прарэзліва закрычаў Ядрэйка і рынуўся да

Люта: — Аддай нашага чалавека!

Лют няўцямна паглядзеў на разгневанага рухавага таўсцячка, які невядома адкуль з'явіўся перад ім, аблізаў сухія губы, сказаў:

— Ён наш.

І пайшоў далей. Але Ядрэйка ўчапіўся яму ў плячо:

— Аддай, звярыны сын, Белавалада!

Тут нехта з паганцаў, доўга не думаючы, саўтануў рыбалову пад дых кулаком. Ядрэйка пахіснуўся (у вачах закруціліся маленькія бліскучыя рыбкі) і цяжка сеў на пясок..

Частка II

Усяслаў вярнуўся з пагоні. За раку Снапарод загналі Шарукана, адбілі абоз і ўзялі шмат багацця палавецкага і нарабаванага стэпнякамі ў час набегу. І яшчэ, што асабліва радавала вялікага князя, выбавілі з няволі каля тысячы палонных. Гэта ў большасці сваёй былі смерды, захопленыя ў час працы на сваіх палосах. Было некалькі купцоў. Іх полаўцы перанялі на Дняпры, лоддзі спалілі, тавар і гаспадароў тавару ўзялі з сабой.

Няшчасныя змучаныя людзі, якія ў думках ужо навекі развіталіся з родным небам, аслупянелі ад радасці. Потым кінуліся цалаваць капыты коням, ногі і рукі воям. Страшна было глядзець на іхнія твары — у пісягах ад палавецкіх нагаек, абгарэлыя на сонцы, апухлыя ад слёз.

Сярод жанчын было некалькі вар'ятак. Адна падняла з травы ладнаваты белы камень, прыгарнула яго, як немаўля, да грудзей, пачала сухім танюсенькім голасам спяваць калыханку:

А-а-а, люлі-люлінькі...

Пабег зайчык у лясочак,

Знайшоў зайчык пясочак.

Трэба зайчыка паймаці,

Пясочак адабраці,

Майму хлопчыку адцаці...

У велікакняжым палацы ў Кіеве Усяслава чака-ла мноства навін, добрых і кепскіх. Прыплыла з Полацка княгіня Крутаслава з сынамі, з усім дваром, з болейнай часткаю дружыны. Крутаслава ў ільняной торбе прывезла вялізны кавалак жоўта-карычневага прамяністага бурштыну, аддала мужу, сказала:

— Ад бяссоння гэта. Кладзі ў голаў ноччу, і сон адразу твае вочы запляшчыць. Бачу я, што дужа стаміўся, пацямнеў ты, князь.

Усяслаў, абкружаны сынамі, моцна пацалаваў Крутаславу,

гарэзліва ўсміхнуўся:

— Які сон, хоць³⁵ мая, калі ты побач?

Княгіня заружовілася, белай шчакой прыпала да цвёрдага мужавага пляча. І мо ўпершыню адчуў вялікі князь, як хутка бяжыць жыццё.

Уначы гарэлі над Кіевам яркія буйныя зоркі. З любімым сынам Расціславам глядзеў на іх з акна княжага церама Усяслаў, прамовіў у роздуме:

— Перажывуць яны нас з табою, сын. Усіх перажывуць, каму дадзена дыханне. А некалі ж чалавек як звер быў — ні чытаць, ні пісаць, ні слова разумнае сказаць не ўмеў. Пазіраў на іх са сваіх цёмных пячораў і аб нечым думаў. Часцей глядзі на зоркі, бо неба — тая ж кніга, і, можа, прачытаеш, хоць не ўсе, думкі мінулых людзей.

Узяўшы кіеўскі сталец, Усяслаў адразу ж патаемна разаслаў ва ўсе бакі верных людзей, каб слухалі, што гавораць пра яго, вялікага князя. Не толькі ў Кіеве такія людзі былі, але і ў Чарнігаве, Пераяславе. Даведаўся ён ад іх, што толькі жменька баяраў пабегла з Ізяславам да ляхаў, пабеглі тыя, у каго ў Кіеве і ў кіеўскіх ваколіцах не было сядзіб. Астатнія ж заперліся ў вотчынах, бераглі сваё дабро. Данеслі верныя людзі, што ходзяць паўсюдна вялізныя натоўпы тацяў, паляць, руйнуюць, рабуюць. Паміж тых тацяў ёсць і смерды, і рукадзельнікі з Падла. Вялікую злосць маюць яны супраць старой чадзі. Усяслаў загадаў злавіць асабліва зацятых. Злавілі каля двух дзесяткаў і на страх іншым распялі на варотах і на частаколе баярскай сядзібы, якую яны збіраліся агнём і дымам пусціць у неба. Прыкутыя жалезнымі цвікамі да бёрнаў, курчыліся таці ад вялікага болю і крычалі, што хутка надыдзе іхні век, што яны буцццё сядзець у харомах за хлебнымі сталамі, піць салодкі мёд, а князі і баяры будуць сохамі араць іхнія нівы. «Спаліць сонца белыя баярскія твары, — хрыпелі, паміраючы, таці. — Чорная зямля наб'ецца ім пад пазногці. Будуць баярыні, зняўшы з рук і шыяў срэбра, мыць ногі нашым жонкам». Але заціхалі стогны, храпы і шэпты, непарушна сядзелі ў руках і нагах вострыя жалезныя цвікі, і ўсё бліжэй паддэталва прагнае вараннё, з крыкам кружылася, выбіраючы, на якую мёртвую галаву апусціцца. Вочы ў тацяў ціха патухалі, рабіліся як цвёрдыя каменьчыкі.

Мут і тлум былі ў Кіеве, асабліва на Падоле. Усяслаў загадаў ударыць у Вялікае Біла, сабраць веча. З хваляваннем ішоў ён туды. Што крыкнуць кіеўскія мужы? Як сустрэнуць яго? Ужо ж данеслі яму

³⁵ Хоць — любімая жонка

выведнікі аб гневе кіян, якія ўбачылі стругі з полацкай дружынай. «Хоча Усяслаў святы Кіеў зрабіць вотчынай палачан, — абураліся баяры, купцы і рукадзельныя людзі. — Не быць таму!»

Ён узышоў на дубовы памост, засланы рознакаляровымі апонамі, зняў шлем, пакланіўся вечу, пакланіўся з годнасцю і стрыманасцю. Колькі імгненняў вісела цішыня, як цяжкі халодны замок вісіць на дзвярах клеці. Потым плошча, набраўшы ў грудзі паболей паветра, зайшлася крыкамі.

— Хочам тысяцкім Луку!

— Замест пса Каснячкі хочам Луку!

— Я не парушу волю кіян, — зычным голасам сказаў Усяслаў. — Няхай тысяцкім будзе Лука.

Светлабароды высокі Лука ўзышоў на памост, маўкліва стаў побач з вялікім князем. Усяслаў заўважыў, як ад хвалявання ў яго дробненька і нястынна калоціцца таўставатая ніжняя губа.

— Дай княжы суд!

— Прэч цівуноў!

І на гэтыя крыкі Усяслаў, паюіаніўшыся вечу, сказаў, штр судзіць іх ён будзе сам і судзіць будзе па старадаўнім паконе кіеўскіх князёў.

— Паганцы пакалечылі хрысціян на Падоле! — закрычала некалькі галасоў. — Выгані паганцаў з горада!

Затаіўшы дыханне, усе чакалі, што адкажа вялікі князь. Усяслаў маўчаў. Ён зразумеў, што крык наконт паганцаў будзе тым нажом, якім яшчэ неаднойчы ворагі ягоныя будуць рэзаць ягонае сэрца.

— Што ж маўчыш?! — закрычалі зноў.

— Ды ён і сам паганец!

— Я — хрысціянін, — ціхім голасам сказаў Усяслаў, расшпіліў барвянае карзно і паказаў срэбны крыжык на Ірудзях. — Цярпенню вучыць Бог, любові да бліжняга вучыць усіх нас. Дзе ж ваша любоў, кіяне? Дзе цярпенне? Тыя, што пакланяюцца Перуну, разам з вашым апалчэннем секлі полаўцаў, разам лілі сваю кроў. У іх ёсць малыя дзеці і любімыя жонкі. Я абяцаў іхняму ваяводзе Белакрасу, што з гэтага часу хрысціяне і паганцы будуць жыць у Кіеве, як браты, як сыны адной зямлі.

— Вераадступнік! Ваўкалак! — закрычалі, грозна і гнеўна, усе тыя ж мужы-вечнікі, перарываючы яго. — Бяжы назад у свой Полацк, у сваё балота!

— Я кляўся. Я — князь, — узвысіў голас Усяслаў, і ўсе, і зычліўцы ягоныя, і ворагі, зноў убачылі перад сабой нястомнага, лютага на сечу ваяра, меч якога ведала і памятала Русь ад Ільмень-возера да Дона.

Сядзеў ён у порубе, нібы крот-падземнік, і шмат хто думаў убачыць бледнага кволага хірляка, а тут стаіць, узвышаецца над вечавай плошчай асілак з пранізліва строгімі вачамі, з адкрытым загарэлым тварам. Шчокі аж смуглыя — як ганяўся за полаўцамі, паспела пацалаваць яго сонца. «Вось ён які, — падумала большасць кіян. — Нездарма столькі кажуць пра яго. Як пчалінаму рою нельга без маткі, як статку пушчанскіх тураў нельга без важака, так і Кіеву нельга без вялікага князя. Ізяслаў што хвостом накрыўся — збег да ляхаў, да караля Баляслава, кінуўшы гарады і весі. Полаўцы чыняць вароп, угры вылазяць з-за гор, усе, у каго ёсць рукі і зубы, ідуць на Кіеў. Няхай жа гэты палачанін будзе шчытом і мячом Кіева». І закрычала веча:

— Слава вялікаму князю!

— Слава Усяславу Брачыславічу!

Ён стаяў над імі, слухаў здравіцу і разумеў, што сёння яны крычаць адно, а заўтра могуць закрычаць зусім па-іншаму. Нават каменні будуць кідаць у яго. Але той не князь, хто баіцца такога.

Адразу пасля веча Усяслаў вырашыў звесці між сабою ваяводу паганцаў Белакраса і вышэйшых святых айцоў з кліру Саф'іі. Няхай паглядзяць адно аднаму ў вочы, можа, калі пашанцуе, паразумеюцца, дамовяцца, як быць далей. Але царкоўнікі недзе пахаваліся ці збеглі з Ізяславам, у Кіеве адшукаўся толькі Феадосій Пятэрскі.

Ігумен і ваявода сустрэліся ў святліцы княжага палаца. Усяслаў пасадзіў іх за багата накрыты стол, сам пачаў частаваць. Перад трапезай ігумен справіў ачышчэнне ад грахоў, абмачыў пальцы, а затым лоб з меднай конаўкі, потым старанна выцер губы і рукі ядвабнай, вышыванай у чырвоныя крыжыкі хустачкай. Стары Белакрас, паклаўшы на калені загарэлыя да цемнаты рукі, сядзеў нерухома.

— Хацеў бы я, дастаслаўныя мужы, — сказаў Усяслаў, накладваючы ім смажаную выпраціну, — каб мір і згода былі ў Кіеве, каб не ўзняў меч хрысціянін на паганца і наадварот.

Феадосій і Белакрас адначасна зірнулі на яго, і ў вачах іхніх свяціліся насцярога і недавер.

— Такое было пры князю Ігару, пры княгіні Вользе. Хрысціянства і паганства, як дзве ракі, цяклі побач пад адным сонцам, пад адным небам. Чаму не ўспомніць добрыя законы продкаў? Чаму не павучыцца ў іх мудрай развазе, цярплівасці? Дзеці адной зямлі не павінны пераразаць адзін аднаму глотку. На такое крываўства хопіць нам полаўцаў. Што вы скажаце на гэта, дастаслаўныя мужы?

Ён паглядзеў на Феадосія і Белакраса. Хрысціянін і паганец маўчалі. Цень лёгкай усмешкі ляжаў на тонкіх губах у Феадосія. Усяслаў успомніў, як выводзілі яго, Усяслава, першы раз з поруба, як бегаў па святліцы юродзівы Ісакій і чырвоныя крыжы ўспыхвалі на бела-сінім целе юродзівага. Тады Феадосій назваў Усяслава гнілой ягадзінай у вінаграднай гронцы, трэшчынай у хрысціянскай сцяне. Цікава, ці помніць ігумен той дзень?

— Чаго ж вы маўчыце? — устаўшы з-за стала, сказаў Усяслаў. — Няўжо хочацца вам крыві, разні?

— Святая вера сама ўліваецца ў душу, — нарэшце прамовіў натхнёным голасам Феадосій. — Мне вельмі шкада тых людзей, што не бачаць светлы Божы прамень, а жывуць разам са сваімі дзецьмі ў цемры дзікунства. Што тут казаць? Гэтыя людзі — учарашні дзень зямлі. Але святая царква цяплява чакае іх. Ім не позна пастукацца ў нашы дзверы. Мы шырока расчынім гэтыя дзверы, упусцім іх у святы дом.

Ігумен і вялікі князь чакалі, што скажа паганскі ваявода. Усяслаў баяўся, што Белакрас пачне крычаць, тупаць нагамі, плявацца, але стары мячэтник з годнасцю зірнуў на Феадосія з-пад кашлатых сівых броваў, сказаў:

— Нам не патрэбен ваш дом, бо мы самі добра ўмеем будаваць сабе жылло. Мы хочам толькі аднаго — жыць у спакоі.

— Хрыстос прыйшоў таму, што яго чакалі, — усхапіўся з-за стала Феадосій. — Скатаваны раб ляжаў на голай зямлі і марыў пра таго, хто схіліцца над ім і пахукае на ягоныя крывавыя рубцы. Гэта зрабіў Хрыстос.

— А што зрабілі Магамет і Буда? Што зрабіў Іегова? — спакойна запытаў Белакрас. — Багоў, хрысціянін, дужа шмат, і твой Бог, ці, як мы заўсём яго, бажок, толькі хваля ў моры.

— Маўчы! — крыкнуў ігумен, але, убачыўшы строгі позірк вялікага князя, звалодаў з сабою, сказаў з годнасцю: — Я нашу на сваім целе валасяніцу. Вось яна.

Паальцамі левай рукі ён адцягнуў на шыі чорную хламіду, паказаў краёк грубай, звязанай з конскага воласу і калянага дроту кашулі.

— Штодзённа і штоночна яна ўпіваецца ў маю плоць. Гэта напамінак аб пакутах гасподніх і аб пакутах чалавечых. Наша святая царква моліцца за ўсіх, каму баліць,

— Ты казаў, што вы, святары, шкадуеце рабоў, — перапыніў яго Белакрас і таксама ўстаў з-за стала. — Але чаму з кожным бёлым днём рабоў становіцца ўсё большы? Вы, ты казаў, выціраеце людскія слёзы,

але ў пячэрскіх манахаў ёсць сяльцо са смердамі, і не адно сяльцо, якое князь Ізяслаў адпісаў вам. У лесе разам са мною жывуць смерды. Узаяўшы жонак і дзяцей, яны збеглі, ратуючыся ад тваіх манахаў.

Феадосій з нянавісцю паглядзеў на паганскага ваяводу, ціха сказаў:

— Царква забараняе прадаваць хрышчанага чалавечка купцу-нехрысцю. Ні жыдавін, ні агаранін не могуць купіць раба на Русі. Таго, хто чалавечка сваю томіць голадам і ранами, мы караем пастом і пакаяннем. Клапоцячыся аб духоўных сынах Божай царквы, мы дбаем пра тое, аб чым яны думаюць і што яны ядуць. Вы, што пахаваліся ў пушчах, сыраядцы, вы яшчэ мярцвячыну і бруд. Калі ў ежу, якую згатаваў хрысціянін, упадзе цвяркун або станого ці жаба, мы творым святую малітву. Калі ў калодзежы хто-небудзь знойдзе хамяка ці мыш, мы выліваем сорок вёдзер, а калодзеж акрапляем святой вадой. Вы ж яшчэ і п'яцё ўсё, што трапіцца па дарозе, і таму душы вашы блукаюць у прыцемках.

— Ты не ведаеш, святар, што такое голад, — павольна сказаў паганскі ваявода. — Калі ў мацярок ушчэнт высыхаюць грудзі, калі ў старых вывальваюцца зубы, калі ў малалеткаў ногі ўюцца, як вярочкі, і раздзімаюцца жываты, чалавек робіцца зверам. Ты не еў хлеб, які мачаюць у попел, бо няма солі. Ты не грыз лебяду і сасновую кару.

Усяслаў глядзеў на іх збоку і разумее, што сябрамі яны не стануць ніколі, варагаваць ім да скону. Але ж нешта трэба рабіць. Толькі — што?

Феадосій, усміхнуўшыся, як бы прачытаўшы ягоныя думкі, сказаў:

— Табе, полацкі князь, будзе цяжэй, чым нам. Не гневайся, што я не называю цябе вялікім князем кіеўскім, бо не ў святой Сафіі садзілі цябе на сталец, а на вуліцы пасярод натоўпу. Ты хочаш злучыць ланцуг, які раскляпаўся на векі. Глядзі і асцерагайся, каб канцом гэтага ланцуга табе не ўдарыла па вачах. Не вырывавай у пчалы джала, не наступай на хвост гадзюцы, не глядзі арлу ў зрэнку.

— Чаму ж мне будзе цяжэй, чым вам? — строга спытаў Усяслаў.

— Таму, што ты стаіш пасярэдзіне. Мы стаім кожны са свайго боку, а ты — пасярэдзіне. У час бойкі мы будзем біць кулакамі і трапляць у цябе.

— Кулакамі мне не раз да крыві разбівалі твар, — успыхнуў Усяслаў, падскочыўшы да ігумена. — Навучы ж мяне, хітрая ліса, як трэба жыць, якую сённяшку насіць і якую заўтра. Ты гэта добра ўмееш. Навучы мяне падманваць сяброў, здраджваць ім. Навучы

мяне перарэзаць глотку вось гэтаму паганцу, які не хоча маліцца твайму Богу. Што ж маўчыш? Навучы!

Феадосій пабляднеў, уздрыгнуў каленямі, але прамовіў цвёрда:

— Усіх нас вучыць Бог.

Усяслаў з агідай і злосцю пазіраў на яго. Раздзімаліся ноздры. Пальцы сціскаліся ў кулак. Але вялікі князь адолеў сябе.

— Ідзі, ігумен, і маліся за Кіеў, — наддоманым голасам сказаў ён Феадосію. Той, высока трымаючы галаву, знік за дзвярыма, нават не глянуўшы напаследак на паганскага ваяводу.

— А ты вядзі сваіх людзей у княжае сяло Берастова. Ізяслаў збег, і яно належыць мне, — падышоў Усяслаў да Белакраса. — У Берастове будзе вам кармленне і прытулак. Сядзеце на зямлю, засеце яе. Што больш чалавеку трэба?

— Нічога больш не трэба — спакой і хлеб. Ты, вялікі князь, ваюй, а мы будзем сеяць, — адказаў з годнасцю ваявода.

У Ноўгарад Усяслаў накіраваў Барыса, даўшы яму амаль усю полацкую дружыну.

Барыс не хацеў ехаць у такую далячынь, ды і кіеўскія прыгажуні былі даспадобы, і віно, салодкае, іскрыстае, цякло бясконцым ручаём.

— Едзь, — строга загадаў вялікі князь сыну. — Прагані адтуль Ізяслававых людзей, пакланіся вечу, вазьмі на замок Волхаў, каб урмане³⁶ з мячом не ішлі на нас.

Барыс пакутліва зморшчыўся, але пабаяўся пярэчыць бацьку.

Пасаднікам у Пераяслаў паехаў Раман разам з Кацерай. Яны ўжо былі мужам і жонкаю.

— Піце свой мёд у стэпе паўдзённым, — весела зірнуў Усяслаў на Кацэру, і яна заружовілася ад такіх слоў. — А ты, Раман, галавою мне адкажаш, калі хоць адна палавецкая страла паляціць на Кіеў з твайго боку.

— Усё зраблю, вялікі князь, — у пояс пакланіўся Раман. — Не я буду, калі не адсяку Шарукану вялікі палец на дзясніцы, каб не змог ён цеціву напаяць.

У Чарнігаве сядзеў Святаслаў, які нядаўна разграміў стэпнякоў на Снове. З ім Усяслаў стараўся жыць у міры, паслаў яму багатыя дарункі.

Ізяслаў, як даносілі надзейныя людзі, усё не мог паверыць у ляхскай зямлі, што ён болей не вялікі князь. Бушуе, крыгчыць, па тры разы на дзень бегае да караля Баляслава, а потым п'е віно, шмат п'е, але розум не траціць — моцнагаловы.

³⁶ Урмане — паўночныя людзі, жыхары Скандынавіі

З асаблівай увагай сачыў Усяслаў за Галічам і Смаленскам. Княствы людныя, багатыя, нібы каранямі, аплёў іх Ізяслаў сваімі людзьмі — кожны міг чакай адтуль удару.

Незагойнай ранаю, як і заўжды, заставаўся стэп. Шарукан, сабраўшы новую, яшчэ больш грозную сілу, навіс над усім дняпроўскім левабярэжжам. Так ужо здавён павялося, што стэпнякі кожны год рабілі адзін, а то і некалькі набегав. У гэтым была ўжо нейкая непазбежнасць, як непазбежна з надыходам цеплыні і парнасці з'яўляюцца жытнія чэрві на жыцце. Дарэмна ў парубежных крэпасцях-гарадках вешалі над брамамі іконы з выяваю прарока Іыі, які замяніў Перуна. Імчаўся прарок па небе ў вогненнай калясніцы, пагрозна махаў пякучымі стрэламі, а полаўцы, не звяртаючы на яго ўвагі, імчаліся па зямлі. У іх былі свае багі і свае стрэлы, такія ж страшныя, як і нябесныя.

Усяслаў на вечы сказаў:

— Годзе толькі абараняцца. Ігар заходзіў за Жалезныя вароты³⁷. Святаслаў знішчыў дзяржаву хазараў. Алэг браў у аблогу Царгград. Хто вы, мужы-кіяне? Палахлівыю перапёлкі ці баявыя сокалы?

Ён стаяў на вечавай шюшчы, кідаў рэзкія гняўлівыя словы ў твар вечу. «А ты — бусел. Ты белы бусел з Рубона, з полацкіх лугоў, — раптам пачуў ён у самім сабе нейкі шэпт, нейкі голас. — Ніколі і нідзе не забывай, хто ты і адкуль». Усяслаў аж уздрыгнуў, аж азірнуўся. Нікога побач не было. Шумела веча. Шырокай далонню ён ацёр з броваў пот, крыкнуў:

— Самі пойдзем на стэп! Рассячом яго мячом ад Кіева да Тмутаракані!

Надумаў вялікі князь прабіць шчыліну ў палавецкай сцяне, вярнуць Кіеву старадаўні Залозны шлях. Вёў гэты шлях з правага берага дняпра на левабярэжжа, потым праз плаўні ў дняпроўскай луцэ да вярхоўяў ракі Кальміус, адтуль — на Дон, у Суражскае мора³⁸, якое рамеі называюць Меацыйскім балотам, і канчаўся ў Тмутаракані. Назвалі яго Залозным таму, што ішоў ён «за лозь» — за вялізныя зараснікі вербніку-ясакарніку, якія пакрывалі ўсю дняпроўскую луку, а яшчэ таму, што вазілі па ім з Карчава ў Кіеў жалеза.

У клопатах, у зборах войска працягала не адна сядміца. Вялікі цяжар узваліў Усяслаў на свае раменьы³⁹, але нікому — ні княгіні, ні сынам — не жаліўся. Хацелася яму так усё падрыхтаваць, так зрабіць,

³⁷ Жалезныя вароты — горад Дэрбент

³⁸ Суражскае мора – Азоўскае мора

³⁹ Раменьы — плечы

каб адным сакрушальным ударам дасягнуць жаданай мэты. Ведаў, калі атрымаецца, калі ўсміхнецца войскае пгчасце, быць яму кіеўскім князем, сядзець на Гары, бо толькі пры такой умове гордыя паляне змірацца з тым, што стаў над імі палачанін.

Трывожылі чуткі пра Ізяслава. Уцякач спачатку тапіў свой сум у віне, але Баляслаў Другі, які быў жанаты на ягонай пляменніцы, дачцэ Святаслава Чарнігаўскага, хутка ацверазіў родзіча — загадаў рыхтавацца ў паход на Кіеў. Ляхі не першы ўжо раз рашылі пагрэць рукі на пажары. Чакалася грозная раць з-за Буга.

Усяслаў вельмі стамляўся за дзень, але ўначы, калі клаўся на свой рдр, з тужой адчуваў, што ні макулінкі сну няма ні ў вачах, ні ў душы. Тады ён пляскаў у ладкі, і маўклівы Агафон, слуга-палачанін, прыносіў у апачывальню срэбны рукамый. Вялікі князь кідаў жменю-другую халоднай вады на твар, загадваў запаліць тоўстую вітую свечку, браўся за чытанне. Пад рукою заўсёды былі Псалтыр, Евангелле, пасланні апосталаў і Апакаліпсіс апостала Іаана, а таксама пергамены Пракопія Кесарыйскага, хронікі Малалы і Арматола. У думках ляцеў Усяслаў у далёкія часы, шкадаваў, што няма побач сына Расціслава, бо прывык дзяліцца з ім радасцю ад прачытанага. Расціслаў паехаў у Ноўгарад, не вытрымаўшы слёзных просьбаў брата Барыса.

Гарэла свечка, як бяссоннае вока вечнасці. Сплываў жоўты воск. Князева душа то замірала, то, здавалася, прыўзнямалася над ціхай начной зямлёй. А верныя людзі пісалі Ізяславу ў ляхскую далячынь, што узурпатар-палачанін водзіцца з нячыстай сілаю, у палацы кіеўскіх князёў сустракаецца з самім Чарнабогам. Шмат каго палохала нязвычайнае позняе святло.

Неўзабаве Усяслаў зноў паставіў нагу ў стрэмя, пайшоў у паход..

Частка III

Ігумен Феадосій быў цвёрда перакананы, што Хрыстос абраў яго, каб ачысціць Кіеў, святую крыніцу, ад смярдзючага броду паганства. Цячэнне падзей, як і цячэнне зорак у небе, спрыяла такому перакананню. Клір Сафіі разбегаўся, пахаваўся, адзін ён, Феадосій, застаўся навідавоку, хоць мог бы, нібы крот, затачыцца ў пячэрскую гару. Нікога іншага, а яго, Феадосія, полацкі князь ліслівымі словамі запрасіў на сустрэчу з паганскім ваяводам. Уоё гэта цешыла самалюбства. Гардыня не да твару адшчапенцу свету манаху, Бог сурова карае за яе, але салодкі чарвячок не-не ды і шчыкатаў манахава сэрца.

Даведаўшыся, што Усяслаў пайшоў на полаўцаў, Феадосій рашыў дзейнічаць. Перш-наперш трэба было выгнаць з Берастова паганцаў. Ужо адно тое, што жылі яны побач з хрысціянамі і маглі перавабіць слабыя, незагартаваныя ісцінай верай душы ў сваё ляское дзікуства, не давала ігумену спакою. Ён быў чалавекам-кропляй, які няспынна б'е і б'е ў адным кірунку, калі паставіць перад сабой якую-небудзь мэту. Ні жалеза, ні самы цвёрды камень-плітняк не вытрымліваюць такіх удараў. Стаўшы ігуменам пасля мяккага, схаванага, як улётка ў самім сабе, Варлама, Феадосій вельмі гораха ўзяўся за манастырскія справы. Лік браццяў-інакаў павялічыўся да ста чалавек. Узорам для сябе ігумен узяў жыццё рамейскага Студыйскага манастыра. Кожнага са сваіх браццяў хацеў ён выпратаваць ад спакусаў грахоўнай плоці, свае казанні прамаўляў ціха, з мальбою, калі ж некага выкрываў, абвінавачваў — слёзы цяклі з вачэй. Часта абходзіў ён келлі, каб даведацца, ці не маюць манахі, акрамя агульных якіх-небудзь сваіх рэчаў, ежы або адзення. Калі знаходзіў такое, адразу кідаў у агонь. Нават ноччу бяшумна хадзіў ігумен па манастыры, слухаў каля дзвярэй келляў, што робіць кожны брат. Пачуўшы размову двух або трох, што сышліся ў адной келлі, грукаў у дзверы жазлом, а раніцою калоў іх самымі бязлітаснымі словамі. Епітым'ю ж, якой належала караць аднаго, раскладваў, за вялікую любоў, на трох і нават чатырох браццяў. Не любіў ігумен срэбра і золата, што слепаць чалавека ў зямным жыцці. Аднойчы прыбіўся да манахаў шавец, але быў непастаянны, як вясновы ручай, — то шчыра маліўся, то знікаў з лаўры на некалькі сядміц. Вярнуўшыся, паклаў усё запрацаванае сабою да ног Феадосія. Ігумен дужа разгневаўся, загадаў швяцу кінуць срэбра ў гарачую печ, у полымя. Калі ж не кіне, не быць яму чарняком. Ілытаў шавец патаемныя слёзы, бачачы, як гарыць вялікае багацце.

Асабліва ён шановаў і вылучаў з усёй браціі тых, што раз і назаўсёды адсякалі сябе ад белага свету. Гэта былі дрэвы без галін і без каранёў. Адзін кіеўскі купец, раздаўшы сваё багіно і брашно, прыйшоў да Феадосія і надзеў валасяніцу. Потым загадаў купіць казла, аблупіў яго і нацягнуў свежую казліную шкуру поўсцю на валасяніцу. Сем гадоў сядзеў ён у пячоры даўжынёю ў чатыры локці, кормячыся праз дзень адной прасвірай⁴⁰, якую падавалі ў акенца. За гэты час казліная шкура высахла, ператварылася ў бубен, праз валасяніцу балюча сціснула цела.

⁴⁰ Прасвіра — круглы хлябец з пшанічнай мукі, які ўжываўся ў хрысціянскіх абрадах

Рашыўшы даць бой паганцам, Феадосій абуў лычніцы⁴¹, апрануў лапленую-пералапленую палатняную кашулю, такія ж порткі, накінуў на плечы доўгі чорны плашч, узяў кульбу, выразаную з дубовага кораня. Варатар адчыніў перад ім браму і, ні слова не сказаўшы, глядзеў, як знікае ў вечаровым сутонні хударлявы ігумен. Дарога чакалася няблізкая. Феадосій надумаўся схадзіць у вотчыну знакамітага кіеўскага баярына Супруна, з якім некалі сябраваў, і ўтаварыць баярына разам са сваімі багатымі і ваяўнічымі суседзямі ўдарыць знячэўку па Берастову, дзе атабарыліся паганцы. Хворы зуб трэба вырываць з крывёю.

Ён спускаўся з пячэрскай гары і адчуваў, як абмірае сэрца, млеюць ногі. Слабасць была ва ўсіх удах. Нават пот ад вялікай немачы-слабасці быў не салёны, а кісавата-прэсны. Пасты і бясконцыя маленні высушылі плоць, але дух у знясіненым целе адчуваўся порсткі, гарача-бадзёры, як слуп высокага яркага агаю.

У дарозе наваліўся абложны дождж. Усё пацямнела, змізарнела, налілося холадам і тугой. Цяжкія вільготныя хмары гарбаціліся над пустым полем. Ігумен борздзенька ўзяў кульбу абедзвюма рукамі, накінуў на яе плашч, зрабіўшы такім чынам невялічкі шацёрк. Плашч быў доўгі, яго хапіла і на тое, каб падаткнуць пад сябе, зберагаючы старое цела ад халоднай зямлі. Так і сядзеў Феадосій пад панылы шум дажджу пасярод цёмнага поля — грыбок не Ірыбок, валун не валун, дрэўца не дрэўца, а немаведама што. Сям'я берастоўскіх смердаў, якая ў такую непагадзь якраз ішла ў Кіеў аслупянела, убачыўшы ў чыстым полі таямнічую незразумелую фігуру. Дзеці заплакалі ад жаху. Смерд Путша, закусіўшы ніжнюю губу, таксама адчуў дрыжыкі, але звалодаў з сабою, знайшоў цяжкі слізкі камень, выдраў яго з зямлі і хацеў, падкраўшыся на дыбачках, з усяго маху стукнуць па гэтай незразумеласці, а там будзь што будзе. Але жонка ягоная аказалася самаю прадбачліваю і разумнейшаю. «Мабыць, гэта дзядок-палявічок», — ціха сказала яна. Так быў уратаваны ад цяжкага калецтва, а можа, нават ад смерці ігумен Феадосій. Камень, які мог раскалоць яму чэрап, асцярожна лёг на зямлю. Уражаныя смерды шпарка пашыбавалі праз восеньскі дождж, успамінаючы дзіўнага дзядка-палявічка, што ў самую халадэчу і макрэчу вылез чамусьці са сваёй цёплай і ўтульнай падземнай хованкі.

Толькі праз ноч дакльпаў Феадосій да загародняй сядзібы Супруна. За гэты час з'еў ён малюсенькую хлебную скарынку,

⁴¹ Лычніцы — лапці

папярэдне размачыўшы яе пад дажджом. Пакуль даведаліся, што за чалавек, пакуль адчынялі запоры і браму, ігумен паспеў накалаціцца, як скалелы цюцька. Плашч быў мокры, шурпаты, прыліпаў да цела. «Холад і змрок на зямлі», — дробненька ляскаючы зубамі, думаў ігумен.

Але не ўсюды на зямлі былі холад і змрок. Баярын Супрун, калі яго ўбачыў Феадосій, якраз выходзіў з лазні, з вялізных мармуровых ночваў, якія за вялікае срэбра прывезлі з рамейскай зямлі. Баярын быў вясёлы, тоўсты, вішнёвакурый ад гарачай вады. Дзве прыгажуні-рабыні асцярожна і пачціва падтрымлівалі яго пад рукі. Рабыні былі такой яркай прыгажосці, што ў Феадосія раптоўна перасохла ў горле.

— Ці гэта ты? — здзіўлена ўсклікнуў Супрун, убачыўшы ігумена.

Тоненькія пышнавалосыя рабыні ў гэты час далікатна выціралі яму ногі наймякчэйшымі льянянымі ручнікамі. Адна прыгажуня была чарнавокая, другая — сінявокая, і абедзве яны, як і іхні разамлелы пасля лазні ўладар, былі голыя.

— Я, — адказаў Феадосій і адварнуўся, бо нельга адшчапенцу свету глядзець на грахоўнае жаночае цела. Апрыгажуні ўзялі нажніцы, срэбны грабянец, пазалочанае люстэрка, пачалі падстрыгаць, прычэсваць баярыну бараду. Барада была густая, цёмна-русая, спорна ішоў з баярына волас пры такім дагледзе. Рабыні, накручваючы на свае тонкія пальчыкі пасмы валасоў, рабілі яе кучараваю. Нарэшце Супруна адзелі, і ён, бліскучымі вачамі глянуўшы на прыгажунь, адпусціў іх.

— Дык гэта ты, Феадосій? — яшчэ раз, нібы не верачы самому сабе, перапытаў баярын. — Зараз я загадаю зняць твае лахманы, памыць цябе, і мы будзем піць мёд.

— Не трэба, — строга сказаў ігумен. — Залатыя порты не выратуюць душу. Будзь умераным у шчасці. Срэбра, золата, віно, жанчыны, слава — усяго толькі мутны сон душы. Той, хто дараваў жыццё ўсяму жывому, кожны міг сочыць за намі з неба.

Ён шчыра перахрысціўся. Супрун перахрысціўся следам за ім. Даўным-даўно яны сябравалі, разам рашылі прыняць схіму, зачыніцца ад спакусаўжыцця за манастырскімі сценамі. Цвёрдым аказаўся адзін Феадосій. Супруна ж бацька-баярын сілаю вывеў з манастыра — прыслаў халопаў, яны скруцілі Супруну бічоўкаю рукі, праз увесь Кіеў цягнулі на баярскі двор. І зараз, гледзячы на худы жоўты твар Феадосія, на ягоны брудны лаплены плашч, на лазовыя лычніцы, з патаемным жахам думаў Супрун, што і яго магла чакаць такая ж доля. Але, дзякуй Богу, у яго ж быў дом, як поўная чаша, была зямля, гавяда, былі пяшчотныя маладыя рабыні. Ён яшчэ раз

паспешліва перахрысціўся, сказаў аслабелым голасам, каб не падумаў строгі ігумен, што ў баяр не бывае жыццёвых балячак і пакут:

— Хварэю. Усё роўна як нехта жалезныя кіпці ў хрыбетнік упускае.

Супрун зморшчыўся. Феадосій глянуў на ягоны сыты ружовы твар, на дагледжаную, бліскучую ад пахкага рамейскага масла бараду, гнеўна прамовіў:

— Хварэеш і лечышся ў волхваў. Так?

— Так. У хрысціянскіх зялейнікаў лячуся і ў вешчуноў, — спалохана заміргаў пахаладнелымі вачамі баярын. «Адкуль толькі прывалоцца гэты пракляты нягоднік? — тужліва падумаў ён. — Каб не гэта смярдзючая пачвара, Малка і Грыпіна зараз бы надзелі вянкi і танцавалі перада мною...» Але гэта была занадта смелая, занадта грахоўная думка, нябесны ўсётрымацель мог пакараць за яе, і таму Супрун паспешліва сказаў:

— Кожны сонцаварот я даю грыўні на святую царкву і збіраюся, калі сагне, зломіць спіну старэчая немач, ісці да цябе.

Ды Феадосій, зламаўшы ва ўсмяшцы сінявата-русая брыво, перапыніў баярына:

— Хрыстос вучыць: хто ў імя маё не пакіне маці, жонку, бацьку і ўсё самае каштоўнае для яго на свеце, той не варты мяне.

Прыйшлі Малка з Грыпінаю, ужо ў доўгіх ільняных адзежах, са сціпла патупленымі вачамі, прынеслі мёд, арэхі, малако. Гэта выратавала Супруна. Ён па-бацькоўску пяшчотна глянуў на прыгажунь, сказаў Феадосію:

— Давай сілкавацца, святы ойча, чым Бог паслаў.

Феадосій са смакам піў цёплае малако і пакрысе мякчэй сэрцам. За акном дождж змяніўся снегам, усё пабялела, прыняло больш тонкія абрысы. Было нешта боскае, ачышчальнае для душы ў гэтым зіхоткім першаснежжы.

Супрун улавіў перамену ў настроі суролага госця, узняў кубак з мёдам. Потым, ужо трохі ап'янелы, хітра спытаў:

— А што, калі жаночы плат⁴² ушыць іерэю ў рызу, ці можа іерэй малебен служыць?

Феадосій пагразіў яму пальцам, сказаў, выпіраючы вусны:

— Святая божая справа прывяла мяне да цябе, баярын. Ты ведаеш, што злой воляю крыкуноў з Падола пастаўлены над намi вялікім князем полацкі прырэварачень Усяслаў, які сядзеў у порубе.

Супрун уздыхнуў, кінуў галавою, яшчэ не здагадваючыся, куды

⁴² Плат —хустка

хіліць ігумен сваю гаворку.

— І вось гэты самы Усяслаў, гэты полацкі паўверак, у сваёй дзёрзкасці і неразумнасці стаўся бічом ісціннай хрысціянскай веры. Ён мірыць паганцаў-цемрукоў з намі, хрысціянамі. Ён хоча пасадзіць нас за адзін стол, хоча, каб мы разам елі адзін і той жа хлеб.

Вочы ў Феадосія гнеўна заблішчалі, па шыі і па сухіх Іпчоках пакаціліся жаўлакі.

— Паганскую арду ён пасяліў у княжым сяле Берастове. Прыйдучь са змроку новыя орды. Яны зноў паставяць сваіх мярзотных ідалаў, а Дзесяцінную царкву і святую Сафію спаляць, зальюць смалой, засыплюць попелам. Хіба ж можна памірыць белы дзень з глухой сляпой ноччу? Мітрапаліт у Царгорадзе. Епіскап разам з Ізяславам сядзіць у ляхаў. Хто ж выратуе нашу царкву, баярын?

— Мы выратуем, — глуха сказаў Супрун. Ніколі не быў ён ваяўнічым, стараўся трымацца сваёй вотчыны, ціха драмаць у цяпле і сытасці паміж верных чаляднікаў і пяшчотных рабынь, а тут разгарэліся вочы, захацелася паказаць гэтаму пячорскаму ганарыстаму крату, што і ён, Супрун, не ашчаропак. Галоўным сваім жыццёвым абавязкам баярын лічыў павелічэнне колькасці сваіх рабоў. Прычым не ў набегі на суседзяў хадзіў, не на торжышчы купляў новых халопаў, а ў прамым сэнсе быў іхнім клапатлівым бацькам — нараджаў іх ад сваіх шматлікіх рабынь. Працавала на баярскім двары, на баярскім полі нямала халопаў, вельмі падобных з твару на свайго ўладара. Гэта падабенства не ратавала нявольнікаў ні ад пякучай лазы, ні ад голаду, ні ад глыбокай халоднай ямы-турмы, у якую іх час ад часу па загаду бацькі-баярына кідалі за неруплівасць і нядбайства.

— Мы выратуем, кіеўскія баяры, — зноў паўтарыў Супрун. — А то, глядзі, і мае халопы збягуць да паганцаў. Ім ці гэта, ці тая вера — абы была кашы поўная мера.

Феадосія ўсцешылі словы баярына. Ён зазьяў вачамі, горача прамовіў:

— Нездарма сказана: будзьце дабрадушныя, як галубы, але хітрыя, як змеі. Рабы павінны шанаваць сваіх гаспадароў. На гэтым трымаецца зямное жыццё, а іначай змяшаецца дзень з ноччу, і свіння будзе несці салаўіныя яйкі. Трэба брацца за святую справу без адкладу. Трэба нам з табою, баярын, слаць ганцоў да ўсёй старой чадзі — хай востраць мячы і сядлаюць коней.

На тым і парашылі. Феадосій, асталяваўшыся ў харомах Супруна, прыспешваў, падзуджваў усіх навакольных баяр і агнішчан рыхтавацца да сечы з паганцамі, пакуль снег-шарпак і лёд-галашчок

не закрылі зямлю. Невядома было, калі ігумен спаў і еў.

І раптам нечуванае шанцаванне прыйшло да Феадосія і да баяраў. Назаўтра павінны былі яны выступаць і напярэдадні ўвечары апошні раз сабраліся ў Супруна. Баяры пілі мёд, ігумен падыходзіў то да аднаго, то да другога, заахвочваючы, натхняючы на святую справу. Яго слухалі вельмі ўважліва, згодна ківалі бародамі. І тут увайшоў у святліцу халоп, вельмі падобны на Супруна, але худы, змарнелы і, нягледзячы на снег і на халадэчу, босы. Халоп нізка пакланіўся баярыну, сказаў сіплым спалоханым голасам:

— Там на двары чакаюць людзі з Берастова.

Супрун ускочыў з-за стала, здзіўлена глянуў на ўсіх прысутных, потым, гнеўна звёўшы чорныя бровы, сярдзітым позіркам укалоў халопа.

— Што ім трэба?

— Яны прыйшлі да цябе, светлы баярын, — яшчэ ніжэй пакланіўся халоп, вельмі падобны на Супруна.

На двары з купкаю паганцаў стаяў Белакрас. Рысіная шкура, як заўсёды, была перакінута цераз гаіачук. Сняжынкі садзіліся на непакрытую доўгавалосую галаву, і ад гэтага галава рабілася яшчэ болей сіваю.

— Чаго хочаш? — не сыходзячы з высокага ганка, спытаў у старога мячэтніка Супрун. Баяры, дагэтуль шумныя, разагрэтыя віном і мёдам, прыціхлі, навастрылі вушы. Сэрца ў Феадосія радасна забілася, аж заскакала ў грудзях. Пушчанскі тур сам прыйшоў у загародку! Ігумен кашлянуў і прыклаў кулак да вуснаў, каб схаваць хваляванне. Толькі б не спудзіць паганца!

— Запрашай яго ў святліцу, — шапнуў Феадосій Супруну.

— Дай, баярын, хлеба нам і нашым дзецям, — з пакорлівасцю ў голасе, цяжка ўздыхнуўшы, сказаў паганскі ваявода. — Нельга далей трываць. Малалеткі ад недаеду пухнуць. У лясках мы не сеялі. Будучай вясной пасеемся і звыш меры табе аддадзім.

Шэры холад быў у вачах у Белакраса.

— А дзе ж вялікі князь? Чаму ён вас не накорміць? — здэкліва ўсміхнуўся адзін з баяраў, паказаўшы з-пад вусоў маладыя свежыя зубы.

— Вялікі князь ваюе, з сядла не злазіць, а нам і дзецям нашым жыць трэба, — адказаў Белакрас.

— Запрашай у святліцу, — зноў шапнуў ігумен Супруну. Ён баяўся, што слова за слова — і пачнецца спрэчка, і невядома, чым усё гэта кончыцца. Нельга было бязглузда выпускаць з рук цемрукоў. Сам Бог прывёў іх.

Супрун глянуў на Белакраса, на свой шырокі двор, на чубок далёкага лесу, што віднеўся з-за дубовага заснежанага тыну, разважліва сказаў:

— Хлеба да будучага ўраджаю, да навіны, дам. Заходзь, ваявода. І людзі твае няхай заходзяць.

Паганцы нерашуча ўзышлі на ганак, пазіраючы то на Супруна, то на Белакраса. У святліцы ўжо чакаў накрыты стол. Дымілася гарачае мяса, гарою ляжаў хлеб, сыр. Баярскія служкі снавалі з карчагамі, кубкамі. Калі ўсе селі за стол, Супрун зламаў пячатку на амфары, наліў віна Белакрасу і ягоным спадарожнікам. Баяры таксама ўзялі ў рукі кубкі.

— Як дзеці адной зямлі вып'ем віно згоды, — урачыста сказаў Супрун і перахрысціўся. Баяры дружна перахрысціліся следам за ім. Галодныя паганцы нецярпліва, з вострым бляскам у вачах пазіралі на прысмакі, якіх, пэўна ж, ні разу не каштавалі ў сваім жыцці.

— А вы чаму святую малітву не творыце? — раптам спытаў баярын і ўскочыў з-за стала. — Толькі звяры пачынаюць жэрці, не ўзняўшы вачэй на лік гасподні.

Гэтыя словы былі сігналам, загадам. З усіх дзвярэй гурбою выбеглі баярскія чаляднікі, рынуліся на разгубленых паганцаў, заламалі рукі, звалілі на падлогу. Пакаціліся кубкі. Залаціста-чырвоным віном абпырскала, нібы крывёй, стол. Чуліся праклёны, глухія ўдары, сіплае цяжкое дыханне.

— Старога пакіньце тут, астатніх вядзіце на двор, — загадаў чаляднікам Супрун. Ён узяў амфару, якая ўтрымала раўнавагу, не ўпаўшы са стала, зрабіў набгом некалькі глыткоў, выцер кулаком вусы і радасна абвясціў: — Трапіла нячыстая сіла ў цянёты.

Узбуджаныя баяры павярнулі як адзін галовы туды, дзе стаяў паганскі ваявода. Чатыры чаляднікі, па два на руку, моцна трымалі яго. Твар у Белакраса быў бледны. Запалонены ваявода сказаў, адшукаўшы вачамі ігумена Феадосія:

— Што гэта, святы ойча?

Феадосій маўчаў, рабіў выгляд, што сам нічога не разумее. А ў душу хлынула радасць, ды такая звонкая, гарачая, аж сухія шчокі пачырванелі. Ён адступіў за спіны баяр — няхай паганец не бачыць ягоную радасць.

— Дзе ж Хрыстос? — павольна запытаў Белакрас і глянуў на абразы.

— Не мір я прыйшоў прынесці, а меч, — цвёрдым голасам прамовіў Супрун. — Так сказаў Хрыстос. І ён зараз радуецца, што мы злавілі цябе, сатана. Ці маліся на святыя абразы, ці рыхтуйся да сваёй

смерці. Ну!

Ён, не падыходзячы да ваяводы, узмахнуў кулаком. Белакрыс маўчаў. У акно біўся мяккі снег, здавалася, крыло белай птушкі трапятала пад парывістым ветрам.

— Ну! — закрычаў Супрун і адразу ж загадаў чаляднікам: — У клець яго.

Ваяводу пацягнулі ў клець. Супрун і баяры пайшлі следам, Феадосій застаўся ў святліцы. Ён прасветленым позіркам глянуў на абразы, перахрысціўся, сказаў дрогкім шэптам:

— Ты задаволены, Гасподзь? Раны тваёй плоці мы загоім слязьмі тваіх ворагаў?

У гэты час у баярскай клеці, якая адначасова была і катавальняй, чаляднікі сарвалі з паганскага ваяводы адзенне, скруцілі бічоўкаю рукі, за бічоўку падвесілі Белакрыса да дубовай бэлькі. Ён узняўся над зямлёй, нібы птушка, якой рэзкі сустрэчны вецер заламаў назад крылы. Да ног старому мячэтніку прывязаў бервяно. Кат прынёс гаршчок з чырвоным вуголлем, павесіў на крук доўгі, з туравай скуры бізун, пачаў награвец на вуголлі жалезныя спіцы.

Найбольш мяккасардэчныя з баяраў, Алфім, Сцяфан, браты Разумнікі, не пайшлі ў клець. Супрун жа загадаў прынесці ў клець віна, з дзесяткам баяраў сеў на лаву каля сцяны.

З усіх істот, якія жывуць на зямлі, да катавання дадумаўся толькі чалавек. Алені ў час паядынкаў ранняць адзін аднаго рагамі, казлы б'юцца лбамі, пеўні змагаюцца дзюбамі і кіпцюрамі. Яны, здараецца, нават забіваюць саперніка, але ўвесь іхні бой — кароткая ярасная ўспышка гневу, і толькі. Таго, хто саступіў дарогу, хто паказаў спіну, пакідаюць у спакоі. Чалавек жа навучыўся прычыняць падобным сабе павольны бясконцы боль.

Кат у чырвоным скураным пярэдніку запытальна глянуў на Супруна.

— Папытайся ў паганца, дзе яны схавалі срэбра, — сказаў Супрун, п'ючы віно з кубка. — У іх павінна быць шмат срэбра.

Кат ударыў бізуном, ударыў са свістам, з адцяжкаю. На скуры ўспыхнуў рубец.

— Бі лягчэй, а то ён можа спусціць дух, — загадаў баярын.

Зноў узвіўся бізун. Але Белакрыс маўчаў. Толькі пот выступіў на скронях. Кат, разгублена паглядаючы на Супруна, падышоў да вуголляў, дзе спіцы зрабіліся аж вішнёвымі, прысеў на кукішкі, пачаў браць распаленае вострае жалеза. І тут стары мячэтнік узняў галаву, ударыў па ім пранізлівым позіркам. Кат раптоўна абмяк, пабляднеў,

нават пахіснуўся, потым нялоўка згроб усе спіцы ў кошык, што стаяў непадалёку, адчыніў дзверы клеці, выкінуў кошык разам са спіцамі. Супрун і баяры анямелі ад здзіўлення. Не разгубіўся толькі Васютка, памочнік ката. Ён сарваў з сябе скураны пярэднік, падбег ззаду да Белакрыса і закрыў яму твар. Кат колькі імгненняў стаяў, як учадзелы, потым кроў хлынула ў шчокі, ён гнеўна прыкусіў губу, адчуваючы найвялікшы сорам перад гаспадаром і ягонымі гасцямі. У адзін скок ён апынуўся каля цяжкага бярвяна, прывязанага да ног мячэтніка, лёгенька ўскочыў на бярвяно і адразу ж саскочыў. Хруснулі старэчыя косці. Белакрыс глуха застагнаў, загаварыў дрыготкім ломкім голасам:

— Пярун, дай сілу... Дай мне маланку ў руку, каб я спапяліў усіх іх...

Завыў знадворку вецер. У клеці было прарэзана адзінае акенца, і вецер, здавалася, гнуў у ім шкло. Мокрым снегам шпшснула ў акенца. Снег папоўз белай расплывістай плямаю. Баяры ўздрыгнулі. Пабялднелі і Супрун, але звалодаў з сабою, мацней прысмактаўся да кубка з віном.

— Пярун, — курчыўся пад распаленым жалезам паганскі ваявода, — Пярун...

— Бі нячысціка да скону, — сказаў кату баярын..

Раздзел сёмы Частка I

Перад сонцам бяссмертна светлым
Шчыг змяркання такі малы.
Чэзне лёд, і смяецца кветка.
На радзіму ляцяць буслы.

«Дзе я? Што са мною?» — у роспачы падумаў Белавагод і пачаў спалохана лэпаць наўкол сябе рукамі. Было адчуванне, што праваліўся ён пад глухі лёд, у чорную калюча-халодную ваду. Ужо не хапае паветра ў грудзях, чырвоныя бліскаўкі раздзіраюць вочы, а выйсця няма — галава б'ецца аб лёд, пальцы натыкаюцца на шурпатую цвёрдую скарынку, ад якой нямае цела. «Не выберуся... Не выплыву...» — рэзаў нутро страх. Нідзе не было ніякай зачэпіны. Рукі зноў каўзануліся па лёдзе. Падумалася аб дрэвах-тапляках, што ляжаць на чорным рачным дне, аб скамянелых сонных рыбах. Але рыбы вясною ажывуць, кругляк цёплага сонца зазые ім праз тоўшчу вады, а чалавечая шпоць зробіцца тленам, ператворыцца ў буразялёную сліз, якая наліпае на падводныя карагі і камяні. І раптам

Белавалод у густым змроку перад сабою ўбачыў малюсенькую вострую кропачку святла. Ён ірвануўся да яе, ударыўся аб нешта і расплюшчыў вочы.

— Уставай, — нецярпліва сказаў яму Лют, які сядзеў побач. — Дужа ж ты доўга, браце, на тым свеце гасцюеш.

— Дзе я? — спытаў Белавалод.

— У княжым сяле Берастове. Усёй раццю сюды мы прыйшлі. А ты першы раз глянуў разумным вокам з таго часу, як стукнуў цябе даўбавешкай падольскі бондар.

— Калі ж гэта было? — ніяк не мог прыпомніць Белавалод.

— Чатыры дні назад.

— Чатыры дні я ляжу калодаю? — жажнуўся Белавалод.

— Не я ж, — здавалася, пакрыўдзіўся Лют. — Клікаў ты нейкага Ядрэйку-рыбалова, я нават людзей пасылаў у велікакняжы палац даведацца пра яго.

— А чаму ў палац? Хіба Ядрэйка князь?

— Таму пасылаў, што ўсе людзі з Полацка, Менска, Друцка круцявда каля князя Усяслава, свайго земляка. Усе, акрамя цябе, бо ты які ўжо дзень кісяком ляжыш, — раззлаваўся Лют. — Але няма Ядрэйкі. Кажуць, разам з палачанамі ці ў Пераяслаў, ці яшчэ куды пайшоў.

Слухаючы ягоныя сярдзітыя словы, Белавалод абедзвюма рукамі трымаўся за лоб, павольна вадзіў у бакі галавою, быццам хацеў такім чынам выгнаць з галавы боль. Трохі адпусціла, і ён адразу ж устаў на ногі, спытаў у Люта:

— А пра баярышню Кацэру нічога невядома табе і тваім людзям?

— Нічога, — глуха сказаў Лют. — Голад у Берастове. Бацька пайшоў да баяра брашна прасіць. Яшчэ ўчора пайшоў.

Толькі зараз убачыў Белавалод, якой невымернай пакутаю напоўнены вочы юнага паганца.

— Я не пускаў яго, — ледзь не плакаў Лют. — Хіба дадуць хоць крошку хлеба галоднаму баярыне-нажэрцы? Але бацька як звар'яцеў. Я прывёў, крычаў ён, у Берастова раць, я сам лепш памру, а накармлю людзей, а калі не знайду нікай спажывы, калі пачнуць канаць з галадухі дзеці, вазьму востры нож і буду карміць іх сваім старэчым мясам.

— А чаму вы не пайшлі да вялікага князя? — спытаў Белавалод.

— Усяслаў не стыкаецца ні ў палацы, ні ў Кіеве, супраць стэпнякоў ваюе. Няўжо ў Полацкай зямлі ўсе такія няўседы?

— Ваяўнічы ў нас князь, — ціха сказаў Белавалод. — «Бяда

робіць князя», — гавораць нашы смерды. А ўсё таму, што пасяліў Бог крывічоў і дрыгавічоў на шырокай зямной дарозе, як яблыню пасадзіў. Кожны, хто ідзе, хоча сарваць чырвоны яблык, ломачы галіны.

— Ты верыш у Хрыста? — раптам, перабіўшы Белавалада, спытаў Лют і паглядзеў яму неадрыўным позіркам проста ў вочы, здавалася, на дно душы глянуў. Белавалад разгубіўся ад такога нечаканага пытання, а Лют, не даўшы адказаць, сурова і цвёрда прамовіў: — Я веру ў Перуна, бога маіх прашчураў. Але калі бацька вернецца, калі ён вернецца жывы і здаровы, калі яму дадуць хлеб, я — клянуся Перуном, Белавалад! — схілю галаву перад Хрыстом.

Шчокі ў паганца запальмнелі, ён прагна перарывіста дыхаў, быццам не хапала паветра. «Які ён прыгожы, — раптам падумаў Белавалад. — Вялікае гора ці вялікае шчасце чакаюць яго, бо ўжо нейкім агнём падсвечаны твар, нейкае светлае воблака наплывае на сінія вочы. Агонь палае ў яго ўнутры, але такі агонь не можа гарэць бясконца».

— Чуеш крыкі? — схапіў Белавалада за руку Лют і балюча сціснуў яе. — Гэта бацька вярнуўся!

Ён адпхінуў Белавалада, нібы той перашкаджаў яму, стрымгалоў выбег на вуліцу. Белавалад заспяшаўся як мог следам. Невясёлае відовішча ўбачылі яны. Двое з чатырох паганцаў, якія ўчора пайшлі з ваяводам Белакрасам да баярына Супруна, стаялі пасярод шумнага натоўпу, абдэртаты, змардаваныя, казалі направа і налева:

— Вялікае алканне⁴³ чакае нас. Баяры не далі хлеба. Гора ўсім нам. Прыйдзіце, птушкі нябесныя, напіцёся крыві чалавечай.

— Дзе ваявода? — падбег да іх Лют.

— Ваявода Белакрас вісіць на браме ў баярына Супруна, — адказалі яму. — Вогненную віцу вайны нясуць нам баяры. Неўзабаве іхняя раць будзе тут. Гора нам.

— Бацька... — толькі і выдыхнуў Лют.

На княжае сяло Берастова, дзе ўмацаваліся паганцы, з усіх бакоў рухалася вялікая сіла. Былі ў ёй вершнікі і пешцы, баярскія цівуны і халопы. Вёў пераёмнікаў і ўсю тацьбу з Падола Грышка. Нават варага Торда, таксама паганца, улешчылі, падгаварылі брацў Берастова. «Знішчым гадзючы клубок, і нябесная ласка сьвдзе на нас», — лётала, вілося між тымі, хто ішоў у наступ. Ігумен Феадосій адразу ж вярнуўся на пячэрскую гару і з усёй чарнарызай браццёй дзень і ноч тварыў святое набажэнства, чакаў добрых вестак.

⁴³ Алканне — голод

Княжае сяло рыхтавалася да аблогі. Калісьці пасля кіеўскага тлуму ездзіў сюды адпачываць сам Уладзімір Святый. Праўда, тады яго яшчэ не называлі Святым і дзвесце наложніц сустракалі вялікага князя ў раскошным берастоўскім палацы. Потым збудаваў тут царкву Апосталаў, у якой пачынаў сваё славутае ўзыходжанне на вяршыню царкоўнай улады Іларыён, першы кіеўскі мітрапаліт. У берастоўскім палацы Уладзімір і памёр, і баяры, загарнуўшы ягонае цела ў дываны, не праз дзверы вынеслі яго з апачывальні, а ўначы ламалі сцяну, каб нябожчык не знайшоў назад дарогу, заблудзіўся.

Лют меў пад сваёю рукой каля дзвюх тысяч чалавек. Як лісу ў нары, абклаў яго ў Берастове. Даведаўшыся пра чорнае злачынства баяр, пра смерць бацькі, малады паганец нібы звар'яцеў — уласнаручна падпаліў царкву святых Апосталаў і, не зажадаўшы ўцякаць з княжага сяла, пачаў рыхтавацца да сечы. Перш-наперш паганцы аблілі вадою земляны вал, і на марозе ён пакрыўся бліскучым слізкім лёдам. Дарослыя і дзеці збіралі, дзе толькі можна было, камяні, бяргвенні. Збройнікі вастрылі коп'і, мячы, нашывалі на шчыты новыя слаі туравай скуры, выкоўвалі наканечнікі для стрэл.

«Мы сёддзі закідаем нячысцікаў», — пахваляліся баярскія вершнікі, але, убачыўшы высокі слізкі вал, прыціхлі, злезлі з коней. Давялося чакаць амаль паўдня, пакуль прывязуць з абозам штурмавыя лесвіцы і жалезныя бусакі, каб было чым чапляцца за лёд. «Сафія і Русь!» — крыкнула баярская раць і бадзёра палезла на вал, бо ўсе казалі, што толькі жменька здзічэлых лесуноў абараняе Берастова. «Пярун!» — крыкнулі ў адказ паганцы, і ўніз паляцелі камяні, бяргвенні, загадзя падрыхтаваныя ледзяныя глыбы. Жанчыны з дзецямі няспынна ляпілі новыя снегавыя шары, аблівалі іх вадою, каб камянелі на марозе. Стрэлы пакуль што ашчаджалі, бо не так шмат іх было, а страла, выпушчаная з лука, не вяртаецца назад, як і чалавечае слова.

Баярская раць адхлынула, пакінуўшы некалькі дзесяткаў забітых. Пераемніку Грышку, які ўжо амаль узлез на вяршыню вала, кап'ё ўдарыла ў горла, і ён замоўк наўвекі. А перад гэтым, падахвочваючы сваіх не дужа адважных сяброў, Грышка махаў жалезнай булавою і крыгаў: «Гайда ў княжы палац! Там антыхрысты закапалі катлы, поўныя срэбра і заморскіх дарагіх камянёў!»

Белавалод біўся на вале поруч з Лютам. Далі яму сякеру, што прыхоплівалася да рукі скураной пяцёй, і ён ударамі сякеры сустракаў тых, што пішчом лезлі на вал. Аднаго ці двух зваліў з лесвіцы. Лют, як і заўсёды, быў узброены сваёй магутнай дубінай.

Белавалоду не хапала сіл, бо моцна ў свой час ляснуў па галаве

падольскі бондар, але, сціснуўшы зубы, ён цяжка махаў сякераю. Хрысціянін разам з паганцамі біўся не супраць полаўцаў, а супраць хрысціян. Яшчэ некалькі сядміц назад палічыў бы гэта Белавагод святатацтвам, самым жахлівым грахам, але некалькі сядміц назад не было ў ягоным жыцці Люта, не было ранішняга блакітнага возера, у якім купаўся вадзянік, не было пакутнай смерці ваяводы Белакрыса, што сканаў з-за баярскага вераломства. Было такое адчуванне, быццам з'явіліся ў яго новыя вочы і вушы, новае сэрца. І гэтае новае сэрца кожным сваім гарачым штуршком любіла Люта, які ўжо два разы засланиў яго, Белавагода, ад смерці, любіла лясных людзей. Гэтых людзей аб'явілі дзікімі звярамі за тое, што яны не захацелі здрадзіць сваім продкам. Дык няўжо ж анёлы тыя, якія плюнулі на магільны прашчураў, пабеглі ад іх за абяцанкаю вечнага жыцця?

Між тым бой толькі набіраў сілу. Усё новыя падмацаванні ішлі да баярскай раці, а лік паганцаў змяншаўся — хто падаў ад стралы ці кап'я, а хто — былі і такія, зразумеўшы нявыкрутку свайго становішча, скакаў цераз абгарэлыя забаролы, прасіў літасці. Лют уласнаручна забіў двух перабежчыкаў, ды нічога не мог зрабіць. Баяры ўнізе чакалі маладушных, не чынілі ім зла, зганялі ў купы і дзялілі між сабой будучую чэлядзь, гаворачы: «Бог працу любіць». Балюча было глядзець на такое, і Лют скрыгатаў зубамі ад злосці. Неўзабаве яго параніла — страла ўпілася ў левы плячук. Ён выцягнуў стралу, загадаў знайсці ў княжым палацы стары пергамен. Калі нарэшце прынеслі пергамен, малады паганец напісаў на ім скрываўленай стралою: «Па калена ў крыві стаім у Бераставе. Ратуй нас, вялікі князь». Выклікаўшы свайго самага надзейнага чалавека, Лют сказаў, моршчачыся ад болю:

— Два ці тры дні мы яшчэ пратрымаемся, а потым — капец усім нам. Парвуць нас на дробныя кавалкі баяры, бо мы да апошняга не выпускалі з рукі меч. Горка мне, што гіне справа бацькі майго, але так хоча Пярун. Дзікі лес і голае поле пакінуць нам на гэтай зямлі. Каты-заплечнікі будуць выразаць рамяні з нашых спін. Прашу цябе — скокні цераз забаролы, як гэта робяць здрадцы, падмані баяр, а там — ці вужом зрабіся, ці крэчатам узяці ў неба, але перадай вялікаму князю Усяславу ў Кіеве мой пергамен. Нашы жыцці — у тваёй руцэ.

Ён тройчы моцна пацалаваў ганца. Той схваў пергамен пад драцяной кальчугаю, падышоў туды, дзе вал быў ніжэйшы, кінуў прэч ад сябе, каб бачылі ўнізе баяры, кап'ё, пакаціўся проста ў рукі ворагам.

— Яшчэ адзін эбег! — з вялікай злосцю закрычалі паганцы. Нехта пусціў услед стралу, але, на шчасце, не патрапіў.

Ноч апускалася на Берастова. Марозік пачаў шчыкаць жывых. Мёртвыя ж ляжалі на голым снезе, разбітыя шлемы скаціліся з галоў, зваліся абгарэлыя аблавушкі, але цёпла і спакойна было галавам на белай падушцы снегу.

Аціхаў бой. І за валам і ўнізе каля вала ўспыхнулі вогнішчы. Добра было глядзець на мірны агонь, які нікога не кусаў, не пёк, які проста гарэў. З мутнага неба сыпаўся сухі снег. Белавалод, накрыўшыся кажухом, сядзеў каля вогнішча непадалёку ад Люта. Паганец, абапёршыся абедзвюма рукамі на баявую дубіну, неадрыўна глядзеў на агонь. Касмылі жоўтага агаю то ўзіваліся, то ападалі ўніз, і ад гэтага на твары ў Люта ўвесь час бегаі, рухаліся цені. Твар яго то мякчэў, рабіўся амаль дзіцячым, бездапаможным, то наліваўся суровасцю, і тады завастраліся скулы, чорныя плямы-яміны бачыліся замест вачэй.

Белавалод успамінаў Менск, Ульяніцу, Ядрэйку. Было сумна, але сум быў не надта востры, не раніў, як рання чалавека гарачае жалеза або аскабалак шкла. Мяккасць была ў суме, блакітная цішыня.

«Мне добра тут, — гледзячы на маўклівага Люта, думаў Белавалод. — Паміж самай грывучай бітвы можа апускацца на сэрца лагода і цішыня. Раней бы я не паверыў у такое. Але чаму ж мне добра тут і я нават не баюся, ці толькі крышачку баюся, заўтрашняя раныцы і сечы, дзе мяне могуць забіць? Не ведаю. Ды я прайду разам з гэтымі людзьмі, разам з Лютам да самага скону, бо я паверыў у іхні боль, іхнюю надзею. Дзе добрыя людзі, там і вера мая».

Уначы прысніўся Белавалоду сінявокі срэбнавалосы анёл. Зусім маленькі, сядзеў анёльчык на воблаку, сумна пазіраў удалячынь і плакаў. «Чаго ты плачаш?» — запытаў Белавалод. «Я плачу таму, што ты пайшоў за Перуном, не ўперад пайшоў, а назад», — адказаў анёл, і раптам жахлівыя іклы праклюнуліся з мяккага пяшчотнага роціка, тварык са снежна-белага зрабіўся агідна пунсовым, крывавым. Анёл, нібы каршун, кінуўся з воблака на Белавалода, ударыў ікламі ў левую шчаку. У вялікім жаху Белавалод прахапіўся, няўцымна глянуў вакол сябе. Плыла глухая снежная ноч. Патухлі вогнішчы. Рэдкія чырвона-залатыя жарынкi мільгалі з сівога попелу. Лют стаяў побач, наструнена прыслухоўваючыся да цішыні. Белавалод лэпнуў далонню па левай шчацэ. Аказваецца, заснуўшы, ён прыпаў шчакою да шурпатага сукаватага бярвяна забаролаў.

Назаўтра прыехаў у баярскую раць чорнабароды гучнагалосы іерэй, пачаў хрысціць паганцаў-перабежчыкаў. Высеклі ў лёдзе рачулкі, што цякла непадалёку, палонку-купель, неафіты станавіліся каля яе на калені, святар чэрпаў вадзі маленькім срэбным кубачкам,

кожнаму ж ліў на галаву. Потым усім навахрышчаным далі белую нацельную кашулю, медны крыжык і адзін дынарыі⁴⁴. Скончылася набажэнства, і зноў пачаўся штурм.

— Спакойна жывецца за божым шчытом, — спяваў магутным голасам недзе ўнізе іерэй, і ягоныя словы прарываліся праз шум бою, неадчэпна лезлі ў вушы. Нельга было схвацца ад гэтых слоў. Лют бачыў, як апускаюцца рукі ў паплечнікаў, халаднеюць твары.

Яшчэ адна вялікая група абаронцаў Берастова здалася ў палон. Дзень-два, і растане паганская раць, як растае пад бязлітаснымі промнямі сонца халодны сакавіцкі снег. Што тады чакае яго, Люта? Пэўна ж, не будзе яму іерэй пырскаць вадой на галаву са срэбнага кубачка, а схопіць баярская чэлядзь за рукі, за ногі і кіне под тоўсты лёд — плавай там, паганец, да новай вясны.

Белавард бачыў, як хмурыцца, кусае губы Лют. Асабліва невыносна зрабілася яму, калі служкі баярына Супруна на доўгім бярозавым шасце паказалі ўсяму паганскаму войску галаву ваяводы Белакраса. Мёртвая галава, ашчэрыўшы ў смяротнай тузе зубы, павольна праплыла перад забароламі. Так праплывае ў начным небе ветах, каб схвацца за чорныя хмары. Лют заплакаў у адчаі і бяссілі.

— Не плач, — падышоў да яго Белавагод. — Хіба выратуеш плачам сябе і нас?

Лют бліскучым слёзным вокам зірнуў на Белавагода, рукавом кажуха выцер твар. Зноў загрымеў бой.

Усе ўжо забыліся пра ганца, які скокнуў з пергаменам у гушчу баярскай раці, каб занесці гэты пергамен вялікаму князю Усяславу. Пэўна, напароўся бедлага на нечае капё або здрадзіў, як і многія, і, прыняўшы хрышчэнне, глядзіць зараз з баярскага абозу на дым і агонь, што ўзвіваюцца над Берастовам. Але ганец аказаўся моцным гартаваным арэшкам, пракаціўся праз шчыльнае баярскае войска. Пад вечар, калі ўжо стамляўся, аціхаў чарговы наступ, нехта здзіўлена і радасна крыкнуў:

— Вялікі князь Усяслаў!

Усе, хто пачуў гэты крык (а пачулі яго і абаронцы Берастова, і баярскія ратнікі), апусцілі мячы і коп'я, лукі і дубіны, павярнулі галовы ў бок шырокага снежнага поля, якое ляжала паміж Берастовам і Кіевам. Чорная вастразубая сцяна лесу аточвала яго. Усе думалі ўбачыць грозную дружыну, людскую бурлівую раку, а ўбачылі невялікі лубяны вазок, запрэжаны паркай коней, ды дзесятак вершнікаў у доўгіх плашчах. На поўны рост узвышаўся ў вазку вялікі князь,

⁴⁴ Дынарыі — грошы, якія паступалі ў той час на Русь з Заходняй Еўропы

кіраваў коньмі. На сумётах, на ямках вазок падкідвала, і Усяслаў пагойдваўся, хістаўся, але цвёрда стаяў на нагах. Скарынка лёду ззяла на светла-русай барадзе. На вялікім князю быў чырвоны кажух, шыты сухім золатам, замест гузікаў — зіхоткія каштоўныя камяні. Шырокі меч у стрэбных похвах вісеў на левым сцягне.

— Ваўкалак прыбег, — прашаласцела між баярамі, але моцным голасам абразу не сказаў ніхто — раптоўны страх аслабіў калені і рукі.

— Спыніцеся! — пад'ехаўшы да залітага крывёй вала, выцягнуў меч з похваў, махнуў ім Усяслаў. — Разыдзіцеся з мірам!

— Вязаць яго трэба, — шаптаў пасінелымі губамі Супрун, бегачы між баяр. — Калі яшчэ такое штчасце надарыцца? Мяшок на галаву — і пад лёд.

Ён жоўтымі зубамі грыз доўгі вус, але ахвотнікаў кінуцца на вялікага князя, зваліць яго ў снег не знайшлося. Незразумелая сіла струменілася ва ўсе бакі ад Усяслава, і сіла гэтая была вышэй, мацней сляпой злосці.

— Пярэварацень, ваўкалак, — захліпваючыся ад нянавісці, шаптаў Супрун.

— Святы ойча, — павярнуўся да іерэя Усяслаў, — не там, дзе трэба, ваюе твой крыж. Зноў востраць шаблі стэпнякі. Шарукан, як ненасытны крыважэрны гад, зноў выпаўзае з нары.

Бледны іерэй моўчкі слухаў вялікага князя, толькі доўгія пальцы рук мітусліва бегалі па залатым нагрудным крыжы.

Нечаканае з'яўленне Усяслава, ягонныя рашучыя словы, ягоны меч і пранізлівыя вочы выратавалі паганцаў ад непазбежнай смерці. Баярская раць зняла аблогу, адышла ад Берастова. Пры ўсёй нянавісці баяры не адважыліся ўзняць дзясніцу на вялікага князя, бо іхняя раць, прынамсі, большасць з іхняй раці, магла парваць іх на шматкі. Ды самае галоўнае было ў тым, што Усяслаў прывёз шчодры выкуп за паганцаў — пяцьсот грыўняў з велікакняжай казны.

— Дзе твая дружына, вялікі князь? — адразу ж, як толькі яны сустрэліся вока на вока, спытаў Лют і часта засоп носам, што азначала абурэнне і гнеў. — Позна ж ты прыйшоў.

— Чаму позна? — спакойна глянуў на яго Усяслаў. — Радуйся. Я выратаваў цябе і тваіх людзей. Каб не я, павалаклі б цябе на чамбур⁴⁵.

— Адзін прыехаў, — яшчэ болей падліў гневу ў свае словы Лют. — Навошта ты нам адзін? Баяры бацьку майму галаву адцялі. Чаму не наваліўся ўсёй сілаю на баяр? Памятаеш, як дапамогі ў нас у пушчы

⁴⁵ Чамбур — повад, за які прывязваюць коней

прасіў, кляўся?

— Полацкія князі ніколі не былі клятваадступнікамі, — з годнасцю сказаў Усяслаў. — І не караць я хачу, а мірыць. Мірыць хрысціян з паганцамі, баяр са смердамі. Над усёй дзяржаваю палавецкая шабля занесена, а вы грызіце адзін аднаму глоткі. Апамятайцеся!

— Хочаш мірыць лісу з зайцам? — крыва ўсміхнуўся Лют. — Толькі лапкі ад зайца застануцца.

— Жывуць, не выводзяцца і ліса, і заяц, — строга прамовіў Усяслаў. — Павінны быць і князі і рабы. Нельга без такога, як нельга пчалінай сям'і быць без маткі. Я дам вам зямлю. Караніцеся ў ёй, працуйце на ёй.

— Не трэба нам тваёй зямлі, бо скрозь яна крывавая. Мы пойдзем на Прыпяць-раку, — цвёрда адказаў Лют.

Яны стаялі адзін насупраць другога — князь і смерд. Хмурылася неба. Вецер вялізнымі жменямі кідаў у твары снег. Цямнела наваколле. Хутка на зямлю павінна была апусціць крылы чорная ноч, калі ў норы, у дуплы, у хаты зашываецца ўсё жывое, калі з лясоў выходзяць ваўкі-канарэзы.

Назаўтра Лют павёў сваіх людзей з Берастова. Пайшлі моўчкі, павесіўшы на спіны шчыты, каб не ўдарыла ззаду раптоўная варожая страла. Нават дзеці не плакалі. Толькі снег з цяжкім хрустам асядаў пад сотнямі ног. На памінальных вогнішчах спалілі ўсіх сваіх мёртвых і з трывогаю і сумам пазіралі на неба. Там, у недасяжнай вышыні, яшчэ плавалі клубкі густога чорнага дыму.

Лют баяўся засады і пагоні, хацеў як мага хутчэй вывесці раць з-пад Берастова. Два разы ён загадваў запальваць вогнішчы, але нават рук не пагрэлі каля іх — адразу ж праз імглу, праз часты снег крочылі далей. Вогнішчы заставаліся ззаду, самотна гарэлі ў цемры, і вока баярскага выведніка пераконвалася, што здарожаныя, стомленыя паганцы адпачываюць.

Белавалод ішоў разам з усімі. Вяртання назад не было. У густым ельніку, упэўніўшыся, што нікога побач няма, ён зняў з шыі нацельны бронзавы крыжык, павесіў на калючую зялёную лапку, а сам, не азіраючыся, пайшоў, а потым пабег за паганскай раццою. Ён зрабіўся такім, як усе.

Нарэшце пасля цяжкай знясільваючай дарогі прыйшлі на сваю ранейшую стаянку, адкуль калісьці пакікаў іх Усяслаў у паход супраць полаўцаў. Буданы былі засыпаны снегам. Усюды гаспадарылі дзікі — успаролі лычамі амаль увесь пляц. Трох лычкуноў, падхлябістых, ікластых, засталі знянацку. Лют пыбнуў кап'ё, яно,

праляцеўшы сажняў дзесяць, упілося ў калматы цёплы бок. Дзік завішчаў ад болю, рынуўся ў буралом, але неўзабаве ў сеседнім балотцы зняможана лёг на купіну. Усе вельмі ўзрадаваліся нечаканай здабычы.

Параіўшыся са старэйшымі, Лют рашыў да вясны пераседзец у пушчы, а з першым зялёным лісцем, з першым громам ісці на Прыпяць, далей ад баярскіх і княжых вачэй. Расклалі вогаішчы. Пачалі ачышчаць ад снегу, ладзіць буданы. Зямля была яшчэ даволі мяккая, і ў ёй капалі глыбокія ямы.

— На Прыпяці паставім хаты, — падахвочваючы людзей, казаў Лют.

Белавалод, шукаючы сабе прытулак, зайшоў у невялікі буданок. І ўздрыгнуў ад нечаканасці. Невядомы шыракатвары чалавек насцярожана глядзеў на яго з паўзмроку. Чалавек стаяў прытаіўшыся каля сцяны і, здалося, гатоў быў скокнуць, ударыць кулаком. Белавалод адхіснуўся назад, але, прыгледзеўшыся, здагадаўся, што ніякі гэта не чалавек, а палавецкі ідал, якога паганцы прыцягнулі са стэпу. Праўду кажучы людзі: кажух ляжыць, а дурань дрыжыць. Белавалод вельмі ўзрадаваўся яму, быццам гэта быў даўні добры знаёмец, з якім нямала зелі солі за адным сталом. Ён сеў насупраць ідала на сплечены з акамянелых сукоў яловы кругляк, сказаў:

— Вось мы і сустрэліся, браце. А ты думаў, што не вярнуся я, што карачун мне будзе ў Берастове? Мог і я ўжо ляжаць на памінальным вогнішчы, мог зрабіцца чорным попелам, ды пашанцавала мне, павяю жыццё па схоўнай дарозе. Бяздомнікі мы з табою. Ты ж, пэўна, думаў, што ніколі не пакінеш свой стэп, свой курган, а, глядзі, як павярнулася — прыцягнулі ў пушчу, і нават ніхто не ведае, якое ў цябе імя, і замест яснага сонца бачыш лясныя пудівыя цені. Але чакай — я дам табе новы назоў. Ты будзеш Перуном, богам лясных людзей.

Белавалод ускочыў на ногі — так спадабалася яму гэтая раптоўная думка. Ён ведае, што яму рабіць! Ён верне жыццё маўкліваму палавецкаму ідалу, бо так даўно просяць рукі любімай забытай працы. Ніякі ён не вой, а творца, залатар, заўсёды быў ім, і хоць няма ні срэбра, ні золата, ні медзі ў гэтай паганскай пушчы, ён высеча з каменю, з цвёрдага чырванаватага пясчаніку Перуна, каб стаяў старадаўні бог-грамавік на лясной паляне. У Перуна будзе грозны чырвоны твар, быццам перакочваюцца па ім успышкі маланак. Дождж будзе хвастаць з нябёсаў, будзе раўці вецер, ды Шрун, зроблены рукамі Белавалода, ніколі не заплюшчыць вачэй.

Назаўтра ж Белавалод папрасіў Люта, каб дапамог малады

паганскі ваявода адшукаць дзе-небудзь малаток і жалезнае рубіла, скрэблы. Даведайшыся, для чаго патрэбен такі струмант свайму новаму сябру, Лют радасна заўсміхаўся, толькі і сказаў:

— Добра.

Для работы яму далі вялікую цёплую зямлянку, засланую звярынымі шкурамі. Туды ж перацягнулі ідала. Белавагод лёгенька стукаў малатком, старанна дзёр шурпаты камень скраблом. Ён так захапіўся, што нават не выходзіў са сваёй зямлянкі. Бушавала ў пушчы завіруха, засыпаючы ледзь не па самае вецце дрэвы, трашчаў мароз-ядрэц, камянелі ў струхнелых пнях клубкі вужоў і гадзюк, жудасна вылі ў марознай дымнай імгле ваўкі, а Белавагод не чуў і не бачыў усяго гэтага. Ягоную зямлянку замяло сыпкім снегам, толькі кволая сцяжынка, як непрыкметны ручаёк, вілася да яе — па загаду Люта два разы ў дзень прыносілі ежу, пітво і дровы. Белавагод з раніцы напальваў невялікую печ-каменку, еў што-небудзь і зноў браўся за малаток, за рубіла і скрэблы. Ва ўсім гэтым была найвялікшая асалода. Здавалася, ён нанова нарадзіўся на свет, бо надзіва пільным і відушчым быў зрок, цвёрдай і дакладнай рука, уражлівай і мяккай душа. Стаміўшыся, ён клаўся на звярыныя шкуры, а маўклівы ідал стаяў побач. Гарэла тоўстая вітая свечка, уваткнутая ў доўгі тураў рог, слаба патрэскалі вугалі ў камянцы. Плямы жоўтага варухлівага святла асцярожна каліся на ідала. Здавалася, ён зараз ажыве, задыхае, падыдзе да Белавагода, нахіліцца над ім і нешта скажа. Адчуванне, што ідал неўзабаве павінен ажыць, было настолькі моцным, вострым, што Белавагод не вытрымліваў і раз-пораз кідаў на яго імгненныя выпрабавальныя позіркi. Калісьці ў далёкім дзяцінстве ў Менску залатар Дзяніс раскажаў маленькаму Белавагоду, што ў кожнага чалавека ёсць свой анёл-ахоўнік, які з першага і да апошняга чалавечага кроку ў зямным жыцці неадлучна знаходзіцца побач. «Як убачыць майго анёла? — пытаўся ўражаны Белавагод. — Які ён?» Дзяніс нічога не мог сказаць на гэты конт, казаў толькі адно: «Маліся». Але ж так хацелася ўбачыць незвычайнае! Анёл, калі верыць Дзянісу, а Дзяніс заўсёды казаў праўду, дзень і ноч знаходзіцца побач з ім, Белавагодам. Калі ж ён ніяк не трапляецца на вока, значыць, анёл гэты ўвесь час знаходзіцца за спінаю ў Белавагода, нібы крылы ў птушкі. І вось маленькі унот, ідучы па сцежцы дзе-небудзь ля Свіслачы, раптоўна азіраўся вельмі рэзка, вельмі хутка, каб вока ў вока сутыкнуцца са сваім анёлам-ахоўнікам. Але нідзё нікога не было — пэўна, анёл адразу ж, як віхурны светлы вецер, узлётваў пад воблакі. Толькі зялёная трава і жоўтыя кветкі слаба гойдаліся ў бакі, нібы кранула іх нечае

празрыстае бяспумнае крыло.

Калі аціхла лютаўская мяцеліца, прынёс у зямлянку ежу і пітво маленькі драбнатвары чалавечак. З пачцівасцю і страхам глянуў на ідала, зморшчыв у пакутлівым роздуме лобік, спытаў:

— А чаму ты да нас, чалавеча, прыйшоў? Хіба дрэнна табе было жыць у Бога за пазухай?

— Дрэнна, — толькі і адказаў Белавалод. Не спадабаўся яму гэты бледналобы — на твары ціхмянасць, пакора, а вочкі прагныя, пільныя і нерухомыя, як дзве кроплі бурай балотнай вады.

Пакрысе стэпавы ідал ператвараўся ў паганскага бога. Пагрозна глядзелі з-пад крылатых броваў пранізлівыя вочы, правая рука трымала пук маланак, прыціскаючы іх да грудзей. Нос, які раней быў шырокі і плоскі, зрабіўся тонкім, наздраватым, з гарбінкаю. Ва ўсёй паставе Перуна адчуваліся веліч і сіла.

Чым далей ішла работа, тым болей слабеў Белавалод. Усю зіму не вылазіў са сваёй зямлянкі, і аднойчы пачалося такое кружэнне ў галаве, так заскакалі зялёныя іскры ўваччу, што ён вымушаны быў ухаліцца за крук у сцяне, каб не ўпасці. Трэба было выбірацца на свежае паветра. З цяжкасцю дайшоў ён непаслухмянымі нагамі да нізкіх дзвярэй, хацеў адчыніць іх, але не змог. Тады ён націснуў плечуком, ды дзверы не паддаваліся — пэўна, за ноч іх замяло снегам. Белавалод стаў на калені, наваліўся ўсім целам, пачаў тачыцца ў шчыліну. Абадраўшы рукі, знясілеўшы, выпаўз ён нарэшце на падворак. У пушчы быў яркі сонечны дзень. Снег нясцерпна зіхцеў. Дрэвы пацямнелі карою, у іхнім веці чуўся няўлоўны шум. Значыць, хутка вясна. Вось у капытку, які пакінула ўначы на снезе пуддівая лёгкая сарна, блішчаць гарошыны вады.

Белавалод прытуліўся плячамі да сасны, заплюшчыў вочы. Магутае дрэва, яшчэ паўсоннае, вялаватае пасля доўгай зімы, ледзь прыкметна калыхалася. Гэта цяплела, набірала вясновы разгон густая кроў-жывіца, якая заледзянела ад жорсткага марозу, але з кожным новым днём ажывала, тоненькімі нітачкамі-струменьчыкамі цякла па халодных жылах дрэва.

Раптам непадаёку ў пушчы Белавалод убачыў купку людзей. Гэта былі не паганцы, бо паганцаў, іхняе адзенне, звычкі, нават хаду ён ужо добра ведаў. Ішлі мужчыны, чалавек пятнаццаць — дваццаць. Наперадзе, трымаючы ў руцэ абструганы кій, борздка крочыў худы чарнявы чалавек з доўгімі тонкімі вусамі. Не заўважаючы Белавалода, незнаёмцы ішлі проста на тое дрэва, ля якога ён стаяў. «Гнеўны! — аж прысеў Белавалод. Камячок снегу ад рэзкага руху ўпаў на шыю, апёк холадам. Адразу ўспомніліся лес над Свіслаччу, рахманы, падзямелле,

насцярожанае сапучае дыханне ў апраметнай цемры. «Зноў затлуміў людзям галовы і вядзе за сабою новых рабоў. А ад баярышні Кацеры, напэўна, збег».

Яны сутыкнуліся позіркамі. Гнеўны спыніўся, на твары ўспыхнула здзіўленне і адразу згасла.

— Зноў ты, — сказаў Гнеўны.

— Я, — ціха прамовіў Белавалод і ўпіўся палыдамі ў сасновую кару, каб не ўпасці. — Зноў, Яфрэм, душа твая звярынай поўсцю ўзялася. Адпусці людзей. Няхай вяртаюцца назад.

Гнеўны кінуў вачамі ва ўсе бакі і, не заўважыўшы для сябе ніякай небяспекі, павольна ўзняў кій.

— Змоўкні, а найначай я праламлю табе скронь. Потым загадаў сваім спадарожнікам:

— Прывяжыце яго бічоўкай да сасны, а самі пойдзем далей.

Кусаючы ад бясілля губы, Белавалод казаў будучым рахманам, якія старанна выконвалі загад Гнеўнага:

— Не ідзіце за гэтым зверам. Ён высмакча з вас усе сокі. Вяртайцеся дамоў.

— З мяне ўжо баярын Анісім усё, што толькі можна, высмактаў, — роўным голасам прамовіў адзін з тых, што вязалі Белавалода. — Нічога я ўжо пасля баярскай ласкі не баюся. Кожны выбірае, хлопча, што яму болей па губе.

Гнеўны стаяў побач, усміхаўся. Белавалод хацеў крыкнуць, паклікаць на дапамогу паганцаў — пэўна б, прыбег Лют. Але глянуў на абсівераныя бяскроўныя твары тых, што ішлі за Гнеўным, убачыў іхнія змучаныя вочы і апусціў галаву.

Нарэшце прычкааўся доўтажаданы дзень, калі Перуна пад воклічы паганцаў выцягнулі на белы свет з цеснай зямлянкі, паставілі на ўзгорку, ля якога шумела лясная рачулка. У лесе, у зацішных месцах, яшчэ ляжалі зажоры, брудна-шэрыя снягі, насычаныя полай вадой. Цёмныя слаістыя хмары шкунатаў вецер. Вадзяны пыл сеяўся з неба. І раптам грывнула ўверсе. Здавалася, нехта адваліў, зрушыў з месца цяжкі камень. Жоўтае святло пабегла па хмарах. Паганцы ўпалі на калені. Толькі Белавалод застаўся стаяць, стаяў з непакрытай галавою, і пасма русых валасоў білася ў вочы, закрывала іх. Гэткі ранні гром, гром на голы лес, абяцаў пустыя засекі і галодныя жываты, але быў добрым знакам таго, што неба ўбачыла новага ідала і ён спадабаўся небу.

— Дык гэта ж наш Лют, — раптам у звонкай пасля грому цішыні прашаптаў бледналобы паганец.

Усе ўздрыгнулі. Усе паглядзелі на Люта, потым на Перуна..

Частка II

Ламаўся на рэках лёд. Грымела на Дняпры каля Кіева. Грымела на Прыпяці і на Дзясне. Чорныя вільготныя хмары, сеючы мокры снег і дождж, праляталі над пушчамі і лугамі, над гарадамі і вёсямі. Часам вечер уздзіраў край агромністай хмары, і такі нечаканы, такі яркі блакіт адкрываўся воку, так зазыўна клікала да сябе свежае вясновае неба, аж вусцішна рабілася.

Ужо не першую ноч не спалася Усяславу ў велікакняжацкім палацы. Са свечкаю ў руках павольна хадзіў ён са святліцы ў святліцу, з пакоя ў пакой і думаў, думаў... Ён зразумеў, што ў Кіеве яму не ўтрымацца. Усе былі супраць яго: Ізяслаў і ляхі, баяры і святары, подаўцы і хрысціяне, смерды і паганцы. Яго нават дзівіла, што так шмат завялося ворагаў, як блох у бяздомнага сабакі. Здаецца ж, усё рабіў, каб залячыць болькі стольнага Кіева і кіян: жыта раздаваў з велікакняжацкіх жытніц, прагнаў цівуноў-ліхаімцаў і ўстанавіў княжы суд, выкупіў у Корсуні ў рамеяў сем тысяч палонных русічаў, даў палёгку паганцам-пяруннікам, каб прымірьць іх з хрысціянамі. Старанна склейваў, збіраў па дробнаму кавалачку шклянны сасуд, але толькі на імгненне адрывалася ад сасуда рука, і ён адразу ж рассыпаўся ў друз.

Дрэнныя весткі прывозілі здарожанню ганцы з Ноўгарада і Пераяслава. Барыс у Ноўгарадзе так і не змог паладзіць з вечам, з баярамі. Выгналі яго з дзяцінца, ён сеў у Гарадзішчы на Волхаве і кожны дзень канчаў тым, што п'яным вокам глядзеў на апусцелае дно чарговай амфары з рамейскім віном. Пасаднік Раман у Пераяславе сцугляў горад жалезнай рукой, але няспынна, не даючы ні дня перадыху, ціснуць са стэпаў полаўцы, і ўжо данеслі верныя людзі — параніла пасадніка ў выю палавецкая страла.

Калі яшчэ ляжаў у стэпе тоўсты шчыльны снег, Усяслаў паставіў палову сваёй дружныны і варагаў Торда на лыжы, сам злез з каня і таксама стаў на лыжы і гэтай сілаю нечакана ўдарыў па вежах Шарукана. Шмат пярэпалаху нарабілі, шмат узялі дарагіх апонаў, жэмчугу і срэбра, вялікі палон прыгналі ў Кіеў, але хрыбетнік хану так і не зламалі.

Патаемна ад усіх прыходзіў ноччу ў велікакняжацкі палац рамей Тарханіёт. Зноў клікаў русічаў на вайну з сельджукамі, абяцаючы залатыя горы, але Усяслаў адмовіўся, цвёрда сказаў, што свой меч і сваё кап'ё за край зямлі кіеўскай не панясе. Праглынуў лісівы рамей крыўду, пакінуў вялікаму князю срэбную чашу з мілісарыямі, а

назаўтра прыслаў да велікакняжацкага стала заморскіх салодкіх пладоў, у якіх кожнае зярнятка бачылася ўсярэдзіне, бо былі нібы шклянныя. Не ўтрываў кухарчук-малалетак, адкусіў кавалачак і са страшным хрыпленнем зваліўся на паддогу, твар пачарнеў, як сажка. Даў загад Усяслаў знайсці крывавага таця і, злупіўшы з яго ўсю скуру, кінуць у дзяжу з соллю, але Тарханіёт, як скрозь зямлю праваліўся. Замест яго прывалаклі грыдні тоўстага безвалосага і безгалосага чалавечка, з тых, што за попрышча абыходзяць жанчын. Чалавечак назваўся Арсёніем, упаў на калені перад Усяславам, і мокрыя тоўстыя губы запоўзалі па князевай руцэ. Усяслаў з агідаю вырваў з ягоных рук сваю руку, загадаў грыдням біць рамея кіямі, а потым выпусціць — хай ідзе куды хоча.

І яшчэ адзін дужа нечаканы госць аб'явіўся ў Кіеве. Нунцый⁴⁶ Папы Рымскага Грыгорыя. Быў ён прыгожы, высокі, трымаў у смуглых руках ружанец, пацеркі для якога былі вытачаны з костачак маслінаў, а прывезлі тэы масліны паломнікі са святой Палесціны. Ехаў нунцый у Кіеў праз ляхскую зямлю, бачыў у Кракаве рашучага Ізяслава. У былога вялікага князя, відно па ўсім, скончылася, прайшла зімовая спячка, і ён збіраў палкі, склікаў наёмнікаў, каб рушыць на Русь, як толькі падсохнуць дарогі. «Вада закіпіць у крыніцах, як я прыйду», — гразіўся, па словах нунцыя, Ізяслаў.

— Я не палахлівы, — сказаў, частуючы госця, Усяслаў. — Поле і меч вырашаць, хто з нас вялікі князь. А за каго вы, фразі⁴⁷?

Ад адказу на такое пытанне прыгожы нунцый увільнуў, прамовіў, сціпла ўзняўшы ўгору вочы:

— Самую спелую яблыкі застаюцца птушкам. Яны іх раздзёўбаюць, і салодкі сок цячэ на зямлю.

Ён чорнымі вільготна-яркімі вачамі паглядзеў на Усяслава.

— Я — кіслы яблык, — усміхнуўшыся, сказаў Усяслаў. — Нават горкі. І ведаеш, святы ойча, чаму? Зямля, якая мяне нарадзіла, дала мне такі смак.

— Суровая зямля, — нахмурыўся нунцый.

— Суровая, — згадзіўся Усяслаў. — Але добрая. Добрая, як маці, што калісьці спявала калыханку. Дык за каго ж станеце вы, фразі?

— Я не буду падманваць, вялікі князь, — успыхнуў нунцый. — Мы станем за караля ляхаў Баляслава і за ягонага саюзніка Ізяслава. Чаму? Таму што ляхі — верныя дзеці рымскай апостальскай царквы, а Кіеў, як і твой Полацк, вялікі князь, паверыў вучэнню візантыйскіх

⁴⁶ Нунцый — дыпламатычны прадстаўнік, пасол Рымскага Папы

⁴⁷ Фразі — так называлі на старадаўняй Русі італьянцаў

ілжэпастыраў. Шкада, што папа Леў Дзевяты аказаўся дрэнным стырнавым, дазволіў разламацца на дзве часткі хрысціянскаму караблю.

Ён пільна паглядзеў у вочы Усяславу.

— Ды мы ў Рыме чулі, што ты, вялікі князь, шукаеш сваю веру. Не візантыйскую, не рымскую, а сваю. Праўда гэта?

— Доўгія ж вушы ў Рыма, — суха ўсміхнуўся Усяслаў. — Аж да Кіева дацягаўліся.

— Калі гэта так, — вёў сваё нунцый, — пакайся ў смяротных грахах, дзённа і ношчна малі Хрыста, каб дараваў табе. Усё ў гэтым і ў нябесным жыцці вызначана раз і назаўсёды.

— Але прыйшоў Магамет і не перад Хрыстом уклечыў, а ў араўіскіх пясках знайшоў свайго алаха, — сказаў Усяслаў.

— Ілжэвучэнне, — шырока перахрысціўся нунцый. — Ілжэвучэнне. Ды не будзем пра гэта. Святыя рымскія кардыналы, а я верны іхні служба, загадалі сказаць табе, што са сваёй вышыні яны бачаць не толькі Баляслава Ляшкага, але і Усяслава Кіеўскага і Полацкага. Прывяжы Кіеў да рымскай калясніцы і з рук самога Папы, намесніка Бога на зямлі, атрымаеш каралеўскую карону.

Нунцый устаў з-за стала. Устаў і вялікі князь.

— Што ж перадаць святому прастолу? — то бляднеў, то чырванёў нунцый.

— Юеў не конь — яго не прывяжаш, — сказаў Усяслаў.

Вочы ў нунцыя звужыліся.

— Memento mori, князь. Помні аб смерці.

— Memento vivere. Помні, што жывеш, — ціха, але цвёрда прамовіў Усяслаў.

Нунцый адразу ж паехаў з Кіева. Зноў быў усмешлівы, прыгожы. На развітанне Усяслаў падараваў яму тры вазы воску. На светлажоўтых камянях было напісана: «Се тавар Божы».

Сплываў лёд у мора. Крыгі несліся на Дняпры і знікалі, як іх не было. Трывожны вецер гладзіў зямлю. З пупышак на дрэвах дзе-нідзе выломаліся зялёныя кіпцюрыкі лісцяў Самыя смелыя птушкі даўно ўжо праляцелі на поўнач. «Дзе буслы? — непакіўся Усяслаў і ўсё часцей глядзеў на неба. — Яны прылятаюць, калі ўскрываюцца Дзвіна з Палатой. Значыць, у Полацку яшчэ лёд і снег». Яму раптам падумалася, што жорсткая бура ў гэты самы час выломвае буслам крылы над морам, кідае птушак на вострыя камяні, у кіпучыя хвалі. Ён аж заплашчыў вочы.

Віжы-сагладатаі данеслі, што Баляслаў з Ізяславам, ведучы вялікую сілу, ужо ступілі цвёрдай нагою на кіеўскую зямлю. З імі ідзе

Ізяславаў сын Мсціслаў, той, што сядзеў у Полацку. Гэтую вестку сустрэў Усяслаў з палёгкаю з патаемнай радасцю. Нарэшце ўсё вырашыцца. Ён адчуваў, што ягоная княжая ўлада ў Кіеве меншыцца і меншыцца. Так растае, меншыцца ў бурлівай вадзе крохкая вясовая крыга.

Кіянне сталі на вечы. Усяслаў кланяўся ва ўсе бакі шумнагалосаму яраснаму людству, але казаў мала, слухаў, што кажуць іншыя. Дамовіліся на вечы збіраць гарадское апалчэнне, ісці ў Белгародскую крэпасць, што прыкрывала Кіеў з захаду, каб жалезам сустрэць там Ізяслава і ляхаў. Вялікі гнеў быў супраць Ізяслава — чужынцаў вядзе на родную зямлю, у сваю вотчыну.

З Пераяслава з дружнай прыйшоў у Кіеў Раман. Вяя, параненая палавецкай стралой, распухла, зрабілася, як бярвяно. Ён не мог паварушыць галавою і, калі злазіў на велікакняжым двары з кая, калі павольна ўзыходзіў на сены, у вачах была пакута.

— Даруй, вялікі князь, што не магу табе пакланіцца. Вяя, кадукяе бяры, не гнецца, — разгублена сказаў Усяславу.

Усяслаў абняў вернага дружынніка, усміхнуўся.

— Вяя што? Была б разумная галава на шыі. А дзе твая жонка, маладая ды прыгожая?

— Халоп у Кацеры памёр, Сцяпан, з якім яна ад бацькі свайго ў Кіеў прыехала. На адпяванні Кацера.

Пра полаўцаў, пра стэп не гаварылі. Адзін вярэд для душы, дый толькі. Зноў гуртуе Шарукан стэпнякоў, пазірае са сваіх вежаў на Ісіеў, прымерваецца, з якога боку ўдарыць.

— Як ехалі сюды, чараду буслоў у небе бачылі, — раптам сказаў Раман. Чаму ён сказаў пра такое? Чаму ўспомніў пра буслоў, калі, здавалася, рушыліся неба і зямля. Усяслаў уздрыгнуў, пільна паглядзеў на дружынніка. Няўжо ў розных людзей бываюць аднолькавыя сны?

— На Рубон паляцелі, — прамовіў у радасным здзіўленні і ў нейкім трывожным одуме.

— На Рубон, — кіўнуў галавою Раман.

Абодва змоўклі, але адчулі і зразумелі тое, што хавалася за гэтай, здавалася б, выпадковай гаворкай, ляжала глыбей слоў.

Гарадское апалчэнне рушыла на Белгарад. Ішлі кіянне весела, шумна, падбадзёрваючы сябе крыкамі, свістам, грукатаннем паходных бубнаў. Толькі і чулася:

— Абрэжам Ізяславу бараду!

— Палонных ляхаў, як авечак, прыгонім на Падол!

Але, калі больш уважліва прыгледзецца, ваяўнічасці ў позірках было мала. Проста пахваляўся сусед перад суседам, Дзям'ян перад

Іванам. Ішлі на сечу і не хацелі яе, бо цёпла, зелена было на зямлі, бо перад гэтым тлустым пшанічным бліном сустрэлі вясну і сонца, карагоды вадзілі, бярозу завівалі. Хіба можна было паміраць, калі травіца сакаўная лезла, пёрла з чарназёму, калі птушыны вэрхал быў на азёрах і балотах і велізарныя рыбіны, ап'янелыя ад кахання, кідалі ў празрыстыя прахалодныя рачныя струмені гарачую ікру?

Раманавы людзі і болейшая частка велікакняжацкай дружыны таксама пайшлі ў Белгарад. Усяслаў амаль адзін застаўся ў апусцелым палацы. Толькі некалькі целаахоўнікаў, некалькі кухараў пакінуў каля сябе. Усю ноч гарэла акно ў ягонай святліцы. Шмат бы срэбра аддалі і кіеўскія баяры і віжы-лазутчыкі Ізяслава, якія ўжо аб'явіліся ў горадзе, каб даведацца, што робіцца за гэтым акном, і, пэўна б, здзівіліся, калі б убачылі, што вялікі князь у белай нацельнай каіпулі сядзіць за дубовым сталом і чытае старыя пергамены. Па дзве-тры сядміцы не вылазіў Усяслаў з паходнага сядла, меч не паспяваў адстуджваць, адшароўваць ад арожай крыві, а тут сядзеў мірны, лагоднавокі, уталопіўшыся ў казюкі-літары. Тыя бясконцыя літары паўзлі па бясконцых старонках чырвонай, карычневай або чорнай саранчою, і не было ім спыну. «Звар'яцеў пярэварацень», — радасна казалі б ворагі, убачыўшы такое, і плюнулі б, і расцёрлі б нагою тое месца на пяску або паддозе, куды плюнулі.

Адной ноччу, асабліва трывожнай і вятрыстай, калі цяжка дыхаў неспакойны Дняпро, калі палац быў напоўнены густым змрокам, дзверы святліцы, у якой чытаў пергамены Усяслаў, раптоўна расчыніліся, і цераз парог рынуліся на князя тры чалавекі ў чорных плашчах, у мяшках з прарэзінамі для вачэй на галовах.

— Смерць ваўкалаку! — крыкнулі яны, узвіўшы мячы.

Усяслаў рэзка азірнуўся, убачыў, як з перарэзаным чырвоным горлам курчыцца на парозе рында-целаахоўнік. Смерць была побач. Усяслаў скокнуў на стол і ўдарам нагі ў падбароддзе сустрэў аднаго і адразу ж, не раздумваючы, другога таця. Яны рухнулі на падлогу. Трэці, што ўварваўся ў святліцу за імі, на нейкі міг замарудзіў секануць мячом. Усяслаў схопіў яго за горла, паклікаў варту. Усё ў ім трымцела. Ён глядзеў, як вяжуць рынды бічоўкамі начных налётчыкаў, і кулаком выціраў густы пот на бровах. Потым падышоў да аднаго, сарваў мяшок у яго з галавы і анямеў ад здзіўлення — чарнец Мяфодзій, былы сядзельнічы Ярун, стаяў перад ім.

— Лёгкі ж ты яшчэ на нагу, Ярун, — сеўшы за стол, сказаў Усяслаў. — У адзін скок ля майго загрыўка апынуўся. А вось рука падвяла, падвяла...

Рэзка звёў чорныя бровы, спытаў са злосцю:

— Чаму смерці маёй хочаш? Адказвай, шалудзівы пёс!

Мяфодзій маўчаў. Залівала шчокі бледнасць, галава хілілася на правы плячук. Нарэшце сказаў, павольна і разгублена, з цяжкасцю вымаўляючы словы:

— Не бярэ цябе смерць.

— Не бярэ, — згадзіўся Усяслаў. — А вось тваіх сяброў — я нават не ведаю, хто яны, — смерць возьме яшчэ да ўзыходу сонца.

І загадаў рындам:

— Гэтых дваіх цягнуце ў катавальню. Дапытаць, не шкадуючы агню і жалеза, і адцяць галовы.

Адзін з налётчыкаў адразу ж закрычаў Мяфодзію:

— Ратуй нас! Ты ж кляўся на крыжы, што твая белая кроў абароніць ад княжых вояў. Ратуй!

— Карай і мяне, — глуха сказаў князю Мяфодзій.

— Святым пакутнікам хочаш стаць? — пранізліва глянуў на свайго былога настаўніка Усяслаў. — Занадта вялікі гонар. Памрэш, як мітульга, начны матылёк, і следу ад цябе не застанецца.

— Ваўкалак, — завяў у смяротнай тузе Мяфодзій. — Памру я, але памрэш і ты. Далёка бачу я, далёка. Агні хрысціянства гараць на зямлі, святая вера ўваходзіць у кожную душу, а вы, нікчэмныя паганцы, начныя совы, канеце ў пушчах і балотах.

Пры гэтых ягоных словах Усяслаў раптам звонка засмяяўся. Потым упрытык падышоў да Мяфодзія, сказаў:

— Не веру ніводнай тваёй слязе і ніводнаму твайму слову. Ты мяняеш веры, як заяц узмку мяняе поўсць, як птушкі мяняюць пяро. Я прыдумаў табе кару страшнейшую, чым гарачае жалеза і ледзяная вада. Цябе павязуць у Полацк — памятаеш яшчэ наш Полацк? Цябе прывязуць на возера Валовае. Там ёсць капішча. На капішчы — Пярун. Яго дасталі з вады, з глею. Ты будзеш маліцца Перуну, богу тваіх продкаў.

— Не! — закрычаў Мяфодзій. — Не!

— Ты будзеш маліцца, — ціха сказаў Усяслаў. — Табе дадуць хлеб і мяса, дадуць — колькі з'ясі. Ты ж любіш смачна паесці, я ведаю. Я не мог памірыць Хрыста з Перуном, бо нельга вярнуць маланку, якая асвятляе ўчарашняе неба. Іх памірыш ты. Памірыш сваёй малітваю.

— Не! — зноў закрычаў Мяфодзій.

— У цябе будзе для гэтага шмат дзён і вельмі многа хлеба і мяса.

— Ваўкалак, — у бяссільным гневе прашаптаў пабялелы Мяфодзій, але ён болей не існаваў для Усяслава.

— Сядлайце коней, — загадаў вялікі князь. — Я еду ў Белград,

еду да сваёй дружыны.

Ён імчаўся праз ноч, праз маўклівую сінюю цемру. Чалавек дваццаць вершнікаў імчаліся за ім. Вецер змеў з неба жмары, і адкрылася бясконцае блакітнае поле з безліччу зорак — залатых нязгасных вачэй. Неба глядзела ўніз, глядзела на прыціхлую зямлю, на морак глухіх лясоў, на чорныя люстраныя азёры, на бяздонныя балоты, на пясчаныя выспы, што тырчалі між гэтых балотаў. Усюды панаваў сон. Ён заплюшчваў вочы, затыкаў вушы, расслабляў рукі, і цяжкі меч валіўся з учэпістай жорсткай далоні на траву, у якой спалі чмялі і казюргі. Сэрца чалавека і сэрца звера ў абдымках усемагутнай ночы рабіліся цёплым слабым камячком, які нямоцнымі штуршкамі гнаў па жылах кроў. Спаў чалавек. Спаў мозг — князь цела, але жахлівымі прывідамі поўніўся гэты сон. І чалавек пачынаў крычаць, стагнаць, лэпаў рукою наўкол сябе, шукаючы меч або кап'ё. «Куды імчацца гэтыя вершнікі? — думала неба, гледзячы на Усяслава і ягоных людзей. — Няўжо для сваёй мурашынай мітусні ім не хапае дня? Няўжо ёсць нешта лепшае, чым сон, спачатку зямны, часовы і кароткі, а потым вечны?»

Усяслаў імчаўся праз вецер. Ён з малалецтва любіў яго, любіў нябачнага крылатага асілка, які празрыстым халодным кулаком так можа стукнуць у грудзі, што займае дых.

Войска палачан стаяла асобна ад гарадскога апалчэння, каля сцен Белгарада. Раман загадаў абнесці месца стаянкі плятнём, увабіць вострыя коллі. Квола гарэлі змарнелыя за ноч вогаішчы. Раман не спаў, прытрымаў стрэмя вялікаму князю, калі той саскокваў з каня на зямлю.

— Будзі ўсіх, — сказаў Усяслаў. Неўзабаве агромністая маса людзей, пацэпваючыся ад ранішняй свежасці, гатова была слухаць вялікага князя. Ціхенька ржалі коні. Датлявалі вогнішчы.

— Я даўно хацеў пагаварыць з вамі, воі мае, — моцным голасам выгукнуў Усяслаў, і яго пачулі ўсе ад першага найлепшага дружынніка да апошняга замурзанага канявода. — Заўтра ці паслязаўтра тут будуць Ізяслаў з ляхам Баляславам. Пацячэ кроў. Хруснуць шчыты. Пакоцяцца галовы. Заўсёды шукаў я гарачую сечу, але гэтай сечы не хачу.

Ён паглядзеў на неба, і ўсе паглядзелі следам за ім.

— Птушкі ляцяць у свае гнёзды. Рэкі ўваходзяць у берагі, — пасля маўчання, якое здалася занадта доўгім, зноў загаварыў Усяслаў. — Падумайце, што лепш: Радзіма або ўлада? Падумайце, якой сцяжынаю пайсці: праліваць не чужую нам кроў або вярнуцца на Палату і Свіслач, абняць жонку з дзецымі? Я не хачу сечы таму, што

мы паб'ём адзін аднаго, Ізяслаў і я, а па нашых касцях у Кіеў увойдзе хан Шарукан. Воі мае! Вам уручаю сваю славу і свой лёс. Хай будзе так: я зараз да кожнага падыду, кожнаму гляну ў вочы і кожны з вас скажа мне толькі адно слова «Кіеў», калі хоча застацца, і слова «Рубон», калі не хоча бітвы, а жадае вярнуцца дамоў.

Усхваляваны гуд пакаціўся між воямі. Так прачынаецца перад навалніцаю густы непарушны лес. Усяслаў пачаў абыход войска.

— Рубон! — ляцела яму насустрач.

— Рубон!

— Рубон!

Ён падышоў да Ядрэйкі.

— Рубон, — хуценька сказаў рыбалоў і не быў бы Ядрэйкам, каб не дадаў: — Чым за морам мёд піць, лепш са Свіслачы вадзіцу. Пабяжым, князь, дадому. Чаго табе не хапае? У іх — Дняпро. У цябе — Дзвіна. У іх — Сафія. І ў цябе — Сафія.

Усяслаў усміхнуўся гаваркому рыбалоу, а Раман пагразіў Ядрэйку кулаком.

Толькі некалькі чалавек сказалі: «Кіеў». Усяслаў пакланіўся войску, прамовіў дрогкім голасам:

— Я ведаў ваш адказ. Шмат бітваў чакае нас наперадзе, і мы не баімся іх, але заўтрашняй бітвы не будзе. Падайце мне мой меч!

Два грыдні-збраяносцы хуценька прынеслі, адтарочыўшы ад зменнага князевага каня, доўгія прамыя мечы. Усяслаў пацалаваў яго, узвіў над галавой.

— Клянуся імем, якое нашу, — заўсёды і ўсюды думаў я пра Полацкую зямлю, пра Дзвіну і Друць, пра Ушачу і Свіслач. Калі яшчэ нашы дзяды-прадзеды сысункамі папярэк лаўкі ляжалі, вялікую славу мела наша зямля і заўсёды будзе яе мець. Недарма сядзелі мы ў Кіеве — свой родны Полацк мацэвалі. Пакланіцеся ж гэтаму мячу, які павядзе нас дадому!

І адбылося пакланенне мячу. Тысячы людзей апусціліся на калені.

Потым князь загадаў паклікаць двух кіян, якія прыйшлі да сябрукоў ды так і заначавалі пасля добрага пачастунку ў палачан, аддаў ім загадзя падрыхтаваны пергамен, строга наказаўшы:

— Заўтра ж занясіце яго мужам-кіянам.

«Мужы-кіяне, — было напісана ў пергамене, — дзякуй вам, што сыноў маіх і мяне выбавілі на белы свет з цёмнага поруба. Да скону буду памятаць пра гэта. Не хачу крыві і бягу ў Полацк. Люблю Кіеў, але Полацк люблю болей».

Адразу ж войска рушыла на поўнач. Сіняя цемра праглынула

ўсіх.

— Конь дадому бяжыць хутчэй, — весела сказаў Ядрэйка, ды ніхто не азваўся на ягоны голас. Ішлі і ехалі моўчкі, пільна ўзіраючыся ў туманную імглу. Хто думаў пра маці, хто пра жонку, хто ўсшшшаў тонкую дзіцячую руку, якая ляжала калісьці на ягоным плячы..

Эпілог

Светлай вясновай раніцай у Полацку над Палатой пачулі шчаслівы крык ваўкалака...

Князь Усяслаў яркай зоркай прамчаўся па трывожным небасхіле адзінаццатага стагоддзя. Пры ім Полацкае княства дасягнула сваёй найвышэйшай магутнасці.

Не ўсё ўдалося яму зрабіць. Ён не здолеў аб'яднаць у адну дзяржаву землі крывічоў, не змог памірыць паганцаў з хрысціянамі. Ход гісторыі, яе дыялектыка аказаліся, вядома ж, куды мацнейшымі за ягоны моцны і харобры меч. Але ён застаўся ў народных былінах. Народ запомніў — а народ запамінае навечна — адважнага рашучага Усяслава Чарадзея. «Слова аб палку Ігаравым» зрабіла яго немяротным.

Розны лёс быў накіраваны князевым сынам. Чулівы і мяккасардэчны Расціслаў, на вялікі жаль, бясследна згубіўся ў цемрадзі часу. Барыс жа ўдала ваяваў супраць яцвягаў, заклаў у 1102 годзе горад Барысаў, пакінуў нашчадкам сваё імя на славутых «Барысавых камянях», адзін з якіх і сёння можна ўбачыць у Полацку каля Сафіі.

Белавагод з Лютам зніклі, як расталі, у дрымучых лясках над ракой Прыпяццю. Ядрэйка ніяк не мог паверыць, што малады залатар добраахвотна пайшоў з паганцамі. «Сілай павялі, укралі, аплялі лазой і крапівой», — пераканана казаў Ядрэйка.

Кацера з Раманам вярнуліся ў Полацк і жылі ў каханні і згодзе яшчэ доўгія гады. Баярын Аляксей памёр, але не дараваў гордай дачцэ яе нечуванае непаслухмяства.

Ядрэйка, вядома ж, вярнуўся на Свіслач, дзе цярпліва чакалі яго жонка, дзеці, шчупакі і плоткі. З усім Усяслававым войскам прыйшоў ён у Полацк, добра пагуляў там дзве сядміцы, там жа сустрэў кума Васіля, менскага сырмаятніка. Купілі яны коніка, фурманку і паехалі праз лясы ў свой Менск. Ужо каля Свіслачы, змучаньню дарогай, не вытрымалі і заснулі. Сівы конік пакруціў галавою, пафыркаў, асцярожна разам з фурманкаю ўвайшоў на водмелі ў рачную ваду. Ядрэйка прачнуўся ад холаду, убачыў начную блакітную ваду, убачыў

наўкол сябе адлюстроўкі яркіх зорак у вадзе, пачаў церці кулакамі
вочы, потым спуджана трасянуў кума за плячук:

— Васіль! Васіль! Прачніся! Ці не на неба мы заехалі?

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год